Sans. Ms. 181.4	
S 568 1208-Ms.	सिद्धान्त मुक्तावली कृत ज्ञानानन्द शिष्य प्रकाशानन्द ॥ व्याख्या० वेदान्त सिद्धान्त मुक्तावली नानादीक्षित्य ॥ संस्कृत भाषा ६४ पत्रक ॥ १६ पं० प्र० पृ० संस्कृत । ह० ले०

सि॰मु॰
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ विश्वेशं ढुंढिराजं जगदुदयकृतं शारदां सूत्रकारं व्यासं चाचार्यवर्यं त्रिभुवनविदितं शंकरं भाष्यकारं आ
नंदात्मप्रकाशानुभवपदपरं सद्गुरुं श्रीनृसिंहं वंदे विद्यानिधानं प्रमदमनिरतं राघवेंद्रं यतींद्रं १ यच्छिष्यशिष्यसंदोहः आम्ना
यार्थमयः वंदे तं यतिनिर्विघ्नं प्रकाशानंदमीश्वरं २ सिद्धांतमौक्तिकश्रेणीप्रकाशाय प्रदीपिका क्रियते परपक्षौघध्वांतध्वंसप्र
वर्तिनी ३ शिष्टाचारपरिप्राप्तमंगलमाचरन्निरूपणीयं प्रतिजानीते अदृष्टहृदयमिति देहादिष्वात्मनो व्यावर्तनाय अमय
मितिपदं आत्मनि प्रमाणसत्त्वासत्त्वाभ्यामनात्मत्वासत्त्वपूर्वकां पराकर्तुं ज्योतिर्विशेषणं आत्मैव वस्तुरूपार्थ इति प्रतिपादनायानंद
इति विशेषणं सजातीयविजातीयभेदापनुत्तये प्रपंचमिथ्यात्वाद्युपपादनाय अदृष्टद्वयमिति विशेषणं श्रुतेः विनिश्चितेत्येतेना
वबेवात्मनः श्रुतिप्रमाणकत्वे सिद्धे पि श्रुतेरपरोक्षज्ञानकरणत्वमिति द्योतयितुं साक्षादिति पदं न च यं ग्रंथो व्याख्यानपद्वी

प्रमाणसत्त्वेसति प्रमाणाभावेरसः नासत्त्वस्यानेने सत्त्वेत्वविरुद्धमान मेवस्मात् ५

ॐ अदृष्टहृदयमानंदमात्मानं ज्योतिरव्ययं विनिश्चितं यच्छ्रुतेः साक्षाद्युक्तिस्तत्राभिधीयते १ तत्रादौ मंगलं तत्त्वानुस्मरणरूपं
स्वरूपमभिधेयप्रयोजने साक्षात्सुतिपाद्यकर्तव्यं प्रतिजानीते अदृष्टेत्यादिना प्रयोजनस्य ४ वस्तुः चतुर्थर
नार्हति अशिष्टप्रणीतत्वात् अशिष्टत्वं च प्रणेतुर्मंगला
मंगलस्य
ननुष्ठानात् तदननुष्ठानं च नमः पदाद्यभावात् किंच ग्रंथादावनुबंधचतुष्टयं निरूपणीयमिति संप्रदायविदां स्थितिः त आदौ २
श्रुतप्रतिपाद्य त्र यद्यपि युक्तेरभिधेयत्वमिह प्रतीयते तथापि ग्रहन प्रयोजनोक्तिः न च श्रोतृविनिश्चयो युक्तेः प्रयोजनमिति वाच्यं तस्य निश्चयस्य
निश्चयः ३ श्रोतृस्थस्यानिर्देशेन पूर्वमिहत्वप्रतीतेः न चानंदपदेन प्रयोजनप्रतिपादनमाये ति वाच्यं तस्य श्रोतृज्ञानप्रयोजनत्वादुक्त सिद्धसाधन नीतेः ४
श्रुतिविनिश्चय एवनाधिकारी इह निरूपित इति शंकां पराकरोति माह तत्रादाविति तत्र कर्तव्ये ग्रंथे आदौ कर्तव्यं प्रतिजानीतेत्यन्वयः प
सानंदफलस्य तितोत्तरं निरूपणीयस्य युक्तत्वात् न च मंगलानुष्ठानप्रयुक्तदोषः तत्त्वानुस्मरणरूपस्य मंगलस्य कृतत्वात् तथा श्रुतिविनिश्चय
त्वेः ५ च कपदाभावदोषपरिहारायाह स्वरूपमिति तत्त्वं ब्रह्म तस्यानुस्मरणं स्मरणमनुस्मरणं अनेकानि स्मरणानीत्यर्थः यस्यामंगेफ
स्मरणानेकत्वं यानेकत्वलोपस्याप्य कपदप्रयोगात् न च प्रयोजनानुक्तिः आनंदपदस्यैव तत्समर्थकत्वात् प्रथा तेनयुक्तेरि ति वेसेवाह
प्रयोजनर प्रधमिति

इष्टादिफलेनैवप्रयाजादीनामिव २ ओतापरोक्षज्ञाने १ प्रतिष्ठायै ३ निर्लेपज्ञेयत्वे १

नफलेनैवांगानांफलवत्वात् ओतापरोक्षज्ञानफलंवृत्यानंदः तीदृक्ज्ञानेचांगंयुक्तिः तदुक्तंधर्मेप्रमीयमाणेहिवेदेनकरणा

त्मनाइतिकर्तव्यताभागंमीमांसापूरयिष्यतीति तिनचज्ञानस्यपूर्वसिद्धत्वात तत्स्वरूपेनांगंयुक्तिः ज्ञानस्यपूर्वसिद्धत्वेपि

तेस्यनिष्टाहेतुत्वात्युक्तेः तदुक्तंभाष्यकारैः ब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तयेसर्वेवेदांताआरभ्यंतेइति नचतर्हिआत्म

ज्ञानप्रतिष्ठैवयुक्तेःफलंतन्नानंदइति वाच्यं साक्षात्परंपराभ्यामुभयफलत्वाविरोधात्साक्षात्फलंप्रतिष्ठापरंपराफ

लमानंदः अभिधेयवत्प्रयात्रसाक्षादभिधेयंयुक्तिः परंपरयातुब्रह्मात्मैक्यंअतएवाह अभिधेयप्रयोजनेसाक्षात्स्तुति

पाद्येतिवेदांतानामितिशेषः यद्यपियुक्त्याभिधानंनसंभवतिकिंतुजिज्ञासुंप्रतिमीमांस्यनिष्टज्ञानोत्पत्तयेयुक्तेरभिधेयत्वात

स्यचात्मसाक्षात्कारार्थयुक्तिर्नवतीतिकथंनज्ञानांगमितिचेद्भवति यद्यपित्वमात्मानमितिसामानाधिकरण्यात्

ब्रह्मणस्यप्रमाणपदविधानाय २

आत्मानमुक्तविशेषणचतुष्टयविशिष्टं श्रुतिलोपरोक्षीकृत्य तत्रोक्तविशेषणचतुष्टयविशिष्टेआत्मनियुक्तिःश्रु

आदिनापुप्रसिद्धि २ ४

त्यनुग्राहकस्तर्कोभिधीयतेइत्यन्वयः

ब्रह्मात्मनोरैक्यमभिधेयंसाक्षादुक्तंआनंदमितिपदात्प्रयोजनंयद्यपिसाक्षा

त्साक्षादभिधेयमाहकर्तव्यमितित्युक्त्यभिधानमिहकर्तव्यंतेनाभिधानविषयोयुक्तिरिहसाक्षादभिधेयमित्युक्तंन

वनियद्यपिसाक्षात्प्रयोजनमेतत्परं यस्मादोनोक्तंतथापिशेषेवक्ष्यमाणंपरत्वबुद्धेरतिशयात्वांतदेवात्रापि

बोधतंत्रपकामोत्राधिकारीसंबंधस्तुप्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वादितिमुख्यंसर्वैचक्रबद्योगः श्रावण्यमित्यादि

दृश्यलक्षणमितिमायात अहष्टदयपदार्थस्यप्राथम्यादुहेश्यत्वेनप्राधान्यादिविशेष्यत्वेप्राप्तेआह आत्मानमितिउ

सिद्धमुद्दिश्यप्राप्तसिद्धंविधीयतेइतिमायादात्मनश्चसर्वेप्रसिद्धत्वातविशेष्यत्वयुक्तमितिभावः साक्षादित्यादिना

पदंव्याचष्टे अपरोक्षीकृत्येतिश्रुतितउपनिषदइत्यर्थः औपनिषदत्वविशेषणस्यवर्णात्स्यवेदांसर्ववेदायस्तदमामन

वीनाप्रतिपत्रणात्श्रुतिपरंवेदमात्रपरमेवतत्रोतिपदेनव्यवहितत्वादात्मनोपरामर्शमाशंक्याह तत्रेतिअनुश्रुतिपदंइतरमानोप

युक्तिस्तत्रभिधीयतेइतिवाक्यस्थितेन १ इतरमानोपाख्यतांयदि तिचेत्तर्हिप्रमाणांतरे

णेवात्मन्याधिगतेश्रुतिवैयर्थ्यम् १

देहेंद्रियादिकमात्मा न भवितुमर्हति स्वछादिमत्वात् ... श्रितागुणत्वात् रूपादिवत् ॥ ६

लौकिकप्रत्यक्षस्य ... वर्तितेन वेतिम श्रुतेः तत्र प्रामाण्यमित्यर्थः मूल। २

सि०मु० २

तत्र शंकते नन्विति अन्यपरम् आवर्त्य वा पूंकृते नन्विति नन्वशनायाद्यतीतमात्मानं न मानांतरं गोचरयति तत्कथं तस्य
श्रुत्यपेक्षेति तत्राह देहादेरिति आदिपदं इंद्रियाद्यात्मवादपरिग्रहाय अयमर्थः नानाश्रयास्वेत्यविवादं ज्ञानं च देहध
र्मः अहं मनुष्य इति अहमस्थेतनस्य मनुष्यत्वजातिमत्ता देहेन सह धर्मधर्मित्वप्रतीतेः एवमिंद्रियादेरप्यात्मत्वमुपपादनी
यं ननु भवतु देहादिरेवात्मा न प्राप्ति तस्य श्रुतिप्रमाणकत्वं किं तस्मात्तत्राह तस्येति अनधिगतार्थत्वाभावान्न श्रुतेस्तत्र
प्रामाण्यमित्यर्थः साक्षित्वस्य दोषसिद्धत्वेऽपि यस्मान्न अधिगतत्वं न निवर्तते तस्य न त्साधकत्वात् तथा च तत्र श्रुतिः उपवर्तिता
मित्याशंक्याह लौकिकेति इंद्रियादिपरिशोषानुमानमादिपदार्थः अत्र पूर्वपक्षसंग्रहः श्लोकः देहादिरात्मा नः सिद्धो लौ
किकादेव मानतः नापेक्षते श्रुतिं तस्मात् समाधानानुकूलये पुनः एतत्पूर्वपक्षनिराकरणं प्रतिजानीते नेति हेतुं श्लोकेन सं

न त्वात्मसमाधानाकारेण श्रुत्यपेक्षैव न्याय्येति देहादेरेवात्मत्वात्तस्य च लौकिकप्रत्यक्षसाक्षिसिद्धत्वादितिचेन्न आत्मा नित्योथ
वा नित्यो भेदस्त्वादौ स्फुटो मतः अहेतुकं तदा हानिः स्याद्दृष्टान्यागमस्तथा २ आत्मनो नित्यत्वात् जगद्वैचित्र्यस्यादृ
ष्टहेतुकत्वाद्यथा वैचित्र्यानुपपत्तेः दृष्टस्याश्रुतरविनाशित्वाद् दृष्टस्य च पक्षे जन्मसंबंधित्वेन तदाश्रयस्यात्मनः

गृहीतानीति आत्मेति श्लोकं व्याकुर्वन्नेति श्रुतिसाध्यां हेतुमाह आत्मन इति देहात्मवादिनं प्रत्यात्मनित्यत्वमसिद्धमित्याशंक्य
तत्साधनाय भूमिकामाह जगदिति वैचित्र्यस्येति कश्चित्सुखी कश्चिद् दुःखी एवं विचित्रं जगदित्यविवादं तद्वैचित्र्यं कार्यत्वादे
व सहेतुकं हेतुश्च विचित्र एव अन्यथा कार्यवैचित्र्यं न स्यात् तद्कं वैचित्र्यं च समस्यति तद्विचित्रकारणमदृष्टमेव
दृष्टस्याचिरध्वस्तत्वेन कालांतरस्थायि सुखाद्यजनकत्वात् तद्दर्शयति साह वैचित्र्यस्यादृष्टहेतुकत्वादिति इदं जग
द्विचित्रकारणकं विचित्रकार्यत्वात् विचित्रपटवत् तच्च विचित्रकारणं अदृष्टमेव तथा च तदाश्रयत्वेन नित्यत्वसिद्धि
ः ननु विचित्रकार्यं क्रियाजन्मा क्रिया च देहजन्मा देहे च क्रिया तथा च देह एव क्रियाश्रयः सुखादिजनकत्वात् एव कारणं न त्वदृष्टं येना
त्मा नित्यः स्यादित्याशंक्याह दृष्टेति दृष्टस्य क्रियारूपस्याश्रुतरविनाशित्वाच्चिरध्वस्तत्वेनाचिरस्थायि सुखाद्यजनकत्वात्
नानाकारणं क्रियासाक्षात् ननु शरीरादृष्टयोः परस्परसापेक्षत्वादस्यात्माश्रयत्वेनेत्याह अदृष्टस्यापि बीजांकुरवदनादित्वात्
त्माश्रयमित्यर्थः तथाप्यात्मनः किमायातमदृष्टस्य ... आश्रयत्वादित्यत आह तदाश्रयस्येति पुंसि नियतं भोगासमथानुपपत्त्या
नौ दृष्टं जन्मात्ममाश्रयं तद्दृष्टमन्यथानुपपद्यमानमात्मानमाश्रयत्वेन कल्पयतीति अदृष्टाश्रयात्मसत्त्वं एवमात्मसिद्धिः स्याप

ननु दृष्टसिद्धावपि तद्धर्मत्वादात्मसिद्धिरिति वेन्न तद्धर्मत्वे
तमप्राप्तिनियतनो गोस्य ... तेषु नानां साधारणत्वात् लिंगाभावः ३

अदृष्टाश्रयत्वेन २ अत् वैचित्र्यं सहेतुकं कार्यत्वात् घटवत् २

एकदेशिमतेन १

कोणिस्वधिषेस्य साइप्रतीत्या २

अकरणस्य देहविषयकत्वादात्मत्वेन नित्यत्वस्यापि २ आकाशादेस्तस्यापि नित्यत्वे अनादित्वस्य साधकमेव ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादि १
कल्पं वेदाहमेतं आदिमत्त्वादित्याह नेति २ श्रुत्या तस्यादिमत्त्वे नानित्यत्वस्य पक्षस्य साध्यत्वात् २

अज्ञानस्य २

अनादिरदृष्टप्रवाहाधिष्ठानत्वादात्मनोऽनादित्वमित्यर्थः अनादित्वमात्रं न नित्यत्वसाधकं प्रागभावे व्यभिचारादिति तत्राह अनादि
भावस्येति अज्ञाने व्यभिचार इति चेत् तस्यानिर्वचनीयत्वेन सद्रूपभावत्वानङ्गीकारात् ननु तर्हि आकाशादेः साधनत्वे कल्प्ये तस्येष्टत्वा
त् तर्हि असाधारण्यं न साध्यस्यापि पक्षत्वे सपक्षत्वाभावात् केवलव्यतिरेकिलिङ्गस्वीकारात् न चैतर्हि साध्याप्रसिद्धिः सामा
न्यतोऽनुमानेनाऽवधारितधर्मकृत्रिमत्वधर्मसिद्धौ केवलव्यतिरेकिणा तन्निष्ठत्वनियमात् नैयायिकमताश्च यत्नेन वा नित्यत्व
साधनात् नाकाशादेः सपक्षत्वोपनयवैकल्यमिति नित्यत्वानुमाने विपक्षबाधकं वदन्नुत्तरार्धं व्याचष्टे अन्यथेति आत्मा
नित्यत्ववादे कर्तृभोक्तृरेकत्वं नस्यादित्यर्थः धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनावरमिति न्यायाच्छरीरादेरेवात्मत्वं किं न स्या

आत्मत्वनामशरीरधर्मः १

अनादिभावस्य च नित्यत्वनियमात् अन्यथा कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् देहादेश्च विकारत्वात् तस्यानित्यत्वं कूटस्थ
त्वरूपवत्त्वजडत्वपरिच्छिन्नत्वादिभिर्नात्मत्वनिश्चयात् तस्य च नित्यस्यात्मनो विनाशो वा अरे अयमात्मा अनु
च्छित्तिधर्मेत्यादिश्रुतिसिद्धस्यापरोक्षीकरणोपायं सरहस्यं व्याचष्टे देवस्य प्रेत्यैतं मध्यपमिति

दित्याशङ्क्याह देहादेश्चेति विकारः कार्यं जडत्वं ज्ञानविरुद्धत्वं परिच्छिन्नत्वं भिन्नत्वं आदिपदं दृश्यत्वमाहरासेनच्छिन्नि
यच्चरणं व्याख्यातं नित्यस्यापि आत्मनो नैयायिकमतेऽनुमानस्य पक्षत्वसिद्धत्वान्नतत्साक्षात्कारे श्रुत्यपेक्षेति नेता
हृतस्य चेति आत्मनः स्वरूपाभावप्रयुक्तविनाशाभावबोधाय अविनाशीति धर्माभावप्रयुक्तोऽभावनिरासाय अ
नुच्छित्तीति अवयवनाशप्रयुक्तनाशाभावाय निष्कलमित्यादिश्रुतिसंग्रहायादिपदं विशिष्टस्य मानसप्रत्यक्ष
त्वेऽपि पूर्णोद्धितत्त्वपदार्थस्याकर्तुरभोक्तुरमानसत्वेन श्रुत्यपेक्षास्तीत्याशयेनाह घटादिवत्तस्य विनाशाभावप्रतिपादकत्वं
व्ययो विनाशः न व्ययोऽव्ययः तस्य भावमिति समासेऽपि च्छिन्नसिद्धिनेत्यात्मनाशादन्यस्य घटादेर्नित्यत्वाद्धर्माद्वि

व्ययोऽव्ययमिति समासे कृते सति आत्मनो नाशादन्यत्वमात्रमुक्तं स्यान्न तु पौढित्यनित्यत्वस्य
सिद्धिः न हि नाशादन्यस्यापि सतः घटादेर्नित्यत्वं दृष्टमिति भावः १

अज्ञानस्य सत्त्वस्य नादित्वे अनिर्वचनीयत्वेनानित्यत्वमेवेति २
न साधनत्वे कल्प्ये नापि साध्यवैकल्प्यं ५

नित्यत्वं कृत्रिम धर्मस्य प्रतियोगी धर्मत्वात् रूपवत् ४

आत्मानित्यः अनादिभावत्वा त् १
असत्स्वपि पक्षः कैवल व्यतिरेकी न २

सि॰मु॰
२

यथा प्रसिद्धं स्तः कुंडलीभूतस र्पस्य ऋजुत्वविनः कुंडलिनो देव रत्नस्याश्रवो कुंडलादेध र्मनाशेनैव वि कोपकरणाभावप्र युक्तनाशः त दभावे आत्म नः अतीन्द्रियत्वा दस्याविशिष्टहेतो रप्यतीन्द्रियत्वेन अनुमानेप्यात्म साहचर्यग्रहणा तीन्द्रियस्यैवानुमा पकत्वं एव ग्रहणा समाहारचर्याभिर्हे तोरनुमानानव सरोऽपि भावः २

नविद्यते इति धर्मतो नाशः कुंडलनाशात्कनकनाशः उपचयन्नपचयनधर्मो विकरोतीति धर्मिणमिति न्यायात् अवयव
तो नाशो यथा पटावयवनाशात्पटनाशः अयमेव सात्रे अपक्षयशब्देनोच्यते अवयवतो विनाशाभावे हेतुमाह
निरवयवेति धर्मतस्तदभावे हेतुमाह निर्धर्मकेति स्वरूपतो विनाशाभावे हेतुमाह नित्येति परिणामित्वनित्यत्वस्व
रूपतो नाशवत्त्वगुणोपि नाशः स्यादिति नेत्याह कूटस्थेति श्रुतिसिद्धस्यात्मनोपरोक्षं करणेश्रुस्य वेदेषु सं
तत्र श्रुतिसिद्धत्वमात्मनो निराकर्तुं पूर्वपक्षी भूमिकामाह नन्वात्मनीति प्रथमे वक्ष्यमाणे चार्वाकमुख्यचरमं प्रथमतो दूषयति नेत्यादि
ति तस्यात्मनः ननु प्रमाणविरहितोऽसत्वप्रमाणे अनिवारादित्याशंक्य प्रमाण स्पष्टकाशकत्वात् स्वपरसाधकेस्य प्रमाणा
भावे विनाऽसत्वे आत्मनस्तु प्रमेये कस्वरूपत्वात् प्रमाणाभावे असत्वमेव तत्र दृष्टान्तमाह नहीति आत्मसाधकं लौकिकं मानं तद्वत्प्र
त्यक्षं वानुमानं वा लौकिकः प्रत्यक्षो वा अन्ये हा आद्यं दूषयति तस्येति रूपादेः किं त्यादिधर्मत्वात् बुद्ध्यादेः स्थानःकरणधर्मत्वादात्मा

सांख्यमि मतेष्ठके तत्र

म

न विद्यते व्याप्तो विनाशो धर्मतः स्वरूपतोऽवयवतो वा यस्य सः तथा निरवयवनिर्धर्मक कूटस्थ नित्य परिपूर्ण इत्यर्थः नन्वा
त्मनि प्रमाणमस्ति न वा नचेत्तस्यासत्वापत्तिः न हि प्रमाणविरहितो नरशृंगादेः सत्वं पश्यामः आद्ये तल्लिंगं लौकिकं वेदोगा
माद्यः तस्य निर्धर्मकत्वात् इंद्रियाणां च रूपादिमत्स्वरूपवस्तुविषयत्वेन तत्त्वात् हेतोरनिश्चये नानुमानाविषयत्वात्
वादिसाध्यं वस्तु २ आत्मा २

निर्धर्मक इत्यर्थः निर्धर्मकत्वे पीन्द्रियविषयत्वं किं न स्यादित्याशंक्य पराकुर्वन्नुद्दिष्टलीयं दूषयति इंद्रियाणां चेति रूपवत्स्येव
चक्षुः प्रवर्तते नाऽरूपेऽन्यथा वायावपि चक्षुः प्रवृत्तिः स्यात् एवमिन्द्रियान्तरेष्वप्यूह्यम् आत्मग्राहकं लिंगमात्मनाव्याप्तं ग्राह्यं
तद्ग्राहकं चनेन्द्रियपरागवस्तुविषयत्वादिति भावः अन्वयव्यतिरेकः नानुमानतोपि तद्ग्रहः ननु यत्रान्वयिना साध्यसिद्धि
स्तत्र साध्यव्याप्तहेतुनिश्चयोगं यत्र तु केवलव्यतिरेकिणा साध्यसिद्धिस्तत्र व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयोगं तथा च प्राणादिमत्त्व
लिंगादात्मासिद्धिरिति चेत्तन्न प्रतियोगिज्ञानमंतरेणाभावग्रहाभावात् नहि विना वह्निज्ञानं वह्न्यभावो ज्ञातुं शक्यः तथा
चात्मानमज्ञात्वा तदभाववस्य कथं लिंगाभावेन व्याप्तिग्रहः एतस्माद्नुमानादात्मग्रहे केषांनान्योन्याश्रयः अत्र प्रसिद्धविशेष
णश्च केवलव्यतिरेकिणि पक्षः तथा च नानुमानविषय आत्मेत्यर्थः

जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् यत्सात्मकं न भवति तत्प्राणादिमदपि न भवति यथा घटादि ४

आत्मग्रहे सत्यनुमानप्रवृत्तिरनुमानप्रवृत्तौ च सत्यामात्म
ग्रहः इत्यत्र आत्मनि साध्ये प्राणादिमत्त्वं प्राणादिमत्त्वे सात्मक
त्वमित्यन्योन्याश्रयः २

जीवद्देहरूपे पक्षे आत्म
रूपविशेषणस्याप्रसि
द्धत्वात् २

यत्राज्ञानस्य त्वं तत्र ज्ञानानाश्रयत्वं यथा घटे यत्र जडत्वं तत्र ज्ञानानाश्रयत्वं
नास्तीति श्रुतेः करणस्य जडत्वेपि ज्ञानाश्रयत्वदर्शनात् ४

अनुपलब्धेः

वैदिकज्ञानवि
षयत्वं २

तृतीयं दूषयति प्रत्यक्षादीति चतुर्थं दूषयति तदन्यविषयत्वस्येति अर्थापत्तेरन्यथोपपत्तेर्नावस्य वा त्रासंभव एवे
त्यर्थः अज्ञानविषयत्वं तादृग्ज्ञानादृष्टत्वमित्यर्थः वेदजन्यज्ञानभास्यत्वं विषयत्वमिति द्वितीयं पक्षं अनूद्य दूषयति आ
द्य इति ननु जडत्वं नाम चिद्विरुद्धत्वं चित्तानाधिकरणत्वं वा नाद्यमपि नात्मनि संभवति चिद्रूपत्वादात्मनः तत्कथं भास्यत्वे
न जडत्वापादनं यत्तु जडत्वाद्घटादिवत्तापत्तिरिति तदप्यसत् ज्ञानानाश्रयत्वोपाधित्वादिति मैवं भास्यत्वे चिद्रूपत्वासिद्धेः नहि
भास्यं चिद्रूपं किंचित् संप्रतिपन्नमस्ति ज्ञानस्य वेद्यत्वानंगीकारात् यत्तु ज्ञानानाश्रयत्वमुपाधिरिति तन्न पक्षेतरत्वात्
साधनव्यापकत्वाच्चेति स्वयंप्रकाशश्रुत्या अज्ञानादृष्टत्वमिति मं परिशिष्यमाणं पक्षं दूषयति तच्चेति आदृष्टत्वं नाम भासमा

तस्मात् ३

अयमात्मा ब्रह्मे
त्यादौ ब्रह्मत्व
४

पक्षेतरत्वाच्छिन्न
प्रतियोगिताको
न्योन्याभावाश्र
यत्वं पक्षेतर
त्वं २

यत्र जडत्वं तत्र ज्ञाना
नाश्रयत्वमिति जड

प्रत्यक्षादि अविषयत्वेन लौकिकवाक्याविषयत्वात् तदन्यविषयत्वस्य संभावयितुमशक्यत्वात् द्वितीयेपि वेदजन्यज्ञानभास्य
त्वं वा प्रकारान्तरेण भासमानत्वं वैदिकज्ञानविषयत्वं वा आद्ये वेदजन्यज्ञानभास्यत्वेन घटादिवज्जडत्वाद्दृश्यत्वापत्तिः
द्वितीये किं तत् प्रकारान्तरं स्वयंभासमानत्वं वा चरमे दोषस्योक्तत्वात् आद्यः परिशिष्यते तच्च न संभवति स्वयंप्रकाशमानस्याज्ञानवि
षयत्वानुपपत्तेः नहि स्वयंप्रकाशमानस्वरूपे मध्याह्ने दिनवार्तिस्यादित्ये तमः संभावयितुमपि शक्यं अत्र केचिद्धर्मोज्ञादिविष
याभासश्रुतिसिद्धमप्यद्वैतं संकोचयंतः

न्योन्याभावस्य
पक्षे सत्त्वात् ज्ञाना
नाश्रयत्वस्योपाधि
त्वमनुपपन्नं
जडत्वमुपाधिरिति
तत्साधनमिति
पं १

सा ध्य व्यापी
स त्वा सा ध
ना व्या पी
पत्रविरोध
एवोपाधिः
३

न त्वं स्वयंभासमाने तद्दुर्निरूप्यमित्यर्थः ननु भासमानेप्यादित्ये सोऽज्ञासमानतां सं
भावयंतु आकाशस्य शक्तिस्तत्राह न हीति दिवांधत्वदोषादादित्यं न पश्यतीति तेन स्वादित्यस्याज्ञातत्वाददर्शनमित्यर्थः ननु वेद
विषयत्वमविद्याविषयत्वान्नावान्न संभवतीत्युक्तं यत्तत्किं जीवे न संभवतीत्युच्यते ब्रह्मणि वा आद्ये इष्टापत्तिः नहि
कर्तारं भोक्तारं वेदः प्रतिपादयतीति निःप्रयोजनत्वात् नापि द्वितीयः ब्रह्मणोऽविद्याविषयत्वात् तद्रूपविषयत्वं
किंनस्मात् इत्येकदेशिमतं दूषयितुमुत्थापयति अत्रेति अत्र प्रमाणिकत्वाहंरूपे केचिन्मंदमतोपजीविनः आ
त्मनो जीवस्य ननु ब्रह्मविषयमज्ञानं जीवश्च ब्रह्मैव अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः तत्कथमज्ञानस्य न जीवो विष
यः तत्राह अद्वैतमिति

अज्ञानविषय
त्वानुपपत्तेरि
त्यन्वयः २

वेदजन्यज्ञानवि
षयत्वानाधिष्ठत्व
दृष्टं ४

मतारोहितिप्रश्नः सप्राद्यर्थ इति न्यायेन २ उपक्रमोपसंहारादिना २
जीवात्मानः भेदविषयाद् इत्येवंरूपे १ परमात्मनः १

सि०मु०
४

जीवब्रह्मणोर्जीवानां च परस्परं भेदं कल्पयन्त इत्यर्थः। ननु मास्तु वहै तदाश्रयत्वेऽपि द्वैतस्य प्रमाणिकमद्वैतं न संको
चमर्हतीति तत्राह श्रुतिसिद्धमपीति तत्परत्वन्यायेन श्रुतिः प्रत्यक्षादिकमावाध्य सिद्धमपि द्वैतमवस्थापय प्रत्यक्षादि २
तितत्र श्रुतिमतः सिद्धये द्वैतं संकोचनीयमेवेत्यर्थः। संकोचे हेतुमाह बंधेति। एकजीवे तदुपपादके वैकल्पिके द्वैतमपंथा २ तु०
तानेश्वीकृते कस्यचिदनुष्ठितसाधनस्य तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ जगदुपादानाज्ञानध्वंसादनुवर्तमानः संसारो न स्यात्तत
याचकश्चिद्बद्धः कश्चिन्मुक्त इति व्यवस्था न सिध्येदतो बंधव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या द्वैतसंकोचोऽवगंतव्य इत्यर्थः

आत्मनो ज्ञानविषयत्वमसहमानाः प्रत्यवतिष्ठन्ते जीवाश्रयाद्ब्रह्म
पदाद्यविद्या तत्त्वविन्मता तद्विरुद्धमिदं वाक्यमात्मा त्वज्ञानगोचरः ३

तर्हि अज्ञानं किं निर्विषयमेव न च ब्रह्मविषयः स्वप्रकाशत्वात् तथाश्रयोऽपि तस्य न निरूप्यः न च जी
व एवाविद्याश्रयः जीवस्याज्ञानविपुष्टत्वेनात्माश्रयात् न च ब्रह्माश्रयः तद्विषयस्य ब्रह्मणो ज्ञा अज्ञानविषयस्य २
नाश्रयत्वानुपपत्तेः अज्ञानस्याश्रयविषयभेदसापेक्षत्वात् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वाच्च न स्यादिति तत्राह
जीवाश्रयेति ब्रह्मपदाद्ब्रह्मविषयिणीत्यर्थः न च स्वप्रकाशत्वात् ब्रह्मणो नाज्ञानविषयत्वं अविद्या
कल्पितजीवं प्रति ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन स्फुरणाभावात् किंच यद्विषयज्ञानान्मोक्षस्तदज्ञानात्
बंध इत्यविवादं ब्रह्मज्ञानाच्च मुक्तिः ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः अतो बंधोऽपि ब्रह्माज्ञानादेव भवती
ति कथं ब्रह्मणो नाज्ञानविषयता न चात्माश्रयो जीवाश्रयत्वे अज्ञानस्य जीवकोटिप्रवेशे सति जीवात्व

उपाधितया तस्य स्थले न जीवत्वनियामकत्वादिति हि शब्दार्थः नन्वात्मशब्दस्य ब्रह्मादने ब्रह्मवाचकत्वप्रतीतेस्त
स्य चाज्ञानविषयत्वस्वीकारात्कथमात्मनो नाज्ञानगोचरता तत्राह नन्वात्मशब्देनेति रूढिर्योगमपहरतीति ।
न्यायाद्वात्मशब्दो जीववाचक इत्यर्थः अज्ञानविषयत्वात् वेदजन्यज्ञाननिवर्त्याज्ञानविषयत्वरूपं यद्विष
यत्वं तत्तु ब्रह्मणः संभवतीति द्योतयितुं तुशब्दः ननु भवतु नाम जीवोऽज्ञानाश्रयः तस्यैकत्वाद्बद्धो मुक्त इत्या
दिव्यवहारो न स्यादिति तत्राह सर्वेति सर्वज्ञानाश्रयः जीवस्य व्यवहारोपपादकत्वं साधयति यस्य त्विति

नन्वात्मशब्देन जीवः कथ्यते स चाज्ञानस्याश्रयो न तु विषयः विषयत्वं तु ब्रह्मण एव स च जीवो नैकोऽन्यथा
व्यवहारानुपपत्तेः यस्य तु श्रवणाद्यभ्यासपाटवेन ब्रह्मात्मावबोधस्तस्य मोक्षस्तदितरस्य बंध इति अत एव
अज्ञानान्यनेकानि कल्प्यंते

मनननिदिध्यासनयोरप्यादिपदात्संग्रहः ब्रह्मास्मीति ब्रह्मैवात्माहमिति योऽवबो
धः सः साक्षात्कार इत्यर्थः बोधयोः सामानाधिकरण्येऽपि ब्रह्मैवात्मा न तदतिरिक्तोऽस्ति कल्पितस्याधिष्ठानव्य
तिरेकेणासत्त्वाभावादित्यर्थः ननु अनेके जीवास्तथापि तदुपाधेरज्ञानस्यैकत्वात्तन्निष्ठतो संसारो न स्या जीवोपाधेः २
दिति तत्राह अत एवेति व्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः ननु साधारणासाधारणरूपं चोपादानं प्रतिबिंब ^ एवं च सर्वस्य साधारणं तदन्य
तुल्य ५ कल्पनेकजीवाश्रयं ब्रह्मविषयमज्ञानं बद्धमुक्तादिव्यवस्थोपपादकं किं न स्यात् यत्र हि जीवे दसाधारणं ३
तत्त्वसाक्षात्कारो जायते तन्मात्राश्रयं विरोधात्स्वकार्याण्यंतरेषु जीवेषु वर्तते यं स्य जन्तिम मुक्त इति व्य भोग्यं ४
वह्रियते येषु तिष्ठति ते बद्धा इति तथा चैकेनाज्ञानेनानेकविधव्यवहारोपपत्तौ किमज्ञानानेकत्वकल्प
नेनेति तत्राह

तमितिपदेन जीवत्वमपवाध्य तत्पदेनावशिष्टब्रह्मपरत्वमिति पादनात्पदयोः पादयो
रेकार्थत्वात्सामानाधिकरण्यं २

निष्कासयति २

सि०मु०
५

अन्यथेति अयमर्थः तत्त्वज्ञानं स्वाश्रयादज्ञानं विनाशयति अथवा निवर्त्तयति यदि विनाशयेत्तर्हि अज्ञाननिवृत्ति र्न स्यात् न च ज्ञानव्यतिरिक्तमज्ञाननिवर्त्तकमस्ति स्वीक्रियते वा तथा चाज्ञाननित्यत्वप्रसक्तिः द्वैतापत्तेश्च य द्वि द्वितीयस्तत्राह एकज्ञाने नेति सम्यक् इति अंगं प्रमादियज्ञादिरूपांगं साधनं श्रवणादि तदनुष्ठानस्य सम्य क्त्वं दीर्घकालादरनैरंतर्योपेतत्वं व्यवस्थानुरोधादज्ञानानेकत्वकल्पने तत्र दृष्टान्तेनातिप्रसंगं पूर्वकतेन न्विति तत्रेति प्रत्यक्षादिप्रमाणानुरोधात् द्वैतसत्त्वे इत्यर्थः परत इति प्रामाण्याश्रयमात्रग्राहकातिरिक्त

अन्यथाज्ञानस्यैकत्वे एकज्ञानेनाज्ञानस्य कार्यस्य कृत्स्नस्य निवृत्तौ प्रत्यक्षादिसिद्धस्य जगतोऽत्र ननु न व प्रसं गः न च इयता कालेन कस्यापि ज्ञानं न जातमिति सांप्रतं शास्त्रीणां सम्यक् सांगोपांगसाधनानुष्ठातॄणां व्या सवशिष्ठादीनामपि ज्ञानानुत्पत्तेः इदानींतनानां ज्ञानोत्पत्तेः संभावयितुमशक्यत्वेन श्रवणाद्यप्रवृत्तावनि र्मोक्षप्रसंगात् ननु व्यवस्थानुरोधेनाज्ञानभेदकल्पनावत् प्रत्यक्षादिप्रमाणानुरोधेन सत्यमेव द्वैतं किं न स्यादिति चेन्न तत्र वक्तव्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रमात्वं परतो यदि अनवस्थास्फुटा स्वतस्त्वे दोषसंश यः किमिदं प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यं व्यवहारसमर्थार्थविषयत्वं वा

ग्राह्यमित्यर्थः तत्र प्रामाण्यपरतस्त्वे स्वत स्त्वे इति पदादूर्ध्वं प्रमात्वस्येति शेषोऽवगंतव्यः प्रमात्वं किं जातिरुतोपाधिर्वेति किं शब्दार्थः नाद्यः भ्रमज्ञाने संकरादुपाधिपक्षं दूषयितुं द्वेधा विकल्पयति व्यवहारेति अर्थविषयत्वमप्रमायामप्यस्ति तदर्थं व्यव हारसमर्थेत्यर्थविशेषणं न च भ्रमविषयोऽर्थो व्यवहारसमर्थः जलभ्रमात्प्रवृत्तस्य जलप्राप्त्या पिपासो पशमनप्रसक्तेः ननु व्यवहारसमर्थत्वं भ्रमविषयस्य किं भ्रमकाले नास्ति बाधकाले वा आद्यः प्रवृत्तिरूपा दार्थव्यवहारसामर्थ्यदर्शनात् न द्वितीयः बाधकाले भ्रमाभावेन तदर्थस्याप्यभावादित्याशंक्य पक्षांतरमाह

भ्रमकाले प्रतीयमानार्थस्य १

भ्रमेकाले भ्रमविषयस्य व्यवहारसमर्थत्वे २ संभवसाध्यं तर्हि प्रवृत्तिमत्त्वात् साध्यमिति सा

केवलप्रमात्वमयं घटइतिज्ञाने केवल भ्रमत्वं रजतज्ञा नादिज्ञाने तदुभयं रजतमिदमित्या दिज्ञाने भ्रमत्वे

५

र्थ

सर्वथेति अबाधितार्थविषयत्वं भ्रमकालेप्यस्तीति तन्मुदसनाय सर्वथेति विशेषणं कालत्रयाबाधितार्थवि
षयत्वं प्रामाण्यमित्यर्थः व्यवहारसमर्थार्थविषयत्वं प्रामाण्यमिति पक्षमुक्त्युक्त्या दूषयति आद्य इति द्वितीयमनूद्य
दूषयितुं विकल्पयति अंत्येनेति तत्सर्वथाबाधितार्थकत्वमित्यर्थः स्वतः स्वाश्रयमात्रग्राहकादेवेत्यर्थः स्व
तस्त्वपक्षं दूषयति नाद्य इति विमतं प्रसक्तादिज्ञानं भ्रमवत् जन्यज्ञानत्वाविशेषात् दोषवत्कारणजन्यं किं न स्यादि
ति दोषसंभावनायां सत्यां तन्मुदासाय प्रवृत्तिसंवादिरूपदोषाभावग्राहकं प्रमाणांतरमपेक्षितं न वा प्रत्यक्षत्वं स्वप्रामाण्य
ग्रहे दोषाभावग्राहकं न चेदृपेक्षितं तत्तोनिष्कंपाप्रवृत्तिर्न स्यादपेक्षिते चेत्तत्राह स्वप्रामाण्यप्रतीतिनिहितदोषाभा
वग्राहकं ज्ञानसामान्यग्राहकं येनतदपेक्षित्वात् परतस्त्वं स्यात् तथा हेवाद्यमो हेदापतितिरिति ज्ञानमात्रग्राहकात्तिरिक्तग्रा

दोषाभावग्राहकस्य ज्ञानसामान्यग्राहकत्वे १

सर्वथा अबाधितार्थविषयत्वं वा आद्येकंस्मिंतार्थत्वेनाप्यविरोधः अंत्ये तत्किं स्वतः परतो वा नाद्यः १ प्रसक्तादेः संभा
वितदोषत्वेन स्वप्रामाण्यं प्रति दोषाभावग्राहकप्रमाणांतरसापेक्षत्वेन स्वतस्त्वाभावात् नापरः गृहीतप्रामाण्यस्य
प्रामाण्यनिश्चयकत्वेनानवस्थानात् अगृहीतप्रामाण्यस्य तथात्वे प्रामाण्यनिश्चयस्य वैयर्थ्यात्

प्रामाण्यनिश्चायकत्वे १ मूलं =

स्वप्रामाण्यमितिप

यस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यं निश्चीयते तेन स्य प्रामाण्यस्य तत्रज्ञानमाश्रयः तदतिरिक्तेन ज्ञानेन तेन वा प्रामाण्यपरतः प्रामाण्यग्रहे ग्राह्य २

त्वं दूषयति नापर इति अयमर्थः ज्ञानप्रामाण्यग्रहो हि स्वविषयनिश्चयाय तच्च ज्ञानप्रामाण्यं स्वाश्रयातिरिक्तेन ग्राह्यं ग्राहकं
च किं ज्ञेयं वा ज्ञानं वा नाद्यस्तस्य जडत्वेन प्रकाशकत्वानुपपत्तेः द्वितीयेपि प्रथमज्ञानप्रामाण्यग्राहकं ज्ञानं गृहीतप्रामाण्यं
सत्स्वविषयप्रथमज्ञाने प्रामाण्यनिश्चापयति अगृहीतप्रामाण्यमेव वा आद्येपि गृह्यप्रामाण्यग्राहकज्ञानेन प्रामाण्यं केन
गृह्यते किं स्वेनैव किं वा ग्राह्यप्रामाण्याश्रयेण ज्ञानेन तत्र्यथवा तृतीयेन नाद्यः आत्माश्रयापातात् स्वतः प्रामाण्यग्रहापत्तेश्च द्वितीये
अन्योन्याश्रयः प्रथमज्ञानेस्य स्वप्रामाण्यग्राहकज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वाद्वितीये ज्ञाने स्वीकृते पितेनेव स्वप्रामाण्यग्रहे आत्मा
श्रयः द्वितीयेन तत्प्रामाण्यग्रहे अन्योन्याश्रयः प्रथमेनैव तत्प्रामाण्यग्रहे चक्रकं अथ तदोषपरिजिहीर्षया चतुर्थं ज्ञानं तृती
यज्ञानप्रामाण्यग्रहाय स्वीक्रियते तदानवस्था इत्याह अनवस्थानादिति अगृहीतप्रामाण्यमेव द्वितीयज्ञानं प्रथमज्ञानप्रा

गृहीतप्रामाण्यस्यैव ग्राहकत्वं स्वीकारात् ३

दा

मा

अगृहीतेस्विप्रप माण्यं निश्चापयतीति द्वितीयं पदं दूषयति
मज्ञानप्रामाण्यमनिश्चयस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः

सि० मु०

६

अप्रामाण्यं प्रत्यक्षादेर्मिथ्यात्वं च जगतो वैयधिकरण्यं ५

प्रथमे नैवेत्येवकारेण प्रथमज्ञानस्य स्वप्रामाण्यग्रहापेक्षाया व्यावर्त्तितेन सर्वथाऽबाधितार्थविषयत्वं प्रामाण्यं प्रत्यक्षादेः ग्राहकाभावान्न संभवतीत्युक्तं अस्तु वा यथाकथंचित्स्वप्रामाण्यग्रहः तथापि सर्वथाऽबाधितार्थकत्वरूपप्रामाण्यं प्रत्यक्षादेर्न संभवतीत्यभिप्रेत्य श्रुत्यैवोपहासितमादिति हेत्वंतरमाह किंचेति यद्यपि प्रत्यक्षादिरप्रमाणमिति श्रुत्या नोपदर्शितं तथापि जगतो मिथ्यात्वं प्रदर्शयंती प्रत्यक्षादिरप्रमाणमित्यर्थादवगमयतीत्यर्थः ननु प्रत्यक्षादिरप्रमाणं जगतो मिथ्यात्वादिति व्यधिकरणो हेतुस्तत्राह तद्विषयस्येति मिथ्याभूतजगद्विषयस्येत्यर्थः प्रत्यक्षादेरप्रमाणं मिथ्यार्थकत्वाद्रज्जुसर्पज्ञानवदिति विवक्षितमित्यर्थः अर्थस्याबाधितत्वान्न मिथ्यात्वमसिद्धमित्यत्राह नेहनानास्तीति प्रतिपन्नस्य जगतस्त्र्यापाधिरधिष्ठाने ब्रह्मत्वात्तस्मिन्निहशब्दवाच्ये नेह नानास्ति किंचनेति निषिध्यमानत्वं निषेधप्रतियोगित्वमित्यर्थः ननु

बृ. इति २

प्रथमे नैव विषयनिश्चयात् किंचनेह नानास्ति किंचन मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति च प्रतिपन्नोपाधौ निषिध्यमानत्वमायाप्रकृतिकत्वाभ्यां कृत्स्नस्य जगतो मिथ्यात्वप्रदर्शनेन तद्विषयस्य प्रत्यक्षादेरप्रामाण्यस्य श्रुत्यैव दर्शितत्वात्तस्मात् व्यवस्थानुरोधेन इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति मायाभिरिति बहुवचनानुरोधेन च जीवाश्रयाणि ब्रह्मविषयाण्यनेकान्यज्ञानानीति एकधर्मात्मनोऽज्ञानविषयत्वं विकल्पितमिति संक्षेपः

यद्बाधितं तदज्ञानप्रभवं दृष्टं यथा रजतादिप्रकृत्याद्यज्ञानप्रभवं कथं घटादिजगदज्ञानप्रभवं मृदादेरुपादानत्वात्तद्विषयककुलालादिज्ञानस्य च निमित्तत्वादित्यत्राह मायां त्विति प्रकृतिमुपादानमित्यर्थः मृदाद्याकारेण परिणतमज्ञानं घटाद्युपादानमित्यविरोधः इत्थंभावे तृतीया पश्चाद्व्यवस्थानुरोधाद्द्वैतज्ञाननानात्वेऽपि प्रत्यक्षादिप्रामाण्यानुरोधात्तु गणस्ते सत्त्वमुक्तयुक्त्या नास्ति तस्मादित्याह तस्मादिति ननु मदस्यानुपपत्तिरूपः तर्कः उपजीव्यप्रमाणाभावादाभास इति तत्राह इंद्र इति अज्ञानविषयत्वाक्षेपप्रत्यक्षेणं ब्रह्मणोऽविद्याविषयत्वात् तत्र श्रुतिप्रमाणकत्वात्क्षेपोऽपि कथमुक्तमित्यपि बोधयंत्रैकदेशिमतसंग्रहश्लोकः अज्ञानं प्रतिजीवं स्यात् [illegible]भिन्नं ब्रह्मपदं च ततत्त्वद्भु

कथं चात्मनोऽज्ञानविषयत्वमित्यत्र मूले ब्रह्मणो विषयत्वासंभवान्नैवेदविषयत्वमज्ञानानि इत्यर्थमेव तदिति श्रुतिप्रमाणकत्वाक्षेपः अत्र श्रुतिप्रमाणकत्वाभिरस्करणमाक्षेपः २

कव्यवस्थातो ब्रह्मप्रोक्तं च सिध्यति

२

अविद्याविषयत्वात् भवेदविषयत्वम् २

सिद्धांतिमतमनुवदंस्त्येकदेशिनः मतं पूर्वपक्षी पराचष्टे अत्रेति अत्रैकदेशिमते प्रत्यक्त्वब्रह्मणोरैक्यं अविद्यायाश्चिन्मात्रा श्रयविषयत्वं न च चितिशासमानायामविद्याविषयत्वमितिमतत्रवेदप्रामाण्यमिति ग्रहाग्निसंधिः पूर्वपक्षी जीवाश्रया ब्रह्मपदेत्युक्तं दूषयति जीवब्रह्मेति प्रयोगः प्रयुज्यमानः शाष्ट्रः तस्मिन्नित्यर्थः यद्यपि जीवब्रह्मशाब्दयोर्वाच्यं भिन्नमेवतथापि उपाधिपरित्यागेनैकं लक्ष्यं प्रतिपाद्यते तेन तन्निन्नमिति विकल्पार्थः आद्यमनूद्य दूषयति आद्य इति यद्यपि प्रत्यक्ब्रह्मणोरेकत्वमेकदेशिनोपीष्टमिति एवकारेण युक्तस्तथापि ज्ञानस्याश्रयविषयैक्यमेकदेशिनोनिष्टमितियुक्तएवैवकारः हेतुं द्योतयितुं तु शब्दः त्वन्मतकृतिरिति एकदेशिमतकृतिरित्यर्थः अवधीर्यवाच्यलेन्यविवेकं सामान्यत एवदूषयितुं विकल्पयति जीवब्रह्मेति कथं नेति निषेधस्यामास्तनोऽज्ञानविषयत्वं प्रतिज्ञाय तत्र तु शब्दसूचितं हेतुमाह ब्रह्मशब्देनेति जीवशब्दहष्टान्तार्थोपिशब्दः अयमत्राभिप्रायोर्थः आत्माऽज्ञानविषयः अज्ञानानाशकत्वे सति ब्रह्मशब्दवाच्यत्वा

अत्र वदंति जीवब्रह्मप्रयोगान्यामेकं वस्तु यथा द्वयं आद्ये त्विष्टं ममैव स्यात् द्वितीये त्वमतकृतिः ५ जीवब्रह्मशब्दाभ्यामात्मैवोच्यते तत्र जीवशब्देनात्मा ब्रह्मस्तु तदन्यदिति आद्येकपमात्मनोऽज्ञानविषयत्वं ब्रह्मशब्देनापि तस्यैवाभिधानात् आत्मनोऽज्ञानविषयत्वे कथं तस्य नांतत्वमसाहृतत्वात् न संधकाराहृतोघटो दृष्टपूर्व इति चेत [illegible] नेत्र इत्यानंदरूपत्वेन तस्याज्ञानविषयत्वात् चेतन्यमात्रस्यैवाशमानत्वात् एकदेशी २ एकदेशिनो शंका १

न ब्रह्मवादिष्टत्यर्थः नन्वात्मानत्वमो विषयः नासमानत्वात् तन्नैवंतत्त्वैवं यथांधकाराहृतो घट इति सत्तु तिपक्षं अनात्मसमानत्वमुपाधिं च पूर्णकल्पे आत्मनत्वेति उपाधेः साधनाव्यापकत्वमाह कथं तस्य नानमिति तस्याज्ञानानाशकत्वे सति ब्रह्मशब्दवाच्यस्यात्मनोऽनात्मसमानत्वं नास्तीति पक्षान्तव्याप्तत्वात् साधनाव्यापकत्वे उपाधिरित्यर्थः अनात्मसमानत्वोपाधेः साध्यव्याप्तिमाह नहीति तदुक्तं यत्तत्र एवाभिराचष्टे नेति हेतुमाह अहं येति अयमर्थः प्रतिपक्षोनुमानेऽआत्मशब्देन किमहं प्रत्ययानंदरूपः पक्षीकृतः चिन्मात्रं वा यदि आद्यस्तत्राह अहंप्रतिततस्यात्मनः तथाच प्रतिपक्षोनुमानं वाक्षिप्तमित्यर्थः द्वितीयं दूषयति एवेति चिन्मात्रस्वरूपस्य स्थापनानुमानेन पक्षत्वाभावोस्वप्रतिपक्षोनुमानेपि पक्षत्वं तस्य न युक्तमित्येवकारार्थः ननु आनंदांशपक्षत्वे बाधस्त्युक्तमयुक्तं तस्यात्मानश्चेत्तेन अनात्मसमानतयाऽज्ञान

चिन्मात्रस्य १

सत्प्रतिपक्षत्वबाधौ सकृदुच्चरितं वह्नपकारकंतंत्र ४
आत्माऽज्ञानविषय इत्यादौ २

एकदेशिनोपि ब्रह्मभिन्नस्यानभिव्यक्तेनात्मासिद्धितो जेत्तदृष्टान्तरितमुक्तं ५
यथा जीवशब्देन तथा ब्रह्मशब्देनापीति २

साध्यनावबोधकं तत्त्वरुत्यात्सचस तत्त्वयुक्तः यथा नलवृक्ष स्वयं पृथ्वेया भेदत्व मुल्लत्वात् २

निरसनं ५

अद्वयानंदरूपेणैवेत्यादिग्रंथमारभ्योपाधिनिरसनपक्षेऽपियोजयति ४

सि॰मु॰ ७

नन्वात्मा अज्ञानविषयः आत्मा चेतनः स चान्येव ततश्चैतन्यमज्ञानविषयः कथं भासतामित्यत आह तस्य चेत्यस्य चिद्रूपस्येत्यर्थः अज्ञानाविषयत्वात् अज्ञानानाश्रितत्वादित्यर्थः चित्स्वरूपमपि किमित्यज्ञानेनावृणोतीत्याशंक्य विपक्षे बाधकमाह अन्यथेति चेतनस्याज्ञानविषयत्वे ज्ञानेन न सिध्यति अज्ञाने हि चिद्रूपमात्रस्थितमात्रसिद्धं न प्रमाणगम्यमित्यावयोः संप्रतिपत्तेः इत्यर्थः जगदांध्यप्रसक्तिसमुच्चयापि शब्दः एवं सत्यपि ज्ञाननिराकरणे ग्रंथो व्याख्यातः उपाधिनिरसनपक्षे प्येवं योज्यः स्था मनानुमाने स्वद्वयानंदरूपस्यात्मनः पक्षत्वं तत्रेच नोपाधिः संभवति साधनव्यापकत्वादित्ययमर्थः अभिसेत्साह अ द्वयेति अज्ञानविषयत्वादज्ञानविषयत्वाकारादित्यर्थः तत्र चाज्ञासमानत्वमस्त्येवेति कथं नोपाधिः साधनव्यापकं इति भावः नन्वात्मा भिन्नमद्वयादि कथं न भासत इत्यत आह चेतनमात्रस्येवेति आत्मत्वं न ज्ञानप्रयोजकं चेतनमेव

तस्य चाज्ञानाविषयत्वादन्यथाऽज्ञानस्याप्यसिद्ध्यापत्तेः अद्वयानंदस्वरूपं चेतनमात्रादभिन्नमेवेति चेत् सत्यं वस्तुतस्तथैव कथं तर्हि अज्ञानविषयत्वमवस्थेति चेदनादिसिद्धाज्ञानसंबंधात्

ज्ञानप्रयोजकं १ एकदेशिप्राकते १

तस्य चाज्ञानाविषयत्वादन्यथाऽज्ञानस्याप्यसिद्ध्यापत्तेः इति फक्किकाद्वयमित्यर्थः १

वतस्प्रयोजकमित्यर्थः पूर्वफक्किकाद्वयं व्याख्यातार्थं अद्वयानंदरूपेणाज्ञानमात्मनोऽज्ञासमानत्वात् ज्ञानविषयत्वं चेतनस्वरूपेणाज्ञासमानत्वादविद्यासाधकत्वाच्चानात्मनोऽज्ञानविषयत्वमित्युक्तं तदयुक्तं अद्वयानंदस्य चेतनमात्राभिन्नत्वाद्विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतेरिति प्राकते अद्वयानंदं न तन्मे दृष्टवत् भेदाप्रा स्तीत्यत आह एवेति विरुद्धत्वाद्भेदाभेदावेकत्र न स्त इति भावः अद्वयानंदं चेतनज्ञानाद्वास्तवभेदाभावा स्तीत्यत आह एवेति विरुद्धत्वाद्भेदाभेदावेकत्रेत्यादि... तत्कल्पितमप्यज्ञानविषयत्वं नास्तीति यद्याद्यस्त त्वज्ञासमानत्वादज्ञानविषयत्वं वस्तुतो नास्त्येव कल्पितं तदेव तर्हीत्यत आह अनादीति अद्वयानंदरूपस्येत्यत्रात्मनः इति त्राह सत्यमिति द्वितीयं दूषयितुं पृच्छति कथं तर्हीति उत्तरमाह अनादीति अद्वयानंदरूपस्य सूत्रात्मनः शति त्राह सत्यमिति द्वितीयं दूषयितुं पृच्छति कथं तर्हीति तत्रयाविपरणाम्यविशेष्यत्वेनात्रयोजनीयं तद्रूपस्यात्मनो विषयत्वा पूर्वः आत्मनीति सप्तम्यंतं वा पदं षष्ठ्यंतं तया विपरिणाम्य विशेष्यत्वेनात्र योजनीयं तद्रूपस्यात्मनो विषयत्वा भिधानमित्यन्वयः

ति

भेदकल्पनाहित्यनानार्थमेव क्रियते तद्वी
भाने यज्ज्ञानादि दुःखयुक्तेचेव न संभवतीति
किं भेदकल्पनयेति

विषयत्वाभिधानमित्यत्र २

ननु भेदस्यानाद्यविषयत्वं न संभवतीत्युक्तं तत्राह आत्मनीति इदं परिकल्प्येति आत्मसंयोगस्याभिधानं क्रियांतरमपेक्ष्य वास्तवकल्पनं पराचष्टे मिथ्येति अनिर्वचनीयमित्यर्थः एवकारो भिन्नक्रमः परिकल्प्यैव विषयत्वाभिधानं न वस्तु सदित्यर्थः ननु यज्ज्ञानादि तदज्ञानात्तन्न भवति न चाद्वयानंदरूपमात्मनो भासते मुक्तत्वापत्तेः तथा च किं भेदकल्पनयेति तत्राह स्वयंप्रकाशोपीति आत्मा तावत्स्वभासत एव अन्यथा लकः इति दृष्टे अहं नाहं वेति संदेहप्रसंगः तदज्ञानाख्याद्यादेयः कथं न भासेयुः ते वलं न दृशीनो भासंते अतस्तेषामभानप्रयोजकं भेदकल्पनायुक्तमेवेत्यर्थः अत एवाह चैतन्यमात्रमेवेति नन्वेषां प्रतीतेर्बाधदर्शनात्तद्विषयभेदस्य वस्तुत्वं किं न स्यादित्यत आह भ्रांतेरिति भ्रांतेरिति प्रतीतिविशेषणं ननु भेदनं भेदः भेदनं च द्वेधीभावः स च सावयवधर्मः आत्मा च निरवयवः निःकलमित्यादिश्रुतेः तथा च तत्र कथं भेदकल्पनं अयोग्यत्वादित्यत्राह अनादीति अघटनघटनापटीयसी मायैवेत्यायातं निरवयवेप्यात्मनि अज्ञानसंबंधात्तन्मिथ्याभेदकल्पनायुक्तैवेत्यर्थः प्रतीतेर्बाधितत्वमुपपादयितुं शंकते कथमिति कथं भ्रमत्वमित्याशंक्यैवेत्यर्थः हि

स्वयंप्रकाशपरिपूर्णानंदघनरूपेणाभासमानेप्यात्मनि मिथ्यैव भेदं परिकल्प्य तद्विषयानंदरूपस्य विषयत्वाभिधानं चैतन्यमात्रमेव भासते नानंदस्वरूपमिति भ्रांतप्रतीत्यनुरोधात् कथमस्याः प्रतीतेर्भ्रांतत्वमिति चेत् परप्रेमास्पदस्यात्मनः आनंदरूपेणैवभासमानत्वादित्यभिप्रायः

तत्र हेतुमाह परेति आत्मानंदरूपः परप्रेमास्पदत्वाद्विषयानंदवदित्यर्थः तथा च सुखात्मनोरभेदादात्मनि चासमाने तदधीनत्वं सुखं न भासत एव तत्र ज्ञानवनाम प्रतीतिर्बाधितत्वात् भ्रम एवेत्यर्थः मा न भूवं भूयासमिति ह्यात्मप्रेमा परत्वं तस्य निरुपाधित्वं तदास्पदं तद्विषयः निरुपाधीत्वाद्विषयत्वादित्यर्थः दुःखाभावसुखसाधनव्यभिचारवारणाय परेति विशेषणं ननु विषयानंदे प्रेमा आत्मौपाधिकः न हि सुखमित्येव कश्चित् प्रार्थयते वैरिसुखेपि प्रार्थनाप्रसंगात् किंत्वात्मसंबंधिसुखं प्रार्थयते न च आत्मविषयानंदे निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वाभावात् साधनविकलत्वमिति चेत् न सुखे प्रेमास्पदत्वस्यात्मोपाधिकत्वानुपपत्तेः फलोपाधिकं साधने प्रेमा सोपाधिकः न चात्मा सुखस्य फलं नित्यत्वात् न चाप्यात्मनि शेषपकारः कश्चित् सुखजन्यः सुखातिरिक्तोपकाराभावात् तस्मान्नात्मोपाधिकः प्रेमा नार्हे वैरिसुखमप्युपादेयं स्यादिति चेत् न स्वरूपेणोपादेयत्वेपि हेयतायाः आत्मापित्वात् सुखात्मनोः संबंधानिरूपणाच्च न सोपाधिकः सुखे प्रेमा तथा हि सुखात्मनोः कः संबंधः संयोगो वा समवायो वा तादात्म्यं वा आद्ये नाद्यः सुखस्याद्रव्यत्वात् न द्वितीयः निर्गुणत्वश्रुतिविरोधात् अंतःकरणसमवेतत्वात्सुखस्यात्मना समवायसंबंधानुपपत्तेः नापि तृतीयः तादात्म्ये किमिमे क्यमेव नैव वाद्यो वा नाद्यः सुखात्मनोरत्यंताभेदप्रसंगात् विरोधाच्च न द्वितीयः नापि तु
म्ये

ननु चाद्वितीयमेव ब्रह्मचैतन्यमिदं स्वप्र मः कथं न दिश सितापव स्वप्र मानव वृ मर्दती ति वे भू तावि एव भूयथा तावि हप सुहेप स्यत्व सि नेव भूत्व मस्ति १दत५

निर्गुणं निष्कलं शांतं निरवद्यं निरंजनमित्यादिश्रुतिः २

प्रतीतिप निरूपणे निर्गुणो ... नामासे घट ... घट ... १

यथा शुक्तिः घट इति परोक्षे तद्वृत्तिकं बुद्धिर्वा तद्दिमन्ती शुक्तिं विषयी करोत्यत्र शुक्तेराश्रयः घट
इति पदविषयस्य घटरूपः अतः आश्रयो विषयश्चानयोर्भेदस्य एतेन यः शुक्तिस्थ पारमार्थिको

सि० मु० ८ आलोक १

अनिर्वचनीयभेदनिरूपणस्याछयमुखात्तमोऽज्ञानविषयत्वमुक्तं तत्र पूर्वकृते तथापीति अविद्यायाः शुक्तिवत्पार
मार्थिकविषयाश्रयभेदसापेक्षत्वात्कल्पितविषयाश्रयभेदत्वमनुपपन्नमित्यर्थः तदेतदंगीकरोति सत्यमिति आश्रय
विषयभेदः परमार्थतो न निरूपित इत्यसत्यमित्यर्थः तर्हि ज्ञानस्य विषयादिभेदः परमार्थतो निरूप्य तामितिस
चाह अविद्येति अविद्यास्वाश्रयापि न विषयिणी तमस्त्वात्तवात्र तमोवदित्यर्थः ननु वा दृष्टं तमो द्रव्यं वा आ
लोकाभावो वा यद्याद्यः तर्हि दृष्टान्तः साध्यविकलः सावयवाश्रितस्यापरदेशावरकत्वात् द्वितीयेप्यमुमे
व दोषः प्रतियोगिसमवायिदेशाश्रितस्याभावस्य घटाद्यावरकत्वादिति चेत्तन्न स्वावयवाश्रितस्यापि घटस्यान्य
तलाश्रयत्वदर्शनात् आद्ये विरोधाभावात् द्वितीयेप्यालोकसंसर्गाभावस्य तमस्त्वात् संसर्गाभावत्वेन च प्र
तियोगिसमवायिदेशाश्रितत्वे नियमाभावात् नोत्तरं यथापि दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति आलोकं वाच्यं तस्येति

आलोकावयवरं १ तमसः द्रव्यत्वपक्षे २ तमसः द्रव्यत्वे आलोकाभावे त्वेवा १

तथापि परमार्थतोऽज्ञानस्याश्रयविषयोर्भेदो न निरूपित इति चेत्सत्यं अविद्यास्वाश्रयापि न विषयास्या तमो य
तः यथा वा स्वंतमो दृष्टं तथा चेष्टं न तत्र तथा ६ तस्य तमः प्राग्वा वस्य तदनपेक्षत्वात् नहि गृहोदरवर्ति तमः स्वा
श्रयगृहान्तर्वर्ति देशान्तरविषयी करोतीति येन तदतिरिक्तमपेक्ष्येत अत एव न द्वितीयोपि किं च

यथा शुक्तेरनिरूपि सर्वतात्मे इति यो मोक्षान्तः भिर्दृष्टो / इति तु ज्ञानविषयः / परमार्थाविषयो भेदः / तथा शुक्तिविषयाः / श्रयाव किं च आलोक / ९ ९ आलोकविषय / शुकविषयपक्ष / यथा तमः / भवतिकारितमः ४

तस्य वाद्यस्यान्त
रस्य च तमसः इत्यर्थः तमः प्राग्वा वस्येति साधनवत्तामाह तदनपेक्षत्वादिति आश्रयविषयभेदानपेक्षत्वादि
त्यर्थः पूर्वोक्तयुक्तिसिद्धमर्थं स्पष्टयन्नाश्रयविषयभेदानपेक्षत्वमेव दृष्टान्तेन साधयति नहीति पूर्वोर्द्धे वक्ष्या
माणात् तदर्थानस्पष्टीकृतः जीवब्रह्मणोपाध्याभासभेदो वा यतेऽनजीवशब्देनाभावब्रह्मशब्देन तदनादिभित्तिविकल्प
द्वयमनिराकृत्य द्वितीयं निराकरोति अतएवेति यतो अविद्याश्रयविषयभेदानपेक्षे अतो न जीवब्रह्मणोर्भेद
इत्यर्थः ननु जीवब्रह्मणोः परस्परमभिन्ने अविद्यायामाश्रयविषयभेदानपेक्षत्वादिति बन्धाधिकरणो हेतुरित्याशं
क्यते जीवब्रह्मणि आश्रयविषयभेदा
नपेक्षत्वं नेत्य विद्यायाः १

नवाशिनकल्पि
तात्तवेक्य विद्या
या आश्रयो विष
यश्च पारमार्थिकं
नकल्पितः १

तत्तद्घटोस्ती
त्यत्र ६
आलोकसंस
र्गः २

हेत्वंतरं श्रुतिपारदृश्यितुं भिन्नपक्षं विकल्पयति ब्रह्मात्मनोरिति यदिशब्दो वाशब्दपर्यायः स्वाभाविको भेद इत्यर्थः स्वभावस्तत्र निरपेक्षं
वस्तुस्वरूपं तत्प्रयुक्तः स्वाभाविको वस्तुस्वरूपप्रयुक्त इत्यर्थः स्वाभाविकभेदपक्षमनूद्य दूषयति आद्य इति परस्परभिन्नत्वे
हि द्वयोर्भेदे स्यातां आत्मप्रतियोगिको ब्रह्मनिष्ठ एको भेदः ब्रह्मप्रतियोगिक आत्मनिष्ठश्चापरः तत्राद्यं भेदं दूषयति आत्म
भिन्नत्वेनेति आत्मनश्चिद्रूपत्वात्तस्माच्चेत् ब्रह्म स्यात् जडं स्यात् घटवदित्यर्थः अत्रेष्टापत्तिं परिहरति तथा चेति विज्ञान
ब्रह्मपदयोः समाधिकरण्यात् स्वरूपैक्यप्रतीतेर्ब्रह्मणो ज्ञानभेदाज्जडत्वप्रसक्तिर्नेष्टेत्यर्थः ननु विज्ञानब्रह्मपदयोः समा
नाधिकरण्यमात्रान्न ब्रह्मज्ञानयोरभेदः सिध्यति सामानाधिकरण्यस्य शुक्लः पटः इतिवत् गुणगुणिभावपरत्वेनाप्युप
पत्त्याशंक्यैकरूप्यानं प्रतिहेत्वंतरमाह ब्रह्मणोऽपि जडत्वं इति शेषः तत्रावरणात्मना वादिति भावः आत्मधर्मिक ब्रह्मप्रति
योगिक भेदपक्षं दूषयति आत्मनश्चेति अपरिच्छिन्नावगोराणमत्तो ... ब्रह्मणः तस्मादात्मनो भेदपरात्मस्यादित्यर्थः

ब्रह्मात्मनोर्विभिन्नत्वे भेदः स्वाभाविको यदि। औपाधिकोऽथवा भेदः सर्वथाप्यनुपपत्तिकः ॥७॥ ब्रह्मात्मनोः स्वाभाविको भेदः
औपाधिको वा आद्ये आत्मभिन्नत्वेन ब्रह्मणो जडत्वापत्तिः तथा च विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतिव्याकोपः ब्रह्मणोऽज्ञान
विषयत्वानुपपत्तिश्च आत्मनश्च ब्रह्मभिन्नत्वे घटादिवदनात्मत्वापत्तिः द्वितीयेऽपि उपाधिजन्यत्वं ज्ञेयत्वं तत्र त्वं वा औपाधि
कत्वं जीवब्रह्मभेदस्य तु पाधिरप्यज्ञानमेव वक्तव्यं ॥

एतेन केवलभेदपक्षोऽपि निरस्त इति ध्येयं

अज्ञानं ब्रह्मेश्वरयोर्भेदसंपादकं न तु जीवब्रह्मणोः

जीवब्रह्मणोः स्वाभाविकभेदं पराकृत्यौपाधिकं तयोर्भेदमनूद्य विकल्प
यति द्वितीयेऽपीति ननु जीवब्रह्मविभागश्चौपाधिको न संभवति उपाधेरनिरूपणात् उपाधिः किमज्ञानं उतांतःकरणं आद्येऽपि
को वा नाद्यः तस्याज्ञानव्याकृतत्वेन भेदहेतुत्वात् तत्कारणोपाधिरीश्वर इति न द्वितीयः उपाधेर्वस्तुत्वे भेदस्यापि वस्तुत्वप्र
संगः न चांतःकरणमपि कल्पितं एवं तर्हि तदनादित्वासादित्वासादित्वमुत तत्र निरपेक्षानिमूलं एव च नाद्ये सुषुप्ता
दौ किं न निश्छिन्नवानिष्टापत्तिचेत् किं स्थूलेतयास्तद्भुतया वा नाद्यः मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येतीति श्रुतिविरोधान्न द्वितीयः
सूक्ष्मत्वस्य प्राक्तिमनः कारणात्मकत्वमंतरेण निरूपणात् तत्तश्च कारणमेव तिष्ठेत् नांतःकरणमिति तन्निष्टश्चो जीवब्रह्म
विभागो विनिवर्तेत एतेन नतिष्टतिदूषितपक्षः परास्तः एवमतिरेकपक्षोऽपि निरसनीयः भेदाभेदस्यापि विरोधाच्च तस्मादुपाधेर

सुषुप्तौ अंतःकरणस्य सत्त्वाजीवब्रह्मस्थापितेवर्तेते २

अंतःकरणस्य २

वि

ब्रह्मणि २
ज्ञाह ते कर्त्तृ भेद
ह गुन ण वरवाम
वा ज नाभी वार्ष
त्व वर्ष ज्ञा तो
घ ट दृष्ट्या दिवसी
तिलुघटता
त्वाद वर्षे सा हि
भेत न्य मादव ति
उपाधिदाने

अज्ञानस्य २

वृत्तिसिः २

अज्ञानमेव २

भेदस्य क्रियावाहो नेष्यते: भिन्नत्वेऽनादित्वेन भेदस्य क्षेः किमायातमभिन्नत्वे तर्हि तत्प्रवाहो पलक्ष्यावेति नानादित्वं तस्यापि स्यात् ६=

क

सि० मु०
१९

एवं कारव्यावस्थ्येवदन्ततः करणादेः सादित्वपक्षं दूषयति अज्ञानकार्यस्येति ईश्वरोपाधिरप्यज्ञानं जीवेषूपाधिनं चेश्वरजीवयोर
रनेदापत्तिः आवरणोपाधिरप्यज्ञानस्य जीवब्रह्मविभागोपाधित्वात् त्वविष्ये पक्षे प्राधान्येन तस्येश्वरोपाधित्वात् अ
तएवमायोपाधिरीश्वरः इति गीयते इति भावः एवमोपाधिपक्षं त्रेधा विकल्प्योपाधिमज्ञानं च संज्ञाप्य तत् दूषणोयोपाधिम
तेन त्रेति विकल्पेषु मध्ये इत्यर्थः अज्ञानजन्यो जीवब्रह्मविभाग इत्याद्यः पक्षः जीवब्रह्मविभागः सादिरनादिर्वा अनादिश्चे

अनादित्वेऽपि ब्रह्मणो जन्यत्वे प्रसङ्गः २

न्न तर्हि अविद्याजन्यः अनादेरजन्यत्वाज्जन्यत्वे वा ब्रह्मणोऽपि प्रसङ्गः नेदस्य क्रियाऽऽदिमती तस्य प्रवाहोऽनादिमान् इति चेत्तन्न भे
दोनेदास्यां व्यक्तेः प्रवाहाभिरूपणात् ततः सादित्वं भेदस्य परिशिष्यते तमेनं पक्षं दूषयति नेदोस्य तेः पूर्वमिति अयमत्रार्थः

जीवस्य प्रयोजनं नेरो स्यस्य प्रयोजनस्याभावः २

किमज्ञानं विना प्रयोजनं नेदं करिष्यति सप्रयोजनं वा नाद्यः निःप्रयोजनस्य कारणत्वानुपपत्तेः सप्रयोजनं चेत्तत्किं प्रयोजनं जी
वस्य स्वस्वरूपावाप्तिः नेदाऽऽस्पदेः प्राग्जीवत्वायोगात् तत्रापि चस्यात् तदपि किमाश्रयविषयत्वानि: अस्य होनात्वः जीवब्रह्मविभाग
जन्याज्ञानगतप्रयोजनं नाऽतरणाभिरूपणात् अत्र आश्रयविषयज्ञानश्चेत्तत्राह नेदोस्यतेः पूर्वमेवेति केवले नेदश्च स्वरस्यार्थः तस्याकार
णत्वादित्यर्थः आत्मनास्याश्रयविषयोपपादनं न नुनेदोस्य ते रूढं अज्ञानमाश्रयविषयं च लभ्यते इति नेत्याह स्वतन्त्रेति कस्य

आश्रयविषयविभागविचार

अज्ञानस्य नेदाकारणत्वात् २

पचिक्रियायाः पाचकविशेषणत्वे = बाधः २ उपाधित्वे स्यात्वेन धर्मवि शेषणत्वा नंकारे णः = बाधः २

अज्ञानकार्यस्य कादाचित्कत्वेन जीवब्रह्मविभागानुपाधित्वात् तत्र नाद्यः नेदोस्यतेः पूर्वमेव केवले आत्मन्यज्ञाने सिद्धे नेदानपह्नु
णात्वं तत्राज्ञानानंगीकारान्न द्वितीयः अज्ञानस्य जडत्वेन नासकत्वानुपपत्तेः नापि तृतीयः तत्र तं हि त्रिधा दृष्टं लोके जन्यत्वेना
श्रितत्वेन भास्यत्वेन च तत्रान्यतमस्यापि प्रकारस्याज्ञाननिरूपितस्य प्रकृते संभवात् तत्र त्वानुपपत्तिः न चाज्ञानाश्रयत्वमस
वेधवदज्ञानं तत्र त्वं ब्रह्मात्मनेदस्येति वाच्यं संबंधस्य संबंधिनोः तन्त्रत्वमयमात

उपाधेर्धर्मिविशेषणत्वानावेयुक्तिमाह नहीति बाधः २

॥ आश्रयविषयं विना ज्ञानस्याप्रियमाणत्वेन नास्तीति यदित्वाश्रयविषयत्वानाप्तेनेदोस्यादनंतत्वसं
पूर्वमेवमि रूढ्याश्रयाद्येवाप्यनेतस्य सद्भावात् ... नेदोस्यादनं यार्थमिदं विनिमा वे: १

कृत्वाज्ञानमित्याश्रयविषयसापेक्षमेवाज्ञान

जीवो पाधि तया = बाधः १

नाम्यत्वात् तस्मान्नावाऽऽथवा चनेदोस्यादनमयमिति भावः अज्ञाननामयो जीवब्रह्मविभाग इतीमं पक्षं दूषयति नद्वितीयश्चेति ज्ञा
न निन्ने नोजडत्वमित्यर्थः अज्ञानतन्त्रो जीवब्रह्मविभाग इतीमं तृतीयं पक्षं दूषयति नापीति नेति प्रतिज्ञायां हि शब्देन हेतुर्यो
तयन् तत्र त्वं त्रेविध्यमाह तत्र त्वमिति उपाधिजन्यत्वं वा उपाध्याश्रितत्वं वा उपाधिनास्यत्वं वा उपाधितन्त्रत्वमित्यर्थः त्रिविधमपि तत्र
त्वं दूषयति तत्रेति तत्र त्रिषु मध्ये इत्यर्थः प्रकृते प्रस्तुते जीवब्रह्मनेदेऽन्यतमस्यापि अज्ञानजन्यत्वादेः संभवात् तत्र त्वानुपपत्तिः

जीवब्रह्मविभागस्य घटाकाशवि शेषणी मूलम् १

दाजीवप्रतियोगिको ब्रह्मनिष्ठो नेदस्तदा ब्रह्मणि वर्तते ब्रह्मप्रतियोगिको जीवनिष्ठश्चेज्जीवे एव वर्तते इत्युच्यते तस्यकर्यसंभेदोऽत्र मा
नेमाश्रयेतननुमहाकाशोपात घटाकाशोपाधिनाश्रयत्रघटाकाशस्य धर्मित्वे विशेषणीत्वेन घटस्यापि धर्मित्वं वक्तुं ब्रह्म ज्ञानी जीवो नित्ये इ

विशिष्टे यो वर्तमानो धर्मः स विशेषणेऽपि वर्तते इति पाचके वर्तमानो पाचकत्वाख्यो धर्मः पचिक्रियायां पाचकविशेषणत्वात् त्वाश्रयः

ब्रह्मणोऽज्ञानजीवोभिन्न इति १ अज्ञानभेदस्य स्वाभाविकत्वोपाधिकत्वे विरुद्धत्वं ॥ ब्रह्मण्यौपाधिकभेदस्याविद्यायामप्यौपाधिकत्वे आत्माश्रयः अविद्यानिष्ठभेदे
नद्येकस्य स्वाभाविकत्वमौपाकत्वं च संभवति ऽविद्याया उपाधित्वात्तस्य च स्वाभाविकत्वांगीकारे द्विरूपप्रसक्तेर्विरुद्धत्वमेकस्य
भेदस्य स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वं चेति द्विरूप्यमिति द्वितीयटिप्पणं ४

जीवाद्भिन्नं चेद
ज्ञानं तर्हि तस्या
पि जीवत्वमेवे
ति स्वस्मिन्नेव
स्वस्यौपाधित्वादा
त्माश्रयत्वं ५
इमत्वं द्रव्यपि
ष्टं गुणवत्त्वमपि
तन्निष्ठं द्रव्यैका
धिकरणं गुण
वत्त्वं द्रव्यत्वनि
यमतीति तस्यनि
यामकत्वमेवमज्ञा
नस्यापि जीवब्रह्म
भेदनियामकत्वं
किं न स्यात् २
अज्ञानस्य जीवे
निष्ठत्वाद्भेदस्य
जीवब्रह्मनिष्ठ
त्वान्न तु ब्रह्मनि
ष्ठम ज्ञानं न तयो
र एकाधिक
रणमिति १
अज्ञानविषयी
कृत ब्रह्म नु
प्रमाणसत्वे अ
ज्ञानसत्वमिति
विरोधः २

ननु जीवनिष्ठेऽभेदोऽज्ञाननिष्ठोपि किं न स्यात् एकस्यापि भेदस्यानेकधर्मित्वांगीकारादिति चेन्न अज्ञाने ब्रह्मभेदस्य स्वाभाविकत्वोपाधिकत्वा
भावनिरूपणाद्विरुद्धत्वात् द्वितापत्तेः स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वव्यतिरिक्तत्वानिरूपणादविद्यानिष्ठभेदेऽविद्याया उपाधित्वेन
यथात्माश्रयः तथा ब्रह्मभेदे अविद्यायामितिरिक्तं वचः एतेन जीवभेदस्याविद्याश्रयत्वं प्रत्युक्तं ब्रह्मण एवोपाधिकभेदस्याविद्या
याम्प्योपाधिकत्वे कथं नात्माश्रयः स्वाभाविकत्वे हि रूपत्वप्रसक्तौ विरुद्धत्वं किं चाज्ञानस्य जीवाद्भिन्नस्य जीवभेदोपाधिता
उताभिन्नस्य न तावदाद्यः स्वस्मिन् स्वस्यानुपाधित्वादात्माश्रयात् नापि प्रथमः आत्माश्रयात् भेदाद् उपाधित्वे उपाधेश्च भेदे
ऽसिततो माज्ञानाश्रयत्वमनुनयविधभेदस्येति भावः तथात्वाभावात् संबंधत्वानावाशित्यर्थः ननु उक्तेत्रिरूपतंत्रत्वं सद्भ्य
स्त्वगुणवत्त्वयोर्नियम्यनियामकत्ववत् ब्रह्मजीवभेदाज्ञानयोर्नियम्यनियामकत्वं किं न स्यादिति चेन्न एकाधिकरणयोर्नि
यम्यनियामकत्वदर्शनात् नेह अज्ञानजीवब्रह्मभेदयोरेकाधिकरणत्वं ततो दृष्टांतवैषम्यान्न पूर्वोक्तेन नियम्यनियामकेनेति

जीवब्रह्मभेदाज्ञानयोः १

भेदस्य च तथात्वाभावात् तस्माज्जीवब्रह्मविभागगूढस्य माऽऽनमाश्रित्य तमेव विषयीकरोतीत्यस्य ज्ञानविषयत्वमात्मनः सिद्धं

ब्रह्मवैयाभेदस्यानुरूपणात् मलं १ अंतःकरणतादात्म्यापन्नचैतन्ययोः ३

ननु ज्ञानं जीवनिष्ठं अहमज्ञ इति प्रतीतेः ब्रह्मभेदोपि जीवनिष्ठ एव अहं न ब्रह्मेति प्रतीतेः ततो ब्रह्मभेदाज्ञानयोर्जीवनिष्ठता
कथं न तयोरेकाधिकरणतेति शंकामुपसंहारव्याजेन निराकरोति तस्मादिति अहंपदेनाहंकारोऽन्तःकरणपर्यायो वा
ऽभिधीयते अंतःकरणतादात्म्यापन्नचैतन्यं वाऽऽद्यं एवमेव वा न प्रथमद्वितीयौ तयोरज्ञाननिरूपणत्वेनाज्ञानाश्रयत्वानुपप
त्तेः तृतीये इष्टापत्तिरित्याशयेनाह जीवब्रह्मेति न च तु चिन्मात्रनिष्ठमज्ञानं विषयस्तस्य ब्रह्मत्वविषयीति तेनाहं तमे
वेति आत्मानमेवेत्यर्थः अयमत्राशयः ब्रह्माज्ञानविषयत्वस्यत्र ब्रह्मणः प्रष्टार्थः कः किं बिंबत्वविशिष्टं बिंबभावनिर्मुक्तं शुद्धं
चिन्मात्रमाहोस्विद् बिंबतापन्नं चैतन्यं आद्ये इष्टापत्तिः द्वितीये बिंबतायाः अविद्योत्तरकालीनत्वान्न मा तदानीं बवते किंचे
अज्ञानब्रह्मसिद्धिः किं प्रमाणात् उत अप्रमाणात् स्वप्रकाशत्वात् आद्ये ब्रह्मणो ज्ञत्वे अविद्यायाः प्रामाणिकत्वेन द्वैतापत्तिः वि
रोधश्च न हि प्रमाणानवस्थं अज्ञानं प्रमाणसंबंधं सहते न द्वितीयः ब्रह्मणोऽविद्याविषयत्वाभावप्रसंगात् विषयबाधितदेव ज्ञा
नस्यात्रमात्वात् न तृतीयः अज्ञानस्य ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेनास्फुरणात् कथं ब्रह्माज्ञानविषयत्वमिति पूर्वोक्तयुक्तिपराम

तदिदमनिरूपण
मनेनन स्पष्टीक
रोति २
ब्रह्मण्यौपाधिक
त्वे अविद्यायां
स्वाभाविकत्वे
मिलिद्विरूपत्व
न संभवति ४

अस्मथाऽविद्याविषयत्वांगीकारे भ्रमत्वं न स्यात् अविषयबाधेनैव भ्रमत्वप्रतीतेः रज्ज्वज्ञानबाधकाले
एवं सर्पभ्रमसिद्धेः २

त्रिभाग

सि० मु० १०

अविद्यायां जीवत्वब्रह्मत्वनिर्मुक्तं शुद्धं चिदात्मानमाश्रयत्वेन तमेव विषयीकरोतीत्युक्तं तत्र संमतिमाह तदुक्तमिति
सर्वज्ञात्ममहामुनिभिरिति शेषः किमुक्तमित्यपेक्षायामाह आश्रयत्वेति तमसः आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्वि जीवब्रह्मणोः २
शिष्टान्वयः ननु अज्ञानस्य जीवाश्रयत्वे ब्रह्मविषयत्वे च स्थिते अज्ञानाश्रयत्वतद्विषयत्वे च नानुपपन्ने न यत्रानुग
तत्वाद्विति नेत्याह तमिति निर्विभागेति जीवत्वब्रह्मत्वविभागमनापन्नेत्यर्थः तथाप्यज्ञानस्यानात्माप्याश्रयो विषयश्च
किं न स्यादिति नेत्याह एवेति एवकारार्थमेव स्पष्टयति केवलेति तमसः शुद्धचिदतिरिक्ताज्ञानाश्रयत्वे हेतुमाह
पूर्वसिद्धेति चिदन्यस्याज्ञानानाश्रयाविषयत्वे हेतुमाह पश्चिम इति ननु अज्ञानस्याश्रये कत्वे सत्यनेकताऽनु

पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि
तदुक्तं आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला
गोचरः १ तथापि तदज्ञानमेकमनेकं वेति कथं निर्णेयमिति चेत् एकमेवेति वदामः किं तत्र साधकमिति चेत् तत्र
ज्यते लौकिकी वैदिकी चापि नाज्ञाने दृश्यते प्रमा कार्यं दृष्ट्वाथ कल्प्यं चेत् लाघवादेकमेव तत् ८

रूपानन्दिश्रुतिजी
वं जगदुपादानं तु समज्ञानमनेकमेकदेशिनापि स्वीक्रियते एकत्वे चाज्ञानस्य बन्धमुक्त्यादिव्यवस्थानुपपन्नेत्युक्तं न अज्ञानस्यैकत्वानेकत्वे २
पत्रदोषदर्शनात् प्रवृत्तिः तथापीति धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना वरमिति न्यायेनोत्तरमाह एकमेवेति अज्ञानमि व
अनेकाज्ञानस्य नानात्वकल्पनाद्वा तत्र सैकत्वरूपधर्मकल्पनं वरं २
ति विशेष्यपदं शेषं वाक्यस्थमत्र योजनीयं एवकारोऽनेकताम् अज्ञानस्य वारयति तत्राज्ञानैकत्वेऽयमाशयः अवि
द्याया एकत्वे पदिष्यमाणं सिद्धान्ती वक्ष्यति तदापसिद्धान्तः न च वक्ष्यति चेत् तद्विद्यैकत्वासिद्धिः युक्तिमेव वक्ष्य
ति चेत् तन्निर्मूलायास्तस्या आभासत्वादिति सर्वथापि नाज्ञानैकत्वसिद्धिरिति लौकिकीत्यपूर्वार्धेनापसिद्धान्तपरि
हारः उत्तरार्धेन लाघवाख्यतर्कोऽविद्यैकत्वं साधयतीत्युक्तमित्यर्थः

द्वैतापत्तिविरोधश्च २

ननुनाज्ञाने दृष्टप्रमेयमयुक्तं अज्ञानस्वरूपे प्रमाया अदर्शनस्य प्रकृतासंगतत्वात् न स्वज्ञानस्वरूपमस्ति न वेति विकल्पः
किंतु तदेकत्वनानात्वइति चेत् न अज्ञानमवस्थापकमेव तदेकत्वमपि व्यवस्थापयिष्यतीत्यभिप्रायात् इममेवार्थम
भिप्रेत्य श्लोकं व्याचष्टे अज्ञानं किमिति प्रत्यग्ज्ञादिइत्यादिपदमनुमानं लौकिकं च शब्दमाह परिदृश्यमानेति परिदृश्य
मानं कार्यं जगदात्मकं सर्ववेदायस्य दृमामं अतीत्य नास्ति सप्रथमपक्षं दूषयति तत्रेति तेषु विकल्पेषु मध्ये इत्यर्थः क
र्ममात्रेति मात्रशब्दः परंपरया वेत्यर्थः एवं वेदांतेष्वपि बोधकत्वं किमित्येवं नियमनेधर्मब्रह्मविषयत्वमेव वेदवाक्याना
मितियथाश्रुतेर्थे प्रामाण्यं किं न स्यात् तत्राह तत्रैव फलेति अध्ययनविधिर्हि फलवदर्थावबोधमुद्दिश्य वेदाध्यय

अर्थावबोधः ब्रह्मज्ञानं १

२

अज्ञानं किं वेदसिद्धं उत प्रत्यग्ज्ञसिद्धं उत परिदृश्यमानकार्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यं तत्र नाद्यः पूर्वकांडस्य कर्ममात्र
विषयत्वात् वेदांतानां च परिपूर्णसच्चिदानंदब्रह्ममात्रविषयत्वात् तत्रैव फलसंबंधात् अज्ञानाद्येतदन्यावोत्तद
प्रतिपादकत्वात् नापि द्वितीयः स्पष्टप्रत्यग्ज्ञादिसिद्धत्वे विवादाभावप्रसंगात्

नं विधत्ते न वसाज्ञादेः प्रतिपाद्यो
र्थः सर्वत्र फलवान् नामधेयाद्यर्थप्रतीतेः सुखदुःखाभावाद्यदर्शनात् धर्मज्ञानं स्वविषयमनुष्ठापयत् स्वर्गादि जन
यति ब्रह्मज्ञानं चेतरनिरपेक्षमेवानेकदुःखमयमज्ञानमपनयतीति धर्मब्रह्मणोरेव प्रतिपादने फलसंबंधा
दित्यर्थः एवकारव्यावर्त्यमाह अज्ञानादाविति आदिपदेन श्रवणाद्यर्थसंग्रहः स्पष्टेति प्रत्यग्ज्ञस्य स्पष्टत्वं विप्रति
पन्नेश्वरादिप्रत्यग्ज्ञाभिन्नत्वमित्यर्थः ततश्चाज्ञानस्य प्रमाणागम्यत्वान्नापसिद्धांतोऽपीति भावः एवं पूर्वार्द्धमाख्याय तर्हि
प्रमाणाभावान्नाज्ञानैकत्वसिद्धिरिति स्यात् आशंक्य लाघवसहकृतानुपपत्तिरूपा युक्तिरज्ञानैकत्वसाधिकेत्येवं परिहार
त्वेनोत्तरार्द्धं व्याचष्टे

सिद्धमु० ११ सिकालिसं वस्त्र २

तस्मादिति यस्मात्ज्ञानेष्वारोपं संभवति तस्मादज्ञानं कल्प्यत इति वाक्यमित्यन्वयः कल्पकमाह प्रपंचेति प्रपंचस्य रचनानि
र्माणं ननु यथा कुलालो घटं स्वयत्नात् ज्ञानमपेक्षते एवमीश्वरोपि जगन्निर्माणमपेक्षतीति विनैवाज्ञानमित्यत्राह असंगेति
कार्यकारणादिसंबंधः संगस्तद्रहितस्येत्यर्थः ननु वस्त्रं स्वभावतो जलसंगपिय थाम धूलिं छिष्टानुरक्तं जलाऽसंगिनव
त् एवमीश्वरः स्वभावतः संगपुरुपाधिवशाद्दसंगी किं न स्यादित्यत्राह स्वत इति असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेरुप
पाधेरनिरूपणाच्चनाश्वगित्वमौपाधिकमित्यर्थः ननु तत्तेजोसृजतेत्यादिश्रुतेरीश्वरस्य कर्तृत्वश्रुतेरसंगित्व
मसिद्धमिति तत्राह उदासीनस्येति अकर्तुरित्यर्थः चेतनो हि प्रयोजनमुद्दिश्य कार्यं करोति प्रयोजनं चेश्वरस्य दुः
खाभावः सुखवाभावाद्यः तस्य स्वतः सिद्धत्वात् नहि तीयमित्याह सदानंदेति तत्श्चोभयविधप्रयोजनशून्यत्वादुदासी
नत्वात्तेजः सृजतीति कर्तृत्वं न युक्तमित्यर्थः जगन्निर्माणं चेश्वराद्दुत्पद्यते यतो वा इत्यादिश्रुतेः अतएवंविधस्य प्रपंचर
चनाविनाऽज्ञानं न संभवतीति अज्ञानं कल्प्यत इति भावः ननु रज्जुतमुत्पादयंतीश्रुक्तिरज्ञानमपेक्षते रजतस्य क

तस्मात्स्वतोऽसंगोदासीनस्य सदास्वानंदस्य तस्यास्यानेकविधसुखदुःखाद्यात्मकप्रपंचरचनानुपपत्त्या
अज्ञानं कल्प्यते इत्येव वाच्यं गत्यंतराभावात्

ल्पितत्वात् प्रपंचस्य पुनः सत्यत्वान्न तन्निर्माणे अज्ञानापेक्षेति तत्राह अ
सत्येति नेति नेतीति प्रपंचस्येश्वरे निषेधाद्दस्य मिथ्यारूपस्येत्यर्थः अन्यस्माद्वेतनादेः प्रपंचरचनानेति वृत्तं प्र
पंचं विप्रेषयति अनेकेति तथ्यथा रज्जुरज्ञाता सत्यस्यानेकविधसर्पमूत्रधारामालादात्मकं प्रपंचं रचयंती दृष्टा
एवमसंगोपि चिदात्मा ईश्वरोऽज्ञानवशात्प्रपंचं रचयतीत्यज्ञानसिद्धिरिति एवकारद्योत्यां अन्यथाप्युपपत्तिं परिह
रति तत्त्वनश्शक्ति न तावदन्यथैव विनैवाज्ञानं प्रपंचरचनोपपत्तिः असंगित्वात् ब्रह्मणः नापि सत्येनोपाधिनाप्युपपत्तिः
कार्यस्यासत्यत्वात् नाप्यसत्येनोपाध्यंतरेणाप्युपपत्तिः तस्य सादित्वेऽनादिप्रपंचोत्पादने उपाधित्वायोगात् अनादित्वे
चाऽज्ञानस्यैव नामांतरकरणात् न चाऽज्ञानस्य प्रपंचरचनोपपत्तौ कस्यासंभवो रज्जोरनेकसर्पादिप्रपंचनिर्माणे ज्ञानस्यो

२

भावा
प्रपादकत्वदर्शनादसंग । वाँच्गत्यंतराभावात् अज्ञानमे
व कल्प्यत इति वाच्यमित्यर्थः

नेकक्लृप्तकत्वादनेकधर्मिणश्चैतन्यस्य ग्राहकयत्प्रपंचरचनानुपपत्त्याख्यं प्रमाणं तस्य बाधः एकत्वेप्यज्ञानस्यानेकविधसुखदुःखात्मकप्रपंचरचनायाः अघटमानत्वात् ३

कल्पितानामेवमज्ञानानां तस्यैकत्वं कुत इत्याशंक्याह तथा चेति क्रमिकानेककार्यदर्शनादनेकाज्ञानकल्पनां शङ्कांपरिचष्टे विचित्रेति नचैतदुक्तदूषणं वरमित्याह निद्रेति स्वप्ने ऽनेकविधकार्यजनकत्वस्य निद्रादोषस्य दृष्टत्वादित्ययोजनाएकत्वकल्पने धर्मिग्राहकबाधं परिचष्टे कल्पमानमिति प्रपंचरचनायाश्चाज्ञानेकत्वानेकत्वकल्पने उदासीनत्वादिति नावं ननु ज्ञानानामनेकानि कल्पने तद्रूपयोर्वा को विशेषस्तत्राह लाघवेति धर्मिकल्पना तो धर्मकल्पना वरमिति मायापातधर्मैक्यकल्पने लाघवमित्यर्थः ननु प्रपंचरचनायाश्चाज्ञानेकत्वे ऽज्ञानानानात्वेप्युपपत्तेः निष्फलमज्ञानेकत्वसाधनमित्याह अन्यथा विषयदापि मिथ्याप्रपंचस्य रचनायामज्ञानेकत्वमफलं तथापि जीवैक्यसाधनफलमज्ञानेकत्वमिति

अज्ञानस्यैकत्वमनेकत्वे वाधर्मिणस्तस्य धर्मिणो ऽज्ञानस्य ग्राहिका मानानुपपत्तिरेव तस्या बाधो हीत्यर्थः ३

तथा च कल्पमानमज्ञानमेकमनेकं वेति विवादे एकस्यापि निद्रादोषस्यानेकविधकार्यजनकत्वस्य स्वप्ने दृष्टत्वात् लाघवमहत्त्वाम थानुपपत्तिः विचित्रशक्तिकमेकमज्ञानमादायविश्रामतीत्युक्तं अत एवाज्ञानस्य जीवोपाधित्वात्तस्यैकत्वात्तदुपाधिकस्यात्मनो जीवानव एकएवजनवतीत्येकजीववादिनो वदंति

तत्साधनमुचितमिति भावः कथमज्ञानेकत्वसाधकमिति तत्राह अज्ञानस्येति एतच्च शृगुपपादितं तदुपाधिक इति एकाज्ञानोपाधिकः उपसमीपेक्ष्य आसीयत्वरूपमन्यत्रादधातिइत्युपाधिः अज्ञानमपि चिदात्मसमीपेक्ष्य आसीयमेकत्वमुपदधिते चिदात्मनि समर्पयतीति तदुपाधिकस्यात्मनो जीवत्वेकइत्यर्थः एकाज्ञानोपाधिकस्यात्मनो जीवत्वेनावगम्येनन्नेकोपि किं न स्यात् अज्ञानेकत्व साधनं १

दृष्टमंते हि दर्पणादावेकस्मिन्नुपाधौ मुखत्वं नपुरुषादयो बहव इति तत्राह एवेति उपाधेरेकत्वेपि बिंबानामनेकानां प्रतिबिंबनानात्वं युक्तं दृष्टांतप्रकृते तु नबिंबनानात्वमत उपाधेरैक्ये चोपहितोप्येक एवेत्यर्थः

६२

१६०

सि॰
१२

ननु यदुक्तं लाघवादेकमज्ञानमिति तदप्यसत् इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इति श्रुतेरज्ञाननानात्वप्रतीतेः प्र
माणवत्तो गौरवस्यापि न्याय्यत्वात् लाघवस्याकिंचित्करत्वात् यच्चोक्तं जीवैक्यसाधनायाज्ञानैक्यमपेक्षितमिति तद
प्यसत् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति श्रुतेर्जीवनानात्वप्रतीतेरिति शंकायामाह यथोक्तेति असंगोदासीनस्यात्मनः प्रपंचरचनानुप
पत्त्या लाघवसहकृतया सिद्धमेकमज्ञानं तदर्थस्य सुयोजनं च जीवैक्यं तदनुयायिनी श्रुतिरपि विद्यत इति शेषः
बहुवचनस्य विरोधः — ननु चाज्ञानस्यैकत्वे मायाभिरिति बहुवचनस्य मायागतशक्तिपरत्वात् शक्तीनां मायाधर्मत्वेन मायाशब्दोपपत्तेः अ
नेकमायानुवृत्तावविद्यादीत्येकवचनविरोधः ततो बहुवचनेनाज्ञाननेदपरत्वे गौरवस्यांगीकर्तव्यं प्रमाणि
कत्वादिति परास्तं प्रामाणिकत्वस्यैवासिद्धेः पश्चजीवभेदप्रमाणमुक्तं रूपं रूपमिति तदप्यसत् एकजीवमोहक

पर्योक्तानुपपत्तिसिद्धार्थानुवादिनी श्रुतिरपि अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः अ
जो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति अस्यायमर्थः असत्यस्य जगतोऽविद्याहेतुकत्वं वक्तव्ये
नाकिंजन्मा जन्मावेति संशयेन जन्मेत्याह अजामिति न चाविद्या वाचकपदाभावः अजामित्यस्यैव स्त्रीलिंगनिर्दे
शस्य तद्वाचकत्वात् तस्या अनेकत्वं व्यावर्तयति एकामिति तस्या विचित्रकार्यजननसामर्थ्यं त्रिगुणात्मक
त्वेन समर्थयते लोहितेत्यादिना शाट्प्रविद्योपहितस्य जीवस्योत्पत्तिं निरस्यति अज इति तस्य जीवस्यानेकत्व

अविद्यैक
त्वे २

अविद्योप
हितस्य २

लिप्तानेकप्राणिभेदपरत्वान्मंत्रवर्णस्य अन्यथा अजो ह्येको अनीशया शोचति मुह्यमान इत्यादि जीवैकत्वप्रति
पादकश्रुतिविरोधप्रसंगः ततो न जीवनानात्वमप्रीतिभावः श्रुतिं पठति अजामिति नन्वविद्योपस्थापक
पदाभावान्नायं मंत्रोऽविद्यागमयति कुतस्तदेकत्वं कुतो वा तदुपहितस्य जीवस्यैकत्वमित्याशंक्य मंत्रार्थं वक्तु
मुपक्रमते अस्येति श्रुतिरूपमंत्रस्यार्थः बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपा इति पादमर्थतो व्याकुर्वन्नजामिति
पदं व्याचष्टे अमत्यस्येति असत्यमनिर्वचनीयं तस्य सर्वस्य जगतोऽनिर्वचनीयत्वेनासदूपत्वात् अस
पदेन सरूपा इति पदं व्याख्याय जगदिति पदेन बह्वीरिति पदं अविद्याहेतुकत्वपदेन सृजमानामिति पदं व्या
ख्याय अविद्याहेतुकत्वे वक्तव्ये इत्यत्र द्वितीयचरणानुरोधेनेति शेषः

अनेकस्येति एको देवः सर्वभूतेषु गूढः नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोता एकएवानुभूतात्मा न त्वेकस्तेष्वेव स्थितः इति स्मृतिसहितोपनि
षत्प्रसिद्धत्वमित्यर्थः उपाधिर्विवियोरैक्यमुपहितस्यैकत्वे तंत्रमित्याख्यायुक्तिस्तत्सिद्धत्वमित्यर्थः जीवानेकत्वे तु नवो जीवा ज्ञानकल्पि
तानेकप्राणिविषय इति ध्येयमिदं तु चप्राह्यः अनादित्वेनेति भावत्वे सतीति विशेषः यथा मकोर्थवादिमते प्रागभावासंप्रतिपत्तेः नैवंपा सांख्यमते २

ननु जीवगतमनेकत्वं लोके नुभूयते तत्कथमेकत्वमित्याशंक्याह नेदस्योपनिषत्प्रसिद्धत्वं युक्तिसिद्धत्वं च प्रसिद्धार्थेन हि शास्त्रे नाहही
ति ननु स्वयंप्रकाशस्य कुतः प्रतिबन्धकविद्यावशतः परिच्छिन्नरूपेणावस्थेयत आह अनुभूतेऽदृष्टिमविद्यामनुसृत्य निर्दिष्ट इव प्रतीतेरा
त्मेनावृतः सन्मुदितज्ञाननेत्रो भवतीत्यर्थः पश्चात्कायीकारेणास्थितां तामेवानुभूयमानः संसरति भवति स्वप्नदृगिव
त्याह अनुभूयमाना इति न त्वविद्याया अनादित्वेनाविनाशित्वादनिर्मोक्षप्रसंगइत्यत आह ज्ञानहासेनामिति वाक्यस्याकृतत्वमा
हाकारेण निवर्तयतीत्यर्थः सा ज्ञानाच्छविद्याकल्पं तर्हि तामाश्रितवानात्मेत्याशंक्य भोगार्थमविद्याश्रयणं भोगस्य चलया
गेनित्यत्वादिदानीं स्वात्मरूपेणैनप्रयोजनमनर्थं भोगमन्यमानो जहातीत्याह अनुभूतभोगमिति अनुभोगो भोगप्रयासात्तथोपविग्रहः
नन्वविद्याविशिष्टस्य जीवत्वादविद्यायाः जीवस्वरूपांतर्गतत्वात् कथं जहातीत्युक्तमित्यत आह अज्ञो मइति अज्ञो जीवो विद्या
तोन्यएव न त्वविद्यांतर्भावेन जीवत्वमविद्याया जडत्वात् जीवस्य चेतनत्वात् जीवोपाधित्वेन स्वीकाराच्चेति

अज्ञो जंतुरनीशोयं स्वात्मनः सुख
दुःखयोः ईश्वरप्रेरितः गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा १

शेषस्य भावत्वे सत्यस्य १

भो बोधाद्यानं तु रुक्तौ गोइति यथेति साधनेन तृतीया तेन भोगवत्त्वाभावान्नाविद्यायाश्चेतनत्वमित्यर्थः अज्ञो जंतुरित्यादावज्ञ
इत्यादिविशेषणत्वेन शंकाकृतेन त्वविद्येति अविद्याया जीवत्वाधिकरणत्वे चेतनत्वप्रसंगइत्यर्थः उक्तं तद्युक्तं विशि
ष्टत्तेर्धर्मस्य विशेषणत्वनियमाभावात् अन्यथा रक्तघटमानयेत्यत्र रक्तरूपघटजातादेरपि क्रियावत्त्वप्रसंगइत्य
परितोषाद्धेतुं तदेतदाह जीवोपाधित्वेनेति प्रपंचरचनोपपादिकाविद्या सा च लाघवादेका तादृगविद्योपाधिकश्चात्मा जी
वो न त्वनेक एव भवति इति युक्तं

तत्र जीवैक्ये बंधमोक्षादिव्यवस्थामुपपादयितुं जिज्ञासामुत्थापयति बंधमोक्षेति तत्र मते एकस्मिन् जीवे सति तत्त्वज्ञानान्मोक्षे वक्तव्ये सर्वम
व्यवहारो न भवेत् तत्त्वज्ञानोत्तरकालं तु व्यवहर्तुरभावात् मुक्तव्यवहारो न स्यात् तद्रूपेण मुक्तबद्धादिविभिन्नप्रतिव्यवहारो अतो जीवैक्ये
व्यवहारावनुपपन्नावित्यर्थः अत्र समाधानमाह यथेति जीवभेदे यथा दृष्टं जगत् कश्चिद्बद्धः कश्चिन्मुक्त इति व्यवस्थाप्रमाणं जीवाभेदेऽपि
तथैवास्तु बंधमुक्तव्यवस्थावत् जगदस्त्वित्यर्थः ननु जीवाभेदे तदनुपपन्नमित्युक्तं सत्यमुक्तं परं त्वनुपपत्तिर्न संभवति नहि दृ
ष्टेऽनुपपन्नं नामेत्यभिप्रेत्य हेतुमाह दृष्टत्वादिति चैतन्याज्ञानकल्पितबद्धमुक्तादिव्यवस्थायां जगति एकजीववादेऽपि दूषणोप
पत्तेरनुपपत्तिरित्यर्थः नन्वविद्याकल्पितस्य बाधितत्वान्न व्यवहारोपपादकत्वमित्याशंक्य दृष्टांतेन परिहरति स्वप्नदृष्टवदि
ति किमविद्याकाले न व्यवहारोपपादकत्वमविद्याकल्पितस्य उत बाधकाले आद्ये यथा स्वप्ने स्वप्नदृष्टाः कल्पितानेकगजतु
रगादेः स्वप्नव्यवहारोपपादकत्वं दृष्टं न तथा जाग्रत्कालेऽपि किं न स्यात् द्वितीये त्विष्टापत्तिः तेन न किंचिदवद्यमित्यर्थः पू
अविद्यायाः प्रपंचव्यवहारोपपादकत्वे १

बंधमोक्षव्यवस्था स्याज्जीवाभेदे कथं तव यथा दृष्टं तथैवास्तु दृष्टत्वात् स्वप्नदृष्टवत् ननु एक एव चेज्जीवः कथमेको बद्धः
को मुक्त इति व्यवस्थितिः ननु कोऽत्रानुपपत्तिः अनुभवसिद्धत्वात् तस्य अनुभव एव नोपपद्यते एकमुक्त्या सकलसंसारोच्छेदादिति च

र्वोक्तिमाचष्टे नन्विति दृष्टत्वादित्यंशं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह ननु क्वात्रेति एकजीववादे व्यवस्थायां कानुपपत्तिरित्यर्थः अनुपपत्त्यभावे हे
तुमाह अनुभवेति नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेत्यर्थः ननु लब्धसत्ताकोऽनुभवोऽनुपपत्तिं परिहरतीति मत्वा एकजीववादे त्वनुभवस्वरूप
वन संभवतीति शंकते अनुभव एवेति कारणाभावादिति हेतुमाह एकेनैव कस्य वामदेवस्य श्रवणादिसाधनसंपन्नस्य तत्त्वम
स्यादिवाक्यात् लब्धसाक्षात्कारात् सकलसंसारोपादानाविद्यानिवृत्त्या सकमुक्त्या अनुभवो सिद्ध इत्यत्र हेतुं अंतःकरणेंद्रियादेर्विष
ग यस्य बद्धमुक्तादेः संसारस्योच्छेदादनुभवस्वरूपलाभो न स्यादित्यर्थः वामदेवप्राप्तेन शरीरावच्छिन्नचैतन्यमुच्यते तेन तन्मुक्तो बद्ध
न्नमज्ञानचैतन्यमज्ञानाद्यः तस्य कल्पितत्वेन बद्धमुक्तत्वानधिकरणत्वात् अत्र [illegible]विद्यावानिह बद्धः न चावच्छिन्नमविद्यावत् अवि शरीरावच्छिन्नचैतन्यस्याविद्योत्तरकालीनत्वात् ६
द्योत्तरसाक्षित्वात् तेनावच्छिन्नचैतन्यं न बद्धं अत एव न मुक्तं वक्तुं मुच्यते अथानवच्छिन्नमज्ञानचैतन्यं वामदेवप्राप्तेऽर्थः नहि तस्य द
र्शनं ननु वृत्तेन महमज्ञ इति प्रतीतेरेवं तत्तथाज्ञानकल्पितविविधकरणस्य यावद्ज्ञानसद्भावादनुभवोपपत्तेरित्यभिप्रायेणापूर्व
पक्षनिबंधं प्रतिजानीतेनेति

शरीरावच्छिन्नचैतन्यस्य ४ अंतःकरणादेः २

उक्ताभिप्रायं प्रकटयितुं नेति निषेधे हेतुमाह अंतःकरणेति अयमर्थः अनुभवो न संभवतीति यदुक्तं तत्कुतः किं करणाभावात् उ
तायइत्याह अंतःकरणादेरिति आदिपदं वाह्येंद्रियलिंगशब्दादेर्ग्राहकं ननु तेषां स्वीकारे द्वैतापत्तिरित्ति नेत्याह आविद्यक
उपकारकाः २ त्वेनेति द्वितीयेपि दर्शिते स्वविषयः किमनुभवस्वरूपोपयोगीति सर्वप्रमाणोपयोगी वा नाद्यः विषयाभावेप्यतीतादिज्ञानदर्शनात् अनुभवस्य २
द्वितीयं शंकते विषयाभावादिति ननु किमंतर्गडुना प्रमाणेन स्वकारणादुत्पन्नोऽनुभवोऽनुपपत्तिं परिहरिष्यतीति तत्राह
प्रमाणेति अनुपपन्नः कार्यानुमस्त्यर्थः तथा च तादृगनुभवोनुपपत्तिं न परिहरिष्यतीति भावः तत्रैवाप्रमाणानुपपत्त्या
ऽनुभवानुपपत्ताविस्त्यर्थः कीदृश इति अर्थक्रियासमर्थोपि परमार्थसत्यो वा इति किं शब्दार्थः अपेक्षित इत्यत्रानुभवप्रमाण

अनुभवकरण १

अंतःकरणादेर्यथायथमाविद्यकस्य स्वीकारात् करणानुपपत्त्यभावात् विषयाभावात् प्रमाणानुपपत्त्यानुपपन्नोऽनुभ
व इति चेत्तत्र वक्तव्यं कीदृशो विषयोपेक्षितः व्यवहारयोग्य इष्टेदृश एवासौ परमार्थसत्य इष्टे कथमेवं न विप्रतिपत्तिरेकत्वस्यैव वे
दान्तार्थविषयत्वात्

यत्रिशेषः अस्त्येवाभाविति तथा चानुभवव्यवस्थोपपन्नेति भावः ननु मिथ्यार्थो न प्रमाणं प्र
योजयति अत आह प्रमाणप्रसक्तेः किंतु परमार्थसत्यः अविद्याकल्पितस्य वहुमुक्तादेः पारमार्थिकत्वाभावान्न खलु
नव प्रमाणेषोपपादकं नेत्याभिप्रायेणाह इतीयमुत्थापयति परमार्थेति तथा च प्रपंचस्य सत्यत्वेनाभिमाने कत्वस्य सत्य अविद्यानुभव २
त्वे किं वक्तव्यमिति भावः दूषयति कथमेवमिति बहुमुक्तादिभेदप्रपंचस्य सत्यत्वं कथं न विप्रतीत्यर्थः भेदप्रपंचः प्र
त्यक्षकथं न न विप्रतीतीति चेत्तत्र वक्तव्यं किमद्वैतग्राहकप्रमाणाभावात् भेदस्य सत्यत्वं प्रकृते उत भेदमिथ्यात्वग्राहका
भावाद्वा नाद्य इत्याह एकत्वस्येति तात्पर्यं ग्राहकबहुविधलिंगोपेतो वेदस्तत्त्वमस्यादिवाक्यं त्रिविधवस्तुपरिच्छेद
शून्यं वस्तु परमार्थतो बोधयति ततः परिच्छेदो न परमार्थसत्य इत्यर्थः

सि०मु०
१४

महावाक्यस्याद्वैतमात्रविषयत्वे हेतुमाह तत्रैवेति अध्ययनविधिर्हि फलवदर्थाववोधपर्यापयति वेदवाक्यानि फलवंश्चा
द्वैतसाक्षात्कार एव तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतेः अतो द्वैतप्रतिपादन एव फलसंबंधो नान्यत्रेति अद्वैतं वेदता
त्पर्यगोचर इत्यर्थः द्वितीयं दूषयति भेदस्य चेति ननु वेदस्याद्वैत एव तात्पर्यमित्यनुपपन्नं तद्द्वैतस्य प्रत्यक्षविरोधात् वामदेवः प्र
तिपेदे इति श्रुतिर्वामदेवो ज्ञानान्मुक्त इति प्रतिपादयंती भेदमपि गोचरयति तत्कथमद्वैतमेव श्रुतिगोचरयतीति शं
कते वेद एवास्ति योयो देवानामित्यादिश्रुतिसिद्धाद्वैतसाक्षात्कारिणां देवादीनां संग्रहो यथा शिष्यते यथाश्रुतमंगीकरो
ति सत्यमिति तर्हि जीवभेदः सिद्धः इति चेन्न तत्रेदं वक्तव्यं किमिदं वाक्यं साक्षाज्जीवभेदमापादयति उत तद्भूतलक्षणतदात्मानं प

तत्रैव फलसंबंधात् भेदस्य च सर्वस्य प्रतिपन्नोपाधौ नेति नेतीति वाक्येन निषिध्यमानतया मिथ्यात्वस्यापि सिद्धत्वात् वेद एव वा
मदेवादेर्ज्ञानं श्रूयत इति चेत्सत्यं तस्य जीवभेदाप्रतिपादकत्वात् श्रुतार्थानुपपत्त्या कल्प्यत इति चेत्

प्रपन्नपरोक्षीकुर्वन्नहं ब्रह्मास्मीति एवं साक्षात्कुर्वन्नहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्येवंजातीयकान् सर्वभावापत्तिप्रतिपा
य दकान्मंत्रान्प्रतिपेदे दृष्टवानिति श्रुतौ योऽर्थस्तदनुपपत्त्या जीवभेदः कल्प्यत इति आद्यं दूषयति तस्य जीवे ति तस्य द्वै त
तादित्यादिवाक्यस्य भेदाप्रतिपादकत्वं च भेदस्यापदार्थत्वेनावाक्यार्थत्वात् भेदाकारज्ञानाजनकत्वाच्चेति ननु वा
मदेव कर्तृकात् ज्ञानादहमेव सर्वभावं प्राप्तवानिति श्रुतोऽर्थस्तदोपपद्यते यदि वामदेवपदवाच्यः कश्चित् जी
वो मुक्तो बद्धात् मुमुक्षोर्भिन्नोऽन्यो भवेत् ततः श्रुतार्थानुपपत्तिर्जीवभेदप्रमापिकेति द्वितीयं तन्मुख्यापयति श्रुतार्थे
ति

दृष्टकालवयमीयेतिवाक्यवृत्तः

वेदं वदेवदेनायामवैष्णवास्तिर्निमितिः अमितिर्वेविसंदेहोमितिः सापिहिकादिवत् रोडंकोस्तृप्णायोदिशिष्ठत्वं क्वेदसः विरोधमतेवेदस्यानुमानात्मानतारतत्वक्रानुमितिश्रुत्यर्थ
वार्यधीतदर्शनात अमात्वेप्रकितेवाधेनुमानस्यात्रवर्त्यतेत्र परत्रमं हवेदोत्रमलंचेदृष्टनस्यतत अस्ववमण्वस्त्वंस्वप्रत्यक्षानुरोधतः ४॥१

कल्पनादिघुरुषवुद्धिमूलासाचाविरोधाधिकरणन्यायेननिश्चितार्थश्रुत्यावाध्यतेइतिमेतिप्रतिज्ञायांहेतुमाहनिश्चितेतिश्चनो
ह्येकः एकोदेवः सर्वभूतांतरात्मा इत्यादिवाक्यानिजीवैक्यप्रतिपादकानिननुजीवैक्यप्रतिपादकवाक्यानांनिश्चितार्थ
त्वमयुक्तंतर्कविरोधादितिशंकते ननुएकजीवेतितर्कोनामत्वेनपरिहरति नेति तर्कविरोधाभावेप्यनुभवविरोधःस्या
दितिशंकते तथापीति अनुभवस्यचिदज्ञानकल्पितदेहेन्द्रियविषयत्वेनभ्रमत्वात्तेनश्रुतिबाधोयुक्तइत्यभिप्रेत्यपरिह
रति नवतु तर्हि इति अभिप्रायमविज्ञानदृष्टांतदार्ष्टांतिकेयाकुर्वन्नभिष्टमाशंकते ननु यथेति ननुस्वप्नद्रष्टापरमार्थसत्य इ
सिद्धांतेइतिदोषः १

न निश्चितार्थजीवैक्यप्रतिपादकवाक्यंतरविरोधेनकल्पनानुपपत्तेः नन्वेकजीवपक्षे एकमुक्त्यासर्वमुक्तिप्रसंगइतिचेत
न एकत्ववादिनंप्रतिसर्वत्वस्यनिरूपयितुमशक्यत्वात् तथापिवहवोजीवा अनुभवसिद्धाइतिचेत नवतु तर्हि स्वप्नवत्व्य
वस्था ननु यथास्वप्नेएकएवस्वप्नदृक्परमार्थसत्यः अन्येतत्त्वमकल्पिताः सर्वे एवंजागरेप्येकएवपरमार्थसत्यः अ
न्ये सर्वेकल्पिताः तथाचवहूनांमध्येकोसावेकइत्यनिश्चयेकः श्रवणादौप्रवर्त्ततेइतिसाधनानुष्ठानाभावेअनिर्मोक्षप्र
मुक्तिकालेवा ४

तिप्रतीतिः स्वप्नकालेतन्निवृत्त्युत्तरकालेवानाद्यः जागरेपितद्वत्प्रसक्तेस्तथाचानिश्चयाभावात्कथंनश्रवणादिप्रवृत्तिः द्वितीये
स्वप्ननिवृत्त्युत्तरकालइवजागरनिवृत्त्युत्तरकालेनचितस्मनयाप्रतीत्यानचप्रसाचयुज्यतेतथाहि जागरनिवृत्त्युत्तरकालः
किंस्वप्नकालः सुषुप्तिकालोवामुक्तिकालोवानाद्यः यथास्वप्नकालेएतादृक्प्रतीतिस्तथाहि स्वप्ननिवृत्त्युत्तरकालेप्येकस्या
विप्रोषत्वानाना वादत्व ४ दृक्प्रतीतेहृदयस्वीकारात्नद्वितीयः सुषुप्तौविशेषज्ञानानिवारणात्एवनतृतीयः प्रमातृत्वाभावाच्चेतत्तोप्रसदृतंतो स्वप्ननिवृत्त्युत्तरकालेपरमार्थसत्यः इतिपक्षे
स्वप्नदृष्टांतेनर यंइतिचेतृमेवंअर्थापरिज्ञानान्नभ्रमोवयंपरस्वप्नदृगित्यवदेतिकिंतुस्वाप्नपदार्थस्यततइद्धविद्याविवर्त्तत्वात्स्वे ऽपरीक्षेत्यत्र स्वप्नकाले
तद्दृष्टत्वाद्दृगविद्याविष्टानत्वात्परमार्थसत्यतेतियुक्त्यानिश्चितेतत्तदृष्टांतेनात्रापिजागरेतथात्वसंभावनायाव हिप्रतीतिरिति
दृश्यानांदृष्टृणांमध्येकस्याविद्याविवर्त्तोयंप्रपंचइतिसंशयःस्यादेवनिश्चयहेतुत्वाभावादितियुक्तंचोद्यमिति कापूर्वीपर
विरोधात्त २

स्वाप्नप्रपंच अ... त्मका २ यस्यश्रवणादेप्रवृत्तिः स्यात् १ अहंपरमार्थसत्यः अमेकल्पितायेनसप्नद्रष्टापरमार्थसत्यइति प्रतीतिः स्वप्नकालेवेत्यादिविकल्पावकाशः स्यात् २

अतोनेकोपि तेषां मध्ये सत्यः सर्वेषामनुभाव्यत्वात् २

सि० मु०
१५

जागरे अनेकद्रष्टॄणां निरूपणाभावात् संशयानुपपत्तौ श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्त्या नानिर्मोक्षप्रसंग इति परिहर्तुं दृष्टान्ते स्थि
त्वा विचारमारभते नन्विति तेषामिति अनुभूतानामज्ञानोपहितानामित्यर्थः ननु तेषामनुभूतानां मध्ये एकः सत्यः
अन्ये कल्पिता इत्यनुपपन्नं अनुभूतानामनुभाव्यत्वे न शुक्तिरजतवत् कल्पितैकरूपत्वादनुभवितुरेव सत्या
त्वादिति मैवं सर्वेषामज्ञानामनुभवितृत्वस्यापि विद्यमानत्वात् किमेक एव परमार्थतोनुभविता लाघवादन्ये ना
न अनुभवितारोपि कल्पिता एवेति कल्पनाया युक्तत्वादिति प्रथमं दूषयति नाद्य इति अविशेषादिति अनेक
द्रष्टृकल्पनायामसंप्रदायादिनानिर्मोक्षप्रसंगलक्षणविरोधाभावात् देहानामद्रष्टृत्वादित्यर्थः ननु देहस्यैवात

नूनं देहात्मवादमाश्रित्य भ्रान्तोसि कथमिति चेत् शृणु स्वप्नेन्ये जीवाः कल्पिता इति कोर्थः किं देहाः देवाध्वर्यादिहं
त्रकाः कल्पिताः उत अज्ञानोपाधिको जीवोस्मदभिमतः आद्ये शरीरावयवेहवोनुभूतास्तेषां मध्ये एकः सत्यः अन्ये कल्पि
ता इति नाद्यः देहानां कल्पितत्वेप्यविरोधात् नहि देहं वा देहावच्छिन्नं वा श्रवणाद्यधिकारिणं ब्रूमो येनाविनिर्मोक्षो दो
षः स्यात् न द्वितीयः अज्ञानावच्छिन्नस्य स्वप्ने सेत्स्यनुभवात् — संप्रायादिनानिर्मोक्षलक्षणः १

देवच्छिन्नस्य वा द्रष्टृत्वादीनां कल्पितत्वात् कथमनेके द्रष्टारो न कल्प्यन्त इति कथं न पूर्वोक्तविरोध इति तत्राह नहीति
द्रष्टा हि श्रवणादावधिकारी अज्ञानाश्रयश्च द्रष्टा देहो वा तदवच्छिन्नो वा नाज्ञानाश्रयः अज्ञानकार्यत्वेनाज्ञानाश्रय
त्वानुपपत्तेः ततो देहादिकल्पनेपि कः परमार्थसत्यः श्रवणाद्यधिकारी स्वविनिगमादत्र दृष्टेरनिर्मोक्षापत्तिलक्ष
णो विरोधो नास्तीत्यर्थः स्वप्ने जीवभेदाः अनुभूयन्ते इति पक्षं प्रत्याह न द्वितीय इति यद्यप्यहमज्ञ इत्यज्ञानोपहि
तमात्मानमनुभवत्येव सर्वः तथापि जीवभेदं नानुभवतीति हेतुमाह अज्ञानेति

किमज्ञानोपहितजीवभेदं प्रत्यक्षमवगाहते उत तदनुमानं नाद्य इत्याह नहीति अयमर्थः किमेकमज्ञानमनेकजीवोपाधिरुत प्र
तिजीवभिद्यतेऽज्ञानमिति नाद्यः उपाधिभेदेनोपहितभेदाद् दर्पणादिस्थमुखवत् द्वितीयपक्षे तत्राह नहीति परस्याज्ञानवत्स्य तत्ज्ञानस्या
प्यतीन्द्रियत्वात् तदवच्छिन्नो नान्येन प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यत इत्यर्थः यद्यपि प्रत्यक्षं न जीवभेदं स्वेनावगाहते तथाप्यनुमास्यते जी चेष्टा ४
चेष्टाधिपदेहस्य व ५ वभेदः इति द्वितीयमुत्थाप्य यतितत् यापीति शरीरस्तदवयवसमवेतो धर्मो हि निमित्तं या काचिद्विशिष्टा क्रिया चेष्टा नाम सा च प्रयत्नवदात्मसंयोग ५
देहे नेन्द्रियेष्वेतद्दुपाकातसमवेता प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चास्याश्चेष्टायाः असमवायिकारणं चेष्टा च तादृशासमवायि संयोग २
देवदत्तदेहभिन्नदे कारणमनुमापयति असमवायिकारणविशेषणतया आत्मानमनुमापयतीति स चात्मा प्रतिदेहं भिन्नः अन्यथा एकस्मि
प्रयत्नवदात्मसंयो न् देहे चेष्टमाने सति सर्वदेहाश्चेष्टेरन् चेष्टाहेतोरात्मशरीरसंयोगस्य विद्यमानत्वात् तस्मात् तत्तच्छरीराधिष्ठातात् तत्तच्छरीरचेष्ट
गासमवायिकारणि
का चेष्टावत्समवेष्टावत्त २ या पृथगनुमीयत इति स्वभेदो जीवभेदोऽनुमेय सिद्ध इत्यर्थः तमेतं पक्षं दूषयति नेति हेतुमाह एकेनेति अत्रायमर्थः तत्तच्छरी
त्म

देवदत्तशरीराधिष्ठितात्मा यज्ञदत्तात्मनः भिद्यते यज्ञदत्तशरीरानधिकरणचेष्टाऽसमवायिकारण
संयोगाश्रयत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा यज्ञदत्तात्मा इत्यनुमानं १

आत्मैकत्वस्वीकारे २

नहि परात्मनावच्छिन्नः परस्य प्रत्यक्षो भवितुमर्हतीति तथापि तत्तद्देहचेष्टयानुमीयत इति चेत् न एकेनापि अनेकदेहचेष्टोपप
त्तेः नैयायिकानां कायव्यूहदर्शायां योगिदेहवत्

र चेष्टया पृथगात्मानुमीयत इति कुतः किमेकस्मिन् देहे चेष्टमाने सर्वे देहा
श्चेष्टेरन्निति प्रसंगात् किं वा एकस्मादात्मनोऽनेकदेहचेष्टानुपपत्तेः अथवा अनेकशरीराधिष्ठातुरेकस्य स्वीकारे शरीरान्तरकृ
तकार्यानुसंधानप्रसंगादिति आद्यं दूषयति नेति न ह्यात्मसंयोगमात्रं चेष्टायां हेतुः किंतु प्रयत्नवदात्मसंयोगः प्रयत्नश्च
यच्छरीरावच्छेदेनोत्पद्यते तच्छरीरचेष्टायां हेतुरिति कथमतिप्रसंगः स्यात् तत्र देहारंभकधर्मादिनिमित्तस्य नियामकत्वा
च्चेनातिप्रसंग इत्यर्थः द्वितीयं दूषयति एकेनेति चेष्टा हि तत्तच्छरीरवर्त्तिनी स्वासमवायिकारणमात्मशरीरसंयोगमपेक्षते चेष्टा ५
चेष्टया २ संयोगविशेषणमात्मा एकोवानेकोवेत्यत्रोदास्ते न तेनान्यानात्मभेदोऽनुमीयत इत्यर्थः किं चानेकशरीरवर्त्तिन्यश्चेष्टा एकात्म
संयोगासमवायिकाः चेष्टात्वात् एकशरीरमात्रसमवेतचेष्टावत् न चैकशरीरमात्रनिष्ठचेष्टात्वमुपाधिः योगिनेकशरीरचेष्टासु सा
ध्याव्यापकत्वादित्यभिप्रेत्य एकेनात्मनानेकदेहचेष्टोपपत्तौ दृष्टान्तमाह नैयायिकानामिति

नहि यत्र एकात्मसंयोगासमवायिकत्वं तत्रैकशरीरमात्रनिष्ठचेष्टासंयोगिनेकशरीरचेष्टायां तथा वा भावात्
एकशरीरमात्रनिष्ठचेष्टानां वै [illegible] कात्मसंयोगासमवायित्वात्

तृतीयमुत्थापयति तद्वद्देवेति योगिवदेवेत्यर्थः शरीराद्युपहितस्याविद्यावच्छिन्नस्य समाधिगतोनुसंधानमापाद्यते शरीरावच्छिन्नस्य वा
नाद्यः इष्टापत्तेः न द्वितीयः उपाधिभेदादित्याह अविद्यावच्छिन्नं पुरीतदादिनातत्रापि योगिदेहेष्वित्यर्थः कस्तर्हि योगिदेहेष्वनुसंधाता
इत्यपेक्षायामाह आत्ममात्रस्येति अन्तर्ज्ञानमात्रोपहितस्येत्यर्थः उक्तमर्थमनुभवेन दृढयति अतएवेति उक्तयुक्त्या अज्ञानावच्छि
न्नस्य स्वप्ने प्रत्यक्तोनुमानाद्यभेदस्यानुभवात् जीवभेदानुभवो देहभेदमेवावलंबत इति सिद्धमिति नाप्तिनिगमो दोषइ
त्युपसंहरति तथाचेति एवं दृष्टांते स्वप्ने दृष्टे कथं प्रतिपाद्य दार्ष्टांतिके पि दृष्टे कथं जीवभेदानुभवस्य च शरीरभेदविषयत्वं प्र
तिपादयितुमर्थात् बंधमुक्त्यादिव्यवस्थां चोपपादयितुं जिज्ञासामुत्थापयति तथापीति अत्र जाग्रदवस्थायां जीवभेदानुभ
व इत्यर्थः जीवभेदानुभवमुपपादयितुमाह आत्मत्वमिति स एव जागरे इति अंतो न वशीति योजना सकः इत्यपेक्षायामाह एक

तद्वद्देवानुसंधानप्रसंग इति चेत् अविद्यावच्छिन्नं प्रतीष्टत्वात्तत्तद्देहावच्छिन्नं प्रति तत्राप्यभावात् आत्ममात्रस्यानुसंधात
त्वात् अतएवैकस्मिन्नपि देहे पादावच्छिन्नः शिरोवच्छिन्नस्य दुःखं नानुसंधत्ते पादे मे सुखं शिरसि मे वेदना इत्यनुभवात् त
थाच देहात्मत्वभ्रममाश्रित्यैव जीवभेदानुभव इति स्थितं तथापि कथमत्रानुभव इति चेत् आत्मत्वं स्वावधानेन एक एव नित्यशु
द्धबुद्धमुक्तस्वभाव उपनिषन्मात्रगम्यो वस्तुतोस्ति

कार्यस्य २

= आत्मनः १

इति आत्मेति शेषः एकस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यः भेदाभेदनिरासायैवकारः

आत्मानं = तं देहादेर्भिन्नतिनित्यमिति कुतस्तस्य नित्यत्वेतित्यत्राह शुद्ध इति अविद्यातत्कार्यरहित इत्यर्थः आविद्यकस्याविद्यायाश्चानि
त्यत्वादात्मनश्च तद्रहितत्वान्नित्यत्वमित्यर्थः आत्मनोऽविद्यातत्कार्यरूपत्वाभावे हेतुमाह बुद्ध इति अरूपाविद्यायास्तत्का
र्यस्य चिद्रूपस्यात्मनो अन्यत्वं युक्तमित्यर्थः नन्वात्मा संसारी स चाविद्याकार्य इति नेत्याह मुक्तस्वभाव इति संसारित्व
धर्मस्याविद्याकार्यत्वेपि विप्रोषस्य स्वरूपं न कल्पितमित्यर्थः विमुक्तश्च विमुच्यते इति श्रुतिं प्रमाणयति उपनिष
दिति प्रत्यक्षादिसंवादविसंवादाभ्यां उपनिषदां तत्राप्रामाण्यं व्यावर्त्तयति मात्रेति अतएवाह वस्तुत इति

नतु मुक्तश्चेत् न्मायया न अगाराद्यवस्थासंभवति तस्मात् जीवधर्मत्वादिति तत्राह सत्त्वजीवभावं लब्ध्वेति तर्हि मुक्तत्वसंसारित्वविरुद्धरू
पवत्त्वमसंगादिति तत्राह अज्ञानमाश्रित्येति श्रुत्यैव ज्ञानकल्पितरज्जुसर्पवत् पूर्वोक्तात्माज्ञानकल्पितत्वात् जीवभावस्येति न
विरुद्धरूपवत्त्वमुक्तिरित्यर्थः जीवत्वे दशानुभवमुपपादयति देवेत्यादिना जाग्रदनुभवमुपपादयति तदुपकरणत्वेनेति दे
वादिपरामर्शार्थास्त्वादर्थः तद्रूपादिति सत्त्वादिगुणवशादित्यर्थः सर्वमिति तत्साष्टृत्वं पालकत्वं संहर्तृत्वं चेत्यर्थः अधि

ष्ठाय ज्ञानमाश्रित्य जीवभावं लब्ध्वा देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहानुपरिकल्प्य तदुपकरणत्वेन चक्षुरादिचतुर्दशभुवनं सृष्ट्वा
उ तेषु कश्चिद्देवः कश्चिन्मर्त्यः कश्चिद्दस्युः कश्चिद्धिरण्यगर्भः सर्वेषां स्रष्टा कश्चिद्विष्णुः पालकः कश्चिद्रुद्रः सर्वसंहारक इति अ
हंकृत्य एते येषामुपाधयः सत्त्वादिगुणाः तद्रूपाः तेषां सर्वसामर्थ्यं अहं पुनः कश्चिद्ब्राह्मणकुमारः तेषां भक्तिं पूजा नमस्कारा
श्र दिनानुष्ठाय श्रवणादिसाधनं संपाद्य मोक्षं साधयिष्यामीति ईश्वरोपि सन् भ्रान्तो भवति जागरे पुनर्यथोक्तजागरणरूपं स्वमु
१८ पसंहृत्य स्वप्ने निद्रादोषसहकृतः तादृशमेव प्रपंचं परिकल्प्य तस्य देहेन्द्रियसाधनभोगान् भुक्त्वा विशिष्टाद्यो मुक्तो अहमेव
सोऽहमपि कश्चिद्बद्धोऽहं सुखी संसारी मुक्तो भविष्यामीति च कल्पयित्वा पुनस्तामवस्थामुपसंहृत्य जागरं सुषुप्तिं वा सर्वत्र
भवितृत्वरूपां प्राप्नोतीति एवं सत्येकएव आत्मा परिपूर्णः स्वयंप्रकाशानन्दैकस्वभावः स्वाज्ञानवशाज्जीवः संसारी सादि
शुद्धानिषेधो भवतीति

आत्मसाक्षात्कारे १

कार्यं पुनरनुभवमुपपादयति अहं पुनरिति ब्राह्मणस्यैवात्राधिकार इति द्योतयितुं ब्राह्मणग्रहणं क्रमसं
न्यासनियमाभावं द्योतयितुं कुमारग्रहणं श्रवणादिप्रवृत्तोऽपीति वर्णाश्रमाभावं द्योतयितुमाह तेषामिति नमस्कारादिने
ति स्वभावेत्तरीयाभक्तिं पूजादिरूपामित्यर्थः पादसेवादिसंग्रहायादिपदं स एव ईश्वरोपि सन्निति योजना आत्म
नोऽज्ञानवशाज्जीवत्वं परमेश्वरत्वं जगद्रूपत्वावस्थावत्त्वं परिकल्पनेति सिद्धमर्थमाह एवमिति बुद्धेत्यस्याज्ञानव
शात् संसारीति जीवादिशब्दनाम्नवतीत्यर्थः

ब्रह्मणएव२ वृत्ति६

सि०मु० १७

कल्पित एव जीव इति कश्चित्तं प्रत्याचष्टे नेति तदन्य इति मुक्तिसंसारयोर्वैयधिकरण्यापातादित्यर्थः एवं ब्रह्मणः स्वाविद्यया
संसारित्वप्रतिपाद्य मुक्तत्वमपि तस्यैवेत्याह तस्यैवेति व्यवहारभाग्भवतीत्यन्तो ग्रन्थः स्पष्टार्थः अनेकदेहाद्विजगद्वि
भ्रमोपादानाविद्यायास्तत्त्वसाक्षात्कारान्निवृत्त्यवस्थायां न जीवान्तरविभ्रमो नापि जगद्विभ्रम इति फलितमाह तस्या
मिति अत्र सिद्धान्तसंग्रहः श्लोकः ब्रह्मज्ञानादीशजीवादिभावान्मुक्तं तं जाग्रत्स्वप्नसुप्तिर्विनष्टिः स्वात्मज्ञानात्तु तायाः
निवृत्तौ नाशो जीवो नास्ति चाज्ञातमेव तत् आत्मज्ञानं देवादिशरीराकारेण तदुपकरणजगदाकारेण च परिणमते त
देवाज्ञानं तस्य धृत्याकारेण चाविषयाणां चैतन्यसंबन्धाय परिणमते सा च बोधेच्छा तदाकाराविद्यावृत्तिर्ज्ञानाभास इति त
म इति चोच्यते विषयोपि तत्तत्र एव स्फुरति ततो विषयस्य देवादिदेहस्य जगतश्चाविद्यावृत्तेश्च सर्वेषामविद्योपादानता
दविद्याया अच्छेत्साक्षात्कारान्निवृत्तौ तन्निवृत्तिरुचितेति युज्यते विश्वमज्ञातं नास्तीति पूर्वमुक्तं तदसहमानः शंकते अ

छेत१

घटपटादि२ घटपटाद्याकारे६

वृत्तिनएव२

न तदन्यः कश्चित्संसारी संभावयितुमपि शक्यः इति स्थितं तस्यैवानादिसंसारसंचितपुण्यनिचयक्षपितकल्मषस्य वैराग्यादि
संपन्नस्य शास्त्राचार्यप्रसादाच्छमादि तत्त्वादरनैरन्तर्यदीर्घकालादिभिः श्रवणमननादिसाधनपाटवस्य यदा तत्त्वमस्यादि
वाक्योत्थब्रह्मसाक्षात्कार उदयमासादयति तदाज्ञानं सकार्यं सर्वमुपसंहृत्य स्वानंदतः शुद्धः स्वमहिम्नि स्थितो मुक्त इति व्य
वहारभाग्भवतीति तस्यामवस्थायां न तदन्यः कश्चित्संसारी तेन नानुभूयमानं द्वैतं वा किंचिदस्तीति रहस्यं अज्ञातसत्त्वे
नेष्टे चेत् व्यवहारः कथं न चेतनस्य दर्शनमात्रेण विषयस्य नाशानिश्चयात् १०

अज्ञातमपि नास्त्येवेति पूर्वपक्षवादी प्रतीतिसमकालीनमेव जगतः सत्त्वं प्रतीतिव्यतिरेकेण सत्त्वं नास्तीति सिद्धान्तिमतं १

=जन्य१

न
ज्ञातसत्त्वमिति अनुभूयमानं द्वैतं नास्तीति
वदन् वेदान्ती प्रष्टव्यः अनुभववशादेन प्रमाणज्ञानमात्रे किं खिदविद्यावृत्तिरिति नाद्यः विषयस्याज्ञातसत्त्वाभावेन प्रामाणि
कत्वानंगीकारात् द्वितीयश्चेन्नहि अपरोक्षात्माज्ञानविवर्तत्वात् प्रपंचस्याविद्यावृत्तेश्चापरोक्षैकस्वरूपता आत्मज्ञाने
ह्यपरोक्षं च ज्ञानविवर्तो रजतं तत्तज्ञानं वापरोक्षं दृश्यते तत्त्वश्चापरोक्षाविद्यावृत्तिविषयत्वमज्ञातस्य द्वैत
स्य सत्त्वं नेष्टं चेदिति सिद्धान्तिमतानुवादः एवमनूद्य सिद्धान्तिमतं निराचष्टे व्यवहार इति परोक्षपुत्रादिविषयोपा
दानानि वृत्तिरूपो व्यवहारः परोक्षार्थाभावान्नस्यादित्यर्थः दृष्टापातिश्चास्त्याह नहीति अदर्शनमात्रेण नाशनिश्चया
द्विषमोनहीति योजना ततश्चाविद्योपादानं जगदस्तीति भावः

किंचपरोक्षमेवेत्यर्थः ४

विषयस्फूर्तिसहकारिणो वा त्यानस्वीकारात् अज्ञातसत्त्वाभावे नाज्ञातत्वापादिकरूप प्रमाणानम्यत्वानंगीकारात् २

श्लोकं व्याचष्टे नन्विति यावताज्ञातस्यापीत्यत्राज्ञातस्येति पदच्छेदः ज्ञातस्य सत्त्ववदिति दृष्टान्तार्थोपि पूर्वः अनुपगच्छंतीत्य
त्र नैयायिकादय इति शेषः अस्मदेकदेशिनो वाद्वैतस्याज्ञातस्य सत्त्वे विवरणाचार्याणामंगीकारं प्रमाणयंति अत एवेति
पारमार्थिकं सत्त्वं तथा व्यावहारिकं सत्त्वं अज्ञानोपाधिकं सत्त्वं इति त्रैविध्यमित्यर्थः कथं सत्त्वत्रैविध्यमज्ञातस्याद्वैतस्य सत्त्वो
पपादकं तत्राह नचेति शिष्टि तत्त्रिविधसत्त्वांगीकरणमित्यर्थः तत्र हेतुः प्रातीतिकेति प्रातीतिकं सत्त्वमुक्तयुक्त्या प्रपंचस्य
पारमार्थिकं तु लक्षणं सर्वथा बाधरहितत्वात् हि तुनयविधसत्त्वस्वीकारेण दृग्दृश्यपदार्थस्वरूपनिरूपणोपपत्तौ सत्त्वत्रैवि
ध्यांगीकरणं वृथा स्यादित्यर्थः आविद्यकं हि रजतादिज्ञानमेव सद्भवति प्रपंचस्य पुनरविद्यानुपादानत्वात् ज्ञातस्यापि स
त्त्वमिति भावः एवं त्रिविधसत्त्वांगीकारानुपपत्तिमज्ञातसत्त्वे प्रमाणप्रसक्तावपि [illegible] इदं रमाह अन्यथेति एवं प्रमाणयुक्तिभ्यां प्रपंच
स्याज्ञातस्यापि सत्त्वमिति स्थापिते ननु साधनज्ञानदर्शनाभावेन तद्भावनिश्चायकः मुमुक्षोस्तद्दर्शनाभावेपि तद्भावनिश्च

सिद्धान्त्याशंका १ उक्तं कल्प्यादि १ साधनज्ञानस्य १

ननु कथमेवमुच्यते तेनानन्वयमानं द्वैतं नास्तीति यावता ज्ञातस्यापि द्वैतस्य सत्त्वमभ्युपगच्छंति अत एव त्रिविधं सत्त्वमंगीकु
र्वंति इष्टापत्तिः न च तदज्ञातसत्त्वानभ्युपगमे उपपद्यते प्रातीतिकपारमार्थिकभेदेन द्वैविध्यस्यैव संभवात् अन्यथा गृहान्तर्गत
तस्य पुत्रमरणादिसकलसाधनज्ञानमपश्यतस्तद्भावनिश्चयेन शोकाग्निनादग्धमानस्य हृदतो मरणप्रसंगः नन्वेवं स्वप्न
वज्जागरेपि प्रातीतिकसत्त्वसंपन्ने द्वैते न व्यवहारः किमिति नोपपद्यते इति चेत् न वैषम्यात् जागरबोधनस्य बाधात्
इहतु साक्षात्काराश्रवैतदभावादिति

जागरे १

बूतः १ बाधितत्वाभावेत सर्वज्ञानोपरमत्वात्सुषुप्तेः १ स्वप्नप्रपंचस्य १

यामानां न निश्चये वा सुषुप्तौ दोषापत्तेः नापि सत्त्वत्रैविध्यमज्ञातसत्त्वोपपादकं प्राती
तिकसत्त्वे सत्यवान्तरभेदास्तत्त्वत्रैविध्योपपत्तेः न चेत् तत्सत्त्वस्य रजतादेर्व्यवहारानुपपादकत्ववत् द्वैतप्रपंचस्य व्यवहारो
पपादकत्वं न स्यादिति वाच्यं स्वप्नदृष्टगजतुरगादेर्ज्ञातसत्त्वस्यारोहणादिव्यवहारोपपादकत्ववज्जाग्रत्प्रपंचोपि ज्ञात
सत्त्वेन व्यवहारोपपादकः स्यादिति दृष्टान्तेन समाधत्ते शंकते नन्विति रजतादेरपि शुक्त्याद्युपपादकत्वमस्त्येवेति भावः जागरव
स्थ द्वैतज्ञानमेव सद्भवितुमर्हति अबाध्यमानत्वात् स्वप्नप्रपंचवदिति विवक्षितमनुमानमित्यर्थः तद्द्वैतं बाधितत्वो
पाधिना दूषयति नेति उपाधेः साध्यव्यापकतामुपपादयन् वैषम्यं स्वप्नप्रपंचस्य नाशादाह जागरेति साधनाव्यापकतामाह
इहत्विति इह जागरे साक्षात्कारात्पूर्वमिति तमिद्धान्तस्य निष्प्रायेण एकदेशिमतस्य निष्प्रायेण बोध्यं जाग्रद्द्वैतप्रपंचे बाधितत्वात्
पक्षे साधनाव्यापकत्वमुपाधेः अत्र तु साक्षात्कारात्पूर्वं बाधितत्वाभावेनापि अबाध्यमानत्वस्य जागरावस्थे द्वैते वर्तमानत्वात्
त्वाद्बाधितत्वस्य च तत्राविद्यमानत्वात् बाधितत्वादुपाधेः अबाध्यमानत्वात्मकसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थः १

५ वा

प्रत्यज्ञातसत्त्वं त
न बाधितत्वं यथा
स्वाप्नप्रपंचे तत्त्रैरा
तसत्त्वरूपसा
ध्यव्यापकं बा
धितत्वोपा
धिः २

सि॰मु॰
१८

अज्ञातोपि सन्निति सुवचं तदेतद् दूषयति अत्राहुरिति एकदेशिमतनिरासेनैव नैयायिकादीनामपि मतं निराकृतं न विद्यतीत्य
भिप्रायेणैकदेशिनो मतं निराकर्तुं दर्शयति सत्त्वत्रयमिति पृष्टव्यमासमस्तमिति पृष्टव्यं द्वेधा विकल्प्याद्यं दूषयति नेति द्वि
तीयमिष्टापत्त्या दूषयति असत्त्वस्येति श्लोकं व्याचष्टे किं हेतुमिति नेति संगृहीतमाद्यनिराकरणं स्पष्टयति नाद्य इति हे
तुमाह प्रत्यक्षादीति निरस्तत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रमात्वपरतो यदीत्यत्रेत्यर्थः असत्त्वे त्रिविधं कुत इति संगृहीतं व्या
करोति अन्त्ये इति अनिर्वचनीयमिति सत्त्वेनासत्त्वेन सदसत्त्वाभ्यां च यत्तु निर्वचनानर्हं तदनिर्वचनीयमित्यर्थः क्वचित् शुक्तिरजतादौ अ
भिमतं कृत्स्नं अन्यद् दूषयति न चेदिति अयमर्थः आकाशादिप्रपंचस्यानिर्वचनीयतामंगीकृत्याज्ञातस्य तस्य सत्त्वं साधयितुमिष्टमिति तत्रैव द्वि
वेचनीयप्रपंचस्यानिर्वचनीयत्वं किं प्रत्यक्षादनुमानादागमाद्वा नाद्यः स्पष्टप्रत्यक्षासिद्धत्वे वादिनोर्विवादाभावप्रसंगात् द्वितीयश्चेत्तत्राह तर्हि
अनिर्वचनीयत्वां गीकारेण २ इति अनिर्वचनीयत्वसाधनस्य प्रकृतेनुपयोगमाह प्रथमत इति तदंगीकारेणाज्ञातसत्त्वस्यैकदेशिनामसाधनादित्यर्थः अनिर्वचनीयत्वं क्व
चित्सिद्धमित्याद्यमवलंब्य ते सिद्धमिति अनिर्वचनीयमिति पूर्वपक्षः अयमत्रार्थः इदं रजतमिति रजतवैशिष्ट्याकारा पुरोवर्तिविषयिणी प्रतीतिर

अत्राहुः सत्त्वत्रयं वदन्वादी प्रष्टव्योत्राधुना मया सत्त्वं हेतुमसत्त्वं वा नासत्त्वे त्रिविधं कुतः ॥२२॥ किं हेतुं पारमार्थिकमाश्रित्याज्ञातसत्त्वं साध्यते उता
निर्वचनीयं नाद्यः प्रत्यक्षादिप्रमाणनिरासेनानिरस्तत्वात् अन्त्ये अनिर्वचनीयं प्रथमतः क्वचित्सिद्धं न चानं चेत्तर्हि दृष्टान्ताभावात् कथमाका
शादेरनिर्वचनीयत्वं साधनीयं सिद्धं रजतं सर्पादिकमिति चेत्

शुक्तिरूप्यस्थले इत्यर्थः २

अन्ततायुक्त्या प्रवृत्तिविशिष्टोपपद्यते ... विशिष्टज्ञाने बुद्धिदेशेनि ... सविषयिणी २ वस्तावि ... विशिष्टज्ञानं जायते इदं रजतमिति २

स्मिन्वा वा नास्ति चेत्तर्हि रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिर्न स्यात् प्रवर्तकज्ञानाभा इदं रजतमिति प्र
वात् विवेकाग्रहात् सेति चेत्तर्हि अविवेकाग्रहान्निवृत्तिरपि स्यात् विशिष्टज्ञानाभावे दापत्तेश्च अस्ति चेत्तर्हि सा प्रतीतिः निर्विषयिणी वान तीतिः २
घटपटाद्याकारे ण बुद्धिरेव परिण मते इति साकार वादः २ — न वा नाद्यः निर्विषयज्ञानायोगात् साकारवादापत्तेश्च सविषयिणी चेत्तर्हि तस्याः प्रतीतेर्विषयं सत् असत् वा न तावदसन् अपरोक्षप्र प्रतीतिसत्त्वे विषयस्या
तीतेः सञ्चेत्तत् किं पुरोवर्तिनि तन्न स्थलान्तरे वा पुरोवर्तिनि चेत्तर्हि भ्रान्तिबाधौ न स्यातां द्वितीये इदमालोचनीयं तत्स्थलान्तरं सत्त्वात् अपरोक्ष
किं बुद्धिः उत कोलाकारादिः न तावदाद्यः प्रमाणाभावात् नेदं रजतमिति प्रत्ययो वा नेदं रजतमिति बाधप्रत्ययो वा रजतस्य धी प्रतीतिः विषयस्य
रूपतामावेदयति इदंकारास्पदरजतावेदकत्वादाद्यस्य बाधकप्रत्ययस्यापि इदंशब्दस्य पुरोवर्तिनो रजताद्विविच्य कत्वात् न नि विद्यमानत्वात् २
धियोनित्यत्वाद् जलस्य बुद्धिकार्यत्वात् २ — त्यत्वकार्यत्वाभ्यां धीरूपरजतानिरूपणाच्च कोलाकारादावेव रजतं सदिति चेन्न तस्यात्रग्रहणानुपपत्तेः व्यवहितत्वात् न च दुष्ट शुक्तौ ६
दि एवाति दोषात् इति चेत् किं दोषमात्राद्भुत दोषसहकृतचक्षुषः न तावदाद्यः अधस्यापि तत्प्रतीतिप्रसंगात् न द्वितीयः अ
न्तरालवर्तिनां पदार्थानामपि चक्षुषा ग्रहणप्रसंगात् न तो रजतं पुरोवर्तिनि सन्नाप्यसत् विरोधाद्वयात्मकमपि न ततोनिर्वच
नीयमेतदिति सिद्धं

कोलाकारादिकं २ — रजतग्रहः २ — इदं रजतमिति प्रत्ययस्य ४ ॥ इदं रजतं शुक्तेः ४ — शुक्तौ २ — पृथक्करणस्य ४

स्वप्नकालेऽपि स्वप्नस्य बाधितत्वमुपाधिर्नास्ति स्वप्नोत्तरकाले तु स्वप्नस्यैव नास्ति यथा जागरे स्वप्नो ना
स्त्यतः स्वप्नस्य बाधितत्वं नास्तीत्यर्थः ५

रज्जुसर्पादि १ भ्रमविषयोऽनिर्वचनीय इत्येवं तद्दृष्टान्तावष्टम्भेनाकाशादिप्रपञ्चस्याप्यनिर्वचनीयत्वमङ्गीकृत्य ज्ञातसत्त्वं साधनीयमिति स्थितं तदेतद्दूषयति तर्हीति
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यपरिहाराय इति शेषः दृष्टान्ते च ज्ञातसत्त्वस्यानिर्वचनीयत्वेनोपपादितत्वादाकाशादेरपि तथैव स्वीकर्तव्यमित्याह यद्यज्ञा
पूर्वपक्षोक्तं २ तमपीति अज्ञातसत्त्वसाधकं तर्कमनूद्य दूषयति नचेति असत्त्वनिश्चयफलकप्रमाणे त्वसिद्धे हेतुमाह बाधकेति जागरावस्थं देतं ज्ञानमेव सत्त्वम
अनेन च बाधितत्वो वध्रियमाणत्वात् स्वप्नप्रपञ्चवद्धि स्वनुमानादपि प्रपञ्चस्य ज्ञातस्य सत्त्वमिति हेत्वन्तरमाह स्वप्नवदिति न च बाधितत्वोपाधिर्नोपहतिरित्याह ५
पाधेः उपाधित्वस्य न चेति भ्रमकाले स्वप्नावस्थायां वा जाग्रद्दशायामिव बाधस्याभावादुपाधिः स्वप्नदृष्टान्ते साध्याव्यापक इत्यर्थः बाधदशायां तु स्वप्नत्वप्रमाणक्ष
अव्यापकत्वाभा र्मिणस्तस्याभावात् तदुपाधिसाध्ययोर्व्याप्तिग्रहणाल्लक्षणादिव्यवहाराभावादुपाधेः साध्याव्यापकत्वस्य प्रमाणाभावादित्याह प्रमाणप्रवृत्ता
वेन निरस्तं ४ वेति तदानीमिति बाधकाले इत्यर्थः भ्रमान्तरेण भ्रमसिद्धस्याभावाद्विरुध्यर्थः त्रिविधसत्त्वाङ्गीकरणानुपपत्तिरज्ञातसत्त्वकल्पकेति यद्

वस्तुतस्तु १ नहि यत्र ज्ञातसत्त्वं तत्र बाधितत्वमिति साध्यव्यापकत्वं भ्रमकाले स्वप्नावस्थायां चासत्त्वेऽपि ज्ञातसत्त्वे वा बाधाभावात् २

तर्हि तत्र यादृशं सत्त्वं तादृशमेवाकाशादेः प्रपञ्चस्येति स्थिते विवेचनीयं किमज्ञातसत्त्वं किं वाद्यादीति कमेव यद्यज्ञातमपि सत्त्वमाकाशादेः क
दृष्टान्ते रजते ज्ञातस्यैव सत्त्वं दार्ष्टान्तिके त्वज्ञातस्यापि २ सू = ल्प्येत तदा कथमयं दृष्टान्तो दार्ष्टान्तिके साम्यं जस्येनोपसंक्रियेत विरोधात् न च गृहाग्निर्गतस्यासत्त्वनिश्चयेन रोदनादिप्रसङ्गो दोषाय बाधक
प्रमाणस्याप्रवृत्तत्वेनानवनिश्चयानङ्गीकारात् स्वप्नवत्सर्वव्यवहारस्योपपादितत्वाच्च न च तत्र बाधोऽस्तीति वैषम्यं भ्रमावस्थायां कुत्रापि
बाधस्यानङ्गीकारात् प्रमाणप्रवृत्तौ बाधेऽपि न कश्चिद्दोषः तदानीं भ्रमसिद्धेन व्यवहारानभ्युपगमात् न च त्रिविधसत्त्वाभ्युपगमविरोधः सर्व
स्यैतस्य प्रातीतिकसत्त्वमपरित्यज्यैव अन्तःसन्तोषमात्रस्य कृतत्वात् प्रातीतिकत्वेऽपि प्रपञ्चस्य अन्ते बुद्धिसिद्धान्ततरवैषम्यमाश्रित्य व्य
वहारिकसत्त्वाभिधानाविरोधात्

यथाऽयं रजतमिति प्रथमज्ञानं तु नेदं रजतमिति बाधकप्रमाणप्रवृत्तत्वेन रजतस्य सत्त्वं तथाऽयं हा निर्गतस्येतन्न बाधकप्रमाणप्रवृत्तत्वेनासत्त्व

साक्षात्कारस्त्वैमिति शेषः ४ =

कुं तदनुव्याख्यानयोपपत्त्या दूषयति नचेति व्याख्यानार्थः पूर्वमेव ग्रन्थः स्वप्नवत् दृष्टिसृष्टिः समस्तव्यवहा
रोपपत्तिसमः प्रपञ्चो नात्र दोषोऽस्ति तस्य परिहृतत्वात् १ आत्मा ज्ञानं देवादिदेहाकारेण तदुपकरणभूताण्डाकारेण तत्तद्व्याकारेण च परिण
मते तत्र दृष्टिकाले नाशवत्त्वेऽस्य दार्ष्ट्यः न दृष्टेः पूर्वं नाप्युत्तरमनुवर्तेते दृष्टिसमकालास्तात्कालिकपदार्थाः संसि घटादयः स्युः किं तत्र दृ
दृष्टिर्हि विषयनिरूपणतादृग्विशेषज्ञानं तदुपरमः सुषुप्तिः दृष्टेः स्थायित्वे स्यान्न स्यात् ३ विचार्यते दृष्टिः किमाबाधमनुवर्तते उत आशुतरविनाशिनी नाद्यः सुषुप्त्याद्यभावप्रसङ्गात् दृष्टेः स्वन्तराभावप्रसङ्गाच्च ज्ञानानामयौ
गपद्योपगमात् न द्वितीयः दृष्टिसमानयोगक्षेमस्यैतस्य प्रपञ्चस्याप्याशुतरविनाशित्वप्रसङ्गात् ज्ञानोपस्य तां तु स्वप्निप्रसङ्गात् ज्ञान
भेदे प्रपञ्चभेदप्रसङ्गाच्च

[illegible]

दृष्टिश्चेदाबाधमनुवर्तेत तर्हि दृष्टेरन्तराभावप्रसङ्ग नहि हस्त्यस्त्यां संतरं संभवति ज्ञानानामयौगपद्योपगमात् यदि हि हस्तिज्ञानं स्यात् दृष्टेः स्वं सराभावकारः तर्हि यौगपद्यं स्यात् ३ २

त्वेन नास्त्व गरेणात्र इति शेषः दृष्टिद्वयं चेत्तर्हि ज्ञानानायति २

सि०मु०
१९

प्रमाणस्थले घटोयमित्यादौ वेदांतिमते दं तस्य सतो विषयभेदः
अन्यथा नास्तीति विप्रतिपत्तिः भ्रमे विषयभेदे विप्रतिपत्तिर्नास्तीति

नेष दोषः इति चेत्तत्राह द्वैतभेदे इति प्रतिज्ञानं द्वैतभेदस्यान्यथः सदा वायं घट इति मदिदं न्न इदंस्यादि प्रत्यभिज्ञा प्रतिज्ञानं घटादिभेदेनस्यात्
प्रत्यभिज्ञा विषयग्रहणाद्यभेदस्याभावादित्यर्थः विषयाभावे किं प्रत्यभिज्ञास्वरूपमेव न सिध्यति इत्युच्यते तत्प्रमाणं वा नायं इत्याह द
एक एव सर्वैरनुभूयते इत्येवरूपा २ पूर्णानामिति कोलांतरीय प्रथकं सर्पभ्रमे प्रत्यभिज्ञैव नास्ति इति तत्त्वर्थं युगपदित्युक्तं प्रमाणस्थले विषयभेदे विप्रतिपत्तेर्भ्रमे इत्युक्तं भ्रमे
विषयभेदे विप्रतिपत्तिर्नास्तीति एतदुक्तं भवति देवदत्तचक्षुषो रज्जुलक्षणाधिष्ठानसंयोगे सति दोषवशाद्रज्जुत्वानाकारेदमाकारांतः सामान्याकारेण ज्ञानं विषयाकारेण चाज्ञानं ४
परिणामवेदे करणवृत्तिर्जायते तत्र प्राक्संस्कारवशात् इदंत्वेवच्छिन्नेदमाकार देवदत्तांतःकरणवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यनिष्ठाविद्या व्याप्तुत्यासती
सर्पतत्त्व्याकारेण विवर्तते सर्प जायमानः सर्पोयं तत्कक्षरणवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यनिष्ठाविद्याविवर्तत्वेन स्वत्वे वजायते तेनैव च प्रात्ये
इत्तेरपितदाविद्याविवर्तत्वात् रातेनमे न्नादि सर्पभ्रमो व्याख्यातः तत्र च दशानां रज्ज्वधिष्ठानसर्पभ्रमे युगपज्जायते दशसर्पास्तत्तज्ज्ञानानि
च दशैवजायंते तथा च सर्पैक्याभावे नियमात्तेषां कारणवत्सर्पः सर्वैरनुभूयते इति प्रत्यभिज्ञानं स्वरूपेणैव न घटते तथाह्युपिविन्ने च विषय नागरे वि ८
यैकत्व प्रत्यभिज्ञास्वरूपमुपपद्यते इति अथ विषयाभाव प्रमाणं न स्यादित्युच्यते तत्राह एवं चेतिनैव प्रमा माप्रत्यभिज्ञाविषयाभावेपि स्या
द्रमावत्तद्देवदत्तस्यार्थः श्लोके पूर्वार्द्धं व्याचष्टे तथापीति तेरार्द्धं भिन्नातत्त्वेन माचष्टे एकस्मामेवेति सर्वैर्यो विप्रपदर्शना नावेद्दु

द्वैतभेदे प्रतिज्ञानं प्रत्यभिज्ञा कथं वद दशानां युगपत्सर्पभ्रमे यद्वत्वै स्यात् २२ तथाप्यज्ञानसत्त्वानभ्युपगमे सुप्त्वं स्ससएकायंप्र
पंच इति प्रत्यभिज्ञानेकागतिरिति चेत् एकस्मामेव रज्वांमंदांधकारवर्तिन्यां दशानां युगपत्सर्पभ्रमे एषत्वायमानानां परस्परसंवा
एक एव सर्प इति प्रत्यभिज्ञायां २ देन एक एव सर्पः सर्वैरनुभूत इति प्रत्यभिज्ञायासेवतिसंतोष्टव्यं तत्र हि स्वस्वभ्रमसिद्धः सर्वैः पृथक्पृथगेवानुभूयते विषयः भ्रम
भ्रमसिद्धस्यान्येन ज्ञातुमशक्यत्वात् भ्रमस्याज्ञानात् अविवेकादेवतु तत्र प्रत्यभिज्ञानमेक एव सर्पः सर्वैरनुभूत इति

सर्पैक्यविषयेति वा पाठः माहमंदांधकारेतिदशानामपिप्रत्यभिज्ञा मसर्वैक्यविषया किंन स्यादित्यत्राह तत्रेति पृथगेव सर्पोनुभूयते इत्यत्र हेतुमाह स्व
स्वभ्रमसिद्ध इति देवदत्तस्य रज्जुविषयेदमाकारांतःकरणवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यनिष्ठाविद्यात्मकभ्रमसिद्धः पृथगेव सर्पो देवद
त्तेनानुभूयते नैकः सर्वैरित्यर्थः ननु यथैको घटः सर्वैरनुभूयते एवं भ्रमसिद्धो विषय एव सर्वैरनुभूयतामित्याशंक्य स्वस्वेति विशे
षणसूचितं हेतुमाह भ्रमेति भ्रमस्याशक्यत्वे हेतुमाह भ्रमस्य भ्रमसेति देवदत्तांतःकरणप्रतिबिंबितचैतन्यनिष्ठाविद्यात्मको भ्रमो
देवदत्तांतःकरणवृत्तेर्ज्ञेयत्वात् देवदत्तान्येन ज्ञातुमशक्य इत्यर्थः ननु एवं प्रत्येकं सर्पादिभ्रमविषयभेदे सति कथं सर्पाद्यैक्या
नुभवस्तत्राह अविवेकादिति अतिसादृश्यात्सर्पादीनां भ्रमसिद्धानां परस्परभेदाग्रहादैक्यानुभव इत्यर्थः एवं दशानां युगपत्सर्प
भ्रमे यद्वदिति संतं व्याख्यातं

एक २

तथैवमेत्येतद्व्याख्यातुमुपक्रमते एवं चित्स्पष्टार्थो ग्रंथः यद्यपि जाग्रदवस्थायामेव द्वैते राग्रुतरक्षिणापि स्वात्मसमानयोगक्षेमप्रपंचस्यापि नाशः सा
धयितुमुचितस्तथापि निद्रापादप्रसारणन्यायमाश्रित्यावस्थात्रयप्रपंचभेदमुक्त्वा नह्यस्य दोषः न तु स्वप्नेऽभिज्ञानमुभयवादिसिद्धं न च तस्य
भ्रमत्वबाधकाभावान्न चोक्तयुक्तिर्वीधिकामूलप्रमाणाभावेन तस्याश्चात्मसत्तातस्तेन अवस्थाद्वयेऽपि प्रपंचभेदः तत्राप्यैक्यानुभवादेव
प्रपंचैकत्वसिद्धेरित्यभिप्रायेण सुषुप्तौ प्रमाणाभावान्न प्रपंचविलय इति चोद्यं परिहरति न चेति प्रपंचविलये प्रमाणं दर्शयन्नचैवेति श्रुति
ज्ञायां हेतुमाह नहि द्रष्टुरिति पद्यपन्वेतद्दिति वाक्येन तत्र सुषुप्तिरवस्थायां पश्यन्नेव न पश्यतीत्युक्तेः ननु व्याप्तेस्तस्य चक्षुरादेः करणस्याभावात् उन्मीलनस्य
ज्ञानीमो यत्सुषुप्तेन पश्यतीति इति शंकायां श्रुतिस्तस्मा इत्याह नहीति द्रष्टुरात्मनो दृष्टिविनाशित्वात् तत्स्वरूपभूता दृष्टिरव्यविनाशिनीति सुषुप्ते
प्यात्मा पश्यत्येवेत्यर्थः कथं तर्हि न पश्यतीत्यस्मात् सुषुप्तौ इति तत्राह न त्वित्यादिना सुषुप्त्यवस्थायामात्मनो विषयदर्शने कारणं सामग्र

एवं जाग्रदवस्थायां प्रपंचमनुभूय सुषुप्तिं गत्वा पुनः स्वप्नावस्थायामयं प्रपंचानुभवः सप्रपंचान्तरमेव विषयीकरोति प्रत्यभिज्ञानं तु अविवेकाद्
वन तत्सुषुप्तौ प्रपंचविलये प्रमाणाभावः नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्ये
दिति श्रुत्या सुषुप्तौ द्वयाभावं वदंत्या तत्र सर्वप्रपंचप्रविलयस्य दर्शितत्वात्

सुषुप्तौ रम सुषुप्तौ

मतः करणं प्रमातृतत्त्वं नास्तीत्याह न तु तद्द्वितीयमिति य
त् द्वितीयमतः करणं प्रमातृ जाग्रदादौ पश्येत् तदनु नास्तीति तत्रोक्तं तः करणमपि अन्यच्चक्षुरादिकरणं तदपि तत्र नास्ति तथा यद्विभक्तं
रूपादिविषयजातं तदपि तत्र सुषुप्तौ नास्तीत्यात्मनो विशेषदर्शनाभावो युक्तः विशेषदर्शने कारणं तत्र प्रमातृकरणविषयाणामभा
भावात् इति द्वितीयस्याभावात्मनस्य प्रमात्रादेस्तावं विशेषदर्शनाभावे हेतुत्वेनानुवदन्ती देवताधिकरणन्यायेन प्रपंचाभावं सुषुप्ते
प्रमापयतीत्यर्थः अवस्थात्रयप्रपंचैक्यविषयानुभवो भ्रमः नहीत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ प्रपंचाभावबोधनात् अस्थिरत्वस्य प्रत्यक्षदृष्टिप्रा
णादेः श्रुतिश्च बलीयसी यदा प्रतिबुध्यायात्प्रपंचैक्यं ततः कुतः अत्र मात्रशारीरस्य प्रपंचस्य भ्रमनिवृत्तेः निवृत्ताववशारस्य(?)
नास्ति स्वस्वभ्रमसिद्धभिन्नसर्पादिदर्शनामविवेकात्सर्पैक्यानुभववत् प्रपंचैक्यानुभवो भ्रम इत्युक्तं

संवादिविसंवादाभावे सति यत्र मंत्रादौ विग्रहादिरूपोऽर्थः सिध्यति स देवताधिकरणन्यायः यथा वज्रहस्तः पुरंद
ता रइत्यत्र स्वार्थविषयीन्द्रसमपि देवतादिविग्रहत्वं वज्रहस्तत्वं च सिध्यति तात्पर्यं तु यज्ञप्राप्तस्येंद्र एव नाविग्रहादा
वितात्पर्यः तथैवात्रापि श्रुतितात्पर्यस्याविषयांतरत्वेऽपि तात्पर्याविषयमपि प्रपंचासत्त्वं सुषुप्तावस्ति ध्व

सि०मु०
२०

नै

तत्रदृष्टांतदार्ष्टांतिकवैषम्येनशंकते सर्पभ्रमादिति सर्पादेः सत्वभ्रमसिद्धत्वात् अस्तुप्रातीतिकत्वं प्रपंचस्य पुनर्भ्रमसिद्धत्वं ऐंद्रियकादि
प्रमाविषयत्वात् इममेवार्थं विपक्षे बाधकोक्त्याह अन्यथा कथमिति भ्रमसिद्धप्रपंचवादिनं प्रति इंद्रियादेः प्रपंचविषयप्रमाकार
णत्वमसिद्धं इत्याशंक्य व्यतिरेकं तत्र प्रमाणयति तदभाव इति ननु तथापि निःश्रेयसं कृत्वा प्रपंचस्य भ्रममात्रशरीरत्वेन प्रातीतिकत
त्वेसाधिते पीत्यर्थः ननु प्रपंचज्ञानस्याविद्याजन्यत्वमर्थविषयत्वं च रज्जुसर्पज्ञानतुल्यं ततः कथं तादृशे न रज्जुसर्पज्ञानादि शेष इति
नत्राह प्रत्यक्षादिरिति कारणकृतो विषयकृतश्च प्रपंचज्ञाने सर्पज्ञानादि शेषो बोद्धव्यः तथाहि प्रपंचज्ञानस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणका
रणकत्वमावश्यकं अविद्याकारणत्वाभावश्च सर्पज्ञानादिशेषः सर्पज्ञानेऽविद्याकारणकत्वभावः प्रत्यक्षादिप्रमाणाजन्यत्वं च विशे
षइति तयोर्ज्ञानयोः कारणकृतो विशेष इत्यर्थः प्रपंचसर्पज्ञानयोर्विषयकृतं विशेषमाह नहीति यादृशप्रमज्ञानसत्वमित्यर्थः
कुतोऽसंभावनेत्यत्र हेतुमाह भ्रमादिति ज्ञानमात्रशरीरत्वादित्यर्थः भ्रमविषयादिंद्रियादिजन्यज्ञानविषयस्य विशेषमाह
इंद्रियादीति इंद्रियादिरूपो जन्यत्वेसंप्रत्यर्थः सन्निकर्षेति इंद्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात् प्रत्यक्षज्ञानस्य तत्कारणत्वेन सन्निकर्ष

प्रत्यक्षज्ञाने

सर्पभ्रमादिशेषोस्तित्यागृहीर्थेन्यथा कथमिंद्रियादेरुपादानं तदभावे यतोमधीश्वर ननु तथापि रज्जुसर्पादिज्ञानादाकाशादिप्र
पंचज्ञानेस्ति कश्चिद्विशेषः प्रत्यक्षादिप्रमाणाविद्याकारणकत्वभावाभावस्यां नहि यादृशप्रमर्थमिंद्रियादिजन्यज्ञानं विषयी
करोति तादृशमेवाविद्याजन्यभ्रमोपीतिसंभवति भ्रमास्पूर्वविषयस्यासत्वात् इंद्रियादिजन्यज्ञानस्य च सन्निकर्षादिजन्य
त्वेन ज्ञानास्पूर्वविषयसत्वस्यावश्यंभावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेंद्रियादेः कारणत्वस्य सिद्धत्वात् तस्मात् प्रपंचस्याज्ञातस
त्वास्युपगमोऽवश्यंभावी अन्यथा वैलक्षण्यानुपपत्तेः

अयं आम्रवृक्षः फलवानविषयतिआम्रत्वेसति वृक्षमानत्वात्संप्रतिपन्नआम्रव
दितितविष्यदर्थकानुमितिरोव्यभिचारदति नेत्रवाच्य

स्यज्ञानेस्पूर्वत्वेसत्यत्वोत्तदाधारत्वेनज्ञानास्पूर्वत्वेहेतुर्वदर्शयोपि नक्रव्यावेस
र्थः सन्निकर्षादीत्यादिपदेनलिंगादिसंग्रहः अनुमितिरूपज्ञानस्यलिंगज्ञानजन्यत्वात् लिंगस्य चपक्षव्याप्तिघटितत्वात्स्य
आ स्याप्यसाध्यघटितत्वात्ततोऽनुमितेरुपपत्तेः प्राक् साध्यसत्वमावश्यकमित्यर्थः नचैवं भविष्यदर्थकानुमितौ व्यभिचारः तत्रापि
भविष्यदर्थस्यानुमितेः पूर्वं विद्यमानत्वान्नत्वनुमितिप्राक्काले भविष्यदर्थो नास्ति तथासति वर्तमानार्थकानुमित्यापत्त्या न
विष्यदर्थकानुमितित्वासिद्धेः ततः कथं तत्रापिव्यभिचार इति शाब्दार्थसंबंधज्ञानजन्यत्वात् शाब्दज्ञानस्य शाब्दकरणकज्ञानास्पू
र्वमेवार्थसत्ताप्युक्तास्याद् इतिप्रपंचमिथ्यात्ववादिनं प्रतिइंद्रियादेः प्रपंचज्ञानं प्रतिकारणत्वे प्रमाणमाह अन्वयेति अस्तुप्रपंचज्ञाने भ्र
मज्ञानाद्विशेषस्तथापि किमित्यत इत्याह तस्मादिति तस्मात् ज्ञानास्पूर्वप्रपंचयोरूपत्वात्तर्कायेनार्थसत्वस्यावश्यकत्वादित्यर्थः अ

भविष्यदर्थकानुमितावपि इ
त्वर्थः

वाच्यवाचकभावसंबंधः शाब्दार्थसंबंधः

अनुमितिप्राक्काले भविष्यदर्थो नास्तीत्यभ्युपगमे सति

४

प्रपंचज्ञानसर्प
ज्ञानयोः ७

भविष्यदर्थस्य
विद्यमानप्राग
भावप्रतियोगि
रूपत्वेनानुमि
तेः पूर्वं विद्य
मानत्वात्

वस्तुपंजावेहेतुमाह अन्यथेति प्रपंचज्ञानोत्पत्तेः प्राक् प्रपंचसत्वानभ्युपगमे प्रपंचज्ञानस्य
प्रपंचलक्षणार्थेंद्रियसन्निकर्षाकारणत्वेनाविद्याया निमात्रत्वापत्तेर्भ्रमरूपत्वेन
स्याद्भ्रमवैलक्षण्यमित्यर्थः

१

प्रपंचसत्वे

इदं च प्रपंचज्ञानस्य
नीति शेषः

आकाशादिप्रपंचज्ञानस्येंद्रियादिकारणकत्वेन भ्रमादित्वेन रूपस्य तदुपपादनापार्थस्यात् तस्य सत्वमंगीकर्तव्यमित्युक्तं तत्र दूषयितुमुपक्रमते मैव
मिति कारणत्वइतिप्रपंचज्ञानेप्रतीद्रियकारणस्य ग्राहकान्वयव्यतिरेकाविसुक्तं निरस्यति स्वप्नभ्रमे इति मेवमिति उतितज्ञायां हेतुं वदन्
श्लोकं व्याचष्टे इंद्रियादेरिति अकारणत्वादिति हेतुमुपपादयितुं जिज्ञासामाह कुत इति चेदिति अकारणत्वमुपपादयति तत्रेति इंद्रि
यादेः कारणत्वं विनाकार्यं न कारणमिति न्यायादिंद्रियकारणत्वं कार्यनिरूपं वक्तव्यं कार्यस्य च दुर्निरूपत्वात् निरूप्यमिंद्रियकारणत्व
मसादित्यर्थः तदर्थं कार्यस्य दुर्निरूपत्वमुपपादयितुं विकल्पयति किमित्यादिना प्रमा कार्यतानिरूपितकारणत्वमिंद्रियादेरस्यादाद्यवि
कल्पार्थः नच प्रमामात्रे न इंद्रियादेः कारणत्वमीश्वरप्रमायां अभिचारात् द्वितीयविकल्पमात्रे चोऽवधारणार्थत्वेन कास्म्मार्थत्वाभावात् तत्र

ईश्वरप्रमायामिं
द्रियकारणक
त्वाभावात् ६

प्रमायामेव नत्र
मादौ ६

तएव द्वितीयं विकल्पमाह किंवेति अत्र विकल्पे कारणत्वविवक्षायां मात्रचोऽवधारणार्थत्वं प्रमामात्रे इंद्रियादीनां कारणत्वाइतिपक्षे
दूषयति नाद्यः इति प्रमात्वस्यान्योन्याश्रयत्वेन दुर्ग्रहत्वादिति हेतुमाह इंद्रियेति भ्रमव्यावृत्तार्थत्वं प्रमा ज्ञानाधीनज्ञानत्वं प्रमाज्ञानं च ग्राह

भ्रमव्यावृत्तार्थ
ज्ञानाधीनं १

धृतिश्चप १

मेवं इंद्रियाणां कारणत्वेन वेबोध्यं तदा तत्र स्वप्नभ्रमे यथा तेषामन्वयव्यतिरेकधीः १४ इंद्रियादेः वस्तुतः प्रपंचज्ञानं प्रत्यकारणत्वात् कुत इति
चेत् तत्रवक्तव्यं किमिंद्रियादेः प्रमितिमात्रे कारणता किं वा भ्रमप्रमासाधारणज्ञानमात्रे भ्रममात्रे वा नाद्यः इंद्रियादिजन्यज्ञानप्रमा
णं भ्रमविषयव्यावृत्तार्थविषयत्वेन साधनीयं भ्रमविषयव्यावृत्तत्वं च प्रमितिविषयत्वेनेत्यन्योन्याश्रयात् न च प्रमितिविषयत्वमर्थस्य
त्वेदेतुरपि मिथ्येदं रजतमिति प्रमित्याऽसत्यस्यापि विषयीकरणाद्वाधितत्वस्य चासिद्धेः किंचेंद्रियाणां प्रमाणत्वेनाज्ञातार्थ
विषयत्वं वक्तव्यं अधिष्ठानमात्रविषयत्वं ग्राह्यं

प्रमां प्रति १

गर्भज्ञानाधीनं इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ततश्च प्रमायाः ज्ञेयत्वात् तां प्रति इंद्रियादेः कार
णत्वं दुर्ग्रहमिति भावः अर्थस्य भ्रमव्यावृत्तत्वे प्रमाविषयत्वं न प्रयोजकं मिथ्येदं रजतमिति प्रमाविषयरजतस्य भ्रमासंबंधित्वा
दर्शनादिति दूषणांतरमाह नचेति सत्यत्वं भ्रमव्यावृत्तत्वं प्रमाविषयत्वमिति यावत् ननु नार्थस्य भ्रमव्यावृत्तत्वे प्रमाविषयत्वेन मु
ख्यत्वे येनान्योन्याश्रयः अपि तु वाधितत्वेन इति नेत्याह अबाधितत्वस्येति अज्ञातस्य दार्तनेहनानास्ति किंचनेत्यादिश्रुत्या दे
तस्य मिथ्यात्वबोधनात् असिद्धेरित्यर्थः चक्षुरादीनां प्रमाकरणत्वलक्षणां प्रमाणत्वे दूषयन् प्रमायाः दुर्ग्रहात् तन्निरूपितं करणत्वं दुर्ग्र
हमित्युक्तं इदानीं चक्षुरादेः प्रमाणमेव नास्तीति वक्तुमुपक्रमते किंचेति अनधिगतार्थगंतृप्रमाणमिति प्रमाणविदां स्थितेरज्ञा
तार्थविषयत्वेन वजननद्वारा इंद्रियाणामज्ञातार्थविषयता वाच्या अत्र त्वको दोष इति चेत्तत्राह अधिष्ठानेति तस्यैवाज्ञातत्वादिति शेषः

मिथ्येदं रजतस
म इत्यादिस्तत्र
अभिचारत्

सि० मु०
२१ अधिष्ठानस्यैव विषयत्वं कुतस्तत्राह प्रपंचस्येति अज्ञातं हि विषयः प्रमाणानां अज्ञातत्वं चाधिष्ठानस्यैव न प्रपंचस्य तस्य जडत्वेनावृते करू
पस्य पुनरज्ञानविषयत्वलक्षणाज्ञातत्वकल्पने प्रयोजनाभावात् विमतः प्रपंचो नाज्ञातः जडत्वात् व्यतिरेकेणात्मवदि
त्यर्थः न चाज्ञातो घट इति प्रत्यक्षविरोधः अज्ञानेन सह साक्षिचैतन्ये घटादेरध्यासात् तथा प्रतीत्युपपत्तेः प्रत्यक्षस्याभासत्वादिति अ अज्ञातो घट इति २
अधिष्ठानस्य स्त्वधिष्ठानमज्ञानविषयः तर्हि विषयत्वं प्रमाणानाम प्रस्तु तथापि प्रपंचैकदेशस्य शुक्तिरज्जुमरुभूम्यादेरधिष्ठानत्वेनाज्ञातत्वात् तद्वि
षयत्वमिन्द्रियाणां प्राप्नमिति नेत्याह तथा चेति शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याविवर्तत्वात् रजतादेश्चैतन्यमेव सर्वत्राधि
चैतन्य २ ष्ठानमिति तद्विषयत्वेनैवेन्द्रियाणां प्रामाण्यं वक्तव्यमित्यर्थः इष्टापत्तिं परिहरति तच्चेति आत्मविषयत्वेन प्रामाण्यमित्यर्थः आत्मन
इन्द्रियविषयत्वायोग्यत्वेनेन्द्रियाणामात्मविषयाणि न संभवतीति हेतुमाह प्रत्यगात्मन इति विषयेभ्यः प्रकाशपि योगनिर्वचनीय
१
प्रपंचस्य सर्वस्य जडत्वेनाज्ञातत्वाभावात् तथा चाधिष्ठानत्वस्यात्मन्येव विश्रांतत्वेन प्रत्यगात्मविषयाणीन्द्रियाणि प्रमाणानीति
व्य वक्तव्यं तच्च नोपपद्यते प्रत्यगात्मन इन्द्रियाविषयत्वात् तस्य च निर्धर्मकत्वात् तथा च श्रुतिः पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात्परा
ङ् पश्यति नान्तरात्मन्निति आत्माकार २ न संदेहो रूपादि
सः प्रत्यग्वैपरीत्येन प्रतिकूलतयांचतीति वोपलक्ष्यते इति प्रत्यक्सत्त्वाभासावात्माच तथा च स्वभावार्थमिं
द्रियाणामात्मापेक्ष्यत इत्यर्थः स्वाज्ञाननिवर्तकस्वाकारवृत्त्युत्पत्त्यर्थमिन्द्रियाण्यपेक्ष्यन्त इति नेत्याह तत्रेति सत्यमपेक्ष्यते
अज्ञाननिवृत्तये इन्द्रियाण्यात्मा न तथापीन्द्रियाण्यात्मनि न प्रवर्तन्ते रूपादिपुरस्कारेणेन्द्रियाणां खलु प्रवृत्तिः न चात्मा रूपादिमा
न् निर्गुणश्रुतेः ततो नेन्द्रियविषयत्वमात्मनो युक्तमिति हेत्वर्थः निर्धर्मके आत्मनीन्द्रियाणि न प्रवर्तन्त इत्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति
तथा चेति स्वयंभूरीश्वरः खानीन्द्रियाणि पराञ्चि पराग्विषयाणीति हेतुगर्भं विशेषणं तेषां हि स्वभावेन पराग्विषयत्वं हेतुरित्यर्थः
व्यतृणत् हिंसितवान् अनात्मदर्शनसाधनत्वमेव तेषां हिंसेत्याह तस्मादिति पराङ् पश्यतीत्यर्थः विनष्टि व्यत्ययः छांदसः रा २
यस्मात्पराग्विषयत्वमेवेन्द्रियाणां तस्मादिन्द्रियेभ्यः पुरुषः पराञ्चमनात्मानमेवोपपश्यति नान्तरात्मानं निर्धर्मकत्वादित्यर्थः
तत उक्तयुक्त्या प्रपंचज्ञाने साधनत्वाभाववदात्मज्ञानेऽपि साधनत्वाभावान्नेन्द्रियाणां क्वापि प्रामाण्यमिति

ननु तस्मात्सराद्युपपत्तीति श्रुतिरिंद्रियाणां प्रपंचप्रमां प्रति साधनत्वं प्रतिपादयंतीति तेषां प्रपंचविषयत्वं दर्शयतीति कथं न तेषां प्रा
मा माण्यमिति चेन्नैतत्सारं हेन चेतितत्र हेतुः स्वप्नेतिपराद्युपपत्तीति श्रुतिरिंद्रियाणां प्रपंचविषयत्वप्रदर्शनेन तात्पर्यवती उत तत्वज्ञानवा
देनात्मन इंद्रियाविषयत्वप्रदर्शनपरा नाद्यः निःप्रयोजनेनैकृते स्तात्पर्ययोगाद्वितीयेपीक्षितं ननु वादः किं प्रमाणमि
प्रपंचस्य २ क्ष्यते भ्रममिति द्व्यस्य वा नाद्यः प्रपंचप्रमां प्रतींद्रियाणां कारणत्वग्राहकप्रमाणस्याविज्ञमतान्वयव्यतिरेकादेरनुपपत्तेः द्वितीयप्रमाणं वा
ते भ्रममिति द्वानुवादपक्षे इंद्रियाणां प्रपंचविषयप्रमाकारणत्वेन प्रमाणमिति स्यार्थः प्रमामात्रे इंद्रियाणां कारणत्वमिति स्याद्यः पक्षः प्र
अन्योन्याश्रयत्वात् ६ माकरणत्वस्य दुर्ग्रहत्वात् प्रमाकरणत्वा ज्ञानावाचिन संभवतीत्युक्तं तत एव प्रमाकरणत्वाभावादेव ज्ञानमात्रे इंद्रियाणां कारणतेति अवाधितत्वसाधिहेतुः ६
द्वितीयः पक्षोपि निरस्तः इत्यतिदिशति एतेनेति भ्रममात्रे इंद्रियादीनां कारणतेति तृतीयपक्षमुपपादयति अस्तु तर्हीति किमेतदेक
देशिनां चोद्यं तत्र नैयायिकादीनां नोभयथापि इति प्रतिजानीते देति एकदेशिनिराकरणाय हेतुमाह भ्रमज्ञानस्येति श्रुतत्वात्प्रसक्ता
नैयायिकादिचोद्य २ दि प्रमाणाविद्याकारणत्वमावानावात्स्वामिस्तत्रस्यार्थः द्वितीयनिराकरणे हेतुमाह ज्ञानेप्रतीति इंद्रियाणां भ्रमं प्रति कारणत्व
ग्राहकं प्रमाणमन्वयव्यतिरेको वा अन्यत्वा नान्वयव्यतिरेको स्वप्ने इंद्रियवृत्तेरभावेपि इंद्रियान्वयव्यतिरेकदर्शनेन तयोरप्रमा अन्वयव्यतिरेकयो १

णत्वान्नयेव श्रुत्येंद्रियाणां प्रपंचविषयत्वं दर्शितमिति वाच्यं स्वप्नेंद्रियवदन्वयव्यतिरेकभ्रमसिद्धप्रपंचज्ञानकारणत्वानुवादेनात्म
न इंद्रियाविषयत्वप्रदर्शने तात्पर्यात् एतेन भ्रमप्रमासाधारणज्ञानकारणत्वमप्यपास्तं प्रमाकारणत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् अ
स्तु तर्हि भ्रममात्रे कारणतेंद्रियाणां न भ्रमज्ञानस्याविद्यामात्रयोनित्वस्य श्रुतत्वात् ज्ञानं प्रतींद्रियान्वयव्यतिरेकयोः स्व
प्नेंद्रियान्वयव्यतिरेकवदुपपत्तेः

एतेन कारणत्वग्राहकत्वान्येतरः तस्यानुपलब्धेरिति निरूपोपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् छि
दिक्रियावदित्याद्यनुमानानि चक्षुरादीनां प्रपंचात्मकरूपाद्युपलब्धिं प्रति कारणत्वग्राहकाणीति चेन्न उपलब्धिपदेन किं स्फुरणं
चित्स्वरूपस्य ३ चित्स्वरूपं श्रुतममुच्यते उत वृत्तिः वृत्त्युपहितं वा नाद्यः तस्या नित्यं विज्ञानमिति श्रुतेर्नित्यत्वे कारणत्वानपेक्षणात् द्वितीयेपि सा किम वृत्तिर्न संस्य अकरणिका
करणिकेव पक्षः उत चक्षुरादिकरणा चक्षुः करणिका वा न प्रथम द्वितीयो बाधितत्वात् आत्मा अमात्याश्रयात् चक्षुः करणक इष्टोसिद्धाया इति पक्षे करणा
चक्षुष्करणक नेन पक्षः कानुमानप्रवृत्तिः प्रवृत्ते चानुमाने चक्षुः करणकवृत्तिसिद्धिरिति अत एव न तृतीयपक्षोपि न चावधीरितावि कल्पमुपल प्रतिपादनस्य
वृत्तिः ५ ब्धिमात्रं पक्षः तस्मादपि दृष्टस्तु पश्यत्योम नसावि जानातीति मनसो विद्याया अन्यास्तरत्वात् मनसः स्वातंत्र्येण बहिः प्रवृत्तेः श्रुति वैयर्थ्यात् द्वि
गंधादिग्राहक सिद्धत्वात् इमं चक्षुर्न रूपस्य तदाश्रयद्रव्यस्य वा ग्राहकं असाधारणेंद्रियत्वात् घ्राणादिवदिति प्रयोगात् एतेन घ्राणादीनां गंधादि तीयपक्षे चक्षु
त्वेन संभवती ग्राहकत्वं व्याख्यातं तेन च मनोपि करणं त किमात्मोपलब्धिं प्रति करणमुत सुखाद्युपलब्धिं प्रति करणं नाद्यः कर्तृकर्मविरोधात् स्वप्रका ष्करणप्रतिपा
तिव्याख्याता ३ शत्वाच्च न द्वितीयः सुखादेः साक्षिवेद्यत्वात् तस्मादविद्या मतैव जगदुपलब्धिरिति कुत इंद्रियाणां प्रमाणतेति च शब्दप्रयुज्यते स्पष्टा वः दनस्यैव यथा न ४

तस्यादीनि वापाठः ४ अन्योन्याश्रयदोषादेव ५ एवं सवेके इति कृतत्व ५ चक्षुषः रूपादिग्राहक
सो पत्ते स्थापन ... त्वनिरासेन न
प विषय व ... ५ २

सि०बु०
२२
घटादिका
र्यं ३
मृदादि ६

नन्वविद्योपादानस्य जगतो देरविद्यावृत्तिग्राह्यत्वं युज्यते घटादिजगतु नाविद्योपादानं घटाद्यर्थिनां मृदादिकारणविशेषाद्यानयनद
र्शनेनान्वयव्यतिरेकसिद्धमृदाद्युपादानकत्वात् ततः कथमविद्यावृत्तिभास्यता घटादिप्रपंचस्येति तत्राह एवमिति घटादिस्थितावं
कार्यमध्यमपरिमाणत्वाद् व्यतिरेके आत्मवत् तत्र भावरूपं निःप्रतियोगिकत्वात् एवं सर्वस्मिन्नभावकार्ये उपादानकारणाकां
क्षायां आत्मनोऽसंगत्वेनाकारणत्वात् अविद्यैव कारणत्वेन कल्पनीयेत्यर्थः घटादेरविद्योपादानत्वे घटाद्यर्थिनां मृदाद्युपादान
दर्शनेन घटादीन् प्रति मृदाद्युपादानकत्वं व्याहन्येत इति नेत्याह तत्तदर्थिनामिति आविद्यकत्वमेव तथैव स्युच्यते तथा च मृदाद्या
कारेणाविद्याया एव परिणतत्वात् तदुपादानेन मृदादेर्घटादीन् प्रति कारणत्वकल्पना आविद्यकत्वाविरोधिनीत्यर्थः तत्र दृष्टांतमाह
स्वप्नवदिति यथा स्वप्ने वस्तुतो घटो वा मृद्वा नास्ति किं त्वविद्यैव मृद्रूपतां प्राप्य आविद्यकं कुलालोपात्तघटादिकमपि तावद्दृश्यमेवा आविद्यकमेव २
रभते न तत्र रथा इत्यादिश्रुत्या वास्तवस्य तस्य निषिद्धत्वात् तथा जाग्रत्कालेऽपि नेह नानास्ति किंचन इत्यादिश्रुत्या घटादेः प्रपंचस्य निषिद्धत्वात्

एवं घटपटादिकार्यमात्रे कारणाकांक्षायां कारणत्वेनाविद्यैवोपसंहर्तव्या तत्तदर्थिनां तत्तत्कारणविशेषोपादानं तु तथैव स्वप्नवत्तदुपपा
दनीयं ततो बुद्धादिरिक्तं कृत्स्नं कार्यजातं ज्ञानज्ञेयरूपं तत्सर्वं आविद्यकमेवेति प्रातीतिकमेव सत्त्वं सर्वस्येति सिद्धं तदुक्तं अविद्या
यो न यो भावाः सर्वेऽमी बुद्बुदा इव क्षणमुद्भूय गच्छन्ति ज्ञानैकजलधौ लयं

मायां त्वेति श्रुत्या मायाया जगदुपादानत्वश्रुतेर्मृदाद्या
कारपरिणताविद्यैव घटादेरुपादानमिति न किंचिदपि विरुध्यत इत्यर्थः अवांतरप्रमेयमुपसंहरति तत इति उक्तयुक्तित इत्यर्थः
प्रपंचस्य तत्स्फूर्तेश्चाविद्यकत्वोपपादनफलं प्रपंचस्य ज्ञातसत्त्वमुपसंहरति प्रातीतिकमिति ज्ञानज्ञेययोराविद्यकत्वात् ज्ञा
नकालीनैव तयोः सत्ता न ज्ञानात्प्राक् नोत्तरमिति ज्ञानस्थितिसमा तिष्ठति ज्ञाननिवृत्त्या निवर्तते प्रपंच इति ज्ञात एव सन्
प्रपंच इत्युक्तं तत्र वसिष्ठवाक्यं संवादयति तदुक्तमिति भावा ज्ञानज्ञेयरूपाः प्रतिज्ञानं प्रपंचनेदं संवादयति क्ष
णमुद्भूय गच्छंतीति अविद्याकारणत्वेनोपसंहर्तव्येत्युक्तं

भ्रमाच्चेत्तर्हि विषयबाधेऽपि भ्रमत्वं तथा च कार्यकारणभावा(स्य) विषयस्य बाधे चेति कार्यकारणभावो नास्तीति कथम् अविद्यायाः कारणत्वमिति स एव दोषः २ सिद्धांतिनाः

ननु तत्त्वदर्शिनां तत्र कारणविशेषोपादानं स्वप्नवदुपपादनीयमिति वदतां मृद्घटादीनां कार्यकारणभाव एवं नेष्यते इष्यते वा आद्ये शंकते मृदादीनामिति तत्र दूषणं संभावयति अविद्याया इति कार्यकारणभावस्य काल्पनिकत्वे अविद्यापि कारणं कथं स्यादित्यर्थः इष्यते चेत् तर्हि स कार्यकारणभावो मृद्घटादीनां प्रमाणात् भ्रमाद्वा न भ्रमात् विषयबाधेऽपि भ्रमत्वं तथा च पूर्वोक्त एव दोषः अथ प्रमाणात् तर्हि घटादीनामस्त्वविद्याकारणं कारणताग्राहकप्रमाणस्य मृदादिविषयत्वेनाविद्याविषयत्वाभावादिति विशेषमाह प्रमां विनेति स्वपक्षं चाचष्टे र नत्वेति अविद्यायोनित्वं कथमित्यत्र कार्यकारणभावस्याभंगीकारादिति विशेषः यथायथमिति यथायोग्यमन्वयव्यतिरेकादीत्यादिपदं ध र्मिग्राहकमानपरं तत्र प्रसक्तानां मृद्घटादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृष्ठाकापृष्ठाभ्यां धर्मिग्राहकमानात् कार्यकारणभावो यथायोग्यं गृह्यते इत्यर्थः नत्वेति कार्यकारणभावे अभंगीकारवादस्य दर्शनादित्यर्थः न वस्तु मृद्घटादावन्वयव्यतिरेकादिप्रमाणसिद्धो कार्यकारणतास्तु ततः किं

मृदादीनां कारणत्वं न चेदिष्टं घटं प्रति अविद्यायाः कारणत्वं कथं सिद्ध्येत् प्रमां विना १५ नत्वविद्यायोनित्वं भावानां कार्यकारणभावमंगीकुर्वन् वा न चेदविद्यायोनित्वमपि कथं अस्ति चेत्कार्यकारणभावः तदा यथायथमन्वयव्यतिरेकादिरेव प्रमाणं तत्र पुरुषान्तरसंचारात् तथा चान्वयव्यतिरेकादिसिद्धमृदादिकारणत्वमपहायाविद्याकारणत्वाभिधानमनुचितमेव किंचाविद्यायोनित्वं च भावानाव रन् पुष्ट्यः किमितरनिरपेक्षाया अविद्याया एव कारणत्वं उतादृष्टेष्टमृदादिकारणान्तरसापेक्षाया नाद्यः कारणवैचित्र्याभावेन कार्यवैचित्र्यानुपपत्तेः

च

स्यादिति तत्राह तथा चेति किं कारणत्वेनाविद्यैवोपसंहृत्येऽस्मिन्नेवकारोऽविद्यातोऽन्यत्र मृदादेः कारणत्वयोगं व्यवच्छिनत्ति अविद्यायां कारणत्वायोगं वा नोभयथापि संभवतीति दूषणं तदाह किं चेति इतरनिरपेक्षेति मृद्दण्डकुलालादृष्टेश्वरादिनिरपेक्षेत्यर्थः अयोगव्यवच्छेदपक्षमाह उतेति अदृष्टेश्वरादीत्यत्रादिपदेन मृदादिकारणान्तरग्रहः अन्ययोगव्यवच्छेदपक्षमादिमं निराचष्टे नाद्य इति हेतुमाह कार्येति अविद्यैव चेत्कारणं कार्यं वियदादिप्रपंचलक्षणं विचित्रं नानारूपं न स्यात्तत्र हेतुः कारणेति एकस्मादविचित्रादनेकं कार्यं न स्यात् सामग्रीभेदस्य कार्यभेदप्रयोजकत्वादित्यर्थः

सि०मु० २२ किंच कारणत्वेन स्वीक्रियमाणाविद्या न तावच्चेतनाऽविद्यात्वङ्गतेः अचेतनाचेतनाधिष्ठिता स्वयमेव प्रवर्त्तते चेतनाधिष्ठिता वा न तावच्चेत
नाधिष्ठिता चेतनस्यापि तदधिष्ठातृत्वेन कारणत्वप्रसक्तौ अविद्यामात्रकारणवादक्षतेः तस्माच्चेतनानधिष्ठिता स्वयमेव कार्यकारण
यप्रवर्त्तत इति वाच्यं तत्र दूषयति चेतनेति प्रवृत्तित्वेन पारतंत्र्यमाह जडप्रवृत्तिरिति कारणांतरसापेक्षेति पक्षं दूषयति नापर इति कार्यस्य
घटादेः निमित्तत्वेनादृष्टेश्वरादिरुपादानापेक्षाया अदृष्टादिनापूरणात् किमविद्ययेत्यभिप्रायेण नापर इत्यत्र हेतुमाह अविद्येति
अविद्यापि ५ न त्वदृष्टादिवदविद्या या अपि प्रमाणसिद्धत्वात् सापि किं न कारणमिति तत्राह कल्पितेनेति अस्मदादिप्रतीतेर्ज्ञानाज्ञानाविषयत
याप्युपपत्तेर्नाविद्याप्रमाणवतीत्यर्थः ननु वेदांतप्रामाण्याय भावानामविद्यायोनित्वं वाच्यमिति तत्राह तथा चेति भावानामवि
द्यायोनित्वाभावे सतीत्यर्थः घटपटादेरविद्यकत्वे मिथ्यार्थविषयलौकिकप्रमाणस्य प्रवृत्तिरजतज्ञानवत्प्रामाण्यं न स्यात् स्वर्गादि
स्वर्गयागादि १ यागादीनां चाविद्यकत्वे तेषां संबंधस्य साध्यसाधनलक्षणस्याप्यविद्यकत्वात् तद्विषयपूर्वकांडस्य प्रामाण्यं न स्यात् भावानामनाविद्यक

चेतनाधिष्ठानमंतरेण जडप्रवृत्तेः कार्यकारित्वानुपपत्तेश्च नापरः अविद्याकारणवादिनाप्यदृष्टेश्वरादेः कारणत्वस्यावश्यं परक्रव्यत्वा
अदृष्टेश्वरादे रेव २ त्तलाघवात्तैरेव विचित्रकार्योपपत्तौ किमज्ञानेन कारणत्वाभिमतेन कल्पितेन तथा च प्रत्यक्षादेर्लौकिकस्य प्रमाणस्य पूर्वकां
डस्य च पुत्रपशुस्वर्गादिकं प्रति यागादेः साधनताबोधकस्य प्रामाण्यं समर्थितं भवति अन्यथा लोकवेदविरुद्धः कं पक्षमवलंबेत
तस्मादविद्यामात्रकारणकं जगदिति सिद्धमात्र अत्र वदामः

त्वे तु स्यादेव लौकिकवैदिकप्रामाण्यं इति भावानामनाविद्यकत्वमे
व युक्तमित्यर्थः मास्तु तेषां प्रामाण्यमिति तत्राह अन्यथेति न तावदयमाविद्यकजगत्वादी वैदिकः पूर्वकांडप्रामाण्यस्वीकारा
त्तनापि बौद्धः प्रत्यक्षाद्यप्रमाणवादित्वात् तत एतौ न पक्षौ दृष्ट्वा कं पक्षमवलंबतामित्यर्थः न च प्रपंचस्यानाविद्यकत्वे वेदापार
मार्थ्यप्रामाण्यं ज्ञापार्थत्वेन प्रामाण्योपपत्तेरिति यस्मात्केचिदनुपपत्ति येन चाविद्या जडा प्रवृत्तिर्यत्नश्च प्रत्यक्षादिप्रामाण्य
ततो भावानामविद्यामात्रयोनित्वं न युक्तमित्युपसंहरति तस्मादिति सिद्धांतयति अत्रेति यदुक्तं मृदादिकारणत्वमपहायावि
द्याकारणत्वाभिधानमनुचितमिति तत्राभिमतपूर्वपक्षे अविद्याकारणत्वाभिधानस्यौचित्यं सिद्धांतं वदाम इत्यर्थः

अविद्यायाः कारणत्वं कथं मिथ्यात्वमित्यपेक्षायां क्रमभ्रमाह यथेति कार्यं किं निर्वचनार्हमुत तन्न यदि निर्वचनार्हं तत्किमात्मवत्सत्वेन उत शशवि
षाणवदसत्वेन नोभयथापि निर्वचनार्हं नात्कार्यत्वव्याघातादित्याह सतस्तावत्स्वसत्तासंबंधो हि जनिः न च स्वसंबंधवति सति सत्तासंबंधापेक्षावैयर्थ्यादित्यर्थः
उत्पत्तिमाह कार्यं न चेत्स्वसत्तामनुत्पत्तिमत्ततः प्रपंचस्य सत्वेनैव निर्वचने कार्यत्वं न स्यादित्यर्थः एवं सत्वस्योत्पत्तिं निरस्य तद्दृष्टान्तेनासतोपि तां निर उत्पत्तिं ३
स्यति एवमिति स्वसत्तासमवायः स्वकारणसंसर्गो वा जनिः न चासतः संबंधाश्रयत्वं संबंधनिरूपकत्वं वा संभवति हि इष्टत्वात् ततः प्रपंचस्यासत्वेन निर्वचने
असत्वेन ५ उत्पत्तिमत्वासंभवे कार्यत्वव्याघातेनैव न निर्वचनार्हत इत्यर्थः अस्तु तर्हि सत्वासत्वाभ्यां प्रपंचस्य निर्वचनार्हतेति एतत् किमेककालेऽन्यमन्यं भिन्नकाल
सत्वासत्वयोः ६ वा नाद्यः विरोधान्न द्वितीयः सत्वासत्वयोः कालोपाधिकत्वप्रसंगेनास्वाभाविकत्वप्रसंगात् कालभेदेनैव वस्तुनो द्वैरूप्यासंभवाच्च ततः सदसत्त्वो
जनिर्नैवेत्य पि न युक्तिमानिति च कारार्थः निर्वचनार्हं सदसद्विलक्षणं कार्यमस्तु तथा च न पूर्वोक्तदोषप्रसंग इति पक्षं द्वितीयपक्षं तत्त्रनेत्यत्रोक्तस्मिन्नपि
त्रस्यास्य ७ ह्रेयप्रपंचस्य सत्वोपादानत्वानुपपत्तेः कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यादर्शनात् योग्यायोग्येन संबध्यते इति न्यायेन चानिर्वचनीयमेव कारणमुक्तमि
अविद्यायाः २ व चाविद्येत्यविद्योपादानत्वप्रपंचस्य कार्यत्वमेव कल्पयतीति तत्कारणत्वाभिधानमुचितमित्याह न स्यात्त्वमेवेति श्लोकं व्याकर्तुं कार्यस्वरूपं
मुक्तानिर्वचनीयः १ विमृशति किमिति कार्यं निर्वचनीयमिति किं पाठार्थः निर्वचनीयपक्षं द्विधा विकल्पयति सत्यमित्यादिना सत्वासत्वप्रकल्पस्य विरोधादनुपन्यासः का

दन

पथासतो जनिर्नैव मसतोपि जनिर्न च जन्यत्वमेव जन्यस्य मायिकत्वसमर्पकं १६ किमिदं कार्यं सत्यमसत्यं वानाद्यः एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेतमा
त्रपर्यवसितागमविरोधात् अनुपपत्तेश्च तथा हि किमुत्पत्तेः पूर्वं कार्यं सत्सदुत असच्चेन्नाहि शशविषाणमपि कारणव्यापाराज्जायेत असत्वाविशेषात्

मा मा३

र्थमसंपादार्थं कं यत्नात्मसंपदुत्थमिति विकल्प्यार्थः पारमार्थिकत्वपक्षं दूषयति एकमेवेति एवकारः स्वगतभेदनिरासार्थः तथा च सजातीयविजा
तीयस्वगतभेदशून्याद्वैतमात्रे उपक्रमोपसंहारादिना पर्यवसितागमविरोधान्न कार्यं पारमार्थिकमित्यर्थः ननु मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रु
मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यागमस्य २ तं च सत्यत्वप्रतिपादकोप्यागमोस्तीति कथमसत्यत्वं प्रपंचस्येति चेत् सत्यं तस्य पूर्वोक्तश्रुत्या च स्वार्थानुपपत्तिलक्षणतर्कसनाथ
यावत्त्वस्याविरोधेनान्यपरत्वादित्यभिप्रेत्य प्रपंचसत्यत्वेऽनुपपत्तिमाह अनुपपत्तेश्चेति प्रतिज्ञातामनुपपत्तिं प्रतिपादयति तथा हीति
नियमानुपपत्तिर्भवति तथा प्रतिपाद्यत इत्यर्थः पारमार्थिकत्वपक्षे घटादेः कार्यत्वानुपपत्तिं वक्तुं विकल्पयति किमित्यादिना अत्र
सत्यपक्षमनन्यनिराकुर्वन् द्वितीयं पक्षं व्याचष्टे असच्चेदिति स्वकारणसंबंधनिरूपकत्वं स्वसत्तासमवायाश्रयत्वमसतो ज
नि प्रागस्ति वाथ मस्ति न वा नास्ति चेत्कथमसज्जायते अस्ति चेत्तदा दूषयति नहीति ननु कथं शशविषाणं जायते तत्सामग्र्यभावादिति
तत्राह कारणव्यापारादिति असतो घटादेर्या सामग्री सैव शशशृंगस्यापीति तदपि जायेतामित्यर्थः ननु असतो घटसामग्री कथं श
शशृंगसामग्री तयोर्भेदादिति तत्राह असत्वेति भेदधर्मित्वे सत्त्वप्रसक्तेर्नासतो घटः शशशृंगात्तु भेदमर्हतीति तत्सामग्र्येव शश

अभिव्यक्तिविसमसमवायाद् इति विकल्पं दूषयति आद्ये किं कारणव्यापारेण कार्यत्वव्याघातात् द्वितीये पूर्वं विषाणमपि कारणव्यापाराद् अभिव्यज्येत असत्त्वाविशेषात् १ मू०

सि०मु० २४

ननु नासत्तत्सत्कार्यं किंतु प्रागेवासदिति कथं तत्कारणादिसंबद्धमिति चेन्न असतः शशविषाणयोगात् योगे वा शशविषाणेऽपि तथा स्यादिति
आद्यमनुवदति सद्वेति कारणव्यापारवैयर्थ्यापत्त्या दूषयति किं कारणेति कारणव्यापारो हि कार्यसत्त्वाय तच्चेत्तत्कार्यं कारणव्यापारात्प्रा
गेव सत् किं कारणव्यापारेण सतो हि पुनः सत्त्वसंपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः न केवलं कारणव्यापारवैयर्थ्यं सत्कार्यपक्षे किं तु घटा
देः कार्यत्वमपि न स्यादिति हेत्वंतरमाह कार्यत्वेति नियतपश्चाद्भावित्वस्य कार्यत्वात् पूर्वमपि तस्य सत्त्वे पश्चाद्भावित्वलक्षणविशेष कार्यसत्त्व ४
णाभावात् कार्यत्वव्याहतमेतेत्यर्थः एतेनाद्यचरणो व्याख्यातः कारणव्यापारसाफल्यकत्वायपूर्वकृते अभिव्यक्तौ ति कार्यस्यासत्तो जन्मेर
नुपपत्तेरसत्त्वं तु उक्तमिति पक्षो यदि द्वितीयो निरस्तो वेदितव्यः अनिर्वचनीयपक्षमुत्थापयति अस्तु तर्हीति अनिर्वचनीयत्वं कुतस्त्या
पांकद्य हेतुगर्भं विशेषणमाह सदसद्भ्यामिति पूर्वोक्तयुक्त्या इत्यर्थः तर्हि मायोपादानत्वं सिद्धमित्याह एवं चेदिति कार्यानुरूपं कार्यसदृ
शमित्यर्थः सादृश्यमुपपादयितुमनिर्वचनीयस्य ज्ञानविशेषणं अज्ञानस्यासादिलेत यथाविक्षेपादानां तरप्रसक्तं वारयति अनादीति अनिर्वच नीय २
कार्यानुरूपमिति विशेषणस्वचितं हेतुमाह सत्त्वसत्त्वेति विलक्षणत्वादित्यर्थः वेलक्षण्येपि कार्यकारणभावः किं न स्यात् दृश्यते हि
नेदं सत्त्वमिति वा धकालेपि शुक्तिप्रवाद २ सत्याच्छुक्तीरजताद्देरसत्यस्य कारणमिति तत्राह लोक इति शुक्तिरूपज्ञानमेव रजतादेः कारणं न शुक्तिर्बाधकालेपि कार्यप्रसक्तेरिति
अनिसक्ता चेदिति मू

सत्त्वेत् किं कारणव्यापारेण पूर्वमपि तस्य सत्त्वात् कार्यत्वव्याघातात् अभिव्यक्तिमात्रं कारणव्यापाराज्जायत इति चेन्न तत्रापि सत्त्वासत्त्व
विकल्पग्रासत्वात् मायापाद्यात् अस्तु तर्हि सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयमेव कार्यं एवं चेत्तर्हि कार्यानुरूपानाद्यनिर्वचनीयाज्ञानमेव
कारणमुचितं सत्त्वस्यासत्त्वहेतुत्वानुपपत्तेः लोके तथादर्शनात् न च कार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः विचित्रशक्तिकस्येवाज्ञानस्य कल्पना
दित्युक्तं न च पूर्वकांडस्याप्रामाण्यानुपपत्तिः

थः यदुक्तं पूर्वपक्षे कारणवैचित्र्याभावे कार्यवैचित्र्यं न स्यादिति तद्दूषयति नेति
उक्तमिति विचित्रशक्तिकमेकमज्ञानमाश्रयविशेषाभावेऽपीति युक्तमित्यत्र न चाविद्यैव कारणमिति पक्षे चेतनाधिष्ठानमंतरेण जडस्य
क्ते कार्यकारित्वानुपपत्तिरिति वाच्यं अविशिष्टत्वं नाम चेतनोऽविद्यां तथापि माविद्यामात्रोपादानत्वं शर्वेमाविरुद्धत्वेन तस्य भिन्नत्वात् चेतनस्य २
चेतनगताविद्याधिष्ठानत्वस्याप्यविद्यालक्षणाधिष्टेयमावेक्ष्य नाविद्यकुत्वाद्विद्यामात्रकारणत्वाहानात नादृष्टादिसापेक्षा
विद्याकार्यकरणेति शिपक्षे लाघवाददृष्टादिकमेव कारणमस्तु किमविद्ययेति निरस्तं अदृष्टादेरविद्यकत्वेन तत्कारणत्वेनाविद्या
या एव कारणत्वात् एतेन मृदादीनां घटाद्युपादानकत्वात्किमविद्ययेति परास्तं मृदाद्याकारपरिणताया अविद्याया एव तत्रोपादानत्वा
त् तस्मादाविद्यक एव प्रपंच इति निरवद्यं मिथ्याप्रपंचविषयत्वेऽपि सत्कार्ये लौकिकप्रमाणस्य मिथ्यात्वे तत्स्वर्गयागसाध्यसाधनभावग्रा
हकत्वे पूर्वकांडस्य च प्रमाण्यानुपपत्तिरित्याशंक्याह न चेति लौकिकप्रत्यक्षादेः कृत युक्त्या अप्रमाणत्वादेव प्रामाण्यानुपपत्तिर्न दो

[illegible]

कुतः प्रामाण्योपपत्तिस्तत्राह तस्यापीति अयमर्थः पूर्वकांडं किं स्वर्गयागयोः साध्यसाधनमात्रे पर्यवसन्नं उत तत्स्तुतिपारंपर्यद्वारे
णा ब्रह्मण्येव पर्यवसन्नं नाद्यः अध्ययनविधिविरोधात् तथा हि अध्ययनविधिर्हि प्रयोजनवदर्थज्ञानोद्देशेनाध्ययनं विधत्ते न च स्वर्गयागयोः साध्य
यागस्य पूर्योत्तनवत्तास्वर्गादेः स्वयित्वेन प्रयोजनतासत्त्वात् तत्साधनयागस्य पारमार्थिकप्रयोजनसाधनत्वानुपपत्तेः तोदृगर्थ साधनमात्र २
मात्रेपरत्वे पूर्वकांडस्याचमानेकथंनाध्ययनविधिविरोधः न ह्यध्ययनविधिस्त्रैवर्णिकान्प्रतारयति तस्मात्साध्यसाधनमात्रपूर्वकां
प व डस्पर्यवमानमिति रिक्तं वचः द्वितीयेनप्रामाण्यानुपपत्तिः इत्यभिप्रायेणाह तस्येति तस्य पूर्वकांडस्य ब्रह्मण्येवतात्पर्यात्तन्नप्रमाण्या
नुपपत्तिरिति पूर्वेणान्वयः ननु पूर्वकांडात् तद्ब्रह्मप्रतीतेः कथं तत्परत्वमिति तत्राह साध्येति मुखेनद्वारेणेत्यर्थः पूर्वकांडं हि साध्यसाधनमा बृहद
साध्यसाधनमात्र २ वं स्वर्गयागादेर्बोधयतितद्बोधनाच्च पुमान्कर्माण्यनुतिष्ठति अनुष्ठितानि च कर्माणि ब्रह्मज्ञानसाधयंतीति तादृक्कर्मबोधकपूर्वकां ब्रह्मज्ञान साध कं ३
डस्य ब्रह्मपरतापरंपरयायुज्यत इत्यर्थः ननु उपनिषदामेव तादृक्ज्ञानसाधनत्वात्तेन तादृक्ज्ञानं प्रतिकर्मणां साधनतेति तत्राह सत्त्व
शुद्धिद्वारेणेति सत्त्वशुद्धिर्हि तावत्तज्ज्ञानांगं ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः इत्यागमात् सत्त्वशुद्धिः कर्मभिः कषायेकर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्र
ब्रह्मज्ञान २

तस्यापि साध्यसाधनभावमुखेन सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रवृत्तिद्वारेण वा ब्रह्मण्येव तात्पर्यात्

वर्तते इत्यागमात् तत्पश्चात् करणशुद्धिद्वारा कर्मणां ज्ञानोपयोग इति तद्बोधकपूर्वकांडस्य ब्रह्मपरतेति भावः नन्वफलत्वान्नित्यकर्मणां न तत्सत्त्वशुद्धि
हेतुता काम्यकार्मणां तु फलांतरावबोधात्कथं शुद्धयर्थतेति न कर्माणि पित्र्लोक इति श्रुतेः नित्यानामफलत्वासिद्धेः संयोगपृथक्त्वन्यायाच्च सत्त्वसंस्का
अग्निहोत्रं जुहोती त्यादिविधिवाक्यं २ अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यधिकारविधिः ४ रार्थत्वाविरोधात् विविदिषापक्षमाश्रित्य वा परिहरति प्रवृत्तिद्वारेणवेति अयमर्थः उत्पत्तिवाक्यविहितानि तावत्कर्माणि तेषां च फलाकांक्षा वस्था या यज्ञेन विवि दिषंतीतिवा क्यस्य ३
मधिकारविधयं तरप्रवृत्तिवत् यज्ञेनेत्यादिफलविधायकवाक्यप्रवृत्तेस्तस्य च ब्रह्मानुभवकामो यागादि इत्यनुतिष्ठेदिति सर्थः कृत्वा कर्मणामविप्र
षेणात्वानुभवसाधनत्वप्रतीतेः मा कृत कर्मसाध्यत्वस्य ज्ञाने वाधादं गाव तरण न्यायेन ज्ञानसाधनश्रवणादिप्रवृत्तिद्वारकर्मणां ब्रह्मज्ञानार्थत्वाद
गमात् तादृक्कर्मबोधकवेदराशेः पूर्वकांडस्य युज्यते ब्रह्मपरतेति कथं तदप्रामाण्यमिति
पुरा

फलवत्सन्निधावफलं तदंगं इत्यंगाव तरणन्याय इत्यर्थः २
अनर्थकान्तरंगेषु यथा पंचदशारत्निः सप्तदशारत्निः वाजपेययूपः इत्यनेन विधिना विधीयमानं साप्तदश्यमतस्य मानं तदंगे ऽवतरति इति न्यायेन इदमपि बोध्यं यदि प्रधानस्तानेन विधिरनर्थकं तर्हि तदंगश्रवणादावतरतीति २
प्राधान्ये विवेशः ३

एकस्य तूभयत्वे ऽसंयोगपृथक्त्वं यथा खादिरे पशुं बध्नातीति श्रुतेः खादिरं वीर्यकामो यूपं कुर्यादिति च श्रुतेः खादिरत्वं यूपेगुणो विधीयते वीर्यकामस्य च वीर्यफलमिति फलत्वावेसंबंधः खादि रो यूपः सोमयागे विहितः इति तस्य सोमयागकर्मांगत्व विधी प्रतिपूयाख्यफलदानत्वं वे दे खादिरयूपस्य वीर्यं तिप्रयायाख्यफलदातृत्वस्योक्तत्वात् खादिरो यूपः सोमयागे विहितः इति तस्य सोमयागे नियतं वीर्यमिति पृथग्याख्यफलदानत्वं काम्यत्वमपि इति संयोगपृथक्त्वं २॥

सि॰मु॰ २५

ननु भवतु ब्रह्मणि पूर्वकांडस्य तात्पर्यं तथापि तत्र प्रामाण्यं कुत इत्यत्राह तात्पर्येति यत्परः शब्दः स शब्दार्थः इति न्यायादित्यर्थः जगतोऽज्ञानमूलकत्वे
यतो न कोऽपि दोषः प्रसरति तस्मादित्युपसंहरति तस्मादिति अविद्यकत्वसाधनस्य जगतः प्रातीतिकसत्वसाधनोपयोगमाह अतइति अविद्याहिज्ञा
णिकर्मवशात्सुखदुःखासक्ती जगदाकारेण तत्प्रतीत्याकारेण च युगपदेव परिणमते नियामकाभावात् क्रमपरिणामे प्रयोजनाभावाच्च इतरेऽश्च विषयज
न्यत्वानंगीकारात् आकारार्पकत्वस्याजनकत्वेऽप्युपपत्तेः ततः प्रतीतिसमकालीनमेव विषयसत्वमुचितमित्यर्थः विमतः प्रपंचः प्रतीतिमात्रकालीनः
अविद्योपादानत्वात् रज्जुसर्पादिवदित्यभिप्रेत्य दृष्टांतमाह रज्जुसर्पेति साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टांते परिहरति तथेति एतच्चोपपादितं पुरस्तात्

विषयाजनकत्वेपि दृष्टेः आकारार्पकत्वमुपपद्यते २

तात्पर्यार्थेप्यदस्य प्रामाण्यात्तस्मादविद्यायोनित्वं भावानां सुष्ठूक्तं अतोऽविद्याकल्पितस्य जगतः प्रतीतिसमकालीनमेव सत्वमुचितं रज्जुस
र्पशुक्तिरजतगंधर्वनगरस्वप्नप्रपंचेषु तथादर्शनात् अत्रेदं निरूपणीयं प्रतीतिमात्रं सत्वं चेत्सत्वं प्रातीतिकं मतं अविरोधात्तमसापीहं
तद्भेदे देवदत्त काप्रमा १७॥ प्रतीतिसमकालीनमेव सत्वं सत्वदर्शनात् २८॥

प्रतीतिमात्रकालीनं घटाद्यविद्यकं यतः रज्जुसर्पादिकं यद्वत्तथा चेदं ततस्तथा १ प्रतीतिमात्रकालीनं जगत् युक्त्या
निरूपितं प्रतीतिव्यतिरेकेण सत्वं चास्य निवार्यते २ ननु प्रतीतिसमकालीनं जगतः सत्वमुचितमित्युक्तं तत्र एकं जगतः सत्वमपरं ज्ञानस्ये
ति सत्वद्वयं प्रतीतिमात्रं न हि घटमात्रकालीनस्य पटस्य घटान्नातिरिक्तं सत्वं युगपदुत्पन्नविनष्टयोरपि घटपटयोर्भेदेनैकसत्वायोगात्
ततश्च ज्ञानज्ञेययोरपि भिन्नत्वात्सत्वैकत्वं न युक्तमित्याशंक्याह अत्रेदमिति अत्र प्रातीतिके जगतः सत्वे इदं बुद्धिस्थं वक्ष्य
माणं किमिदमित्यपेक्षायामाह प्रतीतीति प्रातीतिकं सत्वमित्यत्र यत्प्रतीतिमात्रं प्रतीतिरेव सत्वमिति मतं चेद्यदि सत्तु वादः
इमं पक्षमविरोधात्स्वीकुरुते अविरोधादिति अयोक्तयुक्त्या ज्ञानज्ञेययोर्भेदाज्ञानसत्वमेव ज्ञेयसत्वमिति तत्राह तद्भेद इति
ज्ञानज्ञेययोर्भेद इत्यर्थः काप्रमेति किं प्रष्टव्यं आद्ये प्रमाप्रमाणमित्यर्थः ततश्च ज्ञानज्ञेययोर्भेदे प्रमाणं किं न किंचिदित्यर्थः

श्लोकं व्याख्यातुं न्यूनमिकामाह प्रतीतीतिकोर्थस्तत्राह किं विशदयति किं प्रतीतिरेवेति ज्ञेयं तु प्रतीतिरेव अतस्तयोरभेदात् ज्ञेयसत्ता प्रतीतिसिद्धे
वेत्यर्थः विकल्पांतरमाह किं वेति जगतो ज्ञानात् व्यतिरेकेणाभेदेन सत्त्वं किं पृथगस्ति ज्ञानसत्तायाः जगत्सत्त्वं किं भिन्नमस्तीति द्वितीयविक
ल्पार्थः सत्वभेदे हेतुमाह प्रतीतिव्यतिरेकेणेति जगतस्तु न यत्र संबध्यते ज्ञानज्ञेययोर्भेदात्तत्सत्वयोरपि भेद इति आद्यस्यांगीकरिष्यमा
णत्वाद्द्वितीयं दूषयति अंगीकृतश्चेति अंगीकृतमेतत्तस्मिन्नाह हेतुत्वेनोपन्यस्ते ज्ञानज्ञेययोर्भेद इत्यर्थः न चेत्प्रमाणं ज्ञानव्यतिरेकेण जगतः
पृथक्सत्वे ततः प्रमाणाभावादेव ज्ञानज्ञेययोर्भेदस्तत्कृतस्सत्वभेदोपि न सिध्यतीति समुच्चित्य द्विरेवोक्तमिमं प्रमाणाभावपक्षं निराकृ
त्य विस्तरेणाद्यं प्रमाणसत्वपक्षं निराकर्तुमनुवदति अस्ति चेदिति प्रमाणमिति शेषः प्रमाणसत्वपक्षं दूषयितुं विकल्पयति तत्रेति
तत्र प्रमाणसत्वपक्षे किं प्राह स्वाचितानर्थं कस्मान्नाह प्रत्यक्षमिति साक्षिनाऽनुमानस्यानिपतविषयत्वादनुपलब्धिश्चाभावमात्रगोचरत्वाद्भयो

प्रतीतिसमकालीनसत्वं जगत इतिकोर्थः किं प्रतीतिरेव सत्त्वं किंवा प्रतीतिव्यतिरेकेण जगतः पृथक्सत्वमस्ति अंगीकृते तत्र प्रमाणमस्ति न वा
अस्ति चेत्तत्र किं प्रत्यक्षमनुमानमागमो र्थापत्तिर्वा प्रत्यक्षमिति चेत्तत्र घटोयमिति यत्प्रत्यक्षमिदमेव स्वस्मात् घटस्य भेदं विषयीकरोति
प्रत्यक्षांतरं वा स्वयमेव स्वविषयभेदं गृह्णाति प्रत्यक्षमिति चेत्तत्किं स्वप्रकाशं परप्रकाशं वा

स्वपन्यासः प्रत्यक्षं ज्ञानज्ञेययोर्भेदे प्रमाण

मितिपक्षं दूषयितुमनुवदति प्रत्यक्षमिति तत्रेति प्रत्यक्षप्रमाणसद्भावपक्षे इदं घटोयमिति प्रत्यक्षं स्वस्मात् घटोयमित्याकारात् ज्ञानरू
पात् घटस्य भेदं घटधर्मिणः संबंधिनं भेदं विषयीकरोति प्रमापयति प्रकाशयतीत्यर्थः आत्माश्रयप्रसक्तेर्विकल्पांतरमाह प्रत्यक्षांतरं
वेति अयं घट एतद्विषयकज्ञानात् भिन्न इति प्रत्यक्षं प्रत्यक्षांतरशब्दार्थः आद्यमनुवदति स्वयमेवेति स्वविषयभेदमिति

स्वप्रतियोगिकं विषयधर्मिकं भेदमित्यर्थः आद्यं निराकर्तुं तदुपयोगि विचारांतरमाह तत्किमिति तत्स्वविषयप्रत्य
क्षं स्वप्रकाशं अवेद्यं सदपरोक्षव्यवहारयोग्यं परप्रकाशं वेद्यमित्यर्थः

लि०मु० २६

घटोयमितिप्रत्यक्षं स्वप्रकाशं मतस्वस्मात्स्वविषयसंबंधिनं भेदं स्वयमेव गृह्णातीत्याद्यं पक्षमनूद्य दूषयति तत्राद्य इति तत्राद्ये इति शब्द
मित्यन्वयः तत्र स्वप्रकाशपरप्रकाशयोर्मध्ये इत्यर्थः इति शेषः परामृष्टमाह स्वेनैव स्वं जन्यत इति किमिति स्वेनैव स्वस्य जननमिति तदर्थी
मिदं विचार्यते प्रत्यक्षं स्वं नेदं घटमिति एतयागृह्णन् विशेष्यं घटं प्रति विशेषणत्वेन भेदं गृह्णाति मतोऽभिन्नो घट इति तन्मते घटयोर्भे
द इति स्वं नेदं विशेष्यत्वेन यदि स्वविषयविशेषणत्वेन स्वप्रतियोगिकं भेदं प्रत्यक्षं गृह्णातीति पक्षस्तदापीदमालोचनीयं किं विशिष्ट मतोऽभिन्नो घट इति
ज्ञानं विशेषणज्ञानविशेष्येंद्रियसन्निकर्षजन्यं किं वा विशेषणविशेष्योभयेंद्रियसन्निकर्षजन्यं विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञा
नमिति पक्षेऽपि स्यं विचारणीयं विशेषणस्य भेदस्य ग्राहकं ज्ञानं किमिदमेव यस्त्प्रत्यक्षं भेदग्राहकत्वेन संप्रतिपन्नं तदेव तदन्यज्ञानां
तरं यदि तदेव तर्हि विशिष्टज्ञानं स्वस्मात्स्वविषय[illegible]भेदग्राहकत्वेन संमतं यत्तदेव विशिष्टज्ञानजनकत्वेनाभिमतं विशेषण

तत्राद्ये स्वविषयविशेषणत्वेन भेदस्य ज्ञाने विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वपक्षे स्वेनैव भेदलक्षणविशेषणविषयेण स्वं ज
न्यत इति शामं तथा च आत्माश्रयः विशेष्यत्वेन भेदस्य ज्ञाने विशेषणविशेष्योभयेंद्रियसन्निकर्षमात्रं विशिष्टज्ञानस्य कारणमिति पक्षे

घटप्रत्यक्षयोः २

भेदज्ञानेन स्वेनैव जन्यत इति कथं नोक्तदोष इत्याह स्वविषयेत्यादिना स्वेनैव स्वजनने को दोष इति तत्राह तथा चेति इतरा
नवच्छिन्नेन स्वजनने कारणत्वेन स्वापेक्षणादित्यर्थः आत्माश्रयदोषपरिहारार्थं प्रत्यक्षं स्व[illegible]भेदं विशेष्यत्वेन गृह्णातीति
मतघटयोर्भेद इति २ पक्षमुत्थापयति विशेष्यत्वेन ज्ञानमिति भेदस्य विशेष्यत्वेन ग्रहणपक्षे धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदं प्रति विशेषणत्वे तत्र प्रतियो धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदं २
गिनं तं प्रत्यक्षं स्वप्रकाशं तेनैव भाति घटो धर्मी स्वमात्रविषयेण ज्ञानेन भाति तदन्यत्वेऽपि विशिष्टभेदप्रत्यक्षस्य स्वाजन्यत्वान्ना
त्माश्रयः इत्यर्थः एवमपि विशेष्येंद्रियसन्निकर्षत्वमादाय आत्माश्रयविशेषणविशेष्योभयेंद्रियसंनिकर्षजन्यत्वपक्षे एव
दोषान्तरं पक्षमुत्थापयति विशेषणेति

प्रतियोगिधर्मिज्ञानजन्यत्वेऽपि न
दूष

विशेषणविशेष्योभय २

अस्मिन्पक्षे आत्माश्रयं दातुं भूमिकामाह ज्ञानोत्पत्तेरिति अयमर्थः भेदग्राहकप्रत्यक्षस्योत्रेंद्रियसन्निकर्षजन्यत्वपक्षे भेदस्य विशेषणा
त्वेन विशेष्यत्वेन वा भाने भेदेंद्रियसन्निकर्षो वक्तव्यः भेदसन्निकर्षस्य विशिष्टभेदग्राहकप्रत्यक्षजनकत्वात् इंद्रियसन्निकर्ष
भेदस्वाश्रयोयस्य २ स्य भेदाश्रयत्वाच्च तदर्थं पूर्वं भेदसत्त्वावश्यकत्वेति न च त्वेवं भेदसत्त्वा पूर्वं तथा सति किं स्यादिति तत्राह तथा चेति इदमत्राकूतं इंद्रिय
सन्निकर्षाश्रयो भेदः स्वग्राहकं प्रत्यक्षं किं ज्ञातः सन् जनयति सत्तामात्रेण वा ज्ञातश्चेत्तत् ज्ञानं किमेतदेव ज्ञानं ज्ञानांतरं वा आद्यं दू भेदज्ञानं ४
षयति तस्यैवेति स्वप्रतियोगिकविषयधर्मिकभेदग्राहकत्वेनाभिमतस्य प्रत्यक्षस्यैव कारणीभूतभेदो विषयो न संभवेदित्यर्थः त
त्रैव हेतुमाह स्वोत्पत्तेरिति भावे चात्माश्रय इत्यर्थः भेदग्राहकत्वेनाभिमतविशिष्टज्ञानोत्पत्तेः प्राक् भेदज्ञानं ज्ञानांतरमेवेति नान्त्या

ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं भेदोऽस्तीति वाच्यं तथा च तस्यैव ज्ञानस्य कथं स भेदो विषयः स्यात् स्वोत्पत्तेः पूर्वं तस्यैवाभावात् ज्ञानांतरस्य च स्वयंप्रका
शत्वाभाविषयत्वेन तस्य प्रतियोगिकभेदाविषयत्वात् अवर्तमानस्य ज्ञानस्य परप्रकाश्यत्वे वर्तमानकालोपाधिकं स्वप्रकाशत्वमिति
स्यात् वर्तमानकाले ज्ञानस्वरूपमेव स्वप्रकाशमिति चेत्तन्न अतीतानागतयोरपि तथात्वापत्तेः

स्वप्रकाशज्ञानप्रतियोगिक २ ऽऽश्रय इत्यभिप्रेत्य पक्षांतरमुत्थाप्य दू
षयतीति ज्ञानांतरस्य चेति अयमत्राशयः तत्र ज्ञानांतरं किं निर्विकल्पकं सविकल्पकं वा नाद्यः भेदस्य सविकल्पकैकवेद्यत्वात् द्विती
यस्त्वाह स्वयंप्रकाशेति निर्विषयत्ता नस्य प्रतियोगिभूतस्य न स्वप्रकाशत्वमवर्तमानत्वात् तथा च तद्विषयकस्य भेदज्ञानस्यानुप भेद २
पत्तिरिति पूर्वोक्तिं त्वा परिहरति अवर्तमानस्येति परप्रकाश्यत्वे ज्ञानस्यावर्तमानत्वं हेतुं वदता वर्तमानज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमिस
र्थात् उक्तं भवति तत्र ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे वर्तमानत्वं प्रयोजकं ज्ञानत्वं वा आद्यं दूषयति वर्तमानकालेति तथा च ज्ञानस्य स्वाभाविक वर्तमानकालोपा
स्वप्रकाशत्वांगीकारपक्षे क्षतिरिति भावः द्वितीये पूर्वदोषानतिक्रमं सूचयितुं पूर्वोक्तोत्तरमत्यामाह वर्तमानेति तथात्वापत्तेः स्वप्रकाशत्वाप धिकस्वप्रकाशत्व
त्तेः ज्ञानत्वाविशेषादित्यर्थः

तर्किं ज्ञानांतरं निर्विकल्पकं सविकल्पकं वेत्या-
दिना तस्यापि निरस्तत्वात् २

इत्यमर्थमर्थांतरन्यासेनाह नहीति यद्यप्यतीतानागतयोस्तर्हि ज्ञानत्वमेव प्रमास्तु तस्याशंक्याह नहीति स्वज्ञानत्वस्यागृहसंगाद्वित्यर्थः विशिष्टज्ञानस्य विशे-
षणज्ञानजन्यत्वपक्षे नेदस्य त्वविशेषणत्वेन भानपक्षे विशेषणज्ञानं विशिष्टज्ञानाहेत्वादिति पक्षोपि तेनैव निराकरणेन निरस्त इति न प्रथक्
दूषितस्तदिति बोध्यं इंद्रियसन्निकर्षाश्रयो नेदः स सत्तामात्रेण स्वविषयकप्रत्यक्षं जनयतीति पक्षमनूद्य दूषयति इंद्रियसन्निकर्षेति ननु
प्रत्यक्षे प्रत्यासत्तिर्नो सत्तेप्रत्यासत्तिश्च नेदेंद्रिययोर्यथाय विशेषणविशेष्यतानन्तरमंतरतः किमिति नेदस्य स्वरूपसत एव स्वज्ञानं प्रति ज-
नकत्वं प्रक्रियामात्रमिति तत्राह प्रमाणेति अस्तु विशेषणविशेष्यताप्रत्यासत्तिः सा तु सत्तो न भवति नासतः सत्वं च नेदस्य [illegible]
[illegible] प्रमाणाधीनमिति कथं न नेदविषयकप्रत्यक्षं तथा च नेदस्यागृहीतप्रमाणाणं मृग्यमिति तदभावा-
न नेदसत्त्वे तिश्च सत्त्व नेदः कथं ज्ञानं जनयेदित्यर्थः सत्तामात्रेणेतिरं विशेषणविशेष्यताप्रत्यासत्तिरपि इति ध्येय यत्तु मयि पाश्चात्यघटो
यमिति प्रत्यक्षमेव स्वप्रकाशं स्वविषये नेद इत्याहातीतिपक्षोनंसंवदीत्युक्तं ननु तदेव प्रत्यक्षं परप्रकाशं स्वविषययोर्नेदं घट इत्यनुन
प्रपक्ष १ चात्र पूर्वोक्तदोषः तस्य प्रतियोगिकविषयमिष्टनेदग्राहकज्ञानांतरस्वीकारे परप्रकाशप्रत्यक्षपक्षेप्युपपसमावादिति चेन्न इत्यस्मा-
घट१
नहि घटः कदाचिद्घट इति स्मात इंद्रियसन्निकर्षाश्रयस्य नेदस्य सत्तामात्रेण स्वविषयकज्ञानजनकत्वमित्यपि प्रक्रियामात्रं प्रमाणा-
भावेन सत्तामात्रस्याप्यसिद्धेः अस्तु तर्हि परप्रकाशज्ञानपक्षे प्रत्यक्षांतरेण ज्ञानांतरीयस्य नेदग्रहः सोपि मा भूत् प्रतियोग्याद्यग्रहपू-
र्वकोन नेवेति विवेचनीयं न चेत्रुक्तं नेदविषयकं स्यात् हीनेइ मिकं निःप्रतियोगिकं वा नेदं कश्चिन्स्यादिति अयं त्रसमाद्विनस्वस्यभावात्

प्रत्यक्षं नेदं विषयीकरोतीति प्रतिज्ञाया बाधादिति तदेव प्रत्यक्षं परप्रकाशं सत्स्वनेदं विषयीकरोतीति पक्षो व्हिरेव निरसनीयः
स्वप्रकाशज्ञानपक्षे प्रतियोगिनः प्रत्यक्षस्यावेद्यत्वात्तत्प्रतियोगिकनेदं ज्ञानांतरं विषयीकर्तुं न शक्नोतीति तत्पक्षमुपेक्ष्य
ज्ञानपरप्रकाशपक्षे नेदस्य ज्ञानांतरग्राह्यत्वपक्षमुत्थापयति अस्तु तर्हीति प्रतियोगिनोऽस्मत्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षांतरं तमिमं पक्षं
दूषयितुं विकल्पयति सोपीति प्रतियोग्याद्यग्रहपूर्वकोन नेदग्रहः इतीमं पक्षं दूषयति न चेदिति आदिना प्रतियोग्यादिकमविष-
यीकृत्य किमिति प्रत्यक्षं नेदं न गोचरयति तत्राह नहीति अयमत्राशयः नेदग्राहिप्रत्यक्षं निर्विकल्पकं सविकल्पकं वा न तावत्
निर्विकल्पकं नेदस्य समवायादिवत्सविकल्पकैकवेद्यत्वात् सविकल्पकं चेत्तर्हि सविकल्पकं प्रमेयत्वेन नेदं विषयीकरोति नेद-
त्वेन वा न तावत्प्रमेयत्वेन निःप्रयोजनत्वात् न हि प्रमेयत्वेन जलज्ञाने पिपासुस्तदुपप्रमायप्रवर्त्तते नापि नेदत्वेन धर्मिप्रतियोगिज्ञा-
नं विना नेदत्वेन नेदग्रहस्य दुर्निरूपत्वात् नेदस्य तत्सापेक्षैकरूपत्वादिति स्मममेवार्थमभिप्रेत्याह त्वयमस्याधिति

धर्मिप्रतियोगिज्ञान १

आहत्तप्रतियोग्यादिग्रहपूर्वको भेदग्रह इति पक्षमप्युपदूषयति आवृत्तेति प्रतियोगिज्ञानं भेदज्ञाने हेतुरित्यत्र कीदृक्प्रतियोगिज्ञानं विवक्षितं निर्विकल्पकं वेत्याह किं चिदाकारः प्रतियोगिभेदज्ञाने ज्ञानेनासत्वज्ञानस्य स्वसमानाकारविषयोपस्थापकत्वात् अन्यथाति प्रसंगात् सविकल्पकं चेत्तत्किं भिन्नत्वेन प्रतियोग्यादिग्राहकं उत अभिन्नत्वेन वा न तावदभिन्नत्वेन प्रतियोगिधर्मिणोरभेदग्राहिणः प्रमाणत्वेनान्तरस्य भेदग्राहकत्वेनाभिमतस्याप्रामाण्यप्रसंगात् तदुपजीव्यान्तरस्य प्रवृत्तेः नतोभिन्नत्वेन धर्म्यादिग्रहः परिशिष्य तद्दूषेतमर्थमभिप्रेत्य प्रतियोग्यादिविषयपूर्वयति व्यावृत्तेति व्यावृत्तीतिप्रत्यक्षान्तरस्यापि व्यावृत्तप्रतियोग्यादिविषयत्वेनाविशेष णाव्यावृत्तप्रतियोग्यादिग्रहजन्यत्वात् तत्तद्ग्राहकान्तरस्वीकारेऽनवस्थापातादित्यर्थः भेदग्राहकत्वाभिमतस्य प्रत्यक्षस्य व्या

व्यावृत्तप्रतियोग्यादिग्रहपूर्वकत्वे तु व्यावृत्तिग्राहकप्रत्यक्षान्तरेऽप्येवमेवानवस्थातेनैव व्यावृत्तिग्रहेऽन्योन्याश्रयः तस्माद्वस्तु मात्रावगाहिप्रत्यक्षं न भेदवार्तामपि जानातीति सिद्धं अस्तु तर्ह्यनुमानात् ज्ञानं तयोर्भेदग्रहः तथाहि विमतो विषयः स्वविष यज्ञानाद्भिद्यते विरुद्धधर्माश्रयत्वात् यो यद्विरुद्धधर्माश्रयः स ततो भिद्यते यथा घटात्पटः तथा चायं तस्मात्तथैवं वि रोधस्य भेदनिरूप्यत्वेन भेदासिद्ध्या विरोधासिद्धेर्न विरुद्धधर्माश्रयत्वस्याप्यसिद्धेः

वृत्तप्रतियोग्यादिज्ञानत्वेनैव स्वयं

॥ अन्यतरस्यासिद्ध्याश्रयापत्तिरिति दूषयति भेदेनेवेति प्रत्यक्षस्य भेदाग्राहकत्वे निर्विषयत्वापत्तिमुपसंहारव्याजेन परिहरति त स्मादिति एवं प्रत्यक्षस्य भेदग्राहकतां पराकृत्यानुमानं भेदग्राहकमिति पक्षमुत्थापयति अस्त्विति स्वविषयेति विषयो घटो ज्ञात ज्ञानात्तद्भिद्यत इति सिद्धसाधनमिति साध्यं विशिनष्टि स्वविषयेति तद्विरुद्धेति तस्मात् ज्ञानाद्विरुद्धो यो धर्मः जडत्वमप्रकाशत्वं तदाश्रयत्वादित्यर्थः असिद्ध्या हेतुदूषणेन दूषयति भेदमिति धर्मस्य विरुद्धत्वं तावद्विरोधाश्रयत्वात् स च विवादं विरोधश्च ज्ञानज्ञेययोर्भेदज्ञानेनावज्ञातुं शक्यो नान्यथा तदुक्तं तस्य च साध्यत्वादसिद्धो तन्निरूप्यविरोधलक्षणधर्मविशेषणासिद्ध्या तदा विरोध२ श्रयत्वस्यापि असिद्धेर्मैवमित्यर्थः

ज्ञानज्ञेयभेदनिरूप्य२

ज्ञानज्ञेयभेदस्य२

भेदमात्रे

किंच ज्ञानप्रति॰ योगिको भेदः साध्यते भेदमात्रं वा नत्वावद्यः तत्रापि वादान्त्याद्यश्चेत्तत्राह साध्येति तथा च साध्यस्य पक्षविशेषणा
स्याप्रसिध्या पक्षाप्रसिद्धेराश्रयासिद्धिरित्यर्थः अथ ज्ञानतद्विषयोपरस्परं भिन्नौ विरुद्धधर्माश्रयत्वात् घटपटवदित्यविवक्षितप
रस्परं भेदश्च घटादावेव प्रसिद्ध इति नाप्रसिद्धविशेषणत्वेनाश्रयासिद्धिरिति तत्राह व्याप्यसिद्धेश्चेति कुतो व्याप्यासिद्धिरित्यत आह
नहीति व्याप्तिर्नाम साध्यसाधनयोरव्यभिचरितसंबंधः संबंधश्च द्वयोर्न यथा निरूप्यत्वात् न येन सत्तानवित्र तत्र साध्यं न दृष्टं तेपि स
त्वमारणाभावात् ततो साध्याप्रसिध्या तन्निरूपिता व्याप्तिरपि न सिध्यतीति व्याप्यत्वासिद्धो हेतुरित्यर्थः एतेनाश्रयासिद्धिरपि व्या
ख्याता केनचिन्मानेनेत्युक्तं विवृणोति प्रत्यक्षाभाव इति प्रत्यक्षस्य भेदग्राहकत्वमुपरिष्टान्निराकरिष्यते अनुमानांतरेति प्रकृ

साध्याप्रसिध्या व्याप्यासिद्धेश्च नहि घटपटयोर्भेदः केनचिन्मानेन न सिद्धः येन साध्यं प्रसिध्येत्
प्रत्यक्षाभावेनानुमानांतरानुसरणेप्यनवस्थादिदोषस्य तादवस्थ्यात् आगमस्य भेदमात्रे
तात्पर्यैकपर्यवसन्नस्य भेदबोधकत्वं शंकितुमप्यशक्यं ननु ब्रह्मणः सकाशात् सृष्टिं प्र
तिपादयन् आगमः कार्यजातस्य ततो भेदमपि प्रतिपादयति

तादनुमानादन्येन येनानुमानेन घटपटयोर्भेदो गृह्यते तत्रापि व्याप्तिग्रहस्तेनैव चेदात्माश्रयोऽन्येन चेदनवस्थेति
मा पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यमित्यर्थः ज्ञानज्ञेययोर्भेदप्रमाणमागम इति पक्षं दूषयति आगमस्येति पूर्वोत्तरकांडात्मकस्याग
मस्य तत्र पूर्वकांडस्य साध्यसाधनमुखेन संस्कारादिद्वाराच्छित्तीये ब्रह्मण्येव तात्पर्यादुत्तरकांडस्य षड्विधलिंगोपेतस्य
पुनः साक्षाद्वैताद्वैतपरत्वात् भेदबोधकत्वं शंकितुमप्यशक्यमित्यर्थः ननु यतो वा इमानि भूतानि जायंत इत्यागमस्य
देवताधिकरणन्यायेन ज्ञानज्ञेयभेदप्रतिपादकत्वात्तत्र प्रामाण्यमिति शंकते ननु ब्रह्मण इति ननु यतो वा इत्यादिवाक्यं ब्र
ह्मणो निमित्तोपादानरूपाज्जगतः सृष्टिमाह न भेदं तदप्रतीतेः ततः कथं देवताधिकरणन्यायेन तस्मिन्नुक्तस्य प्रामाण्यमिति ॥

भि भेदस्य १ ज्ञानज्ञेयभेदे २ ज्ञानज्ञेयभेदे १ यतोवेत्यागमस्य १

यतो वेति वाक्यस्य नैयायिकादिकल्पितपरमाण्वादिकारणान्तरध

विशेषणेन ३

तत्राह अभेद इति ब्रह्मजगतोरिति शेषः ततो ब्रह्मणः जन्मनस्यात्कार्यस्य नहि घटात् घटो जायते एकस्य पूर्वोत्तरभावित्वासंभवा
दित्यर्थः ननु ब्रह्मजगतोरेवं भेदेपि ज्ञानज्ञेययोर्भेदे किमायातं नहि कार्यं ज्ञानं तस्य जडत्वान्नापि ब्रह्म तस्यासंगित्वेन घटाद्य
प्रकाशत्वात् ततः कथं तयोर्भेदेपि ज्ञानज्ञेययोर्भेदः स्यादिति मैवं प्रकाशकं हि ज्ञानं दृश्यो हि चिद्रूपं ब्रह्म जगत्प्रकाशकं दृश्यं तु
दुत्वेन प्रकाशकत्वात् विषयरूपेणेति साधकं ब्रह्म एव प्रकाशकत्वपर्यवसानेन ज्ञानत्वोपपत्तेरस्त्येव भेदः कार्यस्य ज्ञानात्वे भेद
इति किं कार्यकारणप्रतिपादकत्वमात्रेणागमस्य ज्ञानज्ञेयभेदसाधकत्वमुत तस्य प्रमापकत्वेन नाद्यः विषं तु द्वैसादावे
तिप्रसंगात् न द्वितीयः तस्य परपरिकल्पितकारणान्तरनिराकरणपरत्वेन कार्यकारणभावाप्रमापकत्वादित्याह नेत्यादिना यतो
वा इमानि भूतानि जायन्त इति श्रुतानि मानीति तावद्भूतविशेषणं तेन नामरूपात्मनामाहतं नमसाप्यचिंत्यरचनारूपादीत्येवंभू
तधर्माः समर्प्यन्ते तेषां धर्मैः प्रधानादेरचेतनात्परिच्छिन्नज्ञानशक्तेर्वा हिरण्यगर्भादेर्जगतः संभवो न संभवतीति यतो वा इत्यादिश्रु
तिस्तेषां जगत्कारणत्वनिषेधपरा इत्यर्थः ननु सृष्टिवाक्यस्य परकल्पितप्रधानादेर्जगत्कारणनिराकरणपरत्वं नोपपद्यते समन्व

समन्वयाधिकरणोदितं तु समन्वयादित्यत्र भेदबोधकानां वाक्यानां ब्रह्मपरत्वप्रतिपादनात् १

प्रधानादीनां २

अभेदे तन्तो तन्मेव न स्यादिति चेन्न सृष्टिवाक्यस्य सर्वस्य प्रधानादिपरपरिकल्पितकारणान्तरनिराकरणपरस्य
मृत्घटादेः कारणकार्यस्य भेदेनानिरूपणात् ब्रह्मणः कारणात्कार्यजातस्य सर्वस्य भेदेनानिरूपणेनाद्वि
तीयब्रह्मसंभावनामात्रेतात्पर्यात् अन्यथा भेदपरत्वे तन्निषेधोऽनर्थकः स्यात्

ब्रह्मसंभावनामात्रे २

ब्रह्मजगतोरभेदे २

याधिकरणविरोध इति तत्राह अद्वितीयेति अद्वितीयं विजातीयभेदशून्यं यद्ब्रह्म तदीयासंभावनापूर्वोक्तस्वरूपं ब्रह्मन विदुमर्हे
तीत्येवंरूपा तन्मात्रे सृष्टिवाक्यस्य तात्पर्यात् तेनेति पूर्वनिषेधे हेतुत्वेनान्वयः संभावनायां हेतुमाह ब्रह्मणः कारणादिति अत्र दृष्टान्तो मृत्
घटादाविति भेदे हिमवद्विन्ध्ययोरिव कार्यकारणभावादर्शनात् मृत् घट इति सामानाधिकरण्याच्च तयोरभेदे कार्यकारणभावो युज्यते
इत्यर्थः ननु मृत्घटयोरभेदे पूर्वोत्तरभावासंभवात् पूर्वोत्तरभावव्याप्तः कार्यकारणभावो विनाभेदं न संभवतीति सृष्टिवाक्यं भेदप
रमेव किं न स्यादित्याशंक्याह अन्यथेति अन्यथा पार्थक्यमाचष्टे भेदपरत्वे इति तस्य भेदस्य निषेधस्तन्निषेधः भेदस्य सृष्टिवाक्यतात्पर्य
विषयत्वे नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुत्यानिषेधोऽनर्थः स्यात् अखण्डवस्तुसिध्यर्थो हि भेदनिषेधः न च श्रुतितात्पर्यविषये सति भेदे
खण्डवस्तुसिध्यतीति वाक्यार्थः तन्निषेधस्यार्थः न च विनाभेदं पूर्वोत्तरभावासंभवान्न कार्यकारणभाव इति सांप्रतं कल्पितभेदमाश्रि
त्य कल्पितकार्यकारणभावविरोधाभावात्

सि०मु०
२९

स्वप्रमापयन्ति वाक्यार्थत्वेभवाविनाभेदं वाक्यार्थः कार्यकारणभा

किंच सृष्टिवाक्यं नेदंपरमिति कोर्थः किं तद्वाक्यं पदार्थत्वेनभेदं साक्षात्स्वप्रमापयति वाक्यार्थत्वेन वा सर्वथापि न संभवतीत्याह किंचेत्यादिना नेदेन सृष्टिवाक्य निवि
वोनोपपद्यत इति वाक्यार्थोपपादकनेदमर्थात्कल्पयतीति वा सर्वथापि न संभवतीत्याह किंचेत्यादिना नेदेन सृष्टिवाक्यं निषेधस्यवि
ष्टपदार्थः सृष्टिवाक्येन नेदोपस्थापकपदाभावादपदार्थत्वाच्च न वाक्यार्थ इत्यर्थः ननु पदार्थस्यापि परस्परं नो जननिषेधस्यवि
षं नुं त्वेति वाक्यार्थतावत्त्वं ब्रह्मजगतोर्भेदस्यापदार्थस्यापि सृष्टिवाक्यार्थता किं न स्यादित्यत आह पदार्थस्येवेति अखंडवाक्या
र्थत्वप्रसंगात् इत्याह धर्मीति वाक्यप्रतिपाद्यत्वादित्यत्र साक्षादिति शेषः ततश्च परस्परं नो जननिवृत्तेरपदार्थत्वान्न साक्षा
र्थत्वप्रसंगात् इत्याह धर्मीति वाक्यप्रतिपाद्यत्वादित्यत्र साक्षादिति पूर्वपक्षः तत्त्वावत्सृष्टिवाक्यमेव कार्यकारणयोर्भेदं कल्पयति
द्वाक्यार्थत्वेनेति दोषः ततीयं पक्षं निषेधयति कल्पना याश्चेति ननु तावत्सृष्टिवाक्यमेव कार्यकारणयोर्भेदं कल्पयति

वाक्यार्थत्वाभावात्
किंच सृष्टिवाक्यं न साक्षात्तन्नेदं प्रतिपादयति नेदवाचकपदाभावेनापदार्थस्य वाक्यार्थत्वाभावात् कल्पनायाश्च निषेधवाक्यवि
पदार्थस्येव संसृष्टत्वेन वाध्यर्थमात्रपरत्वेन वा वाक्यप्रतिपाद्यत्वात् कल्पनायाश्च निषेधवाक्यवि
रोधेनानुत्थानात् न च ज्ञानमेवस्वातिरिक्तं ज्ञेयव्यतिरेकेणानुपपन्नं स्वभिन्नं ज्ञेयं विषयीकरोति

नेदस्यानास्ति किंचनेति
निषेधवाक्यं। २२

अचेतनत्वान्नापि वाक्यार्थः स्वप्नपुरुषोनेदं कल्पयति पूर्वं कल्पनायाः श्रुतिविरोधेनाभासत्वादित्यर्थः एतेनार्थापत्ति
र्भेदे प्रमाणमिति निरस्तं ज्ञानात्मकब्रह्मजगतोर्भेदे तयोः कार्यकारणभावानुपपत्तिः प्रमाणमिति प्रसंगान्निरस्तं
ज्ञेयं विना ज्ञान
स्यानुपपत्तिः २
ज्ञानान्यथानुपपत्तिः ज्ञानज्ञेयभेदे प्रमाणमित्यापूर्वं क्यप शश्चेष्टं न चेत्यादिना इति न च वाच्यमित्यन्वयः इति शष्टप
रामृष्टमाह ज्ञानमेवेत्यादिना यथा दाह्यं विना वह्निरात्मानं न लभते तथापि विना ज्ञेयं ज्ञानं स्वरूपमेव न लभते तेन सोऽव
श्यं ज्ञेयेन भवितव्यं तेन ज्ञेयं न स्वयमेव वृत्तिविरोधात् तस्मात् ज्ञानमेव स्वभिन्नज्ञेयमंतरेणानुपपन्नं ज्ञेयं कल्पय
ज्ञानं २
तीति ज्ञानज्ञेययोर्भेदसिद्धिरिति

एकस्मिन् ज्ञानत्वज्ञेयत्वविरोधात् २

ननुदाह्यप्रनवोवन्हिर्विनादाहेनसंभवतात्रियुक्तंज्ञानंतुनविषयजन्यंततःकथंविनाविषयंज्ञानमेवनसंभवतीतितत्राहनही
तिअर्थप्रकाशोहिज्ञानंअस्यसंज्ञामतिचार्थकस्यप्रकाशनंज्ञानेनभवेन्नतत्रोर्थनिरूप्यत्वात्ज्ञानस्यविषयाभावेनतस्यस्वरू त्वे
पंसंभवतीत्यर्थःनन्वसंभावितोप्यर्थःप्रामाणिकत्वेस्वीक्रियतेएवयथोस्यातिकःसवितशिशुबिशिशितत्राहदृष्टमिति
दृष्टंवानहीत्यन्वयःनिर्विषयज्ञानेप्रमाणाभावंप्रतिज्ञायतत्रसविषयज्ञाननाप्रसंगेहेतुनाहसविषयस्यैवेतिननुकस्मिं
श्चिन्नूतलेघटवत्यपिनतलांतरंनिर्घटंयथास्यात्तथाकस्मिंश्चिन्ज्ञानेसविषयेपिज्ञानांतरंनिर्विषयंकिंनस्यादितिशं
कानिरासायाहसर्वेतिअत्रावधारणार्थमुपपादयतिअन्यथेतिअन्यथानिर्विषयज्ञानमतीत्यर्थःननुघटोयमितिज्ञा
नेघटोविषयःघटत्वंचप्रकारइत्युभयंसंमतंनतस्यविषयप्रकारयोर्भेदात्किमितिविषयाभाववतिःप्रकारकंज्ञानंनामि
ष्यतइतितत्राहज्ञानइतिज्ञायमानवैशिष्ट्यनिरूपकोहिज्ञानेप्रकारःसचविशेष्यवज्ज्ञायमानत्वाद्विषयइतितस्याप्यभाववतिः

नहिनिर्विषयंज्ञानंसंभवतिदृष्टंवाप्रविषयस्यैवज्ञायमानत्वादन्यथाविःप्रकारकमेवज्ञानंस्यात्ज्ञानेविषयातिरिक्तस्यप्रकार
स्याभावादितिवाच्यंज्ञेयव्यतिरेकेणज्ञानस्यानुपपत्त्यभावादन्यथादित्यत्किंज्ञानस्यज्ञेयव्यतिरेकेणोत्पत्त्यनुपपत्तिःउतज्ञानुप स्थि
पत्तिःउतस्थित्यनुपपत्तिर्वानाद्यःज्ञानस्यस्वरूपतउत्पत्त्यभावात्तेनाभावेवाप्रमाणतदाभासात्मनस्तदुत्पादसंभवेविषया
नपेक्षणात्ज्ञानस्यसर्वत्रविषयजन्यत्वेनियमाभावात्नापिस्थित्यनुपपत्तिःविषयस्यज्ञानानाश्रयत्वात्

प्रकारकमेवज्ञानंजायेतइत्यर्थःननुज्ञानंविनाज्ञेयंअनुपपन्नंवृत्तिविरोधात्स्वभिन्नज्ञेयंकल्प्यतइतिनचवाच्यमि
तिप्रतिज्ञायांहेतुमाहज्ञेयेतिज्ञेयंविनाज्ञानस्यानुपपत्त्यभावमुपपादयतितथाहीतिज्ञानज्ञेययोर्भेदेज्ञानस्यज्ञेयव्यति
रेकेणोत्पत्त्यनुपपत्तिस्तत्प्रमाणंकिमित्यर्थःज्ञानस्यस्वभिन्नज्ञेयमंतरेणोत्पत्त्यनुपपत्तिरितिकिमेकदेशिमतंउतसर्वस्य
तस्याद्यखंडेतत्राहज्ञानस्येतिज्ञानस्यशरीरपरकत्वाकारेणोत्पत्तावपिस्वरूपतोनित्यसन्नावत्वेनोत्पत्त्यभावादित्यर्थः
व्युत्थितंप्रत्याहनावेतिअन्यथैवोपपत्तेर्नेयमर्थापत्तिःप्रमाणमित्यर्थःननुयथाप्रमाःप्रमेयप्रमाणतदाभासोकारणत्वेनापे
क्षंतेतथाकारणत्वाविशेषात्प्रमापिविषयमपेक्षतेएवेतिकथंतद्व्यतिरेकेणतयोरुत्पत्तिरितितत्राहज्ञानस्येतिअनुमि
त्यादौव्यभिचारादित्यर्थःद्वितीयंदूषयतिनापीतिनैयायिकादीनप्रतिहेतुमाहविषयस्येति

सि०मु० ३० तादृशं प्रत्यासत्तेः तथा च ज्ञानस्य तथात्वे विषयस्य ज्ञानाश्रयत्वे ज्ञानाश्रयस्य प्रमातृत्वादित्यर्थः कथं तर्हि ज्ञातो घट इति प्रत्यय
इति इत्यतो घट इति वक्तव्यं तेन ज्ञानं तृतीयमुपस्थापयति ज्ञानविषयकेति ज्ञानस्य ज्ञेयं विना तस्यानुपपत्तिः तेन ज्ञेयमपेक्ष्यमा
णमस्तु ननु ज्ञानं ज्ञानस्य विषयी न तु ज्ञानविषयं विना किमनुपपन्नं स्वरूपमेवेत्यत आह ज्ञानविषयकेति विषयज्ञानाधी
नत्वेनामविषयमात्रस्य ज्ञानजन्यत्वेन तस्य ज्ञानत्वं तज्ज्ञानविषयस्यापि ज्ञानजन्यसौ कारणाभावे तद्भावे ज्ञानज्ञप्तिरनुपपन्ने
त्यर्थः ज्ञानज्ञप्तेरन्यथा ज्ञानज्ञप्तिकारणत्वेन ज्ञेयसिद्धिरित्यपि पूर्वपक्षनिबंधमुक्तिज्ञानीतेनेति ज्ञानं किं स्वव्यवहार
तस्यैव विवादास्पदीभूतत्वात् २ र्थं स्वातिरिक्तज्ञानमपेक्षते उत तद्विषयव्यवहारार्थं नाद्यः ज्ञानातिरिक्तविषयस्याप्यसिद्धेः नाद्यं दूषयन्नेति प्रतिज्ञायां हे
तुमाह ज्ञानस्येति स्वयंप्रकाशमानत्वेनेति अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेनेत्यर्थः ननु ज्ञानं स्वयंप्रकाशं तस्य वस्तुत्वेन

घटज्ञानवानहं इत्याकारकानुव्यवसायस्य। भ्रमा। तथात्वे चाविषयत्वव्याघातात् ज्ञानविषयकज्ञानस्य विषयज्ञानाधीनत्वेन ज्ञेयं विना तस्यानुपपत्तिरस्तु इति चेन्न
न ज्ञानस्य स्वयंप्रकाशमानत्वेन स्वव्यवहारार्थं स्वातिरिक्तानपेक्षणात् परप्रकाशत्वेन ज्ञानान्तरापेक्षायां तस्याप्य
नवस्थापत्तेः इत्यनवस्थितत्वात् ज्ञानासिद्धौ जगदान्ध्यप्रसंगात् अज्ञायमानस्यैव ज्ञानस्य स्वविषयसाधकत्वे प्रमा
णाभावेन नरशृंगतुल्यस्य स्वरूपस्यासिद्धेः

व घटं वेद्यत्वादिति तत्राह परप्रकाशत्वेनेति ज्ञानं किं ज्ञायमानं विषयसाधकं उत अज्ञायमानं नाद्यः प्रथमज्ञानवत् ज्ञाना
त्मकज्ञानान्तरस्यापि स्वविषयसिद्धिमत ज्ञानसाधकत्वापत्तौ ज्ञानान्तरान्वेषणायां तावत्तृतीयज्ञानस्यापि ज्ञानान्तरापेक्षाया
मनवस्थाप्रसंगः इत्याह ज्ञानान्तरापेक्षायामिति प्रथमज्ञानस्येति शेषः ननु नेयमनवस्था दोषाय मूलक्षतेः प्रथमज्ञा मूलक्षतिकरी अनवस्था
नस्य कृत्याभावादिति तत्राह ज्ञानासिद्धाविति यदेव ज्ञानं न ज्ञायते तत्सत्त्वापत्त्या तद्विषयज्ञानस्यापि प्रमाणाभावादस दूषणमिति
२ त्वापत्त्या संविद्धारायाः अप्यसत्त्वापत्त्या मूलक्षतेः ज्ञानस्याप्यसिद्धिः स्यात् तदसत्वे च जगत्प्रपंचस्य स्वयंसिद्धिरन्यथा चार
नेनाशः स्यादिति परप्रकाशत्वं ज्ञानस्यानयुक्तं इत्यर्थः द्वितीयं दूषयति अज्ञायमानस्यैवेति॥

व ~ म मूलत्रू तज्ज्ञानस्य २

ननु यदा कदापि प्रमाणप्रवृत्त्या स्वरूपं सेत्स्यतीति तत्राह अस्तु वेति पूर्वं ज्ञानस्य ज्ञप्तिरेव न संभवतीति अर्थापत्त्या वसंभवो दोषप्रसंगः अ
स्तु वेत्यादिनानु अन्यथैवोपपत्तिरुच्यते इति विवेकः विषयीभूतज्ञानस्य यो विषयस्तदपेक्षणां ज्ञानविषयकज्ञानांतरस्य कुत इत्यर्थः घटादिकमपि र
विषयज्ञानस्येति ज्ञानज्ञप्तिर्हि स्वविषयं ज्ञानमेवापेक्षते न विषयीभूतज्ञानविषयमपि स्वविषयज्ञानमात्रेण चरितार्थत्वादित्यर्थः ज्ञानमात्रेश
ननु ज्ञानज्ञप्तौ किं ज्ञानसामान्यमेव विषयः किं वा ज्ञानविशेषः नाद्यः घटज्ञानमित्याकारत्वात् ज्ञानमात्रविषयत्वायोगात् ज्ञानमात्रानपेक्ष
णात् अथ घटादिः द्वितीयः तर्हि ज्ञाने विशेषस्य विषयाधीनत्वात् कथं विषयाभावे ज्ञानज्ञप्त्युपपत्तिरिति पूर्वपक्षी शंकते ज्ञानसामान्य ज्ञान २
स्येति समस्तं ज्ञानविशेषो ज्ञप्यमानस्य ते इति स च ज्ञाने विशेषो व्यावृत्तिरूपो न विषयहृत इति न तज्ज्ञप्तिर्विषयमपेक्षते इत्यभिप्रेत्य प
रिहरति ननु छेमिति कुतस्तर्हि ज्ञानांतरेभ्यो घटज्ञानस्य व्यावृत्त्यात्मकविशेषसिद्धिरिति शंकां परिहरन् ततु छेत्व प्रतिज्ञायां हेतुमाह ज्ञा

अस्तु वा ज्ञानस्य स्वज्ञानार्थं ज्ञानांतरापेक्षा तथापि विषयापेक्षणं कुतः विषयज्ञानस्यैवापेक्षणात् ज्ञानसामान्यस्यानपेक्षणे त
स्वविषयव्यावृत्तज्ञानापेक्षायां विषयापेक्षाप्यवश्यं भाविनीति ननु छं ज्ञानस्य स्वत एव व्यावृत्तत्वात् परसिद्धजात्यादिवत् त
थापि ज्ञानस्य ज्ञेयव्यावृत्तत्वात् ज्ञेयं बोधयतीति चेत्

नस्येति विषयो ज्ञाने किं ज्ञानव्यावृत्तिहेतुः उत ज्ञाने व्यावृत्तिप्रतीतिहेतुः नाद्यः व्यावृत्तेरन्योन्याभावत्वेनाजन्यत्वात् जन्यत्वे वा तद्धेतुत्व व्यावृत्तस्यते
सर्वाभिन्नसं २ न्ये: प्राक् ज्ञानं सर्वाभिन्नस्वभावमुत्पन्नमिति कथं न विषयात् व्यावृत्तिस्ततो स्वभावं न स्यात् तत्र अतीतानागतविषयकज्ञानस्य व्या विषयासत्त्वात् २
वृत्तत्वप्रसंगाच्च अर्थविषयः स ज्ञाने व्यावृत्तिं प्रसाधयति स्वयमसतीतां प्रसाधयेत् सतीवा न तावदाद्यः असतोऽप्रकाशनात् द्विती
ये ज्ञानव्यावृत्तिसत्त्वं न विषयाधीनमिति स्वत एव व्यावृत्तं ज्ञानमिति यथा परेषां वैशेषिकादीनां पटत्वादिभ्यो व्यावृत्ता घटत्वादि
जातिः स्वत एव ननु व्यक्त्या व्यावर्त्यते अन्योन्याश्रया तत्र स्वविशेषाभ्यस्वत एव व्यावृत्तास्तथा ज्ञानमपि स्वत एव व्यावृत्तमिति
ज्ञानस्य परप्रकाशत्वपक्षेऽपि तत्स्यादिति न विषयनिरूप्येति न ज्ञानज्ञप्त्यनुपपत्तिस्तत्र प्रमाणमित्यर्थः ननु यद्यपि विषयो न ज्ञानो विषये २
सत्तिहेतुः नापि तत्स्थितिहेतुर्नापि तज्ज्ञप्तिहेतुः तथापि यथा दाह्यव्याप्तो वन्हिर्दाह्यं दहति तथा ज्ञेयव्याप्तं ज्ञानं ज्ञेयं भास
यतीत्यस्ति ज्ञेयमिति शंकते तथापीति बोधयति ज्ञानमिति शेषः

सि०मु०
३१
संशये=४

यत्र यदा वह्निस्तत्र तदा दाह इति युक्तं वह्निर्दाहं दहतीति ज्ञानं पुनर्न ज्ञेयेन व्याप्तं विभिन्नदेशत्वात् क्वचित् विभिन्नकाल-
त्वाच्चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्येण परिहरति नेत्यादिना तच्चैतदेव टीकाकृन्मेति चतुर्थपादं संगृह्णीते चित्रं ममेतावता ग्रन्थेन यत्प्रति-
पादितमुपसंहरन् श्लोकेन संगृह्णाति तस्मादिति ननु ज्ञानज्ञेययोरभेदे किं ज्ञानमेवावतिष्ठते ज्ञेयमेव वा विविधविनिगमकाभावा-
द्विषये किं प्रतीतिरेव सत्यमित्योघविकल्पांगीकारेण रूढप्रतीतिमात्रमेवेति यदेतद्विश्वं भातितत्प्रतीतिमात्रमेवेति यत्तदो-
र्वध्याहृत्य योजना अथवा यत्प्रतीतिमात्रं स्वप्रकाशमहिम्ना भाति एतदेव विश्वं न ततोतिरिच्यत इत्यर्थः जडप्रपंचस्या-
त्मसिद्धये ज्ञानापेक्षायाश्च वक्ष्यमाणत्वात् ज्ञानस्य च विषयानपेक्षया प्रकाशमानत्वात् ज्ञानेनैव विषयोन्तरस्तु वित्तु
मर्हतीत्यर्थः ननु यदि प्रतीतिरूपमेव जगत्प्रतीतितो नातिरिच्यते कथं तर्हि चराचररूपेण भेदेन नानात्वेन च प्रतीतिः

न व्याप्यसिद्धेर्ज्ञानज्ञेययोर्भिन्नदेशत्वेन सामानाधिकरण्याभावात् अतीतानागतार्थज्ञानदर्शनेनैककालत्वस्यापि
सिद्धेः तस्मात्सूत्रेन अनुद्भूतो भेदः प्रामाणिकः कुतः प्रतीतिमात्रमेवैतद्भाति विश्वं चराचरं १८ ज्ञानज्ञेयप्रभेदेन
यथा स्वाप्नं प्रतीयते विज्ञानमात्रमेवैतत्तथा जाग्रच्चराचरं १९ ततो भेदं पटीयच्छून्यतावस्वरूपतः आत्मनोपि तथे-
वेदं नाममात्रं चराचरं २०

तत्राह ज्ञानज्ञेयेति वस्तुतो विज्ञानस्वरूपमेव स्वाप्नं स्वाप्नावस्थासंबंधि जगत् ज्ञानादिभेदेन प्रती-
यते तथा च स्वप्ने विज्ञानमेव ज्ञेयात्मना नानात्वेन भाति यथा तथापि विज्ञानमात्रमेवैतज्जगज्जाग्रत्कालीनं चराचरात्मकं नाना-
त्वेन भातीति तद्ज्ञानं भेदेन च ज्ञानं नानुपपन्नमित्यर्थः ननु किमिति विज्ञानमेव जगद्रूपेण भातीति कल्प्यते विज्ञानाद्भेदे-
न सतां जगत् ज्ञासतां इति तत्राह ततो भेदमिति पटः स्वरूपतो वस्तुतस्तंतोर्भेदं शून्यत्वे तस्यान्वयः कारणसत्त्वे कार्यस-
त्त्वान्तत्रैव कार्यस्य सत्त्वात् तिंतं तु नो वपि पटः स्यात् तन्तुपटं प्रसिद्धं ताः समवायिकारणत्वेनाश्रयत्वात् तद्दशावे पटो नास्तीति
हेतु तंतुसत्त्वेव पटसत्तेति चेत् न हि मवाद्ध्वयोरविभेदका कारणाभावस्यापि दर्शनात् तथा च तंतुपटयोरन्तरावकाशेपटस्य तंतुसा-
पेक्षत्वात्ततो भिन्नपटानिरपेक्षत्वात् तंतुरेवावशिष्यत इति तंतुभेदे पटः शून्यता वस्त्वर्थः इदं प्रतीतिमात्रं च चराचरं जगदात्मनो यदि स्वरूप

[illegible]

ननु चिदात्मनो जगद्रूपेण भाने विकारित्वप्रसंग इति विवर्तवादाश्रयान्नेति सदृष्टांतमाह रज्जुरिति नन्वज्ञाता रज्जुः सर्पादिरूपेण
भासते इति युज्यते तस्याः सर्पाधिष्ठानत्वात् ननु तद्वदात्माऽज्ञानवशादपि जगद्रूपेण भासते इति कल्पयितुं युक्तं तस्य निमित्त
मात्रत्वेन जगदधिष्ठानत्वानुपपत्तेरिति तत्राह आत्मैवेति जगदुत्पत्तिस्थितिनिवृत्तिहेतुत्वादात्मनो न निमित्तमात्रता
किंतु उपादानतापि जगदधिष्ठानत्वमेवाज्ञातस्यात्मनो युक्तमिति नन्वात्मनो जगद्रूपत्वे अनात्मतापरिच्छिन्नजगद्रूप
त्वात् तथा दुःखत्वापत्तिः दुःखस्वरूपजगदात्मत्वात् तथा नानात्वं चात्मनोऽनिष्टमापद्येत नानात्मकजगदात्मत्वात् तत्राशु
द्धिरप्यात्मनि दुर्निवारा तथाविधजगन्मयत्वात् तथा धर्मादिमत्त्वप्रसक्तिश्च न हि धर्माद्यनपेक्ष्यात्मा जगत्तज्जनयतीति वै

रज्जुर्यथा भ्रांतदृष्ट्या सर्परूपा प्रकाशते आत्मा तथा मूढबुद्ध्या जगद्रूपः प्रकाशते २१ आत्मन्येव जगत्स
र्वं दृष्टिमात्रसमस्तकं तद्रूपस्थितिमास्थाय विनश्यति मुक्तमुक्तः २२ पूर्णानंदाद्वये शुद्धे पापदोषादिवर्जिते प्रति
बिंबमिवाभाति दृष्टिमात्रं जगत्त्रयं २३ उक्तं भगवता वशिष्ठेन तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः इमास्ताः
प्रतिबिंबंति सरसीव तटद्रुमाः तथा यथा यस्य चिन्मयी लीला जगदेतच्चराचरं यस्य विश्वात्मकत्वेऽपि खंडता नैकपिंडता

षम्यादिदोषप्रसंगात् तन्न च जीवादृष्टमुपजीव्य तेन स्वादृष्टमिति वाच्यं जीवब्रह्मणोरभेदात् किंच यथा दुग्धं दध्याकारतामाप
न्नं दध्येवावशिष्यते न दुग्धं तथात्मापि जगद्रूपतापन्न इति जगदेव स्यान्न त्वात्मेत्येवं शंकितदोषानपाचष्टे पूर्णेत्यादिना
अज्ञानवशादेव परिच्छिन्नाद्यात्मकजगद्रूपता आत्मनो न वस्तुतः इति नैकोऽपि दोष इति यथा दर्पणो बिंबसन्निधौ प्रतिबिं
बात्मना भासमानोऽपि प्रतिबिंबाकारताया मिथ्यात्वात् न स्वरूपं जहाति एवमात्मनोऽपि जगदाकारताया मिथ्यात्वात् जगद्रूपेण
भासमानोऽप्यात्मा न स्वरूपं जहाति इत्यत्र दृष्टांतमाह प्रतिबिंबमिवेति उक्तेऽर्थे साक्षित्वेन शास्त्रवाक्यमाह उक्तमिति

म २

अत्र वदन्तीत्यादिना ग्रन्थेनैकदेशिनिराकरणव्याजेन निरूपितं प्रमेयमुपसंहरति तदेवमिति यतो ज्ञानज्ञेयविभागो न प्रामाणिकः तस्मादे
वमस्ति दृष्टिदृश्ययोरन्यतरावशेषे प्राप्ते दृश्यस्य सापेक्षत्वात् दृष्टेश्च निरपेक्षत्वात् दृष्टिरेवावशिष्यते न दृश्यमित्येवमतीत्यर्थः अत
एवाह दृष्टिमात्रात्मकमिति जगत्सृतीतिमुपपादयितुं रज्जुर्यथा इत्यादिना स्वाज्ञानादात्मा जगद्रूपः प्रकाशत इत्यादिना निरूपितमु
पसंहरति आत्माश्रयेति नन्वेकदेशिमतनिराकरणव्याजेन चिदात्मनः स्वाश्रयविषयाज्ञानेन जगदात्मत्वं तद्रूपेण प्रकाशमान जगत्
सिद्धान्तिना त्वं च निरूपयता आत्मनोऽज्ञानविषयत्वमङ्गीकृतमिति तादृगज्ञाननिवर्तकापरोक्षसाक्षात्कारजनकत्वेनोपनिषदामात्मनि
प्रामाण्यं त्वयैवोपपादितमिति सिद्धान्तिमतसिद्धिरित्याशंक्य नेत्याह इत्यात्मन इति इतिशब्दः पूर्वोक्तयुक्तिपरामर्शार्थः ततश्चा
त्मनोऽज्ञानविषयत्वं यत्कल्पितं तत्साधु काकुक्तिरियं तत्किं साधु अपि तु नैव साधु यतो विकल्पितं न तु प्रमाणसिद्धं स्वयंप्रकाशमा

तदेवं दृष्टिमात्रात्मकं जगदात्माश्रयविषयेणाज्ञानेन कृतमित्यात्मनोऽज्ञानविषयत्वं साधु विकल्पितं तथा चात्म
नि लौकिकवैदिकप्रमाणासंभवेन शशविषाणादिवदसत्त्वे प्राप्ते कुतस्त्वन्मा कृत्कारणशास्त्रस्य सार्थता कुत
स्तरां मुक्तरूपे हेतिसंक्षेपः एवं प्राप्ते निर्धीयते

तस्याज्ञानविषयत्वानुपपत्तेरुक्तत्वादिति तथा च न सिद्धान्तिमतसिद्धिरित्याह तथा चेति वैदिकेऽर्थे युक्त्यनपेक्षितत्वात्स्वतः प्रेक्षि
तत्वेवेदस्य निरपेक्षत्वमुक्तं तेरित्यादि संग्रहीतुमाह इति संक्षेप इति आत्माऽसन्नप्रमाणत्वात् तत्साक्षात्कृते येप्रमानुपपत्ती
तश्रुतिं कस्मात् युक्तिं वापेक्षते कथं पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमुपक्रमते एवं प्राप्त इति नन्वात्मनि प्रमाणमस्ति न वेत्यत्रा
त्मप्रत्यक्षेन विषयोऽप्रत्यक्षतन्नीवादिशब्दवाच्यो वा गृह्यते किं वा शुद्धं चिदानन्दात्मकमिति आद्ये प्रमाणप्रवृत्तावपि न दोषः
तस्य स्वप्रकाशत्वेनाज्ञातत्वाविरोधात् प्रमाणप्रवृत्तावपि न दोषः तस्याज्ञा अप्रतिपाद्यत्वात् तत्र प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिचिं
तावैयर्थ्यात् किं तर्हि अत्र प्रतिपाद्यमित्यपेक्षायां तत्रोक्तचतुष्टयविशेषणविशिष्ट आत्मनि इत्यत्रोक्तं निरूपणीयं वस्तु

यत्तत्त्वमिति यत्तत्त्वमिदमवक्तव्यतत्त्वं नयः तत्त्वमनारोपितस्वरूपं ननु मेलनत्वं निरूपणमर्हतीति प्रमाणप्रवृत्तेरसत्त्वादित्यत
आह वेदगुप्तमिति ननु नैतदेहस्य मंनिःप्रयोजनत्वादिति तत्राह परमेति अविद्या तत्कार्यरहितत्वाच्च तत्त्वं पुरुषार्थ इत्याह नित्येति
तु सप्रयोजनत्वादेव प्रमाणाकवलनं नवीपितस्य स्वप्रकाशत्वात्स्वमिथ्यात्वप्रसक्तिरिति नेत्याह सत्यमिति तर्हि प्रिति ह्रस्वात्स्यतत्त्रप्रमाणान्त
रसंवादविसंवादासंभावेदप्रमाणमित्याशंक्याह सूक्ष्मादिति प्रमाणांतरायोग्यत्वात्तत्र वेदप्रमाणमित्यर्थः तर्हि परिच्छिन्नत्वा
द्घटवदनात्मत्वेति नेत्याह महदिति निरुपचरितमहत्त्वात्तनात्मत्वेत्यर्थः ननु मुक्तस्वभावत्वे मुक्तित दृतोर्नेद्प्रतीतेर्न तत्त्वम
हदिति तत्राह अमृतमिति इदं पूर्वोक्तं तत्त्वं अमृतं मुक्तिरित्यर्थः तत्र विद्वत्सु सकृत्प्रमाणयति मुक्तमात्रेति एवं तत्स्वरूपं नि
रूप्य वाच्यमाह शिवमिति ईश्वराभिधानमित्यर्थः ईश्वरत्वमुपपादयति यस्मिन्प्रोतं तर्हि जगदुपादानत्वे विकारित्वमिति नेत्याह

यत्तत्त्वं वेदगुप्तं परमसुखतमं नित्यमुक्तस्वभावं सत्यं सूक्ष्मात्सूक्ष्मं महदिदममृतं मुक्तमात्रैकगम्यं यस्यांशे लेशमात्रं जग
दिदमखिलं भ्रान्तिमात्रैकदेहं प्रत्यग्ज्योतिःस्वरूपं शिवमिदमधुना कथ्यते युक्तितोऽत्र २७

भ्रांतीति भ्रान्तिरज्ञानमेव देहः स्व
रूपं यस्य तत् भ्रान्तिमात्रैकदेहं अव्याकृतं हि जगदुपादानं न स्वरूपमकूरं तेन अज्ञानप्रत्यक्षमेन न जगदुपादानत्वान्न विकारिता
इत्यर्थः यद्वा भ्रान्तिमात्रेति जगतो विशेषणं तेन जगन्न वस्तु तत्र आत्मोपादानं भ्रांत्यात्मनो जगतस्तत्त्वे सत्त्वप्रसक्तेः तर्हि क आत्मोपादानत्वे र
थमात्मनः कारणत्वव्यपदेशः जगदुपादानाज्ञानाधिष्ठानत्वादिति नात्मनो विकारितेति तटस्थत्वं तस्य स्यावर्णयति प्रत्य
गिति जडत्वानात्मत्वादिनावास्तवादिरूपमापद्यमानं जगदपेक्ष्य प्रतिकूलं वैपरीत्येन जडत्वविरुद्धत्वादिरूपेणांतरादिना
वेन चांचत्तीबोपलक्ष्यते इति प्रत्यक् तत्र हेतुमाह ज्योतिरिति तत्कथनस्याप्रस्तुतत्वं परावष्टे अधुनेति प्राप्यमित्तं मोक्षा
रकालमित्यर्थः ननु किं नवतत्कथनेन वेदेनैव तत्कथनादिति तत्राह युक्तित इति अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिनिरासेन वेदार्थ
प्रकटनाय योग्यत्वासंपन्नयैयुक्तितो निरूप्यत इति अन्वतारयाह वेदगुप्तमिति

सि०मु०
३३

अथ पूर्वपक्षोपक्रमे आत्मशब्देन विशिष्टः ईश्वरो वा जीवो वा न विवक्षितः किं तर्हि शुद्धं चिदानंदघनं ब्रह्मैकत्वमैक्यमात्मशब्देन वि
वक्षितं तर्हि न तत्र पूर्वोक्तदूषणावकाश इति वक्तुं सिद्धांती विकल्पयति किं तत्रेति तत्र पूर्वोक्तेति रूपणीये सति शिष्टो आत्मनि
प्रमाणस्यापेक्षा किमात्मनः स्वरूपलाभाय उताहो आत्मप्रतीतये इति विकल्पार्थः आद्यं दूषयति नाद्य इति किमेतदात्मा का
र्यत्वादिनश्वरो यत्कार्यत्ववाश्रिनो वा आद्यं पराचष्टे आत्मस्वरूपस्येति नित्यतयेति अकार्यतया इत्यर्थः नापस्यहीति ना
तः कार्यत्वेनोपपद्यते इत्यात्मा कार्य इति न स्वरूपलाभायात्मा प्रमाणमपेक्षत इत्यर्थः द्वितीयं प्रत्याचष्टे प्रमाणस्य
ति प्रमाणस्य प्रमेयानुत्पादकत्वमसिद्धं प्रवृत्त्यादेरपि प्रमेयत्वात् इति तत्राह स्वेतिनहि प्रवृत्ति ज्ञानं प्रत्यक्षं ज्ञेयं किंतु
हि प्रवृत्तिविषयविषयके इष्टसाधनताज्ञानमिति न व्यभिचारः अथात्मा स्वरूपप्रतीतये प्रमाणमपेक्षत इति द्वितीय

किं तत्र प्रमाणाभावेनात्मनः स्वरूपानुपपत्तिः प्रतीत्यनुपपत्तिर्वा नाद्यः आत्मस्वरूपस्य नित्यतयेतर
निरपेक्षत्वात् प्रमाणस्य स्वप्रमेयानुत्पादकत्वाच्च द्वितीयेऽपि प्रमाणांतरं वा यत्तदभा
वेन रशृंगवदसत्वेन स्वप्रमेयसाधकत्वासंभवात्तथा च प्रमाणे प्रमाणांतरानुसरणेऽनवस्थितेः
प्रमाणेनैव वस्तुसिद्धिरित्यभिमानमात्रं

विकल्पेनेदं विचारणीयं किं प्रतीतिमात्रं प्रमाणाधीनं उत जडस्य प्रतीतिः प्रमाणाधीनेति तत्राद्ये अतिप्रसंगमाह
प्रमाणेऽपीत्यादिना ननु विषयसाधनार्थं प्रमाणमपेक्षितं ननु प्रमाणे प्रमाणमपि अनुपयोगादिति तत्राह तदभाव
इति लब्धसत्ताकं हि प्रमाणं विषयं साधयतीति विना प्रमाणं तु न प्रमाणस्य सत्तास्त्वाभावे च प्रमाणस्य न स्वविषयसाध
कतेत्यर्थः अपेक्षितां तर्हि प्रमाणं स्वसिद्धये प्रमाणांतरं न अनवस्थाप्रसक्तेरित्याह नयाचेति कथं तर्हि प्रमाणेनैव
वस्तुसिद्धिरिति महतामुद्घोष इत्याशंक्य पूर्वोक्तानवस्थादोषात् अयमुद्घोष इत्याह इत्यभिमानमात्रेति
मनुजडवस्तुस प्रतीतये प्रमाणमपेक्षतां नाम प्रमाणं तु पुनः स्वप्रकाशरूपत्वात्स्वयमेव सिध्यतीति नमानांतरमपेक्षते प्रमाणमात्रमपीति

द्वितीयमाशंकते अथेति ननु स्वसाधकत्वं प्रमाणस्य स्वविषयप्रतीतिजनकत्वं न चैतद्युक्तं दृष्टविरोधादिति चेन्न स्वव्यवहारे परान
पेक्षत्वस्यैव स्वसाधकशब्दार्थत्वात् परानपेक्षत्वमेव प्रमाणस्य साधयति नहीति प्रमाणां स्वसिद्धये यदपेक्षितं तन्न तावत्प्रमेयं त
स्य प्रकाश्यकत्वात् प्रमाणां चेत् तन्न अनवस्थितेरित्यर्थः प्रमाणं स्वप्रकाशकं सत् स्वपरसिद्धये नान्यत् प्रमाणमपेक्षते इति नानवस्थे
ति पूर्वपक्षिणा निरूपिते सिद्धान्त्याह हन्त तर्हीति आत्मा कथं प्रमाणेन सिद्धः स्यादित्यन्वयः ननु कात्रानुपपत्तिः तत्राह स्वाधीनेति प्र
माणस्वरूपं तत्तज्ज्ञानं चात्माधीनं आत्मसिद्धिश्च प्रमाणाधीनेत्यन्योन्याश्रयप्रसक्तेः नात्मा प्रमाणात् सिध्यतीति स्वात्माधीनसिद्धिक
त्वं प्रमाणस्य कैमुत्येन साधयति सर्वस्येति स्वाज्ञानवत् प्रणतजगदुत्पाद्यमानसमयप्रतीतिजगत्साधक आत्मेत्यर्थः किंच प्रमाणादात्मा
सिध्यतीति कोर्थः किमुत्पद्यते उत ज्ञायते नाद्यः इत्यत्र हेतुमाह प्रमाणादिति पूर्वं सिद्धत्वं चात्मनः प्रमाणप्रतिकारणत्वादिति ननु प्रमा

अथ प्रमाणं प्रमाणान्तरनिरपेक्षमेव स्वं स्वप्रमेयं च साधयेत् स्वप्रकाशस्वभावस्य तस्य स्वपरव्यवहारे प्रकाशान्तरनिरपेक्षत्वात् प्रदी
पप्रकाशवत् नहि सर्वस्य साधकं प्रमाणं स्वसिद्ध्यर्थमन्यदपेक्षत इति युक्तिमत् हन्त तर्हि सर्वस्य प्रमाणप्रमेयभेदभिन्नस्य जगतः
साधक आत्मा कथं स्वाधीनसिद्धिकेन प्रमाणेन सिद्धः स्यात् प्रमाणात् पूर्वमेव सिद्धत्वात् अन्यथाऽसिद्धप्रमातृकं प्रमाणमेवा
त्मानं न लभेत कथं वा सर्वस्य प्रमातारमात्मानं विषयीकुर्यात् प्रमाणं ॥

णं प्रत्यात्मा कारणं तत्किं प्रमातृत्वेन करणत्वेन वा विषयत्वे
न वा नाद्यः बुद्धेरेव प्रमातृत्वात् ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेः नापीतरौ अनंगीकृतेरिति तत्राह अन्यथेति आत्मानं स्वरूपं त
त्र हेतुः असिद्धप्रमातृकमिति निरस्यैतस्य तादात्म्यमनापन्नायाः बुद्धेः प्रमातृत्वायुक्तत्वे जडत्वात् अन्यथातिप्रसंगात् आत्मनः
प्रमातृत्वे स्वीकृतिमत् बुद्धेरुपाधित्वात् बुद्धिः प्रमात्रीति लोके व्यवहारः इत्यात्मा प्रमाता प्रमाणानां कारणमिति तदभावे प्रमा
णं स्वरूपमेव न लभेत कारणाभावे कार्यस्याभावादित्यर्थः प्रमाणादात्मोत्पद्यते इति न ब्रूमः किं तर्हि ज्ञायते इत्याह क
थं वेति आत्मनः प्रमाणज्ञेयत्वे ज्ञाता किं स एव तदन्यो वा नाद्य इत्याह सर्वस्येति प्रमेयमात्रं प्रत्यात्मनो ज्ञातृत्वैक
रूपत्वात् ज्ञेयत्वं न युक्तमित्यर्थः प्रमाणं प्रत्यात्मनो ज्ञातृत्वात् ज्ञेयत्वं न युक्तमिति भावः

कर्तृकर्मणोर्मिथोर

सि०मु० ३४

प्रमाणादिप्रमातापि तद्विषयः किं न स्यादिति नेत्याह कर्मेति ज्ञातं हि क्रियाकर्तारं कर्म वा मेदृश्यन वस्तितत्र कर्त्ता क्रियासाधनत्वात् क्रियां
प्रतिगुणत्वं प्रतिपद्यते कर्म तु स्वरूपतो वा धर्मतो वा क्रियासाध्यत्वात् क्रियां प्रति प्रधानं ततश्चात्मनः स्वज्ञानं प्रति एकदेशेनोभयरू
पत्वं ज्ञानं प्रत्याश्रयत्वेन साधनत्वात् प्रमेयत्वेन प्रधानत्वादिति विरुद्धरूपत्वप्रसक्तेर्न प्रमाणमात्मानं विषयीकर्तुमर्हतीत्यर्थः
द्वितीयं विकल्पं दूषयति तदन्यस्य चेति विषयादात्मनोऽन्यस्य प्रमातृत्ववत् जडमजडं वा नाद्यः तस्यानात्मत्वेनाप्रमातृत्वादि
त्याह अनात्मत्वेति न द्वितीयस्तस्यैवात्मत्वप्रसक्तेर्विषयस्य घटवदनात्मत्वप्रसक्तेश्चेति विज्ञातुः प्रमाणागोचरत्वे मैत्रेयीब्रा
ह्मणे प्रोक्तमुदाहरति तथा चेति केन करणेन को वा स्वं जानीयात् तत्त्वावस्थायामात्मव्यतिरि क्तस्य सर्वस्यैवाभावादित्यर्थः
प्रमाणव्यतिरेकेणात्मसिद्धौ फलितमाह तथा चेति किंच न चेदस्ति प्रमाणमात्मनि तर्हि तस्यासत्त्वापत्तिरिति वदतात्मनि प्र
माणासत्त्वे नासत्त्वमापाद्यते इति प्रतिज्ञा सिद्धं तद्युक्तमिति निरूपयितुं सिद्धान्ती विकल्पयति किं चेदमिति प्रमाणासत्त्वेनापा
दकेनात्मन्यापाद्यमानमसत्त्वं ज्ञातं न वा आद्ये किं प्रमाणेन ज्ञातं प्रमाणाभावेन वा इति विकल्प्याद्यः प्रथमे प्रथमं दूष
यति आद्ये इति असत्त्वग्राहकं प्रमाणमसत्त्वमात्रं गृह्णाति आत्मप्रतियोगिकमसत्त्वं वा नाद्यः तस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वेन प्रतियो असत्त्वमात्रस्य १

कर्मकर्तृविरोधप्रसंगात् तदन्यस्य च सर्वस्यानात्मत्वेनाप्रमातृत्वात् तथा च श्रुतिः विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति तथा च प्रमा
तुरात्मनः स्वत एव सिद्धत्वात् प्रमाणाभावात् नासत्त्वप्राप्तिः किं चेदमात्मनोऽसत्त्वमापाद्यमानं प्रमाणसिद्धमसिद्धं स्वभावं सतो
वा सिद्धं आद्ये असत्त्वग्राहकप्रमाणस्य प्रतियोगिविषयत्वनियमेनात्मनोऽपि प्रमाणसिद्धत्वेनासत्त्वानुपपत्तिः न द्वितीयः असि

असत्त्वमात्रस्य १ गिनमविषयीकृत्य तन्मात्रस्य प्रमाणेन विषयीकर्तुमशक्यत्वात् अथ प्रतियोगिनं विषयीकृत्य प्रमाणमसत्त्वं प्रसाधयतीति त
र्हि दूषयति असत्त्वग्राहकेति आत्मनः प्रमाणविषयत्वेनापादकाभावात् नापाद्यमसत्त्वं संभवति न हि वह्निमविदित्वा धूमाभाव
निर्धूमता आपादयितुं शक्येत्यर्थः नन्वसत्त्वस्य प्रतियोगिसत्त्वं पदार्थान्तरात्मकं वा आत्मरूपं नात्मेतिकथं तस्य प्र
माणाविषयत्वेनेति मैवं सत्त्वं प्रतियोगि न वत्तत्पदार्थस्य स्वरूपं धर्मो वा आद्ये प्यात्मात्मकं सत्त्वं पदार्थान्तरात्मकं वा आद्ये उ
क्तरमुक्तं आत्मनः प्रामाणिकत्वान्नासत्त्वमिति सिद्धं द्वितीये त्विष्टसिद्धिः पदार्थान्तरस्यैवासत्त्वसिद्धेर्नात्मन इति सत्त्वं ध
र्मश्चेत् स धर्मो नित्यो वा अन्यस्य वा आत्मासत्त्वप्रतियोगि तस्य प्रमाणसिद्धत्वे कथमात्मनोऽसत्त्वापादनं अन्यधर्मश्चेत्तर्हि तस्यै
वासत्त्वं नात्मन इति कथमात्मनोऽसत्त्वमापादनीयमिति अज्ञातरूपासिद्धं नाव पक्षं दूषयति न द्वितीय इति

प्राघे २

असिद्धस्यापादनं प्रसंजनं कुतो न इत्यपेक्षायामाह नहीति परं प्रति प्रष्टे नानिष्टप्रसंजनमापादनमत्रापादनशास्त्रार्थः न चार्थसंज्ञा त्वा
पुरुष इरेनेति बुद्धावनारूढमापाद्यितुमशक्यमित्यर्थः ज्ञातं प्रमाणान्तरेण प्रमाता स्वतो वेत्यत्राद्यो निराकृतः द्वितीयोपि न संभव
ति असत्त्वस्य प्रमसिद्धत्वे प्रमविषयस्य वाधत्वे नात्मनि सत्त्वमेव वास्तवं स्यात् तृतीयं दूषयति तृतीये ... विति असत्त्वमात्रं स्वतः
सिद्धं आत्मविशेषितं वा नाद्यः निर्विशेषितासत्त्वानिरूपणात् द्वितीये त्वात्मनोपि स्वतःसिद्धत्वं विशिष्टस्य स्वतःसिद्धत्वे विशेषणा
स्यापि तस्यात् तत्सहयोरपि स्वतःसिद्धत्वेप्रसक्तेश्चाह आत्मैवेति सापेक्षनिर ... पेक्षयोर्मध्ये निरपेक्षस्यैव स्वतःसिद्धत्वं युक्तं तेनप्र
तियोग्यवधीनासत्त्वस्य सापेक्षत्वस्याघातापत्तेरित्यर्थः अत्रैव हेत्वंतरमाह असत्त्वस्य चेति चकारो भिन्नक्रमः पंचम्यंतानुपपत्तिप
न देसंबध्यते अयमर्थः असत्त्वं जडमजडं वा नाद्यः जडत्वादेव घटवत् स्वतःसिध्ययोगाद्दितियस्य जडं तदा दूषयति अत्यपेति अजडस
स्वतःसिद्धस्यैवात्मत्वादित्यर्थः तथा च प्रमाणस्य नेनात्मन्यसत्त्वापादनं नानिष्टमिति भावः सिंहावलोकनन्यायेन प्रमाणादसत्त्वस्यापि
नाचा नहि बुद्धावनारूढसत्त्वस्यावसापादयितुं शक्यं तृतीये त्वात्मैव स्वतःसिद्धोस्तु असत्त्वस्य च स्वतःसिद्ध्यनुपपत्तेरन्यथात्मनो नामांतरक
२ रणप्रसंगात् किंचात्मनोऽसत्त्वं किमात्मनो ज्ञायते अनात्मनो वा न्यः अनात्मनो ज्ञातृत्वाभावात् स्वाद्यो व्याघातात् तथा हि किमात्मा स्व
सत्ताकाले स्वासत्तां जानाति स्वासत्ताकाले वा आद्ये स्वसत्ताकाले स्वासत्ता कुतः तथा च किं ज्ञायीया तद्विषयस्यैवाभावात् द्वितीये
कथं जानीयात् स्वस्यैवाभावात् स्वसत्ताकाले आत्मैव कालांतरभाविस्वासत्तां जानातीति चेत्तर्हि सन्नेवात्माऽनित्यः परंतत्र कृतहानाकृ
तान्यागमप्रसंगेन परिहृतं॥
द्विपक्षे दोषांतरमाह किंचेति आद्ये वक्तव्यत्वात्तमुपेक्ष्य प्रथमतो दूषयति नांत्य इति तत्र हेतुः
अनात्मन इति ज्ञेयैकरूपत्वात्तस्येत्यर्थः आघातादिति प्रतिज्ञातं हेतुमुपपादयति तथा हि आद्य इति परस्परविरोधेन प्रकारांतराभ्या
इति तिस्याद्या दित्यर्थः नवत्वसती स्वसत्ताकाले स्वासत्तां तथापि सा ज्ञायतामिति नेत्याह तथा चेति आत्मा स्वासत्ताकाले स्वासत्तां जानातीति स्वसत्ताकालीन
द्वितीयमनूद्य दूषयति द्वितीय इति स्वस्यासत्तुरात्मन इत्यर्थः नन्वात्मा स्वसत्ताकाल एव स्वासत्तां जानाति न चैवं व्याघातः तत्कालीना
असत्तां ऽसत्ताया अज्ञानात् किं कालीनां तर्हि तां वेद भाविनीमिति शंकते स्वसत्ताकाल इति तर्हि नानिष्टापत्तिरित्याह त ... हीति ननु कथमन्नेवा
त्मा भाविनोऽसत्त्वस्यानुनवादिति तत्राह अनित्य इति प्रमाणासत्त्वेनात्मसत्तासत्त्वमापाद्यमनित्यत्वं वा नाद्यः विनाशास्त्राकृतत्वा
त न द्वितीय इत्या ह तत्रैवेति अप्यर्थे च तदप्यनित्यत्वमा ... परिहृतं अत एव कृत ... हानिः स्यादकृताभ्यागमस्तथेत्यत्रेत्यर्थः

स्मृ: १

किंचेतिस्पष्टार्थः ॥ नच आद्ये आत्मनोऽसत्ववादी स्वात्मानं निराकरोतीति पक्षे द्वितीय इति परात्मानं निराकरोतीति इति पक्षे स्थित इति पूर्वादिति पूर्वं हेत्व
र्थमध्याहृत्य यतः स्थित इति अतो हेतोः कुतः आत्मनोऽसत्वमित्यर्थः नन्वात्मा तस्य निराकर्तुरन्यो निराकर्तेति कथं निराकर्त्ता परमा
र्थ एव स्थित इति चेत्तस्य तृतीयस्यापि निराकर्तुः कोऽपि निराकर्त्तास्ति न वा आद्येऽनवस्था द्वितीये यत्र वा विश्रान्तिस्तस्यैव परमार्थ
स्थितः स्थितत्वात्कुत आत्मनोऽसत्वमित्युक्तमावर्त्तते इति उक्तेऽर्थे संवादाय श्रौतं मंत्रमुदाहरति तथा चेति वेदितृत्वं तावच्चेतनधर्मः घटा
देरचेतनस्याप्रमातृत्वात् ब्रह्मणोपि चेतनं विज्ञानघनश्रुतेः नह्यविज्ञातुर्निश्चियस्ते अनेदश्रुतेः एवं सति वेदिता ब्रह्मात्मानमसन्तं वेद चेत् य
दि तर्हि असन्नेव स भवति आत्मनो निराकृतत्वादित्यर्थः निराकर्त्ता यदि स्वात्मानं निराकरोति तदा सोऽसन्निति हेतुत्वेनोपन्यस्तं निराकर्तुरसत्वं
संवादितं यदि परात्मानं निराकुर्यादिति पक्षे निराकर्तुः सत्वं संवादयति अस्ति ब्रह्मेति ब्रह्मात्मास्तीति यदि वेद ज्ञाता नास्ति तर्हि सद्रूपं ब्रह्मात्मा
नमेनं ऋषयः संतं विदुरिति स परमार्थसन्स्यादित्यर्थः किंचात्मनि प्रमाणासत्वेऽसत्वापत्तिं वदता प्रमाणसत्व एव वस्तुसत्वेति वक्तव्यं
तत्र प्रमाणेनैव सत्त्ववस्तुसत्तेति कोर्थः किं सति प्रमाणे वस्तुसत्ता जायते उत ज्ञायते तत्राद्यं निराकर्तुं विकल्पयति किंच प्रमाणामिति अ

किंचात्मनोऽसत्ववादी स्वात्मानं निराकरोति परात्मानं वा आद्ये निराकर्तुरसत्वान्निराकार्य एवात्मा परमार्थः स्यात् द्वितीये निराकर्त्ता परमार्थ
त एव स्थितः कुतस्तेनात्मनोऽसत्वं तथा च श्रुतिः असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद संतमेनं ततो विदुरिति किंच
प्रमाणं सति विषये प्रवर्त्तते असति वा असति चेत्तर्हि शशविषाणमपि साधयेत् सत्वाविशेषात् असत्साधनसमर्थत्वात् प्रमाणानां सति
चेत्तर्हि प्रमाणाधीना वस्तुसत्ता प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वमेव प्रमेयसत्तासु पगमात् अन्यथा सति प्रमाणं प्रवर्त्तत इति स्ववचनव्याकोपः स एव
वस्तुनो मानप्रमाणाधीनमिति चेत् ॥ स्यमत्पक्षाद्दोषं दूषयितुमनुवदति असति चेदिति अत्र प्रमाणं प्रवर्त्तमानं सत्तामुत्पादयति इत्यर्थः
इमं पक्षमतिप्रसंगेन दूषयति शशविषाणमपीति तत्र हेतुः असदिति साधनमुत्पादनं एवमंत्यपक्षं परामृशत्यापि पक्षं दूषयितुमनुवदति स
ति चेदिति तर्हि प्रमाणं वस्तुसत्तोपपादकमिति पक्षं दूषयति न तर्हीति प्रवर्त्ततां प्रमाणं सति तावता कथं न प्रमाणाधीना वस्तुसत्तेति तत्रा
ह प्रमाणप्रवृत्तेरिति यद्यपेक्षया पूर्वं यद्भाति तत्तस्य कार्यं न भवतीति नियतपश्चाद्भाविन एव कार्यत्वादित्यर्थः तर्हि प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्व
मेव वस्तुसत्ता जायतामिति न तावज्ज्ञाविरोधादित्याह अन्यथेति प्रमाणे सति सत्वमेयं ज्ञायत इति पक्षमुत्थापयति सत एवेति
वस्तुसत्ताया ज्ञापकं प्रमाणमित्यर्थः अयं भावः प्रमाणाभावे वस्तुसत्ताभावमापादयता प्रमाणसत्वं वस्तुसत्ताया व्यापकं वक्त
व्यं व्यापकाभावस्यैव व्याप्याभावप्रयोजकत्वात् तथा च सत एव वस्तुनो मानमित्यत्रेदं सिध्यति

त्रिमत्व आत्मा प्रमाणगम्यः सत्वात् घटवदिति तद्देतदनुमानं जडत्वोपाधिना दूषयति नच विशिष्टित्वमासमनिघटादौ दृष्टान्ते प्रमाणाधीनस्या
नस्य व्यक्तित्वियोजना एवं घटादौ साध्यसत्वाभुक्तोपाधिसत्वामप्याह अचेतनेति जडइत्यर्थः घटादौ जडत्वमुपपादयितुं विशिनष्टि अ
ज्ञानस्वरूप इति जडत्वोपाधेः पक्षे साधनाव्याप्तिमाह स्वयमेवेति यं प्रमाणाधीनज्ञानं हि सत्यव्यवहारायमन्यस्य स्वरूपात्मकज्ञाने
नैव सत्यव्यवहारोपपत्तौ किं प्रमाणाधीनज्ञानेनेति प्रयोजनत्वादिति भावः ननु ज्ञानस्वरूपत्वमजडत्वे प्रयोजकं नचात्मा ज्ञानस्वरूपः
ज्ञानाश्रयत्वात् तथा च जडत्वमुपाधिः कथं साधनाव्यापक इत्याशंक्यात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वे प्रमाणं श्रुतिमाह तथा चेति तत्प्रसिद्धमा
त्मानं भान्तं ज्ञानमानमनुभाति सर्वमस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्युपगम्य भासमनुगच्छति स्वत्रो नयोरपि गमनं स्वगतमेवं भान्तमनुभातीत्यत्रापि
ज्ञानमनुभयगसंवासवं किं नस्यादिति तत्राह तस्य ज्ञासेति तस्यात्मनः स्वरूपभूतया भासेत्यर्थः तथा च नानास्मा [illegible]
किं त्वात्मना सेत्यात्मा ज्ञानरूप इत्युपाधिः साधनाव्यापक एवेत्यर्थः एतावता प्रमाणासिद्धेत्र आत्मन्यसत्वेप्यव्याप्तिरिति परिहृतं सं
प्रति श्रुतेस्तत्प्रमाणमुपपादयितुं कैमुतिकन्यायेन सर्वप्रमाणविषयत्वमात्मन आह किं चेति प्रमाणानामात्ममात्रविषयत्वे हि

नवत्व ज्ञानस्वरूपे ह्यात्मान्यस्य चेतनेन तथा स्वयमेव ज्ञानस्वरूपेऽप्यात्मनि कथमेवं भविष्यतीति तथा च श्रुतिः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं त
स्य भासा सर्वमिदं विभातीति किं चात्मनि किं प्रमाणमित्याशंक्य प्रमाणं प्रति सर्वाणि प्रमाणानीत्येवोत्तरं अज्ञातस्यैव प्रमाणविष
यत्वात् आत्मन एवाज्ञातत्वात् ॥ तुमाह अज्ञातस्यैवेति ननु प्रमाणविषयत्वे अज्ञातत्वं प्रयोजकं ज्ञातस्यापि धारावाहिकप्रमाण
विषयत्वदर्शनादित्याशंक्य का निरासायैवकारः ज्ञातवस्तुनि प्रमाणं किं वस्तुप्रकाशनाय किंवा तत्तद्व्यवहाराय नोभयथापि आद्यप्रमाणे
नैवोभयस्यापि सिद्धत्वात् अन्यथा हि द्वितीयेपि तत्कथं स्यात् न चैवं धारावाहिकबुद्धेरप्रामाण्यं उत्तरोत्तरक्षणवैशिष्ट्यस्य तत्राधिकस्य
ज्ञानात् न च कालस्यातीन्द्रियत्वान्न प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वमिति वाच्यं तस्य सर्वप्रत्यक्षवेद्यत्वात् कथमन्यथेदानीं घटः स्यादिति प्रत्यक्षप्रती
तिरिति ननु अज्ञातो घट इति प्रतीतेस्तस्याप्यज्ञातत्वात् कथमात्मैव प्रमाणविषय इति नेत्याह आत्मन एवेति आत्मा तावत् स्वस्य परम
प्रेमास्पदत्वात् सुखात्मा तत्त्वं सुखं नित्यं स्वप्रकाशं च परमप्रविलीनं सुषुप्तौ सर्वेन्द्रियविषयाद्युपरमेपि भासमानत्वात् तत्
जाग्रदवस्थायामपि तत्सुखं स्फुरति भातीति प्रतीतेः प्राप्तायामपि योयं भास्तीति न भातीति सर्वत्व्यवहारः सोऽधिष्ठानाज्ञानज
[illegible] इति श्रुत्या ज्ञानमज्ञानजत्वं च दृष्टत्वात् कल्प्यते अधिष्ठानं चात्मैव विपरीतव्यव
हारयोगाद्बलक्षणमावरणं ज्ञानजन्यमात्मनि कल्प्यते इत्यात्मैव ज्ञानविषयत्वाद् अज्ञात इति एवकारस्याभावं समाह

वस्तुप्रकाश
नैव व्यवहारंतर
तरस्य च

कालस्य च

सि० मु० जडस्य चेति अज्ञानाविषयत्वं तावज्जडस्य स्वीकर्तव्यं कथं यो हि यत्रातिशयमाधत्ते स तस्य विषयः अज्ञानं चानात्मनि अतिशयमाधत्तेति निःप्रयो-
३६ जनत्वादित्याह अज्ञानलक्षणेति ननु किमित्यावरणं निःप्रयोजनं विक्षेपप्रयोजनत्वात्तस्येति तत्राह अतएव विक्षेपार्थमावरणस्य विद्यमा-
नत्वादज्ञानजन्यमावरणं निःप्रयोजनं दृष्टमित्यर्थः किं प्रयुक्तं तर्हि आवरणं जडे इति तत्राह स्वतएवेति आत्मनः प्रयुक्तं आवरण-
मिति तेन जडस्य प्रमाणगोचर[illegible]त्वादात्मैव प्रमाणगोचर इति सिद्धं न च कथं तर्हि अज्ञातो घट इति प्रतीतिः अज्ञानेन स-
जडस्य ५ हसाक्षिणि घटस्याध्यासादिति ननु जडं जडत्वादेव न स्वतो भाति नापि प्रमाणेन तस्य तद्विषयत्वादतः कथं जडस्याना- प्रमाण ५
त्मनो मानमिति तत्राह प्रमाणाधीनेति यद्यपि जडं स्वतो न स्फुरति जडत्वादेव नापि प्रमाणेन तस्याज्ञानाविषयत्वात्तथा-
प्यात्मस्वरूपचैतन्येन जडं भाति न चात्मचैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वात्तत्संसर्गि जडं सर्वदैव भासेदिति वाच्यं साक्षिरूपस्यात्मनो
ऽविद्यावृतत्वेन प्रपंचावभासोपपत्तेः तर्हि कदापि प्रपंचो न ज्ञायेतेति चेत्तत्राह प्रमाणाधीनेति घटावच्छिन्नचिदात्मा घटे-
न्द्रियसन्निकर्षसमुद्भूतघटाकारान्तःकरणवृत्त्या निरस्ताविद्यो घटावच्छिन्नचैतन्यप्रतिबिम्बितो घटं भासयतीति घटप्रती-
त्युपपत्तिरेवं पटादिप्रतीतिरिति विवक्षया नन्वेवं घटस्य प्रमाणविषयत्वापत्तिरिति चेन्न प्रमाणनिवर्त्याज्ञानविषयस्य प्रमा-
णविषयत्वेन प्रमाण

जडस्य च स्वत एवावृतस्वभावस्याज्ञानलक्षणावरणान्तरकल्पनाप्रयोजनशून्यतया अज्ञानाविषयत्वात्प्रमाणाधीना
विद्यानिवृत्तिविशिष्टात्मस्वरूपचैतन्येनैव जडस्य सर्वस्य प्रतीत्युपपत्तेः तथा च सर्वप्रमाणसिद्धस्यात्मनः प्रमाणाभावा-
दसत्त्वमिति साह समात्रे कथं तर्ह्यौपनिषदत्वमात्मनः सर्वप्रमाणविषयस्यौपनिषन्मात्रगम्यत्वाभावादिति चेत्

णविषयत्वान्नाहत्युक्तं च घटावच्छिन्नचिदात्मन एवेति चिदात्मैव सर्वत्र प्रमाणविषयः घटस्तु अनावृतत्वादवच्छिन्नचिदा-
त्मनायुक्तो नास्तीति कथं तस्य प्रमाणविषयत्वमिति तथा च आत्मनि प्रमाणाभावेनासत्त्वापत्तिचोद्यं परिहृतमिति चि-
दात्मनि सर्वप्रमाणविषयत्वनिरूपणस्य फलमाह तथा चेति आपादकप्रमाणासत्त्वस्याभावात्तापाद्यासत्त्वस्यात्मनि
संभवो नास्तीत्यर्थः आत्मनः सर्वप्रमाणविषयत्वे औपनिषदत्वविशेषणं व्याहतं प्रकृते कथमिति ननु प्रमेयो घट
इतिवद्विशेषणोपपत्तिरिति चेत्याह सर्वेति सर्वं विशेषणं सावधारणमिति न्यायादुपरंजकत्वमात्रे कल्पनायां
फलाभावेनाप्यपूर्वविधिविरोधादन्यप्रमाणाव्यावर्तकत्वमेवात्मन्यौपनिषदत्वविशेषणस्य वक्तव्यं तथा च सर्वप्र-
माणविषयस्यात्मनो न संभवतीत्यौपनिषदत्वविशेषणमात्मनः कथं प्रयुज्यते अपि तु न कथमपीत्यर्थः

तदेतद्दूषयति नेति परिपूर्णेति यद्यपि प्रपंचावच्छेदनात्मनः सर्वप्रमाणाविषयत्वं तथापि परिपूर्णादिरूपेण मानांतरायोग्यत्वात्तेन रूपेण
त्मनः श्रुतिमात्रगम्यत्वादौपनिषदत्वविशेषणं न विरुध्यत इत्यर्थः परितः सर्वतः पूर्णं न क्वचिदपि न्यूनं तथा च निरवग्रहं महदिति ननु
तादृशस्यौपनिषदत्वे दृष्टत्वात्सम्यक्त्वमिति नेत्याह सहितेति श्रुतिमात्रगम्यत्वासंभवात्तिपक्षे नैमिथ्येत्यर्थः कथं तर्हि तत्त्वमसीत्यादिसूत्र

परिपूर्णस्यात्मनः ५ काश्चिदात्मकत्वादित्याह चिदिति ननु पूर्णस्य सर्वात्मत्वात्तदुःखात्मकत्वमपि वक्तव्यं तथा च कथं तदुपनिषद्विषयो ऽपुरुषार्थ
त्वादिति नेत्याह आनंदेति नहि परिपूर्णविशेषणेनात्मानमुद्दिश्य सर्वत्वं विधीयते येन दुःखात्मकतात्मनि स्यात्किंतु सर्वादिशेषनात्मत्वं
ततश्च सर्वस्यात्मैव रूपं नाम तद्रूपमसिद्धमिति दुःखत्वादिरूपस्य मिथ्यात्वेन बाधात् आनंदो ब्रह्मेति श्रुतेरात्मानंदमय इति पुरुषार्थत्वा

पि तद्युक्तमौपनिषदत्वमिति तथा न पूर्णता परमात्मनः जीवात्मनेदेनापरिच्छिन्नत्वादिति तत्राह प्रत्यक्रूपेणेति प्रत्यक्त्वं च नस्याद्वितीयत्वा
तदद्वैतः कल्पित इति प्रत्यक्रूपत्वेन क्वचिदुपनिषन्मात्रविषय इत्यर्थः ननूपनिषज्जन्यज्ञानानिवर्त्यज्ञानविषयत्वमुपनिषद्विषयत्वं न च स्व

प मान

न परिपूर्णसच्चिदानंदप्रत्यक्रूपेण मानांतराविषयत्वादौपनिषदत्वमिति वदामः ननु स्वयंप्रकाशात्मनो ज्ञानविषयत्वानुपपत्तिरित्युक्तं समसं
वस्तुतस्तथैव तथापि यथा मध्यांदिनवर्त्तिन्यपि सवितरि स्वयंप्रकाशे दिवांधाः पेचकादयस्तमसावृत्तो यं सवितेति कल्पयंति तथा संतमूढ
बुद्धयो ऽज्ञानेनावृतो यमात्मेति कल्पयंति

पुक्काशश्चिदात्मन्यज्ञानविषयत्वं संभवति समानासमानत्वयोरेकत्रैकत्र विरोधादिति
पूर्वपक्षोक्तं दोषमुद्धर्तुमनुवदति नन्विति पूर्वपक्षमंगीकरोति सत्यमिति तर्हि कथमज्ञानविषयत्वमित्याशंक्यान्नादिरूपेणाज्ञानवि
अज्ञानस्यापि र षयत्वं न चिद्रूपेणाज्ञानस्य तस्याप्यभिविषयं संगादिति परिहारस्य पूर्वोक्तत्वेपि प्रकारांतरेण परिहरति वस्तुत इति अयमर्थः स्वप्रकाशेज्ञा
नमुक्तदोषाद्वस्तुतो नास्त्येव तत्र मा दर्शनास्ति यद्यप्यस्ते तत्राह वस्तुत इति दृष्टांतेनेदमनिष्टमित्यर्थः द्वितीयं दूषयति तथापीति तमस
आदित्ये ऽसंतोसत्त्वरदर्शनाय स्वयंप्रकाशइति विशेषणं कल्पने हेतुमाह दिवांधाइति यथा दोषवशादवियमानमपि रजतं शुक्तौ
कल्पयंति तथेदमपि न चांधत्वदोषादुदर्शनमेवोलूकानां नत्वादित्ये पितमः कल्पनमिति वा अंतमोमयो यं सवितेति तत्सूत्रीतिवि
रोधात्तथाहुः घनच्छन्नदृष्टिः घनच्छन्नमर्कं यथा मन्यते निःप्रभं चातिमूढ इति मूढेति अज्ञा इत्यर्थः न चात्मनो ऽज्ञानावृतत्वक
ल्पने अज्ञानस्यैव दोषत्वेनाश्रयाश्रयापत्तिरिति वाच्यं आवरणस्याज्ञानकार्यत्वेनाज्ञानजन्यत्वेप्यात्माश्रयाभावात् अथावरण
मज्ञानमेव तथा चात्माश्रय इति एवमपि नात्माश्रयः सम वायवद्भेदवदुपपत्तेः

आवरणस्य २

अज्ञानस्य २

त्वे ४

सि०मु० ३०

नन्वात्मनि वेदान्तप्रवृत्तिर्नाम या ज्ञाननिवृत्तये वा नाद्यः मिथ्यात्वापत्तेर्न द्वितीयः तस्याज्ञानादित्वेनात्मवन्निवृत्त्यनर्हत्वादिति तत्राह अत
इति एवंभूतस्याद्वयस्याख्या कल्पितस्येति अथवावरणरूपस्य तस्याज्ञाननिवृत्तियोग्यता संपादनाय कल्पितस्येति विशेषणं क
ल्पिततां संपादयति आत्मेति निवृत्तस्यासत्त्वे यथा शुक्तिस्वरूपपर्यालोचनेन लोचनया रजतं तत्र नास्ति तथात्मस्वरूपपर्या
लोचनयाऽज्ञानं तत्रास्तीत्यर्थः नानादित्वमात्रं निवृत्त्यनर्हत्वे प्रयोजकं प्रागभावे व्यभिचारात् सद्भावे सत्यनादित्वं निवृत्त्यप्रयोजक
मिति चेन्न भावत्वानंगीकारात् असद्विलक्षणत्वस्य सद्विलक्षणस्यापि स्वीकारात् अत एवाज्ञानं विपिनष्टि कल्पितस्येति ननु किमिसे
वकल्प्यते प्रमेयप्रकाशस्येव प्रमाणकृतत्वादिति तत्राह स्वयंप्रकाशस्वरूप इति आत्मप्रकाशस्य प्रमाणव्यतिरेकेपि स्वप्रकाशप्रमा
णत्वात् आदेव सिद्धत्वात् निमित्तप्रमाणोपादानैव यस्मात् तत्र अज्ञाननिवृत्त्यर्थमेव प्रमाणोपादानमित्येवं युज्यते इत्यर्थः नन्वात्मनि अज्ञा
ननिवर्तकवेदान्तानां नात्मविषयता मनसि दृष्टघटादिनिवर्तकपाषाणादेरपि मद्विषयत्वापत्तेरिति तत्राह तदाकारेति आत्माकार

अतएवंभूतस्यात्मनोऽज्ञानस्य कल्पितस्य पूर्वमेवात्ममाहात्म्यादेव वस्तुतो निवृत्तस्यासतो निवृत्तये सर्वे वेदान्ताः प्रवृत्ताः स्वयंप्रकाश
स्वरूपे आत्मनि अज्ञाननिवृत्तिव्यतिरेकेण फलान्तरानिरूपणात् तदाकारवृत्त्युत्पादनेनैव वेदान्तानां तद्विषयत्वोपपत्तेः न चात्मनः
स्वयंप्रकाशत्वे विप्रतिपत्तिः तथा हि आत्मा इतरानपेक्षप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारित्वात् संविद्वदालोकवद्वा ॥ ३१ ॥

तद्वृत्त्युत्पादकत्वेन वेदान्तानामात्मविषयत्वमित्यर्थः ननु स्वयंप्रकाशे प्रमाणकृतस्याज्ञाननिवृत्तिर्विना नेत्युक्तं तदयुक्तं आत्मनः स्वयं
प्रकाशत्वे प्रमाणाभावात् विप्रतिपत्तेरिति तत्राह न चेति प्रमाणसत्त्वान्न विप्रतिपत्तिरित्याह तथा हीति इतरानपेक्ष इति इतरा
नपेक्षः स चासौ प्रकाशश्चेति इतरानपेक्षप्रकाश आत्मेत्यर्थः प्रकाशाव्यभिचारित्वं प्रकाशव्याप्तत्वं ज्ञानस्वप्रकाशवादिनं प्रति
दृष्टान्तः संविद्वदिति नैयायिकादीन् प्रति दृष्टान्तमाह आलोकवदिति ननु कथमात्मापरोक्षः किमप्रमाणाद्युतीतः उत कर्तृज्ञो ज्ञाना
वेदान्तसिद्धि सि ५ द्यः परं प्रत्याश्रयासिद्धः नेतरः वादिनं प्रत्यनात्माहि कर्तारं ज्ञातारमात्मानं वेदान्तिनो मन्यन्ते किं च पक्षीकृते आत्मा प्रमाण
सिद्धो वाऽप्रसिद्धो वा स्वप्रकाशतया सिद्धो वा आद्यसिद्धसाधनं वा नाद्यः अप्रसिद्धस्य पक्षत्वादर्शनात् नाद्यः प्रमाणसिद्धस्य
स्वप्रकाशत्वसाधने बाधात् न द्वितीयः अप्रसिद्धस्याश्रयासत्त्वप्रसंगात् न तृतीयः स्वप्रकाशतयेदानीं सा
ध्यमानत्वात् किं चेदमितरानपेक्षप्रकाशत्वं साध्यमानं इतरानपेक्षत्वे यः प्रकाशस्तदात्मकत्वं तद्वत्त्वं वा साध्यं नाद्यः येनापि

अनुमानस्य २

सुखादेस्स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारित्वेप्यस्यापि इ-
तरानपेक्षप्रकाशाभावादनैकांतः ६

विशेषणं विनापि घटादिनिरासः संभवति घटादेः प्रकाशाव्यभि-
चारित्वान्निरासार्थ एव न विशेषणं ६

भास्वररूप २
तत्प्रा… ३

इतरानपेक्षत्वं प्रकाशस्य किमुत्पत्तौ प्रकाशने वा आद्ये उत्पत्ताविति रानपेक्षप्रकाशात्मकत्वे साध्ये न स्वप्रकाशत्वमात्मनः सिध्यति द्विती-
ये दृष्टांते आलोके साध्यवैकल्यं प्रकाशने इतरानपेक्षप्रकाशो वास्यालोकेया स्वरूपं न तदात्मकत्वं दृष्टांतालोकस्य रूपसहायेपि णोरे आलोकस्य र
क्यायोगात् द्वितीये इतरानपेक्षप्रकाशवत्त्वेनात्मनः स्वप्रकाशत्वसिद्धिः स्वप्रकाशप्रकाशवत्त्वस्यैव सिद्धेः संविदि दिस्याप्य दृष्टां-
ते साध्यवैकल्यं च न हि संविदि नाद्दृक् संविदितौ प्रकाशाव्यभिचारित्वं च हेतुरात्मनि कथं वर्त्तत इति वाच्यं प्रकाशाव्यभिचारित्वं
इतरप्रकाशानपेक्षसंवि-द्वितीय — दिप्रकाशव्याप्तत्वं मा भिन्न यत्र देशे आत्मा तत्र प्रकाश इति वा यदात्मा तदा प्रकाश इति वा नो न यथापि आत्मनो देशकृतत्वा
त्वकालानवच्छिन्नत्वाच्च स्वसत्तायामिति हेतुविशेषणव्यर्थं परप्रकाशो घटादौ प्रकाशाव्यभिचारित्वाभावात् न च धूमेपि प्रकाश प्रदीपे ६
रहिते साधनवैकल्यपरिहाराय स्वसत्तायामिति विशेषणमिति वाच्यं तत्र हेतोरदृष्टत्वात् अविशेषात् साधनेकदेशादृष्टेरपि सदे धूमेप्रदीपे ७
सुखत्वदर्शनात् सुखादावनैकांतश्चायं हेतुः तस्य स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारित्वात् तमोभिरूद्धत्वं चात्रोपाधिः न चात्मनिमा सुखादे ८
आत्मनः र्श — धनव्याप्तिः तस्य तमः साधकत्वेन तमोविरोधित्वाभावात् निदर्शनद्वयं च साधनविकलं न हि देशतः कालतो वा प्रकाशसामा
नाधिकरण्यं संविदालोकयोः संभवति संविदस्त्वप्रकाशत्वे संविदतिरिक्तप्रकाशाभावेन संविदः प्रकाशसामानाधिकरण्याभावात् तस्य आलोकधर्मत्वाश्रितिन च यदालोकस्तदा प्रकाश भास्वररूपस्य ११
गात् आलोकस्यापि भास्वररूपस्य प्रकाशसामानाधिकरण्याभावात् तत्स्या लोकधर्मत्वाश्रित इति न्यायविरोधश्च स्यात् स
अत्र द्वयमालोकः भास्वररूपत्वः प्रकाशत्वरूप इति ८ — दृति काल कृत सामानाधिकरण्यं आलोकप्रकाशयोरस्त्येवेति वाच्यं कृतमगुणद्वयं तिष्ठतीति न्यायविरोधात् स्यात् ५ २
देः तदनुमानमिति तदसत् तथा हि यत्तु कश्चित् आत्मा परइत्यादि तद[redacted]सत् आत्मप्रकाशहेतुरूपत्वात् यदपि प्रमाणसिद्ध
इत्यादि तदप्यचाक्षसिद्धस्येव पक्षत्वात् प्रमाणादिविशेषणासामर्थ्यात् यदपि साध्यवैकल्यं किंचिदसिद्धस्यादि ना
तदप्यसत् प्रकाशने इतरानपेक्षो यः प्रकाशः तदात्मकत्वस्यैव साध्यत्वात् न च दृष्टांते आलोके साध्यवैकल्यं तत्रापि
प्रकाशस्यालोकातिरिक्तस्यानंगीकारात् न हि घटस्य प्रकाशश्च इत्यत्र च इदं प्रकाशत इति प्रकाशोतर प्रकाशस्थाले पाद ८
२३ प्रत्येकं तस्य एव यधिकरणप्रसंगात् न च भास्वररूपं प्रकाश इति तत्रापि रूपरूपिणोस्तादात्म्यस्यैव स्वीकारेण दृष्टांते सा
ध्यवैकल्याभावात् समवायस्यानिर्वचनमशक्यत्वात् यानि यायिकैरपि तथैव स्वीकरणीयत्वात् यत्तु हेतुदूषणं प्रका
शाव्यभिचारित्वं च हेतुरित्यादि तदप्यसत् यावत् प्रकाशकालं विद्यमानत्वस्यैव हेत्वर्थत्वात् न चात्मनि कालानव
साधनस्य हेतोरेकदेशः दृष्टांतभागः तद्धेतेरपि दृष्टांतसर्वदेशानाश्रितस्यापि सद्धेतुत्वदर्शनात् यथा पर्वतो वह्नि
मान् धूमादित्यत्र महानसमात्रानाश्रितस्यापि धूमस्य महानसविशेषवह्निमत्वात् सद्धेतुत्वस्वीकारः तथात्रा २६
पि प्रकाशाभिचारित्वहेतोः ध्वस्तप्रदीपानाश्रितस्यापि तदतिरिक्तालोके सत्त्वात् न साधनवैकल्यरूपोदो षः

सि०मु०
३८

भेद इति वाच्यं अज्ञानवशात्तदवच्छेदस्याप्युपपत्तेः न च सुखादावनैकांतः यावत्प्रकाशकालं सुखादेरसत्वात् न हि सुषुप्तिकाले दुःखा
दिरस्ति सुखस्यात्मत्वेन पक्षत्वात् न च तत्रानैकांतिकत्वमपि अत एव ज्ञातसत्वपक्षे घटादावनैकांतिकत्वं हेतोः परास्तं साक्षिभा
स्यघटादेर्यावत्साक्षिस्थितित्वंगीकारात् न च तमोविरुद्धत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात् न च तमःसाधकेन तमोविरुद्धत्वं स्वरू
तमः ४ पेण तमोविरुद्धस्यापि कल्पनयार्तत्साधकत्वोपपत्तेः न ह्येकत्र वास्तवकाल्पनिकरूपेण स्तः तथा सति भ्रमोच्छेदापत्तेः न च
निदर्शनद्वयेपि ५ निदर्शनं साधनविकलं यावत्प्रकाशकालं विद्यमानत्वस्यान्यत्रापि विद्यमानत्वात् न हि संविद्रूपे दृष्टो भावः अथ च नास्तीति
संभवति चालोकः प्रकाशते अयमास्तीति युक्तिमत् न च भास्वररूपमालोकप्रकाशः न च तस्य यावती स्थितिः तावत्कालमा भास्वररूपस्य ६
लोकोऽपि तिष्ठतीति निराश्रयो गुणः कथं तिष्ठतीति स्वीकारात् गुणिनाशस्य गुणनाशप्रयुक्तिहेतुत्वादिति वाच्यं उपादाननाशस्ये
वोपादेयनाशप्रयुक्तिहेतुत्वात् न चालोकः भास्वररूपं प्रत्युपादानं तयोस्तुल्यकालत्वात् नाह प्रागप्यसमवेतरविषाणवदुपादानो
पादेयभावानुपगमात् किं तर्हि तदुपादानं आलोकावयवास्तर्हि कथमालोको रूपवान् इति उपादानरूपेणैवोपादेयस्य

तस्मात्स्वयंप्रकाशात्मेत्यभिप्रेत्योक्तं ज्योतिरिति सैंधवघनवद्विज्ञानघनैकरसस्वभावतया स्वयंज्योतिःस्वरूपमि
त्यर्थः तथा च श्रुतिः

भास्वररूपालोकयोः १ रूपवत्वोपपत्तेस्तयोरनेकत्वादिति नन्वेतदनुमानविषयत्वमात्मनोऽस्ति न वा न चेत् कथं तस्य स्वप्रकाशत्वं अस्ति चेत् तथापि कथं
स्वप्रकाशत्वं एतत् ज्ञानविषयत्वादेवेति चेन्न एतदनुमितिनिवर्त्यज्ञानविषयत्वस्यैव तदनुमानविषयत्वं न तु तदनुमान
भास्यत्वमिति न स्वप्रकाशत्वहानिरिति एवं निरवद्यानुमानसिद्धमात्मनः स्वप्रकाशत्वमुपसंहरति तस्मादिति उक्तेऽर्थे श्रु
तिदृष्टं च यमित्याद्यामपद्यस्थं ज्योतिरिति विशेषणं निवेशयति इत्यभिप्रेत्येति ननु मत्वर्थलोपापत्तेर्दोपचाराद्वा स्वच्छोक्तिः पर
इति वक्तुं ज्योतिरात्मा नमितिप्रयोगो न स्यादित्याशंक्याह सैंधवघनवदिति अयमर्थः विज्ञानं तावत्प्रकाशत्वात्तमोविरोधित्वा
ज्ज्योतिःपदवाच्यं विज्ञानं चात्मैव विज्ञानघनश्रुतेः घटज्ञानयोः संबंधः आत्मनिष्ठः ज्ञाननिष्ठत्वात् तत्सत्तावदित्यनुमानाच्च तथा च
विज्ञानैकस्वभावत्वात् स्वयंज्योतिःस्वरूप एवात्मा तत्स्वरूपं विनिर्दिष्टमिति पूर्वश्लोकेनान्वयः ननु स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वेऽस्य
स्मात्तर्हि तत्रानुमानोपन्यासोऽनुचितः उपनिषन्मात्रगम्यत्वादिति चेत्तत्राह तथा चेति अनुमानेन संभाविते सति श्रुतिर्वेदमा
णात् तत्र प्रमाणमित्यर्थः

आत्मनि २ आत्म २ आत्मनि १

पे अनुसरन्निति पक्षानुमाने दृष्टान्ते हेतौ आत्मा विशिष्टो वा शुद्धो वा नाद्यः विशिष्टत्वादेव तस्य स्वप्रकाशत्वाभावात् द्वितीये हेतोः स्वरू
पासिद्धिः तस्य विदितात्यविदितत्वस्य त्वेनपक्षत्वासिद्धा हेतोः स्वरूपासिद्धिरित्याशंक्य तत्राह प्रमाणाभ्यामिति ध

श्रुतिमुदाहरति अत्रेति अत्रावस्थायां स्वप्ने तावदात्मा प्रकाशते इति संप्रतिपन्नं तत्प्रकाशनं न तावद्बाह्येंद्रियात् तेषामुपसंहृ बाह्येंद्रियस्य १
तेः उपरमात् तन्नापि मनसः तस्य स्वप्नादिरूपेण परिणतत्वात् परिशेषात् स्वयंज्योतिरात्मेत्यर्थः ननु पूर्वोक्तानुमानं श्रुतिर्वा नात्मस्वप्रका स्व
शत्वप्रतिपादनायालं सत्प्रतिपक्षत्वात् अनुमानविरोधेनायोग्यत्वादिति शंकते नन्विति आत्मा न स्वप्रकाशः ज्ञातत्वात् अनात्मव
त् तथा आत्मा न स्वयंप्रकाशः अज्ञातत्वात् घटवदिति अत्रानुमानद्वये हेत्वोः स्वरूपासिद्धिमाशंक्य प्रमाणाभ्यां प्रदर्शयति साध
यति कदाचिदिति आदिना पूर्वोक्तहेतू मानाभ्यामात्मनि प्रसाध्य तदनुवादेन ताभ्यामात्मनि स्वयंप्रकाशत्वनिषेधं प्रतिजानीते हेतुभ्यां ५
तथा चेति न चात्मनि ज्ञातत्वमात्मानमहं जानामीत्यनुभवसिद्धमपि न स्वप्रकाशत्वनिषेधनायालं ज्ञानविषयत्वस्वरू

अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति ननु कदाचिदात्मानमहं जानामीत्यनुभवः कदाचिदात्मानमहं न जानामीत्यनुभवः तथा चैतद
नुभवद्वयोपस्थापितज्ञातत्वाज्ञातत्वाभ्यां स्वयंज्योतिष्ट्वमात्मनो विरुध्यते तथाहि यद्यात्मानमहं जानामीत्यनुभवानुरोधेन ज्ञातत्वं
ज्ञानकर्मत्वमात्मनः स्वीक्रियते तदात्मनस्त्व स्वयंप्रकाशत्वानुपपत्तिः तदेव हि स्वयंप्रकाशं नाम यत् केनापि रूपेण कस्यापि ज्ञानस्य
कदाचिदपि कर्मतां न भजते
यस्य ज्ञानत्वस्यात्मनि स्वप्रकाशत्वेप्यविरोधादित्याशंक्य प्रथमानुमानसंग्रहत्वात् कथंचिद्गोति तथाहि १२
ति ज्ञातत्वं तावदात्मनि पूर्वोक्तानुभवबलेनावश्यं स्वीक्रियते यदीत्यन्वयः तर्हि ज्ञातत्वमस्तु कर्मत्वमस्तु तथा च न स्वप्रकाशत्वनि आत्मनि घटे च
षेधसिद्धिरिति तत्राह ज्ञानकर्मत्वमिति अयमत्राशयः ज्ञातश्चात्मा ज्ञातो घट इत्यनुभवाभ्यामुभयत्रापि ज्ञातत्वमविशिष्टं सं
प्रतिपन्नं न च वेदांतिमते घटे ज्ञानमिव स्थितं ज्ञानविषयत्वरूपं ज्ञातत्वं संभवति घटादेर्जडस्य ज्ञानाश्रयत्वानंगीकारात् ज्ञान
नाश्यत्वे विरोधाभावाच्च न च ज्ञातत्वमात्मन्यप्यस्त्वित्युक्तं घटादाविति युक्तं ज्ञातशब्दस्यानेकार्थत्वप्रसंगात् तस्य चान्यान्यत्वा
त् तस्मात् ज्ञानजन्यत्वमेव ज्ञातत्वमिति न वक्तव्यं किं तर्हि तत्राह तदेवेति तथा च पूर्वोक्तस्वप्रकाशत्वनिवृत्तिसाधकमनुमा ३
नं सुस्थमित्यर्थः ननु ज्ञानकर्मत्वमस्तु अस्तु च स्वप्रकाशत्वं को दोषस्तत्राह तदेव हीति स्वप्रकाशत्वज्ञानकर्मत्वयोरेकत्राद
र्शनात् स्वप्रकाशत्वे ज्ञानकर्मत्वमेव न स्यादित्यर्थः

सि॰मु॰
तूर्य

नन्वज्ञानकर्मैव स्वप्रकाशशिरोच्छेद इति तत्राह अनर्थेति परिभाषामात्रसिद्धं न यौक्तिकं विरोधादित्यर्थः अन्वप्रमेयमिति श्रुतेः कथं तस्यज्ञा
नकर्मत्वमित्याशंक्य द्वितीयहेतुसंग्रहवाक्यं विवृणोति यदिति च मामित्यादिना श्रुतिविरोधान्मामहं जानामीत्यनुभवस्यानात्मविषय
त्वेनाप्युपपत्तेः अनीशया शोचति मुह्यमान इति श्रुतेः मामहं न जानामीत्यनुभवाच्च अज्ञातत्वमेव स्वीक्रियतामित्यर्थः अस्तु ज्ञा
तत्वं तदपि न स्वप्रकाशत्वविरोधि घटादेरस्वप्रकाशे जडत्वात् स्वस्तएवाहंरूपैकरूपेः ज्ञानविषयत्वलक्षणज्ञातत्वाभावादिति
तत्राह तथापीति आत्मन्यज्ञातत्वस्य स्वीकृतावपीत्यर्थः मामहं न जानामीतिवत् घटमहं न जानामीत्यनुभवाविशेषादवश्यं घटा
देरप्यज्ञातत्वं स्वीकर्तव्यं घटादावस्वप्रकाशत्वमनुभयसिद्धं तथा चाज्ञातत्वमस्वप्रकाशत्वेन व्याप्तं आत्मनि दृश्यमानं तत्र स्वप्र
काशत्वस्य हानिमावहतीत्यर्थः ननु स्वयंप्रकाशत्वं नाम स्वयमितरनिरपेक्षतया भासमानत्वं अज्ञातत्वं चाभासमानत्वं तच्च न भा
समानत्वविरोधि घटादौ कदाचिद्भासमानस्यापि दर्शनादित्याशंक्य तत्राह नहीति यद्यपि घटादावुभयमस्ति तथापि न युगपत्तभा

अन्यथा पारिभाषिकमेव तत्स्वप्रकाशत्वं स्यात् यच्च मामहं न जानामीत्यनुभवानुरोधेनाज्ञातत्वमेव स्वीक्रियते तथापि स्वयंज्योति
ष्ट्वदिति न ह्येकस्मिन्नेव वस्तुनि युगपद्भासमानत्वमभासमानत्वं चानुभवितुं शक्यं विरोधात् न हि यदा भाति तदानीमेव न भातीत्यनुभवः
यदा न भाति तदानीं वा भातीति तत्कथं स्वयंज्योतिष्ट्वमात्मन उपपद्यत इति नैष दोषः ज्ञाताज्ञातविलक्षणस्यैवात्मत्वात् तथा
च श्रुतिः अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति

समानत्वस्य कार्यत्वेन कादाचित्कत्वादात्मनि तु युगपद्द्वयं स्वरूपप्रकाशस्या
नादिनावस्थायित्वात् अज्ञानस्यानादित्वेनाकार्यत्वात्तच्च युगपद्द्वयं विरुद्धमात्मनि न संभवति अज्ञातत्वं चात्मन्यनुभय
वादिसिद्धं तत्त्वात्मन्यज्ञानकाले भातीत्येवं स्वप्रकाशमानत्वविरोधान्नानुभवितुं शक्यमित्यर्थः विरोधं स्पष्टयति नहीति
पूर्वपक्षमुपसंहरति तत्कथमिति तदित्यव्ययं पूर्वोपपादितज्ञातत्वाज्ञातत्वलक्षणहेतुद्वयं परामृशति तस्मादित्यर्थः तदेतद्दूष
यति नैष इति अनुमाने सत्प्रतिपक्षत्वं श्रुतौ अयोग्यत्वानुमानविरोधादित्येवं लक्षणो दोषः तत्र शब्दार्थः अनुमानस्या
भासत्वादित्यभिप्रायः आभासत्वमुपपादयितुं नेति प्रतिज्ञायां हेतुमाह ज्ञातेति अनुमाने पक्षीभूतात्मनि ज्ञाताज्ञातत्वं
न वर्तते आत्मनस्तद्विलक्षणत्वादित्यर्थः परस्परविरोधेन प्रकारान्तरस्थितिरित्यायातं कथमुभयविलक्षणत्वमात्म
न इति तत्राह तथा चेति अन्यदेव तद्विदितादित्यर्थः श्रुतिविरोधेन्यायस्याभासत्वादित्यर्थः

ननु प्रमाणं विनाहं कृतोऽन्यायः आत्मा सतां नजते अयं तु न्यायः आत्मानं जानामीति प्रमाणस्य हेतुरस्तीति कथमात्मा सत्य इति चेत् स पृच्छति
आत्मानमिति अनात्मविषयो यमनुभवो नानिरूपणीयः आत्मत्वमनुभावयतीति परिहरति विशिष्टेति नन्वयमनुभवः किंविशिष्ट
मात्मानं विषयीकरोति किमज्ञानविशिष्टमहंकारविशिष्टं वा नाद्यः आत्मानमहं जानामीत्यत्राज्ञानास्फुरणात् न द्वितीयः आत्मा
नमहं जानामीत्यहंकारस्य कर्तृत्वेन पृथग्भासनात् तस्मादात्मानं जानामीत्यनुभवो न विशिष्टविषय इति तत्राह नहीति अयमत्रा
र्थः तत्तावदयं निर्विकल्पकप्रत्ययः किंचिद्विशेषविशिष्टनिर्विकल्पकाकारप्रत्ययेन भुस्याद्येन तत्रात्र तथा वस्तु सादृश्यमात्मानमित्यात्म
प्रत्ययेन ज्ञानाकारवृत्त्या स्वात्मानं संवेदयते ज्ञानं परे रिष्यते मन सद्बुद्धि यस्य स्वप्रवृत्ति गुणोपरागेण गुणाश्रया ह्यदुःखादिरेव दुः
उपाधिं विना २ खाद्युपरागश्च न तैर्यायिका ह्यदृष्टा आत्मनः स्वतोऽस्माकं अपि तु दुःखाद्युपाधीनां लक्षणं तादात्म्यात् तज्ज्ञातास्वं च यज्ज्ञानं वि अन्तःकरण २
नातथा चात्मानमहं जानामीत्यनुभव बलादेवाज्ञानानन्दादि विशिष्टं भाति न शुद्धस्वरूपं निर्विकल्पकत्वापत्तेः तदेव विशिष्टमेव ज्ञान
कर्म न शुद्धं स्वरूपमिति ननु न वस्तुतादृगनुभव विषयो विशिष्टः तथापि तस्यापि ज्ञानकर्मत्वे नयुक्तस्यात्मत्वात् नहि कुण्डलीदेवतां न देव

आत्मानमहं जानामीत्यनुभवस्य कारणैरिति चेद्विशिष्टविषयत्वमेव न दोषे तस्मिन्ननुभवे निर्विकल्पकमज्ञानानानन्दाद्यावृतं वस्तु
स्वरूपमात्रं ज्ञातीत्यनुभवः येनात्मनो ज्ञानकर्मत्वं तन्नैव तत् अपि तूपाधिविशिष्टमेव तस्य च ज्ञानकर्मत्वे न विरोधः नहि तस्य स्वयंप्र
काशत्वमस्ति शुद्धस्यैवात्मनः स्वयंप्रकाशत्वांगीकारात्

अज्ञानस्य २

स्यादेतत्तत्राह तस्य चेतितस्य विशिष्टस्य स्वप्रकाशत्वे विशेषणस्यापि
स्वप्रकाशत्वापत्तिः विशिष्टस्वरूपे धर्मस्य विशेषणस्य न्यूनत्वनियमात् अतो विशिष्टं ज्ञानकर्मत्वस्वप्रकाशं अविरोधादित्यर्थः ननु विशे अज्ञानस्यापि २
अज्ञानमपि २ षणस्यापि देहाद्युपेक्षया आन्तरत्वेनात्मत्वात्तदपि स्वप्रकाशं स्यादिति तत्राह नहीति आन्तरत्वमात्मत्वे न प्रयोजकं किं तर्हि जडवि
रुद्धत्वेन चिद्रूपत्वं अज्ञानादेश्च न चिद्रूपत्वं चिद्विरुद्धत्वात्तथा चानात्मत्वमज्ञानादेः ततो न स्वप्रकाशत्वमिति ननु विशिष्टस्य
स्वप्रकाशत्वे विशेषस्यापि ज्ञानकर्मत्वे तत आत्मनोऽपि परप्रकाशत्वमिति तत्राह शुद्धस्यैवेति स विशेषणे चोपहीतिन्यायेन विशे
षणांतिरस्कारेण शुद्धं विशेष्यमात्रं स्वप्रकाशं आत्मत्वात् तन्न विशिष्टं तस्य कल्पितत्वेनानात्मत्वादित्यर्थः ननु ज्ञातत्वानुभवो विशिष्ट
विषयो न शुद्धस्य ज्ञानकर्मत्वसंपादक इति शुद्धेऽनुमाने स्वरूपासिद्धिरिति स्थितेऽपि अज्ञातत्वानुभवो न विशिष्टविषयः संभवति वि
अज्ञातत्व २ शेषणस्याज्ञानस्यतत्संभवत्वेन तद्विशिष्टस्याज्ञातत्वाभावात् अज्ञानविशिष्टस्याज्ञातत्वे अनवस्थाप्रसंगात् अज्ञानविषयत्वे यतत्ज्ञानविशिष्टस्य २
वाज्ञातत्वादित्युक्तेः अनीशया शोचति मुह्यमानः नीहारेण प्रावृताः इत्यादि श्रुतेश्च शुद्धस्यैवाज्ञातत्वं ततश्च कथं तत्त्वरूपा
सिद्धिमित्याशंक्याह

अज्ञानं २ शुद्धस्याप्यज्ञातत्वरूपो हेतुर्नास्ति ४४ अज्ञातत्वानुमाने २

यद्यस्मादहं कं ते तेस्य साधकमन्यं   स्वप्रकाशत्वस्य २   मेस्वप्रकाशत्वविरोधिअज्ञातत्वं २
यद्यस्मादहं के स्य धत्ते व मिति ज्ञाने स्य घट साधकत्वापत्तेरिति दोषात्‌ ३

सि॰मु॰ ५० मामहं नेति यद्यप्यमनुभवो ज्ञातत्वं शङ्काभिमवस्थापयति तथापि विनाऽस्वप्रकाशत्वमात्मनोऽज्ञातत्वं बोधयितुं न शक्नोतीत्यज्ञा
तत्वं न स्वप्रकाशत्वविरोधि किं तु तदुपपादकमित्यप्रयोजकमित्यर्थः ननु ज्ञातत्वं नाम स्वप्रकाशत्वाभाववद्रूपमज्ञासमानत्वं त
अभासमानत्वं २ ज्जीवकं च प्रमाणं कथं स्वप्रकाशत्वसाधकं प्रतिप्रसंगादित्याशंक्याह तथा हीति विशिष्टज्ञानं चैतत्तत्र विशेष्यमज्ञातत्वं तत्त्ववि
षयनिरूप्यमिति विषय आत्मा अज्ञातत्वव्यावर्तकत्वाद्विशेषणं अत आत्मापि विशिष्टज्ञाने नास्ति विशिष्टज्ञानस्य विशेषणविषयत्व
नियमादित्याह तथा चेति ननु ज्ञातत्वं आत्मविषयमवभासयदपि प्रमाणमात्मानं न विषयीकरिष्यति आत्मनस्तत्रोपलक्षण अज्ञाने
त्वादिति तत्राह अन्यथेति काकवं तो देवदत्तगृह इत्यत्र कंचिदतिशयमुल्लिख्य देवदत्तगृहपरि[illegible]चैकं दारीकृत्य काकोदेव ५६
दत्तगृहव्यावर्तकस्तत्रोपलक्षणमिष्यते न चात्रात्माज्ञाने कश्चिदतिशय आत्मजन्यो घटादिविषयात् व्यावर्तको धर्मोऽस्ति अप्रतीतेः
अत आत्मैवाज्ञानव्यावर्तकोऽज्ञाने विशेषणं वाच्यं अन्यथा आत्मविषयत्वमज्ञानस्य न सिध्येदित्यभिप्रेत्याह न जानामीति नन्वा
त्मविशेषणकमज्ञातत्वं प्रमाणं भासयतु नाम तथापि नात्मनः स्वप्रकाशत्वं विशेषणविशेष्यो न येन्द्रियसन्निकर्षस्येव विशिष्ट

मामहं न जानामीत्यनुभवः आत्मनः स्वप्रकाशत्वसाधक एव तथा हि अयं हि अनुभवः आत्मविषयमज्ञानं विषयीकरोति
तथा चैतस्मिन्ननुभवे अज्ञानवदात्मापि भासत इति वाच्यं अन्यथा न जानामीत्येवं तदाकारस्यानुपपत्तेः आत्मानमहं जाना
मीति स्वयंप्रकाशतया भासमानमात्मानमुल्लिख्यैव ज्ञानलक्षणमावरणं तत्र विषयीकरोतीति

ज्ञानहेतुत्वादित्यत्राह अत इति अतो विशेषणत्वाज्ज्ञासमानमात्मानमुल्लिख्य विषयीकरोतीत्यन्वयः न विशेषणेन्द्रियसन्नि
कर्षो विशिष्टप्रतीतेर्हेतुः अतीतानागतविशेषणेऽपीन्द्रियसन्निकर्षाभावात् तत्तद्विशेषणज्ञानमेवान्वयि विशिष्टप्र
तीतौ कारणं न सन्निकर्ष इत्यभिप्रेत्याह भासमानमिति साचात्मनो भासमानता प्रमाणाद्वा प्रमाद्वा स्वप्रकाशत्वाद्वा नाद्यः
प्रमाणप्रवृत्तावज्ञातत्वविरोधात् न द्वितीयः आत्मनः कल्पितत्वापत्तेः भ्रममात्रसिद्धस्य कल्पितत्वात् ततः पारिशेष्यात्
स्वप्रकाशतयैवात्मनो भासमानतेत्याह स्वयंप्रकाशतयेति उल्लिख्य विषयीकृत्येत्यर्थः ननु भासमानत्वाभावोऽज्ञात
त्वं तच्च सति भासमानत्वे न संभवतीति तत्राह अज्ञानलक्षणमिति लक्षणं स्वरूपं तस्याभावत्वं व्यावर्तयति आवरणमि
ति अज्ञानं तावदावरकं नीहारेणावृता इति श्रुतेः आवरकं वस्त्वाच्छिनावरूपमेव दृष्टं तेन भासमानेऽप्यात्मन्यज्ञानत्वं सं
भवति ना[illegible]वयोरेकत्र रूपरसवत् [illegible]स्थित्यविरोधादिति

तस्याज्ञानस्याभावत्वं ज्ञानाभावत्वं २

नन्वेवं घटादावपि तर्हि स्वयंप्रकाशत्वं स्यात् तत्राप्यात्मवदविरोधादिति तत्राह युगपदिति अनात्मनि ज्ञानसमानप्रमाणाद्व्याप्त स्वप्रकाशस्वरू
पत्वाभावात् प्रमाणप्रवृत्तेश्चोक्तविरोधप्रसक्तात्वाभावात् ततोऽज्ञासमानत्वाज्ञासमानत्वे येपरप्रकाशे घटादावेव विरुद्धेते नात्मनी
त्यर्थः आत्मन्यज्ञातत्वसाधकप्रमाणस्य स्वप्रकाशत्वसाधकत्वमुपसंहरति मामहमिति ननु ज्ञातत्वसाधकं प्रमाणं नाज्ञातविषयस्य
स्वप्रकाशत्वसाधकं घटादावपि स्वप्रकाशत्वप्रसंगादित्याशंक्य तेनमिति घटं न जानामीत्यनुभवस्तावदात्मनीव घटादाव विशि
ष्टः घटादिरज्ञानविशेषणं विशेषणज्ञानसाध्या च विशिष्टप्रतीतिः विशेषणज्ञानं च प्रमाणाज्ञानं स्मिन्नस्यज्ञातत्वाभावात् नावेवा प्रमाणाद्विशेषण ज्ञानेऽसति प
अज्ञातत्वस्य तस्यानुल्लेखप्रसंगात् न च स्वतोजडत्वात् तन्मात्रेतर्हि तस्य कल्पितत्वमिति वक्तुमात्मनेहेन घटं प्रत्यावष्टेऽत्र येति घटस्वरूपस्य
स्वस्याप्रकाशकालत्वप्रत्यावष्टे यस्येति स्पष्टं प्रत्वात्तरं शंकते घटत्वादय इति किं बुध्नोदराकारवत्त्वं व्यक्तिपदार्थ इति पक्षे घटत्वं वा अप्य ८२
स्मादिशब्दार्थः अयमेव तत्र घट इति शेषः यत्रेति सर्वनाम्नां प्रसिद्धमात्रवाचकत्वात् तद्विशेषस्योपस्थितेर्नियामकाभावात्वये

युगपज्ज्ञानसमानत्वाज्ञासमानत्वे स्वयंप्रकाशस्याविरुद्धे इति मामहं न जानामीत्यनुभववलादेव स्वयंप्रकाशत्वमात्मन इति सिद्धं न
नु घटं न जानामीत्यनात्मन्यपीदृशोऽनुभवोऽस्तीति तस्यापि स्वयंप्रकाशत्वप्रसंग इति चेत् अथ कोऽयं घटो नाम यस्य स्वयंप्रकाश
त्वमापाद्यते घटत्वादयो धर्मा यत्र प्रतीयन्ते सोऽयमेवेति चेत् किमस्य स्वरूपं तत् सम्यगनुभूयस्तरविविच्य तया प्रदर्शितं कपाला
द्यारब्धोऽवयवी विशेष इति चेत् न अवयवावयवित्वादयो हि धर्मा घटसंबन्धाअन्येन त्वेनैव घटस्वरूपाः
वविशेषो वक्त
अव्यस्याह किमस्येति शब्देन प्रतिपाद्यं चन शुकवत् किं तर्ह्यर्थे वुध्नाद्यस्याह अनुनयेति अनुनवोऽपि न भ्रमः कल्पितत्वप्रसक्ते
रित्यभिप्रेत्याह सम्यगिति तदनुभवनमपि न प्रमेयत्वादिरूपेण किं त्वसाधारणरूपेणेत्याह स्तरविविच्येति असाधार
णघटस्वरूपं पृच्छते कपालेति कपालैरारब्धत्वे सति समवेततयोत्पाद्यत इति कपालाद्यः आदिपदं मृदाद्याह तावत्सुक्ते २
कपालादिसमवेतत्वरूपाण्यपि घटः स्यादिति सत्याचक्षयति अवयवीति शरावादिव्युदासायाह विशेष इति किमेतद्वाक्यं
कपालघटयोरवयवावयवित्वसंबन्धादिधर्मप्रतिपादनपरं किं वा घटस्वरूपप्रदर्शनपरं आद्ये प्रश्नानुत्तरं घटस्वरूपस्य
वष्टत्वादित्याह नेति द्वितीयं प्रत्याह न त्वेनेति अवयवित्वेन प्रतीतेरवयवसापेक्षत्वेन स्वस्वरूपायोगादित्यर्थः

ननु किं स्वरूपनिरूपणेन यादृक् तादृगस्तु घटस्वरूपमिति तत्राह एतदस्येति अयम्भावः यथातिप्रसंगस्य त्वयापादितुमशक्यत्वादिति शे
षः वाच्यं घटस्वरूपं न वक्तुमेव परं तु वक्तुं न शक्नोमीति परः शङ्कते एतदस्येति अशक्तेः कारणं पृच्छति कथमिति लोकविरोधेना
द्यं दूषयति नायमिति निर्विशेषत्वान्निर्वचनाशक्तिः पृष्टस्य विशेषपुरस्कारेणैव प्रवृत्तेरिति द्वितीयमनुवदति द्वितीयेपीति
निर्विशेषत्वं घटस्य त्वयैव स्वीकृतं तच्चानुभूयमानं विशिष्टसिद्धं एवं स्थिते विमृश्यते किमिति स्वतः स्वमहिम्ना स्वप्रकाश
तया निर्विशेषस्वरूपापेक्षया सिद्धं यन्मानं तेन मानान्तरेण तु केनाप्यपेक्ष्यास्यापि मानान्तरत्वात् परप्रकाशत्व
सिद्धिरिति विकल्प्य नाद्य इत्याह स्वतस्त्विति अन्तरपदं निरूपणकाले व्याख्यानाय अथ्यमङ्गीकर्तुमसं दूषयति अन्यस्येति मानान्तरं
विषयत्वेपि निर्विशेषता किं न स्यादिति तत्राह नहीति तत्र हेतुः चक्षुरादेरिति अयमर्थः चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां तावत्स्व

एतदस्य तत्स्वरूपं वाच्यं एतदस्य स्वरूपं तु विशिष्य वक्तुं न शक्नोमीति चेत्तत्कथमशक्तिः अननुभूयमानत्वाद्वा निर्विशेष
त्वाद्वा नाद्यः घटस्वरूपस्य सर्वजनानुभवसिद्धत्वात् द्वितीयेपि वक्तव्यं निर्विशेषमनुभूयमानं यत्स्वरूपं तत् किं स्वतो
नुभूयते स्वतिन्नेन मानान्तरेण वा आद्ये निर्विशेषत्वव्याघातः नहि निर्विशेषं वस्तु मानान्तरविषय इति संभवति चक्षुरा
देः सर्वस्य लौकिकस्य प्रमाणस्य सविशेषवस्तुविषयत्वनियमात् तस्मान्निर्विशेषं सकलवाङ्मनसागोचरविषयं स्वयं ।।ग्र
लो समानवस्तु घटस्वरूपं इत्यवशिष्यते

पादिगुणवत्त्वस्यैव प्रवृत्तिः सत्तया पुरस्कारेणैव तेषां प्रवृत्तेः अनुमानमपि सामान्यादिपु
रस्कारेणैव प्रवर्तते अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारत्वनियमात् शाब्दोपि विशेषवत्त्वेव प्रवर्तते आनं समवाप्तिचारप
रिहाराय सामान्यादिविशेषस्यापेक्षितत्वात् उपमानस्यापि सादृश्यादिधर्मविशेषापेक्षत्वात् सर्वप्रमाणं विशेषवि
षयनियतमिति न वेदान्तैरात्मन औपनिषदत्वव्याघातः निर्विशेषात्मनि वेदान्तानां प्रदृष्टस्य योगादिति तत्राह लौकिकेति
लक्षणया निर्विशेषाकारवस्तूपस्थापकत्वाद्वेदान्तानां तत्र प्रमाणं युज्यते इति भावः परः प्रमाणानि सर्वाणि विशे
षवत्त्वेव नियतानि अनुभूयते च निर्विशेषं स्वरूपं तस्मात् स्याद्विशेषात् स्वप्रकाशं निर्विशेषं घटस्वरूपं सिद्धमित्याद्य
पक्षाङ्गीकारेणोपसंहरति तस्मादिति

निर्विशेषात्मनि२

घटत्वादिमत्त्वः घटत्वरूपयः घटत्वादिमतो भिन्नाभिन्नावाभिन्नेति वेत्तस्य त्वाश्रयः द्वितीयेऽनवस्थापाटयः नु

नि प

ननु तथापि स्वप्रकाशं विशेषं वस्तु घटस्वरूपं न भवितुमर्हति अनात्मत्वात् पटवदित्याशंक्य स्वरूपासिद्ध्या दूषयितुं विचारयति किमि
ति भिन्नस्तु भेदको धर्मो घटत्वादिरस्तीति नेत्याह निर्विशेषत्वादिति घटत्वादि घटभेदकमस्तीति कोऽर्थः किं तद्व्यक्तिमात्रवर्तित्वे घटस्य घटत्वादि २
व्यक्तिषु वा नाना व्यक्तिः सर्वव्यक्तीनां घटस्वरूपताप्रसंगात् घटव्यक्तिभिन्नितिचेत्का घटव्यक्तयो घटत्वादिमत्य इति चेन्न अन्योन्याश्रयानव
स्थितरवस्थ इति चेन्न तत्राप्येवं पर्यनुयोगे आत्माश्रयादिदोषात् ततो निर्विशेषघट एव घट इति न भेदको धर्मोऽस्तीति विशे
षस्य च आत्मसमानस्य स्वप्रकाशत्वमङ्गीकृतमित्यभिप्रेत्य दूषणान्तरमाह धर्मीति भेदावबोधमानं न भेदमात्रमवबोधयितुमलं तस् भेदावबोधकं मानं ५
भेदमात्रस्य २ य धर्मिप्रतियोगिविशिष्टैकरूपत्वात् तन्मात्रगोचरत्वे वास्य प्रतियोगिको घटधर्मिको भेदो न मानसिद्ध इति घटात्मनो
प्रमाणतो भिन्नो न स्यात् अथ भेदावबोधकं मानं प्रतियोगिनमात्मानं धर्मिणं च घटमपि ज्ञापयतीति तत्कथं स्यात् द्वयोरपि स्व अवभासनं २
प्रकाशत्वांगीकारादित्यर्थः न चैवं घटात्मनोर्भेदे किमपि व्यतिनियामकं नास्तीत्याशंक्य इदमेवेयदयमात्मेति श्रुतेः प्रमाण

तत्किमात्मनो भिद्यते न वेति विचारणीयं भिद्यते चेन्न भेदकधर्माभावात् निर्विशेषत्वात् धर्मिप्रतियोगिनोरुभयोरपि स्वयंप्रका
शत्वेन तद्विशेषितस्य भेदस्य प्रमाणेन ग्रहीतुमशक्यत्वाच्च तस्मात् स्वयंप्रकाशात्मस्वरूपमेव घटः इति स्थितं एवं पदार्थान्तरस्य
प्यात्मस्वरूपमेवेत्यनात्मा आत्मा भिन्नो नास्त्येव कस्य स्वयंप्रकाशत्वमापाद्यते तुल्यन्यायादिति

सिद्धस्य सर्वस्य प्रथमोऽदि
त्यस्यानुवादेनात्मस्वरूपत्वस्य विधेयत्वप्रतीतेरात्मैवाविशिष्यते न घट इत्यभिप्रेत्योपसंहरति तस्मादिति आत्मस्य ज्ञा
तत्वानुभवोऽयादितत्त्वस्वप्रकाशत्वसाधकत्वोर्हि घटस्यापि स्वप्रकाशत्वं स्यात् घटविषयज्ञानत्वानुभवस्याविशिष्टत्वा
दिति निरस्तं घटस्यात्मव्यतिरिक्तस्याभिरूपणादिति इममर्थं पदार्थान्तरेष्वतिदिशति एवमिति अनात्मत्वेन प्रति
पन्नस्य सर्वस्य घटादेरात्मत्वप्रतिपादनफलमाह कस्येति यत्रानात्मनि स्वप्रकाशत्वमापाद्येत स एवात्मभिन्नो नास्ति
स्वप्रकाश आत्मनि च तदापादनमिष्टमिति ननु स्तंभादेरनात्मत्वेन सर्वतन्त्रसिद्धत्वमिति कथं तस्यात्मस्वरूपत्वमिति तत्राह तुल्ये
त्वं २ तिसत्त्वं न त्वात्माश्रयः स्तंभादिः अत इत्संभाव्य व्यवहारस्यां विषयविशेषोऽवेद्यत्वादिस्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः

नात्मत्वेन सर्वतंत्रसिद्धस्तंभादिः २

सि०मु०
५२
पुनि सतां सति
पाठो वा २

ननु यदि घटादिविषयमात्मैव न ततोऽन्यत्तर्हि आत्माकारेणैव भानं स्यान्नाकारांतरेण तस्यासत्वादिति शंकां पराकरिष्यन् ज्योतिरिति
विशेषणमुपपादितमुपसंहरति अत इति तस्य पुरुषार्थत्वनिरूपणायाह आनंदेति आनंदो ब्रह्मेति व्यजानादिति श्रुतेरिति
स्यार्थः ननु च इदं स्वर्गादिवदुपाधिसंसर्गादानंदत्वं न स्वत इति तत्राह असंगेति असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेरुपाधिसंस-
र्गो नास्तीत्यानंदैकमूर्तिरिति ननु कर्तुरात्मनो दुःखमपि संभाव्यते तत्कथं सुखैकमूर्तिरिति तत्राह उदासीन इति अवि-
कारित्वादात्मनो न कर्तृत्वं किंतूदासीन एव स इति अनात्माकारप्रतीतिमुपपादयति अनादीति नन्वेकस्मिन् शुक्तिश-
कले एक एव रजताकारो रजतमिति अज्ञानवशात्प्रतीयते न त्वनेके आकारा इति तत्कथमात्मनो अनेकाकारतया
भानमित्याशंक्यैकाधिष्ठानस्यानेकभ्रमविषयत्वे दृष्टांतमाह रज्जुरिवेति प्रपंचस्याज्ञानासिद्धत्वे फलितमाह परमार्थ

अतः स्वयंज्योतिः स्वभावानंदघनोऽसंगोदासीन एवात्मा अनाद्यनिर्वचनीयाविद्यासंबंधात्तद्वे-
नाकारेण भाति रज्जुरिव सर्पदंडाद्यात्मना परमार्थतस्तु नद्वैतं नाद्वैतं आत्मैव केवलो विज्ञानघन इति सिद्धं

तइति ननु परस्परविरोधेन प्रकारांतरस्याप्रसिद्धिरिति तस्मायातद्वैतस्य च वस्तुत्वागमत्वे द्वैतमेवात्मस्वभाव इति वाच्यं
तदपि न संभवति आत्मनो अभावात्मकत्वापत्तेः द्वैतनिरूप्यत्वेन स्वभावत्वानुपपत्तेश्चेत्याशंक्याद्वैतमप्यात्म-
नो न स्वरूपमित्याह नाद्वैतमिति किं तर्हि स्वरूपमित्याशंक्याह विज्ञानेति द्वैताद्वैतविनिर्मुक्तत्वं केवलशब्दा-
र्थः आत्मनि घटादिजगदज्ञाने चैकस्मिन्नध्यस्तमित्येकाधिकरणसंबंधाद्गौणतया घटोऽनुभूयते न घटा-
दौ वस्तुनोऽज्ञानविषयत्वमस्तीति घटादावपि न स्वप्रकाशत्वं तस्मान्नैव स्यान्मयोपपन्नत्वादित्याशयेनोपसंहरति
इति सिद्धमिति यस्य भासा जगत्सर्वं भाति स्थावरजंगमं तद्दृष्टं खल्वपूर्णं स्यात्पुरुषार्थसुखात्मकं आत्मनि प्रमाण-
सत्वेपि न दृश्यत्वेनानात्मत्वं प्रमाणाभावेन नरशृंगवन्नासत्वं प्रकाशत्वादित्येतावत् ज्योतिःपदेन स्थापितं दृश्य-
नीमानंदमिति विशेषणेनात्मनि सूचितं पुरुषार्थरूपत्वं निरूपयितुं सिद्धांतिमतसिद्धात्मस्वरूपानुवादेन त-
स२ स्य पुरुषार्थत्वमाक्षिपति

आत्मनः १

द्वैतस्याभा-
वो स्यद्द्वैतमि-
त्यभावात्मत्वा-
पत्तिः २

द्वैतनिरूप्य-
त्वेन स्याद्वै-
तस्य स्वभा-
वमुपपद्यते
अन्यनिरूप्य-
स्य स्वभावत्वा-
भावात् २

आत्मा २

आत्मेति साधनचतुष्टयसंपन्नस्याधिकारिणोऽयमुपादेयः पुरुषार्थः कथं न चेन्न कथंचिदित्यर्थः उपादेयत्वे हि साध्यत्वं प्रयोजकं न
आत्मा २ चायं साध्यः सर्वे सत्ति नित्यत्वादित्याह नित्य इति नित्यत्वासिद्धिं मा शंक्याह अविनाशित्वादिति तच्चोपपादयिष्यति मूले मूल- अविनाशित्वं च २
कारः घटवत्सावयवत्वान्न नित्य इत्याशंक्य स्वरूपासिद्धिमाह इषयति आत्मेति [illegible] आत्मत्वमात्माविशिष्टस्तेरात्मेति मात्रोतीता
आत्मनो व्यापकत्वकथनेनापि ४ त्माव्यापक इत्यर्थः ननु तथापि कथमनित्यतापरिहारो व्यापकेष्वाकाशेष्वेवमनेकान्तिकत्वदर्शनादित्यत आह सर्वेति सर्वेषु
सर्वात्मना संबंधो जगदधिष्ठानमिति यावत् न चाकाशे जगदधिष्ठानत्वं प्रसिद्धं वा तत्र अत्र सर्वोपादानत्वान्नानित्यो न वाका- स्वात्मानं
र्यमित्यर्थः ननु आत्मा नाइदेहत्वात् घटवन्न सर्वोपादानमिति नेत्याह नानुदृष्टिनानुबन्धात्मकः नानुमानकः तथा च यो आत्मान-
पि नाम यतित्वस्य स्वयं मानमेऽमापि क्रान्नयुज्यत इति न तस्य नाशः इत्यर्थः तत्र प्रमाणमाह स्वयमिति स्वत्वेति शेषः अपेक्षि- आत्मनि २
त प्रकाशेन प्रत्यक्षं माकुर्वन्नात्मनः पुरुषार्थत्वमाह प्राप्तिनवित्तिविमु[illegible]र्वो विरक्तः वैराग्ये हेतुमाह अशेषेति विषयदोषद-

आत्मायं सर्वसंबंधो नानुमानक उच्यते नित्योऽयमविनाशित्वादुपादेयः कथं न वेत् ५ ननु ऐहिकामुष्मिकसकलसांसारिक
सुखतत्साधनकलापाद्विमुखस्यानादिभवसंचितपुण्यनिचयक्षपितकल्मषस्याशेषविषयदोषदर्शनात् सादितोद्वेग-
स्य परमपुरुषार्थकामिनो मुमुक्षोः कथमुपादेयः स्यात् तत्र यद्यप्ययमात्मा नित्यः वि[illegible]नाशसामग्रीरहितत्वादात्मवि-
नाशस्य दृष्टहेतुमशक्यत्वाच्च

दृशि हेतुमाह अनादृत्येति नन्वेतादृशोऽप्यधिकारिणः किमित्यात्मा नोपादेयस्तत्राह परमपु-
रुषार्थेति एतदेव स्पष्टयति मुमुक्षोरिति वक्ष्यमाणयुक्तेरात्मा न पुरुषार्थ इति भावः ननु नित्यं सांसारिकं सुखं क्षयित्वाद्व-
नु तावदुपेक्षणीयं आत्मनो नित्यत्वेन क्षयित्वादिदोषानाकलितत्वात् कथं नोपादेयत्वं सा शंक्य नित्यत्वं तावदंगीकृत्या-
प्युपादेयत्वं निराकरोति नन्वेत्यादिना तत्र यद्यप्यात्मा नित्यस्तथापि तस्यानुपादेयत्वमेवेति संबंधः तेनान्वयः नित्यः उपादेयः कथं नवा इत्यनेनान्वयः ५
विनाश ५ आत्मा अविनाशित्वादाकाशवत्तेन च स्वरूपासिद्धिः आत्मविनाशस्य तत्सामग्र्यभावेन दुर्निरूपत्वादित्यस्मिन्नुक्त-
हेतुमाह विनाशेति समवायिकारणनाशो वा असमवायिकारणनाशो वा सामग्री पुरुषेण स्येन वा कार्यस्या-
त्मन उत्पन्नयमस्ति अकार्यत्वं चानाद्यदृष्टप्रवाहाधारत्वादिति प्रागेवोक्तमिति ननु कार्यदर्शनं चेदस्ति तर्हि सामग्र्यपि
कल्प्यतामिति नेत्याह आत्मेति विनाशेति

सि॰मु॰ ४२

अणुत्वमुपपादयति स्वमते नेति स्वभावात्मा आत्मा भावो ग्राह्यः ग्राह्यकाले आत्मविनाशकाले ग्राहकस्यात्मनो भावाच्छिन्न
वान्येनात्मनान्यस्यात्मनो भावो गृह्यते इति सांप्रतं ग्राह्यस्यात्मत्वाभावादात्मीयाभावस्य गृहीतुमशक्यत्वात् किंच
तद्ग्रहणं प्रत्यक्षमनुमानं वा नाद्यः अन्यात्मनोऽन्यात्मानं प्रत्यतीन्द्रियत्वेन तत्स्मृतियोगिक संसर्गाभावस्य गृहीतुम आत्मन्
शक्यत्वात् संसर्गाभावस्य प्रत्यक्षत्वे प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वस्य तंत्रत्वात् नापि द्वितीय इत्याह न चेति परिच्छिन्नत्वहेतोरपरू
षत्वाच्छिन्नस्यात् आत्मत्वादिति परिच्छिन्नत्वे प्यात्मत्वं किं न स्यादित्याशंक्याणुत्वसपक्षार्थमाह आत्मा हीति वस्तुका
लदेशैरपरिच्छिन्नत्वादात्मेत्यर्थः उक्तमर्थं वेदव्यासोक्त्या दृढयति यत आप्नोतीति यस्मादर्थान्यदाप्नोति यस्मात्स्वमुत्सन्नं यद्येय
स्मात्कृत्स्नानन्यात्मनो निरवच्छिन्नप्रतियाप्नोतीत्यात्माय स्मात्सुषुप्त्यादौ अज्ञानकार्याण्यात्मनोऽज्ञानवशा

त्स्वसत्ताकाले ग्राह्याभावात् ग्राह्यकाले ग्राहकाभावात्तन्न च परिच्छिन्नत्वात्स्वानित्यत्वमनुमेयं आत्मत्वाद्यत्वात्
परिच्छिन्नं यत आह यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते इति व्या
पकस्यापि गगनादेरनित्यत्वदर्शनमिति चेत्तन्न व्यापकत्वापरिज्ञानात् सर्वसंबद्धत्वं हि व्यापकत्वं

त्या
देवात्मन्युपसंहरति वा तस्मादात्मनोऽहं यदादत्ते इति यस्माच्च विषयान् विषयाञ्छ्रित्वा हरतीत्यश्नि प्रकाशयति तस्मा
दात्मेत्याह यच्चात्तीति यस्माच्चास्य निरूपणीयत्वेन प्रकृतस्य संततो निरन्तरं तत्र्येण भावो वस्थितिः स्वस्मिन्नेव नान्यत्र
आ अन्यस्यानात्मनो भावात् तस्मात्स्वात्मसेनातती स्वात्मागमनफलं हि तत्सदेशावस्थितिः न चात्मव्यतिरिक्तं वस्त्व
स्ति तस्मादात्मन्येव स्वरूपे पूर्णतया वस्थितिरेव संततो भाव इत्याह यच्चास्येति तथा च परिच्छिन्नत्वं स्वरूपाद्विहं
तत्त्वात्मानित्यः अपरिच्छिन्नत्वात् व्यतिरेके घटादिवदिति स्थितं अत्रानुमाने व्यभिचारं शंकते व्यापकस्या
पीति गगनादेः साध्याभाववद्वृत्तित्वभावेन परिहरति नेति गगनादेर्व्यापकत्वाभावं वक्तुं व्यापकस्वरूपमाह स
र्वेति

घटादिष्विव २ पटादिः २

ननु सर्वसंबद्धत्वं नाम सर्वसंयोगित्वं तच्च गगनादावस्त्येवेति तत्राह सर्वेष्विति न त्वाकाशादयोपि सर्वेष्विव सर्वात्मनासं
बद्धा एव तेषां निरवयवत्वेनैकदेशेन संबद्धत्वाभावादिति तत्राह अननुगतानामिति अननुगतादिपरस्परव्यभिचारि घटपटादयः २
णः अधिष्ठानं सत्तापृथं नानुव्यभिचार्यैव व्यभिचार्य तत्र तस्याधिष्ठानं न किं तस्यादिति नेत्याह नहीति अन्यत घटादि अन्ये
नात्मना पटादिष्विति सर्वात्मना निःशेषतया व्याप्यते सत्त क्रियत इति नहीत्यर्थः न सर्वात्मना व्याप्त्यभावे हेतुमाह
व्याप्येति व्याप्यं स्वरूपतोः स तस्यादिरित्यर्थः सत्ताद्वयस्येकत्रायोगात् इत्याह व्यापकेति व्यापकस्य स्वरूपं सद्रूपता तया
विनिर्मुक्तस्य व्याप्यानुगतस्य घटादेः स्वरूपस्याभावात् तथा च यस्य युक्तसत्तया घटादि व्याप्यं स तदेव वस्तु सत्स्यात
न व्याप्यमिति ननु व्याप्यस्य व्यापकपृथक्सत्वे पि स्वरूपसत्ता न विरुध्यते देशांतरे व्यापकसत्वे एकदेशांतरे स्वसत्तेति
स्व

सर्वेष्विति सर्वात्मना संबद्धत्वमननुगतानामधिष्ठानमिति यावत्तत्स्वन्येनात्मसर्वात्मना व्याप्यते व्याप्यस्वरूपासत्वप्रसंगा
व्याप्यस्वरूपा द्व्यापकस्वरूपविनिर्मुक्तस्वरूपाभावात् अन्यथा सर्वात्मना व्याप्त्यसंभवात् न च कालदेशावस्वपरिच्छिन्नेप्यात्मनि
भावात् ११ २२ प्रमाणांतराप्रेक्षानानुवत्त्वयप्रतिभासमानत्वात् सर्वजगदवभासकत्वेन श्रुतो प्रसिद्धत्वात् तमेव भांतमनुभाति
सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः

व्यवस्थोपपन्नेरिति नेत्याह अन्यथेति यस्मिन्नेकदेशे व्याप्यं स्वरूपं सन्नास्ति
तस्मिन्देशे व्यापकव्याप्तिरस्ति न वा अस्ति चेत् किं व्याप्यसत्तया व्यापकसत्तया एव तत्र सत व्यवहारोपपत्तेः नास्ति चे
त् हि सर्वात्मना न व्याप्तिसिद्धिरिति नानात्मस्याधिष्ठानमिति सर्वाधिष्ठानमात्मैव न गगनादिरित्यर्थः एतावता
आत्मायं सर्वसंबद्ध इति चरणो व्याख्यातः ननु तद्व्याप्यात्मनो न सर्वाधिष्ठानत्वं जडत्वेनातात्त्वायोगात् जडत्वं
च सर्वप्रत्ययवेद्यत्वादिति तत्राह न चेति स्वयंप्रतिभासत्वं साधयति सर्वेति सर्वेष्वात्मभास्यं तेन च कथमात्मा
भासयितुं शक्यते न हि घटः प्रदीपं भासयतीति शक्यते वक्तुं तस्मात् स्वप्रतिभासत एवात्मेत्यर्थः

नैयायिकादीनां मते आत्मनो जडत्वेन २

सि०मु०
४४

यद्यपि निसर्गात्मा हृषितादिदोषानास्कंदितत्वादुपादेयः इति युज्यते तथापि तस्योपादेयत्वं न संभवती साक्षिप्रतीति
थापीत्यादिनात्मा अनुपादेयः सुखदुःखाभावेतरत्वात् घटादिवदित्यर्थः सिद्धांती सौध्यमाक्षिपति नन्वित्यनु अनुपादेयत्वं २
पादेयत्वं विकल्पपराकर्तुं षोडा विकल्पयति आदाने साध्विनाऽविषयत्वमिति छेदः एतदिति एतेन स्वकृतिसा
ध्यत्वविरहेणेति सुखदुःखाभावेतरत्वमात्रमित्यर्थः संभावितपक्षांतरसंग्रहायाह अन्यदिति आदानक्रियायाऽवि
षयत्वमात्मनि परैः सिद्धांतिभिरपि स्वीक्रियते यतः स्पर्शवतः क्रियावतः एव हस्तादिभिरानयनं नाक्रियस्यात्मनः इ
प तीष्टापत्त्यादूषयति नाद्य इत्यादिना तथा चानुमानेन सिद्धसाधनमिति भावः किंच नेदमुपादेयत्वलक्षणमलक्ष्येषु म
खादिगतत्वादित्यादूषणांतरमाह सुखेति लक्षणं तत्रोपपादयति नहीति इच्छाविषयत्वस्य विरहो यत्र सोऽनुपादेयः

तथापि सुखदुःखाभावेतरत्वादनुपादेयत्वमेव ननु किमिदमनुपादेयत्वं आदानक्रियाऽविषयत्वं वा इच्छाविषयत्ववि
रहो वा स्वकृतिसाध्यत्वविरहो वा एतद्द्विप्रोषितसुखदुःखाभावेतरत्वं वा विशेष्यमेव वा अन्यद्वा नाद्यः इष्टापत्तेः सु
खदुःखाभावयोरप्यनुपादेयत्वापत्तेश्च नहि सुखं वा दुःखाभावो वा आदानक्रियया विषयीक्रियते न द्वितीयः
इच्छातद्विषयत्वयोरप्यनुपादेयत्वापत्तेः ताभ्यामुपलक्षितं विषयस्वरूपमेव इति चेन्न दुःखस्याप्युपादेयत्वापत्तेः ज्ञानवि
षयस्येव इच्छाविषयत्वात्

इति द्वितीयं पक्षं दूषयति न द्वितीय इति परस्परविरोधे न प्रकारांतरस्थितिरिति न्यायादिच्छा
विषयत्वानधिकरणत्वस्यानुपादेयत्वे इच्छाविषयत्वमुपादेयत्वे पर्यवसितं तत्रेच्छातद्विषयत्वाभ्यां विशिष्टो यो वि
षयः स उपादेय इत्युच्यते ताभ्यामुपलक्षितं विषयस्वरूपमात्रं वा आद्यं पराकुर्वन् हेतुमाह इच्छेति द्वितीयमुत्था
पयति ताभ्यामिति तत्रापीदं विवेचनीयं यावानिच्छाविषयस्तावान् सर्वोऽप्युपादेय उतेच्छाविषयैकदेशः अथवा इ
च्छाविषयविशेष्यमात्रमिति तत्राद्यं निराचष्टे नेति हेतुमाह दुःखेति ननु दुःखं कोऽपि नेच्छतीति पूर्वाकामसपाकार
णायाह ज्ञानेति दुःखाभावस्तावत्सुखरूपार्थतया सर्वैर्विद्यते इत्यादर्शनेन यावानर्थो विषयीक्रियते तावंतमर्थं इच्छापि
विषयीकरोति ज्ञानेच्छाकृतीनां समानविषयत्वनियमात् ॥

ननु दुःखाभावज्ञानेऽपि दुःखं विशेषणतया प्रतियोगित्वेन न विषयः तस्य निर्विकल्पकत्वेनैव वैशिष्ट्यानवगाहित्वादिति
त्राह इच्छाजनकस्येति न हि किंचिदिदमिति निर्विकल्पकमिच्छां जनयितुमलं विषयसौन्दर्यावगाहकत्वात् विषयसौन्दर्य
ज्ञानजन्या हीच्छेति न्यायविदां स्थितेः न हि विषयसौन्दर्यावगाहि तत्ज्ञानं निर्विकल्पकं युक्तं वैशिष्ट्यानवगाहित्वादत एव
वाह सविकल्पकत्वेनेति अस्तु दुःखाभावज्ञानं सविकल्पकं तथापि कथं तस्य दुःखविषयत्वमित्यत्राह दुःखाभावेति अभावज्ञा
नस्य विशिष्टविषयत्वेन प्रतियोगिदुःखविशेषणविषयत्वादित्यर्थः ततो यावानिच्छाविषयस्तावान्सर्वोपादेयस्येत्येक
थने दुःखमुपादेयमिति स्थितं द्वितीयं पूर्वकल्पे विषयेत्यत्र आत्माप्यादूषयति नेत्यादिना न हि सुखविषयिण्या इच्छायाः सुख
मेकदेशः विषयान्तराभावादित्यर्थः ननु न सुखमात्रं पुरुषार्थः किं त्वात्मीयं तथा चेच्छाप्यात्मीयसुखविषयिणीति कथं सु
खेच्छाविषयैकदेशत्वाभाव इति चेन्न सुखे पुरुषार्थत्वस्यात्मीयोपाधिकत्वापत्तेरिति तृतीयं पूर्वकल्पे इच्छेति तथा च न दुःखमु
पादेयत्वं इच्छाविषयत्वे विविशेष्यत्वानावादित्यर्थः अहं स्वर्गी स्यामितीच्छायाः स्वर्गविशेषणविशिष्टात्मविषयिण्या विषयवि

इच्छाजनकस्य ज्ञानस्य सविकल्पकत्वेन दुःखाभाववविशेषणदुःखविषयत्वाद्विषयैकदेश इति चेत्तन्न सुखेतरस्यावान्तरेच्छावि
षयविशेष्यस्वरूपमात्रमुपादेयमिति चेत्तन्न अहं स्वर्गी स्यामित्यत्रात्मनोऽपि तत्त्वापत्तेः न तृतीयः स्वकृतिसाध्ययोरपि दुःखत उपादेयत्वापत्तेः २मू०
स्वकृतिसाध्यत्व विरहरूप २मू० त्साधनयोरनुपादेयत्वात् न चतुर्थः विशेषणवैयर्थ्यात् न पंचमः साध्यावैशिष्ट्यात् साध्यहेतोरैक्यात् [illegible]॥

कोप्यस्यात्मनोऽपि पूर्वपक्षानतिमतोपा
देयत्वापत्त्या द्वितीयपक्षे तृतीयपक्षं दूषयति न अहमिति अनुमाने च बाधपक्षनिरिति भावः स्वकृतिसाध्यत्वस्य विरहो यस्मि
न् धर्मे सोऽनुपादेय इति तृतीयं पक्षं पराचष्टे नेत्यादिना तत्र बाधपक्षनिरिति भावः एतद्विशेषितं सुखदुःखाभावेतरत्वमुपादेय स्वकृतिसाध्यत्व विरहविशेषणप यागादौ ४
स्वकृतिसाध्यत्व विरहरूपं विशेषणांशे चतुर्थपक्षे ५ त्वमिति चतुर्थः पक्षः विशेष्यमात्रमिति वक्ते सुखसाधने यागादावनुपादेयसाध्यसत्त्वेऽपि च तद्विशेषणांशे तत्र नास्तीति
नातिव्याप्तिरिति तं मनं पक्षं दूषयति नेति हेतुमाह विशेषणेति सुखसाधनस्य यागादेर्न स्व[illegible]प्राधान्येनोपादेयता किं तु
सुखोपाधिकीति विशेष्यमात्रे लक्षणत्वेन तत्र लक्षणेऽपि नातिव्याप्तिः परमपुरुषार्थत्वाभावस्य सुखसाधनेऽपीष्टत्वादिति वि
शेषणांशव्यर्थमित्यर्थः सुखदुःखाभावेतरत्वमनुपादेयत्वमिति पंचमपक्षं पराचष्टे नेति पंचम इति साध्येति तथा च सं
दिग्धासिद्धो हेतुरनुमाने दोष इति भावः

ननु यद्यात्मनः दुःखाद्यात्मकत्वमनभ्युपगतं तर्हि तस्य सर्वात्मकत्वव्याघात इति तत्राह नचेति स्य

सि०मु०
४५

संभावितं बहुं पराचष्टे अन्यस्येति ननु किमिति निर्वचना प्राक्तिः दुःखाद्यात्मकत्वस्यैवानुपादेयार्थत्वादिति नेत्याह दुःखेति आत्मनो दुःखा
द्यनात्मकत्वे अपसिद्धांतं पूर्वांकित्वा निराचष्टे नवेत्यादिना आत्मनः सर्वाधिष्ठानत्वं नाम अध्यस्तस्य सत्तास्फूर्तिप्रदत्वं न तु मिथ्याका
र्यात्मकत्वमपि कुत इत्यत आह नहीति मिथ्यानिर्वचनीयं दुःखादि मिथ्यात्मकं दुःखादितादात्म्ये सत्यत्वहानेरिति हेतुमाह स
त्यद्विति सिद्धांती स्वपूर्वपक्षमुपसंहरति तथा चेति आपद्यते साधनत्वस्य र्थः तमेतं सिद्धांति पूर्वांकित दोषं पूर्वपक्षी पराचष्टे नेति
तत्र हेतुमाह इतरेति अनुपादेयत्वं हि उपादेयत्वेन प्रतियोगिना निरूप्यते तेन विना दुर्ज्ञानमिति तदर्थं प्रतियोगिनमुपादेयत्वं अनुपादेयत्वज्ञानार्थं प
अन्यानुपसर्जनत्वरूपं विज्ञेयमित्यर्थः अन्येषामिति आत्मादीनां तदुपसर्जनत्वात् सुखदुःखाभावोप्युपसर्जनत्वात् आत्मा
तावत् सुखादीन्प्रति अधिकरणतयोपसर्जनमेव मन्यत्र पुरुषं ननु सुखं वा दुःखाभावो वा आत्मैव ततः कथं तस्योपसर्जनत्वमिति तत्राह

आत्मनः

अन्यस्यानिर्वक्तुमशक्यत्वात् दुःखसत्साधनतादात्म्यस्यानभ्युपगमपराहतत्वात् न च सर्वात्मकत्वव्याघातः सर्वाधिष्ठानत्वस्यैव सर्वा
त्मकत्वस्यार्थत्वात् न हि सत्यस्य मिथ्यातादात्म्यमस्ति सत्यत्वविरोधात् तथा चानुपादेयत्वस्यैव निर्वक्तुमशक्यत्वात् किमिदम
नुपादेयत्वमात्मनो निष्टमायाद्यत इति चेन्न इतरानुपसर्जनत्वस्यैवोपादेयार्थत्वात् तच्च सुखदुःखाभावयोरेव अन्येषां तदुप इतरानुपसर्जनत्वं इ० मू०
र्जनत्वात् सुखदुःखाभावेतरश्चात्माभावरूपत्वेन दुःखाभावानात्मकत्वात् सर्वशून्यात्मकत्वे दुःखाभावात्मकत्वमप्यस्तीति
चेन्न विज्ञातुरात्मत्वात् न च शून्यं विज्ञातृ

सुखेति आत्मनो दुःखाभावरूपतां पराचष्टे नावेति नंच दुःखाभाववादिनं प्रति भाव आत्मा दुःखाभावरूपः भावरूपत्वात् इत्यत्र भावत्वे स्वरूपासिद्धो न च वा
रूपत्वेनेति स्वरूपासिद्धो हेतुरिति सांप्रतं अहमिति स्वात्मप्रतीतिरित्यविवादं न चेयं प्रतीतिर्दुःखनिरूप्या दुःखप्रतीतावपि जा
यमानत्वात् ततो दुःखानिरूप्यत्वात् भावा वा स्मेतिनत्वमपि चाप्यात्मा अमिति चास्ति च शून्यं ततश्च सर्वेषां तत्वं यच्छून्यं सम
वात्मा न भावः ततो दुःखाभावात्मकत्वमप्यस्तीति कश्चित्तं प्रत्याह सर्वेति शून्यं ज्ञेयं वा ज्ञातृ वा आद्ये निषेधयति नेति ज्ञेयत्वे
आत्मत्वं न स्यात् विज्ञातुरेवात्मत्वात् अन्यथा घटादीनामप्यात्मत्वापत्तेरिति द्वितीयं निरस्यति न चेति ज्ञानानाश्रयत्वादित्य
र्थः

नच ज्ञानानाश्रयत्वं शून्यस्याप्युक्तमित्याह नचेति शून्यं खल्वसर्वाभावः नच स भावस्याश्रयो भवितुमर्हति अभावस्य भावधर्माश्रयत्वादर्शनादि
ति हेतुमाह अभावस्येति ननु यद्यपि भावो न भावाश्रयः प्रमाणाभावात्तथापि भ्रमात्कल्पनया तथास्तु न हि भ्रमस्य किंचिदशक्यमस्ती
त्याशंक्य तत्रारोपित इति तर्हि यदन्विततया आरोपितं प्रतीयते स आरोपविषयमाधिष्ठानं प्रकृतारोपस्तिन वा अस्ति चेत् तर्हि तदाश्रमित्याह तर्ही
सिद्धिती यं प्रत्याचष्टे न हीति सर्वत्र भ्रमे घटाकारस्यानुभवादिति शेषः अधिष्ठानसत्त्वपक्षे तत्त्वं वा यमित्युक्तं तत्र किं शून्याद्यदधिष्ठान
मुत शून्यमेव नाद्यः शून्यतायाः कल्पितत्वप्रसंगात् अधिष्ठानभिन्नस्य कल्पितत्वात् द्वितीयं प्रांकते शून्यमेवेति अध्यस्तं हि अधिष्ठाना
नुगततया तत्तादात्म्येन प्रतीयते न चारोपिते शून्यानुगतिरस्ति आरोपितस्य सत्त्वेनैव प्रतीतेरिति दूषयति तर्हीत्यादिना किंच

न च विज्ञानं शून्याश्रयं अभावस्य भावधर्मकत्वानुपपत्तेः आरोपितो धर्मधर्मिभाव इति चेत् तर्ह्यारोपस्याधिष्ठानं वाच्यं न हि निरधि
ष्ठानो भ्रमोस्ति शून्यमेवेति चेत् तर्हि शून्यस्यापि शून्यमेव सर्वः सर्वप्रतीयात् न च तथास्ति सत्त्वेनैव सर्वस्य प्रतीतेः किंच सर्वस्यारोपितत्वे
आरोपाधिष्ठानस्य पूर्वमेव सिद्धिर्वाच्या सा च स्वतः परतो वेति कथं शून्यं स्यात् न हि शून्यं स्वतः सिध्यति अन्यथा परिभाषामात्रत्वापत्तेः
तस्मात् भावरूपत्वादेव दुःखाभावानात्मकत्वं शून्यस्य १

तच्छून्यं सर्वभ्रमाधिष्ठानमुक्तं क्वचिदेव आयेत तस्य प्रतीतिर्वाच्या ज्ञातस्यैवाधि
ष्ठानत्वात् सा च प्रतीतिः स्वतः परतो वा परतश्चेत् तत्परस्य सर्वस्य कल्पनाभावः प्रागसिद्धेः सिद्धो वा कल्पितत्वस्य हतेः स्वतश्चेत् तर्हि शून्यस्य स्व
सिद्धिरित्याह किंचेत्यादिना ननु शून्यं स्वत एव सिध्यतु को दोषस्तत्राह न हीति ज्ञानानात्मकत्वादित्यर्थः अस्तु तर्हि स्वप्रकाशत्वाय स्वतः
तस्य ज्ञानात्मकतापि सर्वतो बलवती अन्यथानुपपत्तिरिति चेत् तत्राह अन्यथेति स्वप्रकाशज्ञानस्य जगदधिष्ठानस्य शून्यमिति
नामकरणे परिभाषामात्रं तन्न वस्तुतः शून्यं भावरूपत्वादित्यर्थः यदि क्वचिदेव भ्रमे शून्यमधिष्ठानं सर्वत्र तर्हि ज्ञानिचा
रित्वान्न स आत्मेति सिद्धो भावरूप आत्मेत्युपसंहरति तस्मादिति भावात्वम अवस्थापनस्य फलमाह दुःखाभा
वेति ॥

अकार्यत्वात्मात्मनस्तत्वस्य धर्मस्रगादिकारणानपेक्षत्वात् स्र

आत्मनिर्दुःखाभावत्वं पराकृत्य सुखात्मत्वं प्रतिज्ञातमुपपादयितुमुपक्रमते नचेति आत्मा न सुखरूपः अकार्यत्वात् आकाशवदित्य
र्थः यद्यात्मा न सुखरूपः विषयज्ञानाजन्यत्वात् यत्सुखं तद्विषयज्ञानजन्यं यथा संप्रतिपन्नं सुखमित्यर्थः आत्मनो विषय
प्रतीत्यजन्यत्वेपि सुखरूपता किं न स्यादिति तत्राह सुखस्येति तज्जन्यत्वात् स्रगादिविषयज्ञानजन्यत्वनियमादित्यर्थः अन्यथेति
तज्जन्यत्वस्यार्थः तदर्थितया सुखार्थितया तदुपादानं स्रगादिविषयोपादानं तन्न स्यादित्यर्थः न ह्यकार्यार्थी कारणमुपादत्ते पिपासो
पशांत्यर्थमपि कश्चिन्नदुग्धोपादाने प्रसंगादिति जन्याजन्येति जन्याजन्यत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासात्सुखात्मनोरभेदस्तादात्म्यं न
युक्तमित्यर्थः ननु सुखे जन्यत्वमसिद्धं तस्याकार्यत्वात् कथं तर्हि सुखार्थी स्रगाद्युपादत्ते आत्मनि नित्याकार्यसुखसंबंधायेति ने
त्याह नचेति तेनत्वपात स्रगादिनेत्यर्थः तत्र प्रतीतिहेतुत्वेनाहं सुखमिति सुखस्वरूपोस्मीति प्रतीतिर्न तत्संबंधांशे साधनोपादा
नमन्यथासिद्धमित्यर्थः किंच सुखात्मनोः संबंधः समवायो वा संयोगो वा आद्ये तदंशे साधनोपादानं न कीर्णां तस्य सत्वे सति

११६ त्रि २ समवाय२ सुख २ समवायस्य२

न च सुखात्मकत्वं स्रगादिविषयज्ञानाजन्यत्वात् सुखस्य च तज्जन्यत्वात् अन्यथा तदर्थितया तदुपादानानुपपत्तेः जन्याज
न्ययोरभेदानुपपत्तेः न च सुखसंबंध एव तेन जन्यः सुखं मे जातमिति प्रतीतेः सुखात्मनोः संबंधस्य समवायस्याजन्यत्वात् च
न च स्वात्मा ऽसंबद्धः स्वतंत्रे सुखे प्रमाणमस्ति त्वया चांगीक्रियते त्वयाप्यात्मतादात्म्यापन्नस्यानित्यसुखस्यैव स्वीकारात्

नित्यत्वेनाजन्यत्वादित्याह सुखात्मनोरिति द्वितीयं दूषयति नचेति अप्राप्तयोः स्वतंत्रयोः प्राप्तिर्हि संयोगः स्वात्मा ऽसंबद्धे स्व
प्राप्ते स्वतंत्र इत्याह स्वतंत्र इति प्रमाणं नास्तीति न च सुखात्मसंयोगे साधनोपादानमन्यथासिद्धमित्यर्थः ननु स्वतंत्रे नित्य
सुखे स्ति प्रमाणं नित्यं समानंदमिति श्रुतेः सामानाधिकरण्यप्रतीतेः मयापि च श्रुतिमात्रप्रमाणके नायमर्थः स्वीक्रियत इति
कथं न तत्र प्रमाणमस्ति त्वं कथं वा न ममांगीकार इति तत्राह त्वयापीति स्वातंत्र्यं नाम मन्निमित्तत्वं किंतु आत्मभिन्नतया नाटक्षे
नावस्थितिः न च सुखं तादृक् त्वया स्वीक्रियते ब्रह्मपदसामानाधिकरण्यादात्मतादात्म्यापन्नस्यैव सुखस्य स्वीकारात्
त्मन एव च ब्रह्मत्वादित्यर्थः ननु तर्हि श्रुतिबलादेव सिद्धमात्मसुखयोस्तादात्म्यं त्वां मां च प्रति श्रुतेरविप्रतिपत्तिश्चेन्न
नेत्याह कष्टस्य दुःखविरोधेन श्रुतेरयोग्यत्वयोपचारपरत्वादन्यथाहं सुखमिति कोपि प्रतीयादिति

नचेतिप्रतिज्ञायां २

स्रगादिविषयज्ञानाजन्यत्वा२ अन्यथेति पूर्वः४

सुखसाधनं स्रगादि२

यदि सुखदुःखाभावेतरोपि पुरुषार्थः स्यात्तर्हि सुखदुःखाभावेतरत्वस्य
साध्यगमकत्वं न स्यात् ४

सुखदुःखाभावेतरत्वं
हेतुरस्तु २

हेत्वंतरमाह किंचेति यस्मात्पूर्वोक्तयुक्तिभिरात्मनः सुखदुःखाभावान्यत्वं सिद्धं तस्मादुपसर्जनरूपोऽनुपादेय एवात्मेति सिद्धमित्यनुपादेयत्वसाधक
मनुमानं निगमयति तस्मादिति आत्मानुपादेयः सुखदुःखाभावेतरत्वात् घटादिवत् व्यतिरेके सुखादिवदित्यर्थः ननु हेतुरस्तु मास्तु चानुपादेयत्वरूपसा
१ ध्यमात्मनि किं विरोधकमितिनत्राह नचेति हेत्वभावे साध्यमेव न स्यात् तर्हि सुखदुःखाभावाभ्यामन्यः कश्चित्पदार्थः पुरुषार्थोस्ति येन तत्र व्य
भिचारेणोक्तहेतोः साध्यागमकत्वात् उक्तहेतुमत्यप्यात्मनि पूर्वोक्तसाध्यं न सिद्ध्येदित्यात्मनो ममत्वरूपादेयता स्यात् नैवमस्तीत्यर्थः ततः साध्याभावे
तु हेतुरेव न स्यादितिहेत्वभावापत्तिविपक्षे बाधिकेति भावः अस्तु तर्हि आत्मन्यनुपादेयत्वे साध्ये आत्मेतरत्वमुपाधिः नच साध्यव्याप्तिः उपाध्यभावस्यात्म
त्वस्य साध्यानुपादेयत्वाभावेन पुरुषार्थेन व्याप्तत्वात् ततो न भवदीयो हेतुः साधुरिति नेत्याह नचेति प्रयोजकबोधकमित्यर्थः न पक्षेतरत्वमुपाधिः अ
५ नुमानमात्रोच्छेदापत्तेः कथं तर्हि तेजोनुष्णत्वानुमाने तेजोभिन्नत्वमुपाधिः तस्य बाधोन्नीतत्वात् नचतथा प्रकृते बाधोस्ति लोके आत्मनः पुरुषार्थत्वेनो
पादेयतया व्यवह्रियमाणत्वादित्याह तथा इति नन्वगत्या आत्मनः एवोपादेयत्वं लोके वाच्यं अन्येषामात्मभिन्नानामपुरुषार्थत्वात् न च सुखादिकं पुरुषा

किंच सुखात्मनोः तदात्मैवाहं सुखमिति प्रतीतिप्रसंगः नच तदस्ति तस्मात्सुखदुःखाभावान्यत्वादनुपादेय एवात्मा न तु ताभ्यामन्यः पुरुषार्थो
स्ति येनात्मा ममत्वेनामुपादेयः स्यान्न चात्मत्वमेव परमपुरुषार्थताप्रयोजकम् तथा लोके व्यवहाराभावात् सुखं मे स्यात् दुःखं मा भूत् इत्या
त्मसंबंधिसुखदुःखाभावयोरेव काम्यमानत्वात् न च आत्मा मम स्यादिति कामनास्ति न चाकाम्यमानपुरुषार्थः न चायमलौकिकः पुरुषार्थः
सुखं स्यात् पुरुषार्थः २ र्थः परसुखादेरपि तथात्वापत्तेः आत्मीयत्वेनेति चेत्तर्ह्यात्मैव पुरुषार्थतया लोकव्यवहारानुलंघनेनैव वेदेन पुरुषार्थप्रतिपादनात् ॥
व्यवहर्तव्य इतिनेत्याह सुखं मे स्यादिति अयमत्राशयः निरुपाधीच्छाविषयो हि पुरुषार्थत्वादुपादेयः स एव च तथा व्यवहारयोग्यः सुखदुःखाभावश्च तत्
यानचात्मसंबंधिनावेव तौ तथा न शुद्धाविति वाच्यं आत्मनः सुखदुःखाभावोपश्लेषकरणतया कारकत्वात् कारकस्य चोपसर्जनत्वेन वस्तुतोऽनुपादेय
त्वादिति ननु सुखं मे स्यादिति कामना आत्मसुखविषयिणी तत्र सुखवदात्मापि विषयोस्तु किमित्यौपाधिकत्वं कामस्येति तत्राह नचेति सुखानुपादित्वे
वले आत्मनि कामनाया अदर्शनात् तदुपादते च तस्मिन्दर्शनात् सुखादिकमेव काम्यत्वात् तस्मात्ततो नात्मा पुरुषार्थ उपादेय इत्यर्थः ननु आत्मलाभान्नप
रं विद्यते आत्मकाम का स्यादित्यादि श्रुतिबलादात्मनः काम्यमानत्वावगतेः पुरुषार्थत्वेनैति चेदिति नेत्याह नचेति एतस्य श्रुतिरसिद्धतात्पर्यकस्य स्याद्विरो
धसिद्धये लोकव्यवहारमपेक्षते नेन वा अपेक्षते चेत्तर्हि तदभावे कथमात्मनः काम्यमानतया पुरुषार्थतां प्रतिपादयेदिति नचेति प्रतिज्ञातं पोद्धेतुमाह लोकेति

पुरुषार्थ
त्वव्यवहा
रयोग्यः १

नमकलाभः किंचित्तैलिकवत्लोकेवलोक्यतिलक्ष्यतिमवं

तत्परत्वात् श्रुतिलोकः। लौकिकव्यवहारानुसंधानेनैव
व्यवहारवाधिकाः५ वेदेन पुरुषार्थविधिविषादनात् दित्विसमुच्चयेन ५

स्वार्थपरत्वात् २ ननु श्रुतिः किमिति स्वार्थबोधने लोकव्यवहारमपेक्षते विरोधपरिहारायेति चेन्न लोकव्यवहारस्य बाधेनापि विरोधपरिहारोपपत्तेर्न च श्रुतिरेव बा
सि॰मु॰ ध्यातत्परत्वात्तथा च किं लोकव्यवहारापेक्षणेनेति तत्राह अन्यथेति लोकव्यवहारानपेक्षणे ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र काम्यमानः
९७ स्वर्गस्तावत्पुरुषार्थः इति वस्तुस्थितिः तत्र वैदिकत्वमात्रेण स्वर्गस्य पुरुषार्थत्वे सुखरूपता न स्यात् सुखे स्वर्गपदस्य वेदेनासंकेतितत्वात् य
सुखदुःखात्मा दा च लौकिकपुरुषार्थव्यवहारं वेदोऽनुसरति तदा लोके द्विविधस्यैव पुरुषार्थत्वात् स्वर्गस्य दुःखाभावरूपत्वे गौरवात् भावरूपसुखात्मकता
वस्येव ४ एव युक्ता न च तत्परता श्रुतिर्विधिकासमुच्चयेनोभयप्रामाण्योपपत्तावन्यतरबाधकल्पनायोगादिति ननु स्वर्गकामश्रुतौ श्रुतस्वर्गस्य सुख
रूपता लोकानुसारादित्ययुक्तं स्वर्गस्य सुखत्वग्राहकार्थवादस्य यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यादेर्विद्यमानत्वात् तत आत्मकामादिश्रुतिवलात् का

= स॰वि॰
अन्यथा लौकिकत्वात् स्वर्गस्यापि सुखरूपता न स्यात् किं च किमयं लोको न रोचये नैहिकं पारत्रिकं सुखसाधनं सर्वं पुरुषार्थजातं
परित्यज्याजन्मब्रह्मचर्यादिना शोषदुःखजातेनात्मानमवसादयन् अलौकिकः पुरुषार्थो यमात्मेति च वदन्नेव कृतार्थः स्यान्न तथा च
रागिणीं तवरं स्तवनं श्रून्ये श्रृगालत्वे सरं वृन्तिनतनिर्विषयं मोक्षमं तमर्हति गौतमः इति किं च परमात्मा पुरुषार्थः स्यात् कथं
तद्ध्यप्रयत्नलभ्यमात्मानमपेक्ष्य वैषयिकसुखलोभान्न तत्काम्यतीथा दौ म्रियन्ते प्राणिनः ॥ ॥

म्यमान आत्मा पुरुषार्थत्वादुपादेय एवेति तत्राह किं चेति ऐहिकं विषयजन्यं स्त्रगादिसेवं पि सुखं पारत्रभवं पारत्रिकं स्वर्गादिसुखसाधनं
स्वर्गादियागादि च अवसादयन् क्लेशयन् ननु परमपुरुषार्थकामनया सर्वमेवेत युज्यत इति तत्राह अलौकिक इति वेदमात्रसिद्धो न तु लो
कतो वा स्वानुभवतो वा प्रसिद्ध इति कृतार्थः सिद्धप्रयोजनः तथा च प्रसिद्धसुखपरित्यागेन लोकाप्रसिद्धपुरुषार्थमुद्दिश्य ब्रह्मचर्यादिक्लेशो
य न युक्त इति भावः निर्विषयमिति विषयः स्रक्चन्दनवनितादिर्निर्गतो यस्मात् मोक्षात् तं सन्तमित्यर्थः किं च अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेदि
तिन्यायादयत्नेन लभ्यं आत्मानमपेक्ष्य परित्यज्य प्राणिनो वैषयिकसुखाय प्रयागादौ किमिति म्रियन्ते प्राणांस्त्यजन्तीति तस्मात् प्राणत्यागरूपा ९७
प्रवृत्तिरात्मनोऽपुरुषार्थत्वमावेदयतीत्याह किं चेति ॥ ॥

विशेषत्वात्सामान्यस्य प्रसक्तौ नूनं
विशेषोऽवलवान्भवेत् २

प्रयागादिमरणप्रवृत्तेः २

सामान्यात् २

ननु प्रवृत्तिमात्रं न प्रमाणं प्रमाणमूलाया एव प्रवृत्तेः प्रमाणत्वादन्यथातिप्रसंगात् न चात्र प्रमाणमस्त्यात्महननिषेधविरोधाच्च तस्मादसदेतदित्याशं
क्याह नचेति न केवलं शास्त्रमेवात्रानुमोदकं किंतु लोकानुमोदनमपि संगृहीतमपिशब्देन चात्महननिषेधशास्त्रविरोधः तस्योत्सर्गत्वादेतस्य प्रया
गादिमरणशास्त्रस्यापवादत्वात्तत्कश्चिद्विरोध इति भावः तस्मादात्मानं पुरुषार्थः किंत्वैषयिकसुखमिति स्थितं दुःखाभावस्यापि लोकप्रवृत्त्यैवात्मो
पेतया पुरुषार्थतामाह कुष्ठेति अनात्मैव पुरुषार्थ इति निरूपयितुमाकांक्षामुत्थापयति तत्किमिति तस्यानात्मकत्वाविशेषात् दुःखादिकमपि
पुरुषार्थ इति नेत्याह सुखेत्यादिना नन्वैहिकामुष्मिकसुखतत्साधनस्योपादेयत्वमविगीतमिति पदविज्ञानं तत् किं पामराणामपरीक्षकाणां वानायुः
पामरविज्ञानस्याकिंचित्करत्वात् परीक्षकाणामिति चेन्नैहिकामुष्मिकसुखादिपरित्यज्यात्ममात्रोद्देशेन श्रवणादौ प्रवृत्तेरविज्ञानायोगादित्याश

नचते भ्रांताः शास्त्रेणापि तदनुमोदनात् न लोकवचनात् न वेदवचनादपि मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति कुष्ठाद्युपहताश्च दुःखाभा
वमुद्दिश्य प्रियं तेऽपि तत्सावज्ञनीनं तत्किमनात्मैवोपादेयः कः संशयः सुखदुःखाभावयोस्तत्साधनानां च पुत्रकलत्रगृहक्षेत्रगोहिरण्यादीना
मुपादेयत्वस्याविगीतत्वात् नन्वैहिकामुष्मिकसकलसुखतत्साधनजातमुपेक्ष्य केवलमात्मानमेवोद्दिश्य श्रवणादावपि केचन प्रवर्त्तन्ते तत्
वेति चेत् तेन हि भ्रांताः भवेत्तु बहूनामनुग्रहोऽप्यात्मा इति न्यायात् द्विधाप्यवद्धितेनन्तविज्ञानमानंदं ब्रह्मेति सुखरूपत्वमप्यात्मनः श्रुतौ श्रूयत
इति चेत् श्रूयतां नाम न ह्येतावतात्मा पुरुषार्थः नहि सुखमित्येव पुरुषार्थः सुखं वैषयिकं येन च तस्य पुरुषार्थत्वादन्यथा शत्रुसुखस्यापि
आत्मनः २
पुरुषार्थतापत्तेः ॥

कुतो वैदिकेति श्रवणादौ प्रवर्त्तमानानां परीक्षका इति परिहरतीति नेत्यादिना ननु कथं ते भ्रांतत्वान्न परीक्षकाः श्रुति
मूलत्वान्न दीपप्रवृत्तेरिति चेत् ऐहिकामुष्मिकसुखाद्यर्थप्रवृत्तिरपि श्रुतिमूलानुभवमूलेति न विगीतातद्यात्मनः सुखादेश्चोभयोरपि पुरुषार्थता न त्वनात्म
आमुष्मिकसुखाद्यर्थसाधनानुष्ठाने वहुत्वेन तद्विरोधेऽश्रवणाद्यनुष्ठातॄणां भ्रांतत्वात् तन्मूलश्रुतेरन्यपरत्वादित्यभिप्रेत्याह बहूनामिति आत्मनोऽपा
देयः सुखाद्यन्यत्वात् दुःखादिवदित्यनुमाने पक्षेतरत्वस्यानुपाधित्वे बाधानवीनत्वादिति तावता संदर्भेणाख्यस्यापि तेनात्मा पुरुषार्थः सुखरूपत्वा
त् वैषयिकसुखवदिति सत्प्रतिपक्षं दासामीत्यभिप्रेत्य सुखरूपत्वे हेतुश्रुतानामवकाशमर्थयति विज्ञानमानंदमिति आनंदात्मकत्वमात्मनः श्रुत्याववोध्य
त इति तावदंगीकरोति श्रूयतामिति तर्हि सत्प्रतिपक्षता सिद्धेति नेत्याह नहीति एतावता सुखरूपत्वश्रवणेनापीत्यर्थः सुखरूपत्वमनुग्रहमानं संभवती

दुःखाभावश्च

र्थः ननु सुखरूपत्वे किमिति न पुरुषार्थता इति नत्वाह नहीति ॥

सि॰मु॰ आत्मनः सुखरूपत्वे किं स एव स्वतंत्रः पुरुषार्थः किं वा सुखात्मनि समवेतं सुखांतरं नाद्यः न हि सुखमित्येव पुरुषार्थो॰पि तु स्वसंबंधि तत् नचाभेदे स
संबंधिता संभवतीति ततः सुखात्मा स्वतंत्रो न पुरुषार्थः इति न प्रतिपद्यमानस्याभिप्रायः न द्वितीयः इत्याह न हि सुखमिति॰ सुखात्मनः स्वरूपसुखे
५८ नैव तृप्तत्वात् सुखांतरे कामनायोगात् न सुखांतरं सुखात्मनः पुरुषार्थः इत्यर्थः नन्वात्मानुपादेय इति त्वया साधितं वैषयिकसुखं तु बहुदुःखानु
विद्धत्वादपुरुषार्थत्वादनुपादेयमेव तथा च सुखोद्देशेन यागादौ प्रवृत्तिः बाधितेति सिद्धांती शंकते संसारिकेति संसारिकं सुखं दुःखानुवि
द्धमिति तथाप्यात्मा तावदुक्तयुक्तैरनुपादेय एव तथा च यागस्य सुखदुःखानुषंगो यथा न भवति तथा यतनीयं न तु दुःखसंपर्कभिया सुखत्या
गमर्हति न हि भिक्षुकाः संतीति स्थाली नाधिश्रीयते मरणप्रसंगात् तस्मात् दुःखपरिहारायैव यतितव्यं न वैषयिकसुखपरित्याग इति परिहर
तीत्यादिना नन्वात्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्य इति वाक्ये प्रथमोपात्तमात्मदर्शनमनूद्य श्रवणमननादि विधीयते तत्र नात्मज्ञानमेव स्वतः फ

न हि सुखं सुखस्य पुरुषार्थः संसारिकमपि सुखेन नाना दुःखसंभिन्नमनुपादेयमेवेति चेन्न गत्यंतराभावान्न हि [illegible] भिक्षुकभिया
स्थाल्यनधिश्रयणमापातिचेत् दुःखं परिहर्तव्यं सुखं तूपादेयमेव कथं तर्ह्यात्मज्ञानार्थं श्रवणादिविधिः दुःखाभावार्थमेव एवमा
त्मनोः पुरुषार्थत्वेप्रासेभ्रमः ॥

लं तस्यापुरुषार्थत्वात् न च मुमुक्षोरधिकारित्वान्मोक्ष एव तत्फलं मोक्षस्यात्मस्वरूपातिरिक्तस्याभावात्
आत्माभिन्नस्य जन्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसंगात् ततः श्रवणविध्यन्यथानुपपत्त्यात्मैव पुरुषार्थ इति सिद्धांती चोदयति कथमिति आत्माभिन्न एव पुरु
षार्थः श्रवणाद्यनुष्ठानफलं न त्वात्मा तस्याजन्यत्वादनित्यत्वाभावरूपत्वानंगीकारात् आत्मेति बहुदुःखनिवृत्तेरेव मोक्षत्वादिति पूर्वपक्षी परिहरति
दुःखाभा दुःखेति तथा च श्रवणादिविधिरन्यथोपपन्न इति भावः दुःखाभावो नाम यमात्मा सुखेनापि स इष्यते मुमुक्षुभिरयं तस्मादुपादेयः कथं भवेत् एवं पूर्वप
वार्थत्वेन तमनूद्य तन्निरासाय सिद्धांतं प्रतिजानीते एवमिति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा आत्मानुपादेयः सुखवद्दुःखाभावान्यत्वात् दुःखादिवदिति तत्रास्यानुपसर्ज ५८
नत्वमनुपादेयत्वं न तदन्यत्वमनुपादेयत्वं आत्मा च सुखादिशेषत्वादुपसर्जनमित्यनुपादेय इति तदेतन्न दूषयन् पूर्वपक्षनिरासप्रतिज्ञायां हेतुं संग्र
ह्णाति ॥ ॥

यत्रात्मा इत्यादिना अभावात्मानुपादेय इति यत्सर्वपक्षिणोच्यते तत्कथमिति वदेत्यन्वयः ननु कानुपपत्तिरनुमानेन तत्सिद्धिरिति नेत्याह स
तंत्रेति स्वतंत्रोन्यानुपसर्जन इत्यर्थः तथा चानुमानेवाध इति भावः ननु कथमात्मनोन्यानुपसर्जनत्वं सर्वस्य सुखदुःखाभावशेषत्वादिति तत्रा
ह यदर्थमिति यदा सर्वं जगदात्मार्थं आत्मशेषं तदा सुखादेरात्मशेषत्वे किमु वक्तव्यमिति भावः तदुक्तं सुखं च पुरुषार्थत्वादिति आत्मव्यतिरि
क्तानां सर्वेषां पदार्थानां परार्थत्वमिति वैशेषिकाद्योपि च संगिरंते तस्मादात्मार्थं सकलं जगदित्यर्थः किंच सुखदुःखाभावान्यत्वे देहः स्वरूपासि
द्धः कथमिति चेत्तत्राह आनंदाब्धिरिति निरतिशयसुखात्मक इत्यर्थः दुःखाभाववत्त्वमुपपादयति य आत्मेति घटादीनामात्मा स्वरूपं तद्वदेव

यः आत्मा सर्ववस्तूनां यदर्थं सकलं जगत् आनंदाब्धिः स्वतंत्रोसावतादेयः कथं वद २५
यदन्यद्वस्तु तत्सर्वं यद्भेदेन रसशृंगवत् सत्तासर्वपदार्थानामनादेयः कथं वद २६ यद्दृशोप्राणि
नः सर्वे ब्रह्माद्याः कृमयश्चये ईशानः सर्वभूतानां देयः कथं भवेत् २७ यद्वत्तः सर्वभूताना मना
मनसोयन्मनोविदुः यज्ज्योतिर्ज्योतिषां देवो नोपादेयः कथं प्रभुः २८ ॥ ॥ ॥

टादेर्दृग्निरूपत्वेनासत्वात् भिन्नस्यासतोभावः सदेव अभावाभावस्य भावत्वात् सतश्चात्मत्वादिति पुरुषात्मैव दुःखाभाव इति कथं नानुमाने
स्वरूपासिद्धिरिति यच्छब्देनात्मा विश्वेनेन संबध्यते प्रथमपादार्थमुपपादयति यदन्यदिति यस्मादात्मनोन्यत्वेन परैः संमतं वस्तु घटादि पद्
दे आत्मनो भेदे अनृतमेवात्मा सर्वेषां घटादीनां सत्ता स्वरूपमित्यर्थः तथा च स्वरूपस्य सर्वैरिष्यमाणत्वात् स एव पुरुषार्थः इति भावः द्वितीयपाद
चे व्याचष्टे यद्दृश इति अनादेयो नुपादेय इत्यर्थः यद्वा नन्वधिष्ठानसत्ता स्फूर्तिप्रदं नान्यत्तु ईश्वरस्याधिष्ठानेनात्मा अतः कथं घटादीनां सत्ता स्फूर्ति
आत्मेति बोधः १ प्रद इत्याशंक्याज्ञानवशादात्मैवेश्वरो नान्य इत्यभिप्रेत्याह यद्दृश इति स्फूर्तिप्रदत्वं चक्षुः प्रकाशकरूपतामाह यद्वत्त इत्यादिना ॥

सि॰मु॰ ५९

आनंदादिपदंव्याचष्टेमोदेति इष्टस्यलाभेहर्षोमोदःसएवाभ्यासात्प्रकृष्टःप्रमोदःसुखमात्रमानंदःतस्यपक्षादिकल्पनाःज्ञानवशादित्याह
तमोगतेति सत्त्वमात्राज्ञानेनलोकान्सर्वपतीत्याह जीवयतीति उक्तमेवार्थमेवस्पष्टयतियस्मादितिप्रस्तुतंव्याप्तं आत्मनोनिरतिशयसु
खरूपत्वेहेत्वंतरमाह हैरण्यगर्भइति नन्वात्मासर्वसमर्थेनास्मीमेतिकथंइंद्रियपरमैश्वर्यंइतिस्मृतेरिंद्रादिसंपदएवपरमपुरुषार्थत्वादि
तितत्राह यत्कामाइति मघवाप्रजापतौब्रह्मचर्यमुवासेतिश्रुतेरित्यर्थः नन्वयथात्मैवपुरुषार्थःकथंतर्हितमपेक्ष्यस्वर्गार्थंयागा
दिविधानमितितत्राह यदिष्टेति तमेतंवेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतिवशादंतःकरणशुद्धिद्वाराविदितायागादिक्रियाआत्मदिदृक्षा

शि॰गी॰टी॰ ५९

मोदप्रमोदपक्षाभ्यामानंदात्मातमोगतः जीवयत्यखिलांल्लोकाननादेयःस्वयंकृतः २९
यस्यानंदसमुद्रस्यलेशमात्रंजगद्गतंप्रसृतंब्रह्मलोकादौस्वराज्यिकःपरित्यजेत् ३०
हैरण्यगर्भमैश्वर्यंयस्मिन्दृष्टेतृणायते सीमासर्वसमर्थानामसमर्थःकथंभवेत् ३१ य
त्कामाब्रह्मचर्येणइंद्राद्याःप्राप्तसंपदः सत्संभोगात्मन्येवनसमर्थःकथंनृणाम् ३२ यदिष्टत्वा
फलैःसर्वावैदिकोविविधाःक्रियाःयागाद्याविदितास्तस्मिन्नुपेतावदतेकथ ३३ यद्दृष्टिमात्रा
न्नश्यंतिसर्वाःकामायाः
दुःखभूमयःविन
श्यंतितत्तोनामात्र

स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ २ अप्ररोचनार्थत्वाभावे १ सर्वज्ञोवेदः

मित्यर्थः॥

फलायनवस्तुतःस्वर्गादिफलाःकथंतर्हिस्वर्गादीनांफलत्वेनश्रवणंअप्ररोचनार्थत्वात् कथमन्यथासर्वथोक्तःतथापितादृपुरुषा यथार्थवि का १
प्रतिपादयेत २ र्थंस्वर्गादिकंसमदिष्टवयागादीन्विदध्यात् तस्मादप्ररोचनार्थमेवस्वर्गादिश्रवणान्नफलायेतिनकश्चिद्विरोधइति ननुस्वर्गादिप्ररोचना
आत्म २ र्थमित्युक्तंआत्मदिदृक्षापायाफलत्वात् यागादिफलत्वेनतावदात्माअजन्यत्वात् ननुतदनुभवःतस्याफलत्वात् नवातद्दिदृक्षातस्यास्तानमात्र ५९ दिदृक्षा याः २
फलत्वेनस्वतोःफलत्वात् तस्मात्स्वर्गादिरेवतात्पर्यतोवैधक्रियाफलमितितत्राह यतइष्टिइति यतोज्ञानमज्ञानस्यनिवर्तकमिति ब्रह्मसातोरादको
ज्ञानेनिरस्तेसमस्तज्ञानमूलाःकामादयो दुःखभूमयोपिनिवर्तंतइतिनिवृत्तेरात्मरूपत्वादात्मैवपुरुषार्थइतिप्ररोचनार्थमेवस्वर्गादिश्रवणं

आत्म २

मोदप्रमोदपत्ताभ्यामित्यत्रात्मनः सुखरूपत्वे अर्थात्तस्य प्रियमेव शिर इत्यादिवाक्यानि प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि संप्रति सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समि ।
तिपरामर्शसिद्धसुषुप्तिकालीनसुखानुभवो ऽप्यात्मनः सुखरूपत्वे प्रमाणमित्याह आल्हादेति तत्र सुखव्याविसर्गः पूर्वपक्षे अनुपादेयत्वस्यात्मनि साध
नाय तत्प्रतियोगित्वेनोपादेयत्वं प ञ्चिरूपितं तत्तावदनुमोदते सत्यमिति तर्ह्यात्मस्वरूपमानेनानुपादेयत्वं सिद्धमिति नेत्याह तच्चेति चस्त्वर्थे तत्त्वं अन्यानु ।
पसर्जनत्वं आत्मनि विश्रान्तं स्वर्गादिविषयसुखसाधनं तावत्सुखोपसर्जनं अहिकण्टकादिपरिहारश्च दुःखाभावसाधनं सुखदुःखाभावयोस्त्वात्मार्थ
त्वात्सर्वं सुखादिसाधनजातमात्मन्येव विश्रान्तमित्यर्थः तर्हि कथं सुखादौ पुरुषार्थत्वव्यपदेश इति शंकामुपसंहारव्याजेन परिहरति तस्मादिति आत्म
शेषत्वादेव सुखादौ पुरुषार्थत्वं न वस्तुत इति भावः अत एवाह परम इति एतेनानुपादेयत्वानुमानं बाधितमिति भावो ध्वनितः ननु सुखाद्यर्थिकरणात

आल्हादरूपतायस्य सुषुप्ते सर्वसाक्षिकी तद्योपेता भवेद्यस्य तदन्यः स्यात्स पङ्गुः कथं १५ सत्यमितरानुपसर्जनत्वमु
आत्मपदार्थत्वात् सू २ पादेयत्वं तच्चात्मन्येव विश्रान्तं सुखदुःखाभावयोरपि तदर्थत्वादन्यथा परसुखदुःखाभावयोरप्युपादेयत्वापत्तेः
तस्मादात्मैव परमः पुरुषार्थः सुखदुःखाभावात्मकत्वाच्च न च भावरूपस्यात्मनो दुःखाभावात्मकत्वानुपपत्तिः
भवेदयं दोषो यद्यात्मनि दुःखं पारमार्थिकं स्यात्तत्त्वेतन्नास्ति ॥

यात्मनः सुखदुःखाभावौ प्रतिकारकत्वात्सुखादिशेषत्वमेवात्मनो युक्तं न वैपरीत्यमिति शंकित्वा अनुपादेयानुमाने स्वरूपासिद्धं दूषणान्तरमा
ह सुखदुःखेति भेदे किलाधाराधेयभावः न च सुखाद्यात्मनो भिद्यते इति नात्मा तदुपसर्जनं न वा सुखदुःखाभावाद्यन्यतरत्वं निपतेऽवर्तते इत्य
४ र्थः नन्वात्मा सर्वस्यैतापदत्वात्स्वयमसद्रूपः कथं स्यादिति शंकित्वा परिहरति न चेति दुःखस्यात्मनि कल्पितत्वात् दुःखाभावो नात्मन्तोऽतिरि ।
च्यत इति परिहरति भवेदयमिति ननु दुःखं गुणः तच्चाबाधितत्वात्न कल्पितं किं चारोपे आरोप्याधिष्ठानयोः सादृश्यं कारणं दृष्टं न चात्र तद साहश्यं २
सावयवयोरेव सादृश्यं २ स्ति उभयोरपि निरवयवत्वात् किं चारोपसमये अधिष्ठानं विशेषतो ज्ञातं वाच्यं न च दुःखप्रतीतिसमये आत्मा विशेषतो न ज्ञायते अहमित्येव तस्य आत्मनः २
विशेषप्रतीतिर्त्वास्याश्च ज्ञातत्वादिति कथं दुःखस्यात्मनि समारोप इति शंकते ॥ दुःखात्मनोः २
त्ते
प्रतीतेः २

आत्मन्येव ४

नहिसाहृश्यारोपयोर्व्याप्तिरस्ति २

सि. मु. ५० ननुमन्त्र ४ दुःख ५

किंचिति परिहरति यत्तानेति सात्मनिदुःखोत्पमारोपप्रतीतिसंबंधः ननूक्तमादृश्येनास्तीतिमस्त्यकिंसादृश्यतारोपव्यभिचारित्वाकृतस्तर्हिदोषादारोप इति अतन्मादिति यद्यपिअनन्तज्ञानमात्रंचेतदुःखारोपेसाधारणकारणत्वमपेक्षितंदुःखारोपःस्यादितिचेन्नशरीरादिधातेतेष्टत्वादित्याह फणि फणेति उदासीनावस्थायामावर्तमति रागेति शतिवदुःस्वात्मदृष्टत्वेनविशेषादर्शनमुपपादितं ननुयद्यत्रवस्तुतोनास्तितत्तत्रारोपणीयंदुःखंचगु णत्वादात्मैकसमवेतमितिकथंतत्रैवतस्यारोपइतिनेत्याह निर्दुःखेपीति दुःखात्यंताभावाधिकरणेपीत्यर्थः गुणाभवदपिदुःखंनात्मनिस मवेतंपादेमेदुःखमितिपादाश्रयत्वेनप्रतीतेः अतःकरणधर्मत्वाद्वाआत्मनितदत्यंताभावःकेवलोनिर्गुणश्चेति श्रुतिविरुद्धश्चआत्मनिगुण समवायःततोनिर्दुःखनात्मन्यत्यंतानादिवशात्तदुःखारोपइतिप्रकृतमन्वमितिअतएवाह आरोपस्येवकेवलमिति ननुभवतुदुःखमारोपितंत थाप्यात्मातदभावइतिकृतस्तत्राह आरोपितस्यचेति आरोपितप्रतियोगिकाभावस्याधिष्ठानानतिरेकेहेतुमाह अधिष्ठानेति अधिष्ठानात्मक

किंतअतानफणिफणासमुद्भूतदेहाद्यभिमानविषदंष्ट्राग्रवन्निराणादितत्वार्तेलाहलविषज्वालाप्रतिबद्धसात्मदृष्टिःसवितरितमो वन्निर्दुःखेपिसात्मनिरोरवाद्यनेकभेदभिन्ननरकव्रातसमुद्भूतदुःखोसआरोपयत्येवकेवलआरोपितस्यचाभावोनाधिष्ठानादतिरिच्य तेअधिष्ठानादभेदेनैवारोपितत्वात् भेदेनचतस्यासत्वात् असन्निषेधस्यचसत्यत्वात् तस्मात्दुःखाभावएवपरमपुरुषार्थइतियोमन्य नेतस्याप्यात्मैवपरमपुरुषार्थःतस्याशेषसंसारदुःखनिवृत्तिरूपत्वात् नन्वसाध्यत्वादात्मनोःपुरुषार्थत्वमितिचेत् साध्यत्वेनपु

त्वेनतावतकल्प्यंतस्यस्वरूपत्वेनाकल्पितत्वात् किंरूपेणतर्हिजगतःकल्पितत्वमित्याशंक्यात्मभिन्नमनात्मत्वंतद्रूपेणदुःखत्वादिनेत्यर्थःअसत्सद्रूपात्म नोभेदेनदुःखाद्यारोपितंकिंतनसत्राह भेदेनेति सद्रूपात्मनोभेदेअसद्रूपत्वेस्यादित्यर्थः असत्वेसतदुःखादिनत्तोपिकिंतत्राह असन्निषेधस्येति अभा वाभावस्यभावत्वादितिदुःखाभावःसद्रूपस्यात्मासइतिस्थिते ननुदुःखाभावात्मकत्वेनपुरुषार्थत्वसाधनेतत्वायसिद्धांतःस्वात्मतत्त्वरूपेणवतस्यपु रुषार्थत्वादितिचेत् मैवंतथ्यतदुर्जनइतिन्यायात् अविरोधादितिशंकामपसंहारव्याजेनपरिहरति तस्मादिति ननुसंसारनिवृत्तिःपुरुषार्थानकेव लंदुःखनिवृत्तिरितितत्राह तस्येति एकविंशतिप्रकारदुःखनिवृत्तिःपुरुषार्थःसंसारोप्येतेदात्मेतिनविरोधइतिनन्वात्मैवचेतदुःखाभावस्तर्ह्यात्मनोः कार्यतयाःसाध्यत्वात् कथंपुरुषार्थतापुरुषेणतदेवार्थ्यतेयदसिद्धमितिशंकते असाध्यत्वादिति साध्यत्वेनपुरुषार्थत्वेप्रयोजकंतत्पित्वेनहेयत्वादि

निष्पत्तिः ८ दुःखनिवृत्तिसाध्यत्वेनेति निरस्तत्वात्सर्वसाधककारकोपाधिकैः ॥

आत्मनः २

एकविंशतिदुःखाख्या २

दुःखाभावे २ फलेन २

नन्वात्मरूपदुःखाभावस्यानादित्वेन स्वतःसिद्धत्वात्तदुत्पत्तये तत्साधनाय मुमुक्षूणां प्रवृत्तिर्न स्यात् असिद्धस्य साधनायोगादिति शंकते स्वतःसिद्धेति सोद्देशे नश्रवणादौ मुमुक्षुः प्रवर्तते इत्युच्यते किं वा ब्रह्मात्मसाक्षात्कारोद्देशेन नाद्यः श्रवणादेः साक्षान्मुक्तिहेतुत्वे प्रमाणाभावादित्याह नेति द्वितीये पि स साक्षात्कारो सिद्धो न वा आद्ये आह ब्रह्मेति द्वितीयं प्रत्याचष्टे पूर्वमिति आत्मसाक्षात्कारेण मुमुक्षुप्रवृत्तिः फलवती स्यात् तदसत् साक्षात्कारोत्पत्तिर्वा स्वरूपचैतन्यं वा नाद्यः उत्पत्तेरारोपितत्वेन मिथ्यात्वात् फलत्वानुपपत्तेः समत्वे हेतापत्तेः न द्वितीयः तस्याजन्यत्वेनाफलत्वादिति शंकते ननु ज्ञानमपीति आत्मरूपवदित्यपेरर्थः उत्पत्तेर्मिथ्यात्वज्ञानबाधोत्तरकालत्वावाधात्प्राग्बाधानात्परस्त्याहनेति अप्रामाण्यस्य परत्वात्ते हि नाबाधमिथ्यात्वस्फुरणं स्वरूपचैतन्य स्य ध

अप्रामाण्यस्य मिथ्यात्वग्रह णाबाधपूर्वकं नववितिर स

श्रवणादिप्रवृत्तिफलस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य। २ मूः।

स्वतःसिद्धदुःखाभावमुद्दिश्य मुमुक्षुप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत् न ब्रह्मात्मसाक्षात्कारानंतरं प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिष्टत्वात् तत्फलस्य च जातत्वात् पूर्वं तु शेषदुःखाभावरूपब्रह्मात्मसाक्षात्कारेणैव सफलत्वात् ननु ज्ञानमपि न साध्यं उत्पत्तेरारोपितत्वात् चैतन्यस्यात्मत्वादिति चेत् न अस्य परामर्शस्य ज्ञानोत्तरकालीनत्वात् दुःखाभावोपि न केवलः पुरुषार्थः दृष्टदुःखे पि विषयभोगस्य सुखलोभेन प्रवृत्तिदर्शनादिति चेत् न आत्मन एव परमानंदरूपत्वेन सुखस्यापि सत्त्वात् ६ प्रवृत्तेरिसिद्धेः २ मू।

उत्पत्तेरारोपितत्वा चैतन्यस्यात्मत्वादिति पराम र्शस्य २

दुःखाभावे २

दीनमशक्यत्वादित्यर्थः द्वितीयेनानिष्टमित्याह अस्येति नहि वृत्तिः स्वतः फलं किं तु ज्ञाननिवर्तकतया तच्चाज्ञाननिवर्तकत्वं मिथ्यात्वग्रहात्प्रागेव सिद्धमिति पश्चात् मिथ्यात्वग्रहोनुपयोगीत्यर्थः ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः असत्यपि तस्मिन्नस्त्यपि दुःखे पाकादौ भोजनजन्य सुखलोभेन प्रवृत्तिदर्शनादिति शंकते दुःखाभावोपीति दुःखाभावत्वेन पुरुषार्थत्वप्रयोजकं सुखे व्यभिचारात् अन्यूनानतिरिक्तसत्वे नैव प्रयोजकत्वादिति द्योतनाय केवलशब्दः ननु दुःखाभावो किं पुरुषार्थ एव न भवतीति ब्रूषे उत सुखमपि पुरुषार्थ इति परिहरति नेति दुःखाभावमुद्दिश्यापि इष्टप्रवृत्तेः सोपि पुरुषार्थ इत्यर्थः अथ सुखमपि पुरुषार्थ इति तर्हि तद्रूपताप्यात्मनि सुखं संपाद्येति सर्वाध्याप्य आत्मा पुरुषार्थ इत्याह आत्मन एवेति ॥ ६ ॥ ३

इति बोध २

यत्र साध्याभावः तत्र हेत्वभावः इति व्यतिरेकव्याप्तिः तथा चात्रानुमाने आत्मा न सुखमित्यत्र व्यतिरेकव्याप्तिरस्ति सुखस्याजन्यत्वाद्वृत्तिहेतुनाव्याप्यत्वासिद्ध्या दूषयति २

ननु सर्वं गुणा इति वैशेषिकादयस्तत्कथं द्रव्यस्यात्मनः सुखरूपमिति तत्राह नचेति सुखरूपत्वं प्राक् निरूपितं स्मारयन् हेतुमाह परमेति हेतुसाध्ययोर्व्य
सि॰ मु॰ तिरेकव्याप्तिमाह असुखात्मनीति नन्वात्मा न सुखम् अजन्यत्वात् व्यतिरेके सुखवदिति एवं च दूषयितुं स्मारयति नचेति व्यतिरेकव्याप्तिभङ्गो साध्या
५१ भावसत्त्वेपि हेत्वभावासत्त्वेन व्याप्यत्वासिद्ध्या दूषयति जन्यत्वेति यत्तु पूर्वपक्षे सुखे जन्यत्वसिद्धये प्रतीतिरूपमस्त्यात्मनः स्थापितमाह नचेति प्र
सोत्पत्तिः तीते सुखाभिव्यञ्जकोस्त्यपि विषयत्वेनान्यथासिद्धेः सुखस्योत्पत्तिसिद्धिरिति प्रतिज्ञायां हेतुमाह अभेति यत्रात्मनः सुखाभेदे अहं सुखमिति प्रतीतिः
स्यात्तत्र चेयमस्ति भेदप्रतीतेरेव विरोधिन्याः सत्वादिति पूर्वोक्तं दूषयति नचेति सुखात्मनोस्तादात्म्यप्रतीतिरपि तादात्म्यावगाहिनी स्यादितिपदापा
दनं तत्किं विदुषः प्रतिवाविदुषः प्रतिवाद्ये दोषापत्तिरिति नचेति प्रतिज्ञायां हेतुमाह विद्वांसमिति द्वितीये ज्ञानावस्थायामात्मसुखरूपस्याविद्या
मतान्तरा वृततेनास्फुरणात् ज्ञानादात्मनकल्पितदेहादेः सुखादिप्रकाशकत्वात्तयाभेदेनैव प्रतीतेरभेदप्रतिपादनायोगादित्याह अविदुषः इति एतेन भेदस्य

नचात्र विप्रतिपत्तिः परमप्रेमास्पदत्वेन सुखरूपत्वस्य सिद्धत्वात् असुखात्मनि प्रेमादर्शनात् नच सुखस्य जन्यत्वात् जन्याजन्ययोरात्मसु
सुखस्य जन्यत्व सिद्धिः भङ्ग २ खयोरभेदानुपपत्तिः जन्यत्वासिद्धेः न च सुखमजातमिति प्रतीत्या तत्सिद्धिः शुभादृष्टवशादात्मसुखरूपसुखाभिव्यञ्जनयोग्यान्तःकरणाभ्यु
दयेनान्यथासिद्धेः न चाहं सुखमिति प्रतीत्यापत्तिः विद्वत्संप्रतीष्टापादनात् अविदुषस्तु अध्यस्ताहंकारदेहादावेवात्माभिमानात् तत्र चा
त्मनः उपसर्जनतयैव स्फुरणात् अत एव ज्ञानसुखादिगुणा आत्मेति तार्किकाभ्रान्ताः न च दुःखविपर्ययगतिः समानाः दुःखस्य तु सुखस्यादौ व्यभि
चारित्वेनात्मरूपत्वानुपपत्तेः प्रमाणाभावाच्च सुखात्मकत्वग्राहकश्रुतिविरोधाच्च तथा चात्मत्वमेव परमपुरुषार्थताप्रयोजकम् ॥ ॥

तीति विरोधः परास्तः किं च येपि सर्वे गुणा आत्मा गुणीत्याहुस्तेप्यज्ञानवशादेव वदन्ति न वस्तुतः निर्गुणत्वश्रुतिविरोधादित्याह अत एवेति ननु त्वदुक्तज्ञानसुखे
जन्यत्वादिप्रतीतेरन्यथोपपत्त्यात्मनः सुखरूपत्वे दुःखरूपतापि स्यात् तज्जन्यत्वप्रतीतेरशुभादृष्टवशात् दुःखात्मस्वरूपाभिव्यञ्जकवृत्त्यास्तेनान्यथा
सिद्धेरित्यादियुक्तेः समत्वादित्यतिप्रसंगं शङ्कित्वा दूषयति नचेति दुःखस्य व्यभिचारित्वेनाव्यभिचार्यात्मस्वरूपत्वभवनायोग्यत्वादिति हेतुमाह दुःखस्ये
युक्तिः ४ ति किं च युक्तिमात्रं न वस्तुसाधकं किं तु प्रमाणमत्र मानं चात्र प्रमाणमस्तीति हेत्वन्तरमाह प्रमाणेति न केवलं मूलप्रमाणाभावात् युक्ते राभासत्वं किं तु
प्रियो वितादिस्यादि श्रुतिविरोधादपीत्याह सुखे चेति ननु न सुखत्वं पुरुषार्थत्वे प्रयोजकं दुःखाभावे व्यभिचारात् तत्रापि दुःखाभावत्वं सुखे व्यभिचारात् तत्रोभयं ५१
पुरुषार्थत्व २ गौरवात् पुरुषार्थशब्दस्य अनेकार्थत्वप्रसङ्गाच्च ततः कथमभयं पुरुषार्थ इति चेत् तत्रात्मत्वस्यैव तत्त्वप्रयोजकत्वात् तस्य चोभयत्रानुगतत्वादित्याह सुखे दुःखाभावे २
तथा चेति सुखदुःखाभावात्मकत्वे प्रतीत्यर्थः एवं च समन्वपादेयत्वानुमाने बाधोन्नीतः पक्षेतरत्वं सपाधिरित्यपि समुचितमिति बोद्धव्यम् ॥

आत्मत्वस्य २

एवं चात्मन एव पुरुषार्थत्वे संसारिकसुखपरित्यागेनात्मसुखोद्देशेन मुमुक्षूणां प्रवर्त्तमानानां लोकोत्तरत्वोपालंभः परास्त इत्याह नचेति लोकोत्तरत्वं चाशि
ष्टैर्लौकिकैरेव व्यासादिभिरेतत्सार्थं स्यान्नुष्ठितत्वादिति हेत्वंतरमाह महानुभावैरिति यच्चाल्पत्वात्सुमुक्षूणां श्रवणाद्यनुष्ठातॄणां भ्रांतत्वं ज्योतिष्टोमादि
श्रुतिमूलामुष्मिकसुखसाधनयागाद्यनुष्ठातॄणां बहुत्वेन तेषामनुग्रहस्यन्याय्यत्वात् हि रोधे श्रवणादिश्रुतीनामुपचारार्थत्वादित्युक्तं दूषयितु
मनुवदति नचेति ज्योतिष्टोमादिश्रुतितात्पर्यानभिज्ञतया तेषां यथार्थज्ञानाभावेन भ्रांतत्वात् श्रवणादिविधितात्पर्यज्ञानवतामल्पानामपि
प्रामाणिकत्वात् मुमुक्षुत्वेन भ्रांततेति दृष्टांतमात्रेणाह देहात्मेति तदभावाद्बहूननुग्रहस्यायाभावादित्यर्थः यदपि पूर्वपक्षोक्तं सुखमात्रे सत्त्वेन
पुरुषार्थइत्यादि तदनूद्य दूषयति नचेति सत्संसत्संबंधि सुखमुपादेयमिति तर्हि कथं सत्त्वेन सुखमुपादेयमिति आत्मनि सुखसंबंधमुद्दिश्याह
स्वतादात्म्यस्यैवेष्यमाणत्वादिति हेतुमाह संबंधस्येति इममेवार्थं स्पष्टयति सुखमिति संबंधापेक्षतादात्म्यस्यांतरंगत्वद्योतनाय हि शब्दः कथितः।

नच लोकोत्तरत्वोपालंभः महानुभावैरेव व्यासवशिष्ठादिभिर्महाराजैश्च ऋषभादिभिरैहिकामुष्मिकसकलसुखतत्साधनस्यात्मलिप्सयैवो
पेक्षितत्वात् नच बहूनुग्रहो न्याय्यः देहात्माभिमानेन तदभावात् नच सुखस्वरूपत्वेप्यात्मनः स्वसंबंधिसुखाभावादपुरुषार्थत्वं संबंधस्याप्या
त्माभेदोद्देशकत्वात् सुखं हि सन्तमुपादेयं कथमेप्रियतममात्मन्यभेदेन प्रविशेदिति कामयमानो भेदभ्रमस्य प्राबल्याद्भेदकत्वेन मशङ्क्य
वान् संबंधमात्रेणासंतुष्यति नच संबंधः स्वतः पुरुषार्थः सुखदुःखाभावेतरत्वात् यत् सुखस्य सुखत्वेन पुरुषार्थ इति तस्य सुखस्य आत्मत्वा
रोपनिबंधनत्वात् ॥ ॥

हि लोकः संबंधमात्रेण न तुष्यति न स्पृहयति अन्येन च तुष्यतीति प्रसंगादित्याशंक्याह भेदभ्रमस्येति। सु
ख्यालाभे गौणोऽपि सुखाध्यत्वदर्शनादिति भावः ननु किमनया गुर्व्याकल्पनया सुखसंबंध एव मास्तु पुरुषार्थः किं न स्यादित्याशंक्य सुखत्वाद्यन्यत्वान्नसु
खसंबंधः पुरुषार्थ इति परिहरति नचेत्यादिना ननु आत्मा चेत्सुख एकस्तर्हि वैषयिकसुखत्वेन पुरुषार्थः स्यान्न हि सुखस्य सुखत्वे पुरुषार्थो हि काम्यमा
नत्वादिति पूर्वोक्तं स्मारयति यत्विति सत्संसारिकं सुखमपुरुषार्थ इति तर्ह्यात्मसुखमपि पुरुषार्थो न भवेत्सुखत्वाविशेषादिति नन्वाह नत्वेति
यत्त्ववादी सुखस्य सुखत्वे पुरुषार्थो न भवतीति ब्रूते तस्य वादिनः मते सांसारिके सुखे अभिव्यंजकत्वमुपरागादि विशिष्टे नु पादेयत्वे सुखत्वं न प्रयोजकं
येनात्मसुखमपुरुषार्थः स्यात् किंतु विशिष्टतया भ्रमात्तेनात्मत्वं आत्मत्वस्यैव पुरुषार्थत्वप्रयोजकत्वस्य व्यवस्थापितत्वादित्यर्थः यद्वा सुखत्वेत
स्या पुरुषार्थत्वमेतत्पर्थः ॥

एवं सति वैषयिकसुखे ऽनुपादेयत्वमनात्मत्वारोपान्न पुरुषार्थत्वे आत्मत्वस्यैव प्रयोजकत्वादित्युक्तं तत्रात्मत्वं चेत्पुरुषार्थत्वप्रयोजकं तर्ह्यात्मत्यागे दुःखा-
सि.मु. भावस्येष्टस्य कुष्ठाद्युपहतानां प्रवृत्तिर्न स्यात् दृश्यते च प्रवृत्तिस्तस्मादात्मत्वं न पुरुषार्थत्वप्रयोजकमिति यदुक्तं तत्परिहरति नचेति कुष्ठाद्युपहतानां
मरणे प्रवृत्त्या तेषामपि नात्मत्यागे प्रवृत्तिर्मरणस्य देहत्यागरूपत्वात् कुष्ठाद्युपहतदेहस्य च सुखात्मनि दुःखहेतुतया तत्त्यागप्रवृत्त्या वोचितेत्याह केवल
५२ २ सुखात्मैव परलोके स्यादित्याशुद्दिश्य देहत्यागे प्रवर्तते नात्मत्यागे अन्यथात्मनस्त्यक्तत्वात् दुःखाभावोपि कस्य स्यात् तस्मान्न तत्रात्मत्याग इति
नचेति प्रतिज्ञांशं हेतुमाह तत एवेति तेषां मरणे प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः आत्मानपेक्षायां हेतुः पारलौकिके इति एतेन कुष्ठाद्युपहतानां दुःखासंस्पृष्टसुखा
त्मकामनया देहत्यागरूपमरणे प्रवृत्त्युपपादनेन त्यागादितीर्थमरणप्रवृत्तिरपि व्याख्याता तत्रापि दुःखासंस्पृष्टसुखार्थितयैव देहत्यागरूपे मर
णे प्रवृत्तिर्नात्मत्यागरूपे इत्याह एतेनेति ननु तथाप्यात्मा न पुरुषार्थः मुक्तसंसारिणोरात्मनस्तुल्यत्वेनाविशेषप्रसक्तेर्मम तो वेद्यचर्याद्यशेष(

नच कुष्ठाद्युपहतानां मरणानुपपत्तिः तत एवात्मनः सुखरूपत्वसिद्धेः तेहि परमप्रियतमे आत्मनि दुःखकारणं देहमिति
तमुपेक्षन्ते न त्वात्मानं पारलौकिके सुखकामनादर्शनात् एतेन काम्यतीर्थादौ मरणं व्याख्यातं मरणस्यापि देहपरित्यागरू
पत्वात् नन्वात्मन एव पुरुषार्थत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषापत्तिरिति चेन्न ज्ञाताज्ञाताभ्यां विशेषात् अज्ञातो हि भ्रान्तः
कर्ता भोक्ता संसारी जरामरणधर्मा स एवमात्मानं जानातीति ॥ ॥

मुक्तिसाधनेषु प्रवृत्तिर्न स्यादिति शंकते आत्मन एवेति
यद्यप्यात्मा मुक्तसंसारिणोरविशिष्ट एव तथापि सुखरूपस्तन्न स पुरुषार्थः किंतु सुखरूपेण साक्षात्कृतः ज्ञातस्यैव निष्पाद्यः पुरुषार्थत्वस्य लो
के दर्शनात् नच संसार्यात्मसुखरूप एवेति विहाय तत्र हेतोर्नातिविहायैव प्रयत्नस्य पुरुषार्थत्वेनासंप्रतीतिन मुक्तसंसारिणोरविशेषः इति शक्तिरिति
परिहरति नेत्यादिना ननु आत्मानं संवेत्यपि चेतितत्व यज्ज्ञाताज्ञातत्वकृतो विशेष इति तत्राह अज्ञातो हीति अज्ञातो हि यतस्ततस्स एवमात्मानं जानाति
तस्मात्तत्कृतविशेष इत्यप्याह तेनान्वयः ननु सुखात्मनस्स्वप्रकाशः कथं न संसारिणः परिस्फुरति अज्ञानेन तद्देशस्याहतत्वादित्याह अज्ञा ५२
नीति अज्ञानस्याश्रयविषयैकास्योपपादितत्वाद्दत्तान्यैवाज्ञानविषय इत्यर्थः तर्हि सुखात्मकत्वमेव न भाया न हि परीतकर्तृत्वाद्यात्म
नः कुतो भानं तत्राह भ्रान्त इति अज्ञानवशात् कर्तृत्वाद्यात्मापि कर्तृत्वादिना प्रतीयते किं मज्ज्ञानस्य दुःकरमिति न्यायादित्यर्थः ॥

विडपः २

अज्ञानावस्थायां याथात्म्येनात्मनोऽस्फुरणान्न तत्र मुक्तत्वमिति भावः अज्ञानकृतं विशेषमुपपाद्य ज्ञानकृतं तमुपपादयति विद्वांस्त्विति पूर्ववि-
शेषादेतस्य विशेषस्य व्यावर्तनाय तुशब्दः विद्वांस्तु पुरुषार्थरूपो भवतीत्यन्वयः पुरुषार्थस्वरूपमाह परिपूर्णानंदेति परिपूर्णत्वमुपपादयति
देशकालेति तस्य पुरुषार्थत्वप्रयोजकाभानहेतुज्ञानाभावमाह अज्ञानेवाधितेति अज्ञानं स्वरूपेणासदपि नानर्थाय सुषुप्तावदर्शनादिति तत्राह
तत्कार्यं चेति वाधितत्वेति पदेनान्वयाय चशब्दः वाधितत्वाद् अज्ञानं तत्कार्यं कालत्रयेप्यात्मनि न स्त इति निश्चित्य पुरुषार्थो भवतीत्यन्वयः स्वत्वात्मभाने
तर्हि कथं भासकाभावादिति तत्राह स्वमहिमेति स्वप्रकाशतयेत्यर्थः अज्ञानस्य सकार्यस्य निवर्तने हेतुमाह अशेषेति संपत्तिनिवृत्तिसाधनमाह
आत्मानं साक्षात्कृत्येति साक्षात्करणे हेतुमाह आगमेति एतेन श्रवणादिप्रवृत्तिवैयर्थ्यं परिहृतं स्वग्राह्यत्वं महावाक्यस्यतिषेधति आचार्येति

विद्वांस्तु तद्विरुद्धधर्मा अकर्त्रभोक्त्रसंसारिजरामरणजन्मादिशून्यं स्वप्रकाशसच्चिदानंदपरिपूर्णस्वभावाशनायाद्यतीतोऽस्थूलान-
णु नेति नेति सत्यज्ञानादिलक्षणं सर्वजगदधिष्ठानभूतमात्मानमागमाचार्यस्वानुभवैक्यवाक्यतया साक्षात्कृत्याशेषदुःखनिदान-
मज्ञानं तत्कार्यं च वाधित्वा देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितः परिपूर्णानंदविग्रहः स्वमहिमप्रतिष्ठितः परमपुरुषार्थरूपो भवति ॥

तस्याप्रमत्वद्योतनाय विद्वदनुभवं संवादयति स्वानुभवेति पदार्थज्ञानपूर्वकं वाक्यार्थज्ञानमिति दर्शनाय तत्पदवाच्यमात्मस्वरूपमाह सर्व
जगदिति अज्ञानवशात्सर्वजगदधिष्ठानत्वेन संपन्नमित्यर्थः इदानीं वास्तवमात्मनो लक्ष्यस्वरूपमाह तद्विरुद्धेत्यादिना पूर्वोक्तकर्तृत्वादिप-
रामर्शार्थं स्वच्छब्दः अत एवाह अकर्त्रित्यादिना अकर्त्रिति नैयायिकमतव्युदासः अभोक्त्रिति सांख्यस्य जरादिशून्यमिति देहात्मवादस्य स्वप्रका-
शेति मीमांसकस्येति सदिति माध्यमिकस्य एवमितरपक्षेषु व्युदस्तेषु स्वमतमाह परिपूर्णेति तस्य पुरुषार्थत्वमुदाचष्टे आनंदेति एतस्यौपा-
धिकत्वं पराचष्टे स्वभावेति सर्वत्र हेतुसूचनाय पुनर्विशिनष्टि अशनायादीत्यादिना अकर्तृभोक्तृत्वे वा संसारित्वे हेतुः अशनायादीति देहात्म-
वादनिरासे हेतुः अस्थूलेत्यादि सद्रूपत्वे हेतुः सत्येति स्वप्रकाशत्वे हेतुर्ज्ञानेति सुखरूपत्वे परिपूर्णत्वे च नित्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादि
हेतुसंग्रहाय आदिपदं ॥

आत्मनः २

तस्य परमत्वमुपपादयति नचततइति आत्मलाभान्न परं विद्यते आत्मकाम आप्तकाम इत्यादिश्रुतिसिद्धमर्थं हेतुत्वेनाह सर्वेषामिति आगमा।
सि॰मु॰ ५३ त्साक्षात्कारस्य तु कस्य पक्षस्तदसहमानः शंकते नन्विति आत्मसाक्षात्कारो न शाब्दजन्यः साक्षात्कारत्वात् घटादिसाक्षात्कारवदित्यर्थः अत्र विप
क्षे बाधकं वदन् पूर्वप्रतिज्ञायां हेतुमाह इंद्रियजन्यस्येति ननु जन्यसाक्षात्कारत्वे इंद्रियकरणकत्वं न प्रयोजकं दशमस्त्वमसीति वाक्यजन्यसा
क्षात्कारस्यापि दर्शनादिति शंकां पराकर्त्तुमेवकारः तत्रापि न शाब्दो दशमसाक्षात्कार माथन्नेकिं तु दशमशरीरेंद्रियसन्निकर्षइंद्रियजन्यत्वमेव सा को
प्राहेन्द्रियसन्निकर्षो २ क्षात्कारे प्रयोजकमित्यर्थः नन्वन्वयव्यतिरेकयोरुभयत्रापि तुल्यत्वात् कथमिंद्रियमेव दशमसाक्षात्कारे हेतुर्न शाब्द इति तत्राह शाब्दस्य चे
ति तत्स्वाभाव्यं चापरोक्षज्ञानहेतुत्वेन क्वाप्यदर्शनादिति इंद्रियस्य चापरोक्षज्ञानजनकत्वस्वाभाव्यं सम्मतं चेतु च शाब्दः तथा च शाब्दस्वभावादे

नचततः परं काम्यपितव्यमस्ति सर्वेषां कामानामात्मप्राप्तिसीमत्वात् नन्वात्मसाक्षात्कारः श्रुतिजन्यः कथं स्यादिंद्रियजन्य
स्यैव ज्ञानस्य साक्षात्कारत्वात् शाब्दस्य च परोक्षज्ञानजनकत्वस्वाभाव्यात् नचापरोक्षे आत्मनि शाब्दस्याप्यपरोक्षज्ञानजनक
त्वमेव युक्तमिति सांप्रतं करणस्वभावस्यान्यथाकर्त्तुमशक्यत्वात् अपरोक्षयोग्येपि वन्ह्यादौ शाब्दादिना परोक्षज्ञानस्यैवज =
ननाच्च न च परोक्षमपि ज्ञानमभ्यस्यमानमपरोक्षं भवति इति युक्तं अनुमित्यादौ तथाऽदर्शनात् ॥ १११ ॥

न वं तत्र शाब्दस्य करणता किंत्विंद्रियस्यैवेति भावः ननु वेदवाक्यं प्रमाणं न तदास्यात् यदि याद्दशआत्मा तदाकारं ज्ञानं जनयेत् आत्मा चा
परोक्षः तस्मादपरोक्षात्मसाक्षात्कारः श्रुतिजन्य इत्यनुपपद्ये दूषयति नचेत्यादिना नच सांप्रतमित्यन्वयः तत्र हेतुः करणेति प्रमेयस्वभावा
स्वस्वभावस्य पेक्षया स्वस्वभावस्याभ्यर्हितत्वात् तदन्यथाकरणमशक्यत्वादयुक्तमित्यर्थः किंच ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वमात्रेण तद्विषयकज्ञानस्यापरोक्षत्वं न
युक्तं अपरोक्षवन्ह्यादिविषयशाब्दज्ञानस्य परोक्षस्यैवोभयसंमतत्वादिति हेत्वंतरमाह अपरोक्षयोग्येपीति ततो नात्मसाक्षात्कारः श्रुतिजन्य
इतिस्थिते तत्रेदमाशंकते नन्वात्मसाक्षात्कारेणैव प्रयोजनं स्यात् उत्पन्नं ज्ञानं चाभ्यस्यमानं च परोक्षमात्मज्ञानमपरोक्षं तत्प्रयासं पद्यते न।
याचनाद्ददृक्ज्ञानाभ्यासएवात्मसाक्षात्कारहेतुरिति येमन्यंते तन्मतं दूषयति नचेति तथाऽदर्शनात् परोक्षज्ञानाभ्यासस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वा

सिद्धान्तमुक्तावल्यां ५२

किंचायं ज्ञानं यथा नापरोक्षप्रत्ययमाधत्ते शास्त्रज्ञानं तथोत्तरज्ञानसंतानोऽपि न तदाधास्यति शास्त्रज्ञत्वाविशेषादिति हेत्वंतरमाह उत्तरोत्तरेति अपिशब्दो हेत्वंतरद्योतकः ननु किं साक्षात्कारकरणविचारेण साक्षात्कारस्य किं प्रयोजनं त्वेनास्माभिरपि उपेक्षणीयत्वादिति नेत्याह नचेति नायं सर्प इत्याप्तवाक्यजन्यपरोक्षज्ञानाद्भयकंपादिनिवृत्तेरदर्शनात् किमपरोक्षज्ञानेनेति शंकितुरभिप्रायः अपरोक्षेति दिग्मोहादौ सत्यपि परोक्षज्ञाने भ्रमानुच्छेदवदयमप्यहं कर्ता भोक्तेत्याद्यपरोक्षभ्रमस्य विनात्मसाक्षात्कारमनुच्छेदः स्यादित्यर्थः नायं सर्प इति वाक्यादप्यपरोक्षमेव ज्ञानं जायत इत्यदृष्टान्तः एवं पूर्वपक्षी सिद्धांतिमते साक्षात्कारस्यापेक्षणीयत्वं पराक्रमस्य करणनिरूपणेन सामग्र्यभावे फलाभावादिति न्यायेनार्थात् ब्रह्मात्मसाक्षात्काराभावमुपसंहरति [illegible] तस्मादिति एवं पक्षानुवादे नैकदेशीमतेन समाधत्ते अत्र वदंति ननु तावत्करणाभावा

उत्तरोत्तरज्ञानस्यापि शास्त्रज्ञत्वाविशेषात् नच मास्त्वपरोक्षज्ञानं अपरोक्षभ्रमस्याज्ञानतत्कार्यस्यानुच्छेदप्रसंगात् तस्मान्नास्त्येवात्मन्यपरोक्षज्ञानं अत्र वदंति श्रवणाद्यभ्यासजनितशास्त्रज्ञानसमुद्भूतभावनाप्रचयसचिवं मनस्करणमेवात्मसाक्षात्कारे करणं नच भावनाधीनसाक्षात्कारस्य स्वप्नसाक्षात्कारवदप्रामाण्यं शास्त्रप्रमाणमूलत्वेन विभ्रमात् नच यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतिविरोधः आगमगम्यत्वेऽपि तत्त्वस्य वाक्यस्य लौकिकशब्दवैदिकसंस्कारासंस्कृतमनोग्राह्यत्वनिषेधपरत्वात् तत्र ॥ ॥

तदभावः अंतःकरणस्य तत्त्वकरणत्वादित्याह श्रवणादीत्यादिना ननु नांतःकरणं तत्त्वकरणं सत्यपि तस्मिन्नविवेकिनां ब्रह्मात्मसाक्षात्कारादर्शनादिति तत्राह भावनेति यथा केवलस्य चक्षुषः प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वाभावेऽपि पूर्वानुभवसंस्कारवासितेन तदेव प्रत्यभिज्ञाहेतुरेवं केवलं मनः शुद्धात्मसाक्षात्काराजनकमपि भावना विशिष्टं तज्जनकं स्यादेवेत्यर्थः भावनायां मूलानुभवविशेषमाह शास्त्रेति विचारप्रयोजनकानुभवव्यावर्तयति श्रवणेति शास्त्रज्ञानेति विशेषणस्य प्रयोजनमाह नचेत्यादिना अत्रार्थे श्रुतिविरोधमाशंक्य निराचष्टे नचेति किमेतदेकदेशिनां चोद्यं समाधितस्यैवेति नायमित्याह आगमेति द्वितीयं प्रत्याह तस्येति तदेवं मनस आत्मसाक्षात्कारे करणस्य संमतत्वात्तन्न तदभाव इत्येकदेशिनां समाधाने

मनसः करणत्वे २

ननु दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या मनसैवेदमाप्तव्यमित्यादिश्रुतेरुक्तयुक्तेश्च मनसस्तत्र करणत्वं युज्यते तत्कथं त्वयार्थे त्रिविधिष्यत इति शंकित्वा तत्र देतन्मा

सि॰मु॰ २ आगमस्यैवेति उक्तशंकानिरासार्थमेवकारः अयमत्राशयः मनसः आत्मसाक्षात्कारे करणत्वं यत्कल्प्यते तत्किं कचित् शुद्धात्मनोऽत्र विशिष्टात्मनि

५८ साक्षात्कारे करणत्वं क्लृप्तमिति शुद्धात्मसाक्षात्कारेऽपि तावदन्यदृष्टत्वेनोच्यते किं वा श्रुतिमात्रबलात् तदनिरूपणान्नाद्यः न तावद्दृष्टोऽर्थे ला

मनसः ५ प्रत्ययोऽस्ति यतो मनःकरणत्वस्य वह्निरस्मात् न्याय्यात् नाप्यन्तरदुःखादिसाक्षात्कारे तस्य साक्षिमात्रवेद्यत्वात् नाप्यात्मसाक्षात्कारे तस्येदानीं विचार्यमा दुःखादिसा

णत्वात् सोपाधिकात्मसाक्षात्कारे मनःकरणत्वेन क्लृप्तमिति चेन्न उपाधिरज्ञानमंतःकरणं वा नाद्यः सुषुप्तावज्ञानोपाधिके आत्मनि साक्षात्कार क्षात्कारस्य

त्वस्यात् मनसस्तत्रासत्त्वात् न द्वितीयः आत्माश्रयात् आत्मनि साक्षात्कारायमनःप्रवृत्तावुपाधित्वेन तस्यैवापेक्षणात् अंतःकरणकार्यमे

आगमस्यैवात्मन्यपरोक्षज्ञानजनकत्वात् तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतावात्मन्यौप
निषदत्वविशेषणाश्रवणात् न चेतराविषयत्वे सति तन्मात्रविषयत्वे समंजसं अन्यथा प्रमा
णांतरस्याव्यावर्तकत्वे विशेषणवैयर्थ्यात् लौकिकस्यापि वाक्यस्य दशमस्त्वमसीत्यादेर्ज्ञानजन
कत्वस्यैव दृष्टत्वात् ॥

इतमन्यपरो

वोपाधिरिति चेन्न तत्राप्यंशतः आत्माश्रयात् अंतःकरणोपलक्षितत्वस्य विशेषणत्वोपलक्षणत्वाभ्यामनिरूपणात् नापि श्रुतिमात्रबला

त् श्रुतेः सहकारितामात्रपरत्वेन करणत्वाप्रतिपादकत्वादिति आत्मसाक्षात्कारे श्रुतेः करणत्वे श्रौतलिंगमुदाहरति तं त्विति तत्रागमस्यैक

रणत्वे सामर्थ्यमुपपादयति तत्त्वेति ननु शाब्दोऽपि न कश्चित्साक्षात्कारः करणत्वेन क्लृप्तः कथं तत्र करणं तत्राह लौकिकस्येति न च तत्रेन्द्रिय ५४

करणं सत्यपि तस्मिन् दशमत्वापरिज्ञानात् तद्व्यतिरेके ग्रंथेन मस्यवाक्यात् दशमोऽस्मीति साक्षात्कारदर्शनात् न च तत्परोक्षज्ञानं अस्मी

ति प्रतीतेरपरोक्षाकारत्वात् ततो व्यभिचारान्नेन्द्रियं तत्र करणमिति द्योतनायैवकारः ॥

मनसैवेदमाप्तव्यमिति श्रुतेः आत्मसाक्षात्कारस्य सहकारितामात्रपरत्वेपि यत्सानंतनु मनःकरणत्वेयथा सानं २

इंद्रियसन्निकर्षे २ २ दशमसाक्षात्कारे १ आत्मसाक्षात्कारे २

शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वे २

प्रमेयानुसारित्वं परोक्षापरोक्षस्वभावः २

नन्वेवं शब्दस्वभावविरोधः स्यादितिशंकते प्रमाणेति प्रमाणस्य प्रमेयोपजीवकत्वेन तदनुरोध्येव स्वभावो न स्वतंत्रः कश्चित्स्वभाव इति नेति पूर्वपक्षनिषेधे हेतुमाह प्रमेयेति परोक्षज्ञानजनकस्वभावत्वमसिद्धमिति भावः कीदृक् तर्हि प्रमेयस्यात्मनः स्वभाव इति तत्राह प्रमेयस्य चेति अपरोक्षत्वं कदाचित् घटादावपीति विशिनष्टि नित्येति अपरोक्षैकरस इत्यर्थः ननु प्रमेयं न परोक्षैकरसं न वापरोक्षैकरसं पक्षद्वयस्यापि घटादौ पुरुषभेदापेक्षयानुमितिसाक्षात्कारविषयत्वेनोभयरूपत्वप्रतीतेः न च विरुद्धरूपद्वयमेकदैकत्र संभवति ततो न प्रमेयस्य स्वाभाविकौ तौ धर्मौ किं तु ज्ञानविशेषोपाधिकाविति शंकित्वा दूषयति नचेति यत्साक्षादिति साक्षादित्यव्यवहितस्वरूपमुच्यते तेन चाव्यवहितत्वं गौणं श्रोत्रवृत्त्यादावप्यस्तीति तन्निरासाय विशिनष्टि अपरोक्षादिति अगौणमित्यर्थः आंतरत्वं इंद्रियमनःप्राणादेरप्यस्ति इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषयति सर्वेति ततश्च श्रुतिसिद्धम

तत्र हेतुमाह २

प्रमाणस्वभावहानिः स्यादिति चेन्न प्रमेयानुसारित्वात्प्रमाणस्वभावस्य प्रमेयस्य च नित्यापरोक्षत्वात् न च ज्ञानगतो धर्मोपरोक्षत्वं यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतर इत्यात्मनोप्यपरोक्षत्वश्रवणात् किं तदपरोक्षत्वमिति चेत् वस्तुतः प्रमात्रव्यवहितत्वमेव तच्च प्रमातरि विश्रांतं यावद्यावत्प्रमातुर्विप्रकृष्यते तावत्परोक्षत्वोत्कर्षदर्शनात् तथाचापरोक्षस्वभावे आत्मनि परोक्षज्ञानं जनयत् वेदो भ्रांतिमेव जनयेत् ॥

किंतदिति

परोक्षत्वं च स्वरूपं न तु औपाधिकमित्यर्थः तर्हि घटादौ उभयं विरुद्धमेकदा स्यादिति शंकितं दोषं परिहर्तुं अपरोक्षस्वरूपं जिज्ञासमानस्याशयति अपरोक्षस्वरूपमाह वस्तुत इति साक्षात्कारिज्ञानविषयत्वं तु उदासीनमेवकारः कथं तर्हि विरोधपरिहार इति तत्राह तच्चेति चस्त्वर्थे विश्रांतं पर्यवसन्नं प्रमातर्येवाव्यवहितत्वस्य पर्यवसाने हेतुमाह यावदिति तथाच घटादौ परोक्षत्वमेव मुख्यं गौणं त्वपरोक्षत्वमात्मसन्निधानकृतत्वात् ततो नोभयमेकदा विरुद्धमिति भावः ननु यथा घटादावनात्मत्वात् परोक्षैकरसे परोक्षत्वं गौणमपि वर्तत इति तदाद्याये दृश्य प्रमाणकत्वं तथा प्रमातर्यपि गौणं परोक्षत्वमादाय शास्त्रं प्रवर्ततामिति नेत्याह तथाचेति गौणमपि परोक्षत्वमात्मनि न संभवति आत्माव्यवहितत्वस्यात्मनि कल्पयितुमशक्यत्वात् तथाच प्रमाणं भवन् वेदो विपरीतं स्वरूपं कथमनुभावयेत् अननुभावयन्वा कथं प्रमाणं स्यादि

स्वा परोक्षापरोक्षे ध

इममेवार्थं व्यतिरेकेणाह अन्यथेति एवं स्वपक्षं साधयित्वा एकदेशिमतमागमस्यैवात्मव्यपरोक्षज्ञानजनकत्वादिति वाक्यस्थितैवकारेणास्माभिरु
सि॰मु॰ क्तभावेन प्राक् निराकृतं इदानीं तत्रैव दूषणान्तरमाह मोक्षेति प्रमाण्यां प्रमाणामिति तार्किकाः संगिरन्ते मनश्च न प्रमाण्यां मेनस्योपलब्धिमात्रहेतुत्वा
५५ न्नतो व्यभिचारिमनसो नात्मसाक्षात्कारकरणत्वं तेन त्वेवाज्जन्यसाक्षात्कारो भ्रमः स्यात् न चैतत् युज्यते सविलासाक्षान्निवर्त्तकत्वात् नहि भ्रमो मनोजन्य अ
ज्ञानं निवर्त्तयति अतिप्रसंगादित्यर्थः ननु यदि मनोमात्रमेवात्मसाक्षात्कारं जनयेत्तदा स्यादेव तत्र भ्रमत्वाशंका न चैवं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्य
आत्म २ ज्ञानसंततिसहायं हि मनस्तत्साक्षात्कारकरणं तथा च मूलप्रमाणशब्दसंवादादप्रामाण्यशंकानिरास इति पक्षं निषेधति नचेति संवादार्थं यथा
ज्ञानं मनसा जन्यते तथैव चेच्छब्देन जन्यते तदोभयोरन्यतराप्रामाण्यं अनधिगतार्थत्वाभावात् अथैतद्दोषपरिहाराय शब्दः परोक्षतयावबो

अन्यथास्थितस्य अन्यथावबोधनात् मोक्षसाधनीभूतस्य चात्मसाक्षात्कारस्य मनोजन्यत्वे व्य
भिचारिकरणजन्यतया अप्रामाण्यप्रसंगः न च वेदमूलतया प्रामाण्यं अपरो
क्षतया वेदेनानवबोधनात् वाङ्मनसातीतत्वश्रुतिव्याकोपश्च न
चालौकिकविषयत्वं मुख्यबाधकाभावात् ॥ ॥

धयतीति तथा सति न हि संवादादप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य हेतुमाह अपरोक्षतयेति ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यं परोक्षं ज्ञानं जनयदपि अपरोक्षाकार
मेव ज्ञानं जनयिष्यति तदाकारस्य ब्रह्मात्मनिष्ठत्वात् न च तर्हि संवादादप्रामाण्यधारावाहिकबुद्धिवत् प्रामाण्योपपत्तेरित्याशंकापराकर्त्तुं वेदेने
त्युक्तं वेदो हि शब्दात्मा स च नापरोक्षाकारं ज्ञानमुत्पादयितुमलं तस्य परोक्षाकारमात्रज्ञानजनकत्वस्वभावात् अन्यथा पर्वतो वह्निमानिति प्रति
ज्ञावाक्यात् परोक्षेव न्यायवैयर्थ्यमित्याकारप्रसंगः तस्मात् परोक्षाकारज्ञानजननमेव शब्दस्वभावमिति तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः स्वभावतो विलं वाक्य ५५
संसर्गात्मकमेव हि परोक्षं हन्त्याच तथा वस्तु बोधयतीति तत्र इति आत्मसाक्षात्कारस्य मनःकरणकत्वे श्रुतिविरोधश्च दुर्वार इत्याह वाङ्मनसे
ति नन्वेनद्वाक्यमसंस्कृतमनोविषयमित्युक्तमिति तेत्याह नचेति लक्षणाप्रसक्तेः सा च मुख्यबाधके सति युक्ता नान्यथेत्यर्थः ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारस्यवेदांतकरणा
त्वमस्तिनवेतिविकल्पस्य २

नन्वागमकरणत्वेपितस्यसमानोदोषइतिचेन्नवेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाइत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्वेदांतकरणत्वेब्रह्मसाक्षात्कारस्यप्रतीयते यतोवा
चोनिवर्त्तंतइतिवाक्याच्चतन्निषेधःप्रतीयते एवंविरोधेकिमप्रामाण्यमन्यतरस्यस्यात् उभयवाक्यार्थसमुच्चयस्वीकारोवाव्यवस्थावाविकल्पस्य
क्रियायामेवसंभवान्नोपन्यासः नतावदन्यतराप्रामाण्यमुभयोरपिवेदवाक्यत्वेनतुल्यत्वान्नवातदर्थसमुच्चयःविरुद्धयोस्तदयोगात्तस्मात्व्यव
स्थयापरिहर्त्तव्योविरोधःनिषेधवाक्यमभिधाहत्याशक्यप्रवृत्तिंतत्रनिषेधति वेदांतगम्यत्वानुवाक्यानिलक्षणयातत्रशक्यप्रवृत्तिमनुजानंती
तिनकोपिविरोधइतिशंकोत्तराभ्यामाह नचेत्यादिना लक्षणाहस्याब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेतत्त्वमस्याद्यागमस्यकरणत्वेसुक्तेतत्रलक्षणाहस्या।
आत्मनिशक्यप्रवृत्तिमादिशति नन्विति अयुक्तत्वेदेतःभागेति अयमर्थःनतावदियंलक्षणाजहत्स्वार्थैकदेशस्यात्मनःपरिग्रहात् नाप्य।

नचश्रुतिविषयत्वेपिसमानोदोषःलक्षणायैवतद्बोधनात् ननुतत्त्वमस्यादिवाक्येतल्लक्षणैवनयुक्ताभागलक्षणया
एकदेशपरिग्रहेश्रुतार्थपरित्यागप्रसंगात् नचपदयोरेकविभक्त्यंतनिर्दिष्टयोःसामानाधिकरण्यपरामर्शानंत
रंपदार्थयोरभेदोवाक्यार्थस्तावत्प्रतीयतेसचविरुद्धस्वभावयोःसंसार्यसंसारिणोर्जीवपरमात्मनोर्नसंभवतीति
मुख्यार्थानुपपत्त्यालक्षणायुक्तेतिसांप्रतंश्रुतिसिद्धेर्थेनुपपत्त्यभावात् ॥ ॥

जहत्स्वार्थापरोक्षत्वादिधर्मत्यागात् नाप्युभयरूपाभागेएकदेशेलक्षणायाशक्यप्रवृत्त्याएकदेशस्यशुद्धचित्स्वात्मकस्यपरिग्रहेस्वीका
रेपदद्वयसामानाधिकरण्यबलात्प्राप्तस्यपरोक्षापरोक्षसंसार्यसंसार्यभेदस्यपरित्यागःस्यादिति ननुसामानाधिकरण्यबलात्प्राप्तोपिपदा
र्थयोरभेदोविरुद्धत्वात्तद्योगइतितदनुपपत्त्यैवहेतुजहतिपदानिइतिन्यायेनविरुद्धांशत्यागेनाविरुद्धमंशंस्वप्रामाण्यायलक्ष यत्तुतत्त्वमस्यादि
वाक्यंकोदोषइतिशंकित्वादूषयति नचेत्यादिना नचसांप्रतमिसन्वयःसामानाधिकरण्यस्वरूपमाह पदयोरिति द्विवचनमविवक्षितंवैय
धिकरण्यंव्यावर्त्तयतिएकेति अत्रभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरित्यपिबोद्धव्यमन्यथापर्यायपदेष्वेकविभक्तिकेषुसामानाधिकरण्यप्रसंगात् वेदो।
क्तेःगृहीतेवयंसमर्थानंतपर्यनुयोक्तुंकथमेवमयंवदतीतिसचेहेदंसंसार्यसंसारिणोरभेदंग्राहयतितर्हिसनानुपपन्नइति नतदनुपप।
त्त्यालक्षणेतिहेत्वर्थः ॥

यथालौकिकं वाक्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तराविरोधेन
स्वार्थं प्रतिपादयति तथा वेदोपि १

जीवेश्वरयोः १

वदि १

ननु लोकवेदाधिकरणन्यायेन वेदोपि लौकिकवाक्यविधयैव स्वार्थं ग्राहयति लौकिकं च वाक्यं प्रमाणान्तराविरोधं विनैवार्थबोधकं विशिष्टयोर्भेद
स्य च नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात्तयोर्भेदमपेक्ष्य शुद्धचिन्मात्राभेदे लक्षणया बाधयिष्यति वेद इति शंकापराह नचेति लौकिकवाक्यस्वार्थबो
सि·मु· धने मानान्तराविरोधमपेक्षत इति युज्यते लौकिकत्वाविशेषात् वेदस्त्वपौरुषेयत्वात्प्रबल इति स्वार्थविरोधिमानान्तरं बाधिष्यते ततो न स्वार्थान्व
५८ यपतिरिति नैकदेशलक्षणा पूर्वं निषेधे हेतुमाह श्रुतीति ननु यथा कथंचिदपि प्रमाणान्तराबाधे न स्वप्रामाण्यमुपपद्यते किमिति विनाप्र
योजनमितरप्रमाणबाधनमिति तत्राह अन्यथेति अखण्डमसंसर्गि यद्द्वितीयं सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं तदेव च प्रत्यक्षसंबो
नरश्चात्मेति यत्प्रबोधनं लक्षणयातदपि न स्यात् सकलसजातीयादिभेदावबोधकप्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्विरोधात् ततः प्रमाणान्तरबाध।

इति ३

नच विरुद्धस्वभावयोर्भेदग्राहिमानान्तरविरोधेनाविरुद्धयोरंशयोरभेदो बोध्यत इति वाच्यं श्रुतिविरोधे न भेदग्राहिप्रमाणस्यैवाप्रा
माण्यादन्यथा लक्षणयाप्यखण्डाद्वितीयप्रत्यगात्मबोधनं न स्यात्सकलभेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधात् तथा च मुख्यार्थेनानुप
पत्तिः नच शक्यलक्ष्ययोः संबंधः लक्ष्यस्यात्मनोऽसंगत्वात् नचासंगेन किंचित्संबध्यते नचासंबद्धो लक्ष्यते तथादर्शनात्
नच सर्वथाऽनभिधेयोर्थो लक्ष्यत इति दृष्टं लक्ष्यपदार्थं मूकताप्रसंगात् ॥ ॥ ॥ ॥

शुद्धात्मनि २

नेष्कृते गावश्यकमिति पूर्वमेव मुख्यार्थविरोधिप्रमाणं बाध्यतां न लक्षणया र्थान्तरपरत्वमित्यर्थः किंचाभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्ष
णोच्यत इति वृद्धानां लक्षणास्वरूपविदां स्थितिः शक्यसंबंधिन्येव लक्षणा न चात्र शक्यसंबंधिता शुद्धात्मनोऽसंसर्गित्वात्तस्य वचनबलस्यता।
तननत्र लक्षणेति द्वैतंतरमाह नचेत्यादिना ननु यद्यपि लक्ष्यमसंसर्गि तथापि विशिष्टवाच्यं संसर्गीति तदेव लक्ष्येणावलात्संसृज्यतामिति
नेत्याह नचेति संबंधस्योभयनिष्ठत्वादेकस्यासंबंधित्वे इतरस्मात्तन्निरूप्यसंबंधायोगादित्यर्थः तथेति सौर्थाः संबंधिनि लक्षणाया अदर्शना मुख्यार्थो २
त्इत्यर्थः किंच लक्ष्यचिन्मात्रमभिधेयं न वा अभिधेयं चेत्तर्हि तदभिधानप्रवृत्तिवच्छुद्धे चिदात्मनि तत्त्वमित्यादिपदप्रवृत्तेः किं लक्षणया ५८
द्वितीयमनूद्य दूषयति नचेति ॥

परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टं ध

प्रत्यग्ब्रह्मतादात्म्यरूपसाक्षात्कारस्य प्रमाणं त्वं तदसि इत्यादिकमिति वाक्यं प्रमाणं न विषयसि वाक्यं च पदसमुदायात्म
वतितस्माद्वाक्यमिथ्यर्थवाक्यत्वस्य दृश्यमावश्यकं २

ननु लक्ष्यैक्यं किमिति मुख्यतालक्षणापरादेव तदुक्तिसंभवादिति तत्राह तत्रापीति लक्ष्योपस्थापकं पदं लक्षणया पदप्रवर्त्तनेन तल्लक्ष्योपस्थापक
पदेनापि भवितव्यं एवं तत्रतत्रापीत्यनवस्थेत्यर्थः किंच तत्त्वमिति पद[illegible]योर्लक्ष्यमेकं भिन्नं वा आद्ये इतरपदवैयर्थ्यम् एकेनैव पदेन लक्षणायाः प्र
पदेनापि भवितव्यं … क वस्तुतादात्म्यरूपलक्ष्यसाक्षात्कारस्यासिद्धेरित्याह किंचेत्यादिना ननु किमिति इतरपदवैयर्थ्यमुक्तं साक्षात्कारस्य प्रमाणत्वसिद्धये पेक्षित
वाक्यत्वनिर्वाहकत्वादित्याशंक्यादेत्तं तरमाह पदार्थेति पदयोरेकार्थत्वे पदार्थान्तरत्वाभावेन संसर्गरूपवाक्यार्थं इतरो न स्यादिति तस्यार्थक
त्वात्पर्यायतापदयोः स्यादिति तत्रास्मिन्पक्षे प्रयुक्ते पि वाक्यत्वं न स्यादित्यर्थः ननु यद्यपि सामान्यात्मना लक्ष्यमेकं तथापि तत्तद्विशिष्टविशेषमादाय सामान्यलक्ष्यमि २
पदांतरप्रसक्तेरपर्यायत्वात्कथं न वाक्यतेति तत्राह विशेषेति सामान्यविशेषसंसर्गित्वेऽखण्डरूपत्वहतेरित्यर्थः लक्षणावैयर्थ्यं द्वितीयप

तत्रापि लक्षणायां लक्षणानवस्थाप्रसंगात् किंच पदाभ्यामेकोर्थो लक्ष्यते अर्थद्वयं वा नाद्यः एकपदवैयर्थ्यप्रसंगात् प
दार्थवाक्यार्थयोरविशेषापत्तेश्च विशेषे वा खण्डो वाक्यार्थो न स्यात् अत एव न द्वितीयः लक्षणाभावप्रसंगाच्च नहि विह
द्वयोरभेदानुपपत्त्याक्षता लक्षणा भिन्नयोरभेदे पर्यवस्यति किंच वेदांतेतत्त्वमस्यादिवाक्यमेव प्रधानमितरत्सर्वं तदु
पकरणमेव तत्राच प्रधानवाक्ये एवक[illegible]र्थलक्षणा तत्रासमवेतार्थत्वेनेतरत्रैव साप्युक्ता ॥

दोषान्तरमाह लक्षणाभावेति ननु किमिति लक्षणाभावः भिन्नयोरपि तयोरभेदं लक्षणया करिष्यति वेद इति तत्राह नहीति तात्पर्येण
स्वार्थे पर्यवसाने प्रमाणांतरविरोधादि स्थितिस्थापकं न च भिन्नयोरभेदो वास्तवोस्तीति लक्षणयापि वेदः किं बोधयेदित्यर्थः तत्त्वमस्यादि
वाक्ये लक्षणाभावं हेत्वंतरेणोपपादयितुं भूमिकामाह किंचेत्यादिना अयमर्थः भूतार्थ भव्यमुपदिश्यत इति द्विविधो वेदांतसंवादात्तत्तो वेदांतेश्व
स्तत्त्वमस्ययमात्मा ब्रह्मेत्यादि महावाक्यानि सर्वशेषिस्वचित्त्वात्मकात्मस्वरूपप्रतिपादकतया प्रधानवाक्यत्वमापुर्वंति तदितरश्रवणादि मुख्यार्थत्वप २
वाक्यानि तदपेक्षितार्थसमर्पकत्वात्तदुपकरणतया तदंगभूतानि भवतु महावाक्यस्य प्रधानत्वं किं ततस्तत्राह तत्राचेति ननु को विशेषो
ज्ञानुपपत्तिस्तत्रैव[illegible]तैव लक्षणेति तत्राह तत्रेति प्रधानानुगुणत्वेनेतरव्याख्यानायगुणवाक्ये पूर्वलक्षणायुक्तत्वेन प्रधानवाक्येत्यर्थः ॥

यथा मीमांसकमते आपूर्तमुद्दिश्य पत्नीयथात्र न सूक्ष्मविशेषः सूक्ष्मं वीक्ष्यादिकं तथा वेदांतमतेन श्रुति
अत्र नूतनयज्ञमुद्दिश्यते आत्मसूत्रपदार्थः अर्थश्रवणादिकं तत्साक्षात्कारायस्वीक्रियते ध

(margin: यथाक्लिसथा ज्ञ पकं २; महावाक्य को २)

तत्त्वमस्यादिवाक्ये २

सि॰मु॰ ५०

ननुवेदत्वाविशेषादन्याप्यस्तु लक्षणेति तन्न्यायविरोधादित्याह गुणेति अत्रैकदेशिनो वदन्ति तत्त्वमस्यादिवाक्ये लक्षणानिराकरणेनाभिष्टंतेत्रत
स्याङ्गीकारादित्येकदेशिमतमनुवादयति अत्रेति कथं तर्हि वेदान्तवाक्ये सामानाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः पदयोः पदयोरेकस्मिन्नर्थे
प्रवृत्त्यभावात् नहि विना लक्षणां जीवपरमात्मनोरैक्यं संभावयितुमपि शक्यमिति सिद्धान्तिमतं दूषयति नचेति सामानाधिकरण्यमैक्यं यद्वा
जीवब्रह्मशब्दाभ्यां तद्वाचके पदे लक्ष्येते तयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरुक्तहेतोरित्यर्थः अन्यथोपपत्तिहेतुमाह रज्जुसर्पयोरिवेति सर्पोऽय
ज्जुरिति तावत्पदद्वयात्मकं वाक्यं तत्रैकविभक्त्यन्तमेकमेवार्थं विधत्ते सर्पानुवादेन रज्जुविधानात् तद्विधाने च सति सर्पस्वरूपेण शक्यते कर्तुं तथा
च सर्पस्वरूपं सर्पपदेनानुवाद्यं आज्ञेनापवाध्य रज्जुस्वरूपमात्रमवशिष्टमित्येकपदार्थ इति तत्त्वमिति पदद्वये यथा सामानाधिकरण्ये तथा त्वमि
ति पदेन जीवमपवाध्य तत्पदेनाविशिष्टब्रह्ममात्रप्रतिपादनादुभयोः पदयोरेकार्थवृत्तित्वात्सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमित्यर्थः ननु एवमपि

गौणोऽन्यस्य कल्पना लक्षणाकल्पनेत्यर्थः २४

गुणोत्वसाध्यकल्पनेतिन्यायात् अत्र केचित् तत्त्वमस्यादिवाक्ये लक्षणैव तावदङ्गीक्रियते न तत्र विरुद्धयोर्जीवपरमा
त्मनोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः रज्जुसर्पयोरिवैकस्य बाधेनापि तदुपपत्तेः नचोभयोर्मध्ये कस्य बाध इति वि
निगमकाभावे यदि परमात्मन एव बाधमाशङ्केत तदा शास्त्रमपुरुषार्थं जीवपर्यवसितमिति न प्रमाणं स्यादिति वा
च्यं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रवर्णात् ब्रह्मणः सत्यत्वावधारितेः परिशेषात् जीवस्यैव संसारिणो बाधात् ॥

सामानाधिकरण्योपपत्तेः २भू॰

तत्त्वमिति पदेन जीवमपवाध्य तत्र जीववाचो वीपस्थापकत्वं दृष्टान्त २

नैकार्थता परमात्मपदं यद्यपि चिदात्मन उपस्थापकं सन्न वृत्तिस्तथापि त्वंपदं जीवोपस्थापकं तथा च भिन्नार्थयोरेकार्थवृत्तिः कुत इति चेत्
अभावस्याधिष्ठानस्वरूपानतिरेकात् ननु मास्तु भयपदे लक्षणा तथापि ब्रह्मपदस्य साद्गुः परिहाराविशिष्टशङ्कस्य स्फुटोपस्थितो लक्षणापे
क्षत्वादिति चेन्न सत्यादिपदादिवत्तत्पदादपि शुद्धस्यैवोपस्थितेः ननु तथापि तत्त्वमसि वाक्ये जीवबाधो न युक्तः तत्पदवाच्यस्य जीवत्वविधा २
नात् तत्पदार्थस्य पूर्वं निर्दिष्टत्वेनानुवादार्हत्वात् ननु तर्ह्ययमात्मा ब्रह्मेति वाक्ये का गतिस्तत्र जीवस्यैव बाधप्रतीतेस्तर्हि विनिगम
नायां न देतेरिति यदि जीवपक्षपाती ब्रह्मण एव बाधमाशङ्केत तदा शास्त्रं प्रतारकवाक्यवदपुरुषार्थं जीवस्वरूपतात्पर्यकमप्रमाणं स्या ५२
दिति सिद्धान्तिशङ्कामनूद्य दूषयति नचेत्यादिना ब्रह्मपदार्थस्वरूपप्रमाणसत्यादिवाक्यविरोधात् नाविनिगमो न वा जीवावशेषशं
केति हेतुमाह सत्यमिति ॥

ननुकिंचिदात्मैवजीवस्तदन्योजडोवेतिदूषयितुंविकल्पयन्नाशंकते नन्विति भोक्तृत्वेति भोगस्यचिन्मयधानत्वादित्यर्थः जीवोनब्रह्मअस्यप्रकाशत्वा
त् घटवन्नापिजडःभोक्तृत्वात् व्यतिरेकेघटवदेवतस्माज्जडाजडविलक्षणोऽनिर्वचनीयोजीवइतिसवाधार्दूष्यवेतिपरिहरतिनैषेति चैतन्याभासत्वेने
ति चैतन्यलक्षणारहितोऽस्वयंप्रकाशत्वात्भोक्तृत्वाच्चचैतन्यवद्भासमानत्वाच्चचैतन्याभासइतिचैतन्यच्छायाइत्यर्थः ननुचैतन्यस्यारूपत्वात्च्छा
यात्माजीवोनयुज्यतेनहिनीरूपस्यवायोःच्छायाक्वचित्दृष्टेतिनेत्याह नचेति तत्रहेतुनीरूपस्यापीति ननुनजलेगगनस्याभासःनीरूपत्वा
देवकथनहिजलनिष्ठतयानत्प्रतीतिःनहन्तिनांसविल्वकरादीनामारोपादितिगदह्यणातततोनचिदाभासोजीवइतिनअन्यत्वेगाथेचजलेमहा(

गगन१

ननुकोयंजीवःचैतन्यंजडोवा आद्येब्रह्मैवेतिवाधानुपपत्तिः द्वितीयेघटादिवत् अचेतनत्वात् भोक्तृत्वानुपपत्तिरिति
चेत् नैषदोषःचैतन्याभासत्वेनतस्यप्रसिद्धजडाजडविलक्षणत्वान्ननीरूपस्यचैतन्यस्याभासानुपपत्तिःनीरूपस्यापिगग च
नस्यस्वच्छेजलेआभासदर्शनात् रूपंरूपंप्रतिरूपोवभूवेतिश्रुतेश्चतथाचेदंसर्वंपदयमात्मेतिशास्त्रात्सर्वस्यात्मान
त्वात्कार्यस्यवाधेकेवलआनंदस्वरूपःपरमात्मैवापवर्गःवशिष्यतेइतिनकिंचिदनुपपन्नम् ॥

जीवं त्व
काशप्रतीतेरूपरिवर्तिगगनाभासस्याकामेनापिस्वीकारात् नहिविनोपरिवृत्तिमहाकाशच्छायांतत्परिमाणमहत्त्वभ्रमोजलेसंभवतित
स्मादस्येवजलेगगनाभासइतिकथंनचैतन्याभासोजीवइतियुक्तिसिद्धचिदाभासंश्रुत्यापिसाधयति रूपंरूपमिति उपाधिमुपाधिंप्रतीत्यर्थः
प्रतिरूपःप्रतिभासःप्रतिभासः प्रतिच्छायेतियावत् ननुसंसारिणोजीवस्यवाधेयिनात्मनोमुक्तिरूपपन्नावास्संसारस्यसमूलस्यानर्था
त्मनोनच्छेदादितिनेत्याह तथाचेति स्वरूपानंदावभासावरकाज्ञानादेरिदंसर्वमित्यादिवाक्येनवाधितत्वात् निरावरणानंदात्मामुक्ति
त्वेनावतिष्ठतेइतिचैतन्याभासपक्षएवश्रेयानिति ॥

कर्तृत्वेन भोक्तृत्वप्रमातृत्वज्ञानेच्छाक्रिया
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिभिरनेकविधः २

अविद्योत्थं चिदाभासं जडविलक्षणं जीवं ये बाध्यमित्याहुस्तानाचार्यो निषेधति न चेति भोक्तानन्तवज्जीवस्य कर्त्रंशस्य त्वीत्यादि पतीतेः स्वसमवेतसुख
सि॰मु॰ साक्षात्कारस्य च भोक्तृत्वात् भोक्तृत्वं च न कर्तृत्वं विना अकर्तुरभोक्तृत्वात् कर्तृत्वं च न प्रमातृत्वं विना अज्ञो न जानाति ततः इच्छति ततः करोतीति सर्व
५८ जनीनत्वात् ततो न विविधोऽबंधोऽपि जीवस्य वतद्बाधेन जगदुपादानाज्ञानबाधेन च परमात्मनो पवर्गे निरावरणस्वात्मना वस्थितिर्मुक्तिरि
हस्त तिबंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यप्रसंगं हेतुमाह बंधमोक्षयोरिति किं च यदि जीवबाधः तदा श्रवणादौ कः प्रवर्तेत मोक्षार्थीति चेत्कस्य मोक्षमिच्छति पर
स्वनाशः २ स्य वा नाद्यः विरोधान्न द्वितीयः प्रयोजनाभावात् तत्र श्रुतिः क्वचिदपि दृष्टः एवमित्याह मोक्षार्थीत्यादिना स्वस्य चेत् तर्हि स्वनाशो वा पुरुषार्थः स्वदुःख
निवृत्तिर्वा आद्यं निराचष्टे न वेति सेकिं सतः पुरुषार्थः उत पुरुषार्थसाधने नाद्यः सर्वदुःखाभावेतरत्वादिति वा शब्दार्थः द्वितीयं निराचष्टे न वेति
दुःखं हि जीवोपादानकं उपादाननाशस्योपादेयनाशे हेतुरित्यात्मनाशात् दुःखनिवृत्तिर्भवति दुःखाभावः पुरुषार्थः तत्साधनमात्मनाशोऽपि
तन्न बंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः मोक्षार्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च न स्वस्य मोक्षार्थं मन्ये यतते न वा स्वनाशः पुरुषार्थः न च दुःखनिवृत्त्या
दुःखाभाव एव पुरुषार्थः कस्यायं पुरुषार्थः स्यात्स्वस्यैव बाधितत्वात् न च जीवात्मा सत्यः अनेन जीवेनात्मनेति सत्येन परमात्मनाभेद
श्रवणात् नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिना भेदप्रतिषेधाच्च न च स्वतोऽसंसारिस्वभावस्य परमात्मनः संसारिस्वभावजीवात्मतानुपपत्तिः
अविद्याद्युपाधिसंबंधात् न भोक्तीत्तिमवदुपपत्तेः न च रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति वाक्यादाभासरूपत्वं जीवस्येति वाच्यं तत्र हि तन्मनत्
तथेति न चेत्यन्वयः तत्र हेतुः कस्येति किं दुःखाभावः स्वस्यैव पुरुषार्थः \ व्यत्वाद्याक्रांततत्तच्छरीरसादृश्यस्यैव प्रतिरूपपदेन विवक्षितत्वात्
पुरुषार्थत्वापत्तेः २ उतान्यस्येति नाद्यः आद्ये दुःखाभावस्यापि तत्त्वापत्ते न द्वितीयः आत्मनो नष्टत्वात्कस्य पुरुषार्थः स्यादित्यर्थः आत्मबाधमंगीकृत्य तत्र पदे मोक्षा
यनुपपत्तिरुक्ता संप्रति च असत्यत्वाभावान्न बाध इत्युपपादयति न चेति असत्य इति च्छेदः कल्पितो न चेत्यर्थः सत्यत्वग्राहकमानाभावाद्धि जीवोऽ
सत्यः उत शुक्तिबाधाद्वा असत्यत्वावेदकप्रमाणसद्भावाद्वा आद्यं पराचष्टे अनेनेति ननु जीवपरमात्मनोरभेदमात्रमत्र प्रतीयते न जीवस्य सत्यत्वं तत्कथ
न जीवः कल्पितः इत्याशंक्य सत्यं ज्ञानमित्यात्मपदार्थनिर्वचनसिद्धमात्मस्वरूपमाह सत्येनेति तथा च सत्यात्मनो जीवस्यासत्यत्वबाधितमित्य
र्थः ननु भेदग्राहिणि प्रत्यक्षे सत्यभेदस्फूर्तिरुपचरितेत्याशंक्य दूषणान्तरमाह नान्योऽत इति भेदस्य पारमार्थिकत्वे त्रिषेधानर्थक्यादित्यर्थः सत्येऽत्र जी
पति वस्य शुक्तिविरोधपत्तेः इति निति न चेति जीवासत्यत्वग्राहिप्रमाणमद्भावपक्षं निराचष्टे न च रूपं रूपमिति न च वाक्यमिति प्रतिज्ञायां हेतुमाह तत्र हीति ५८
तत्र तन्मनष्यपश्वप्यादिशरीराणि हि रादन्न रूपशब्दार्थः तत्तच्छरीरगतसादृश्यं प्रतिरूपशब्दार्थः यथा मद्रामति रूपशब्दार्थः यथा मद्राप्रतिमद्राया
येन मद्रासादृश्यमेव प्रतिमद्राशब्देनोच्यते नार्थान्तरं तथा प्रतिरूपसादृश्यमेवोच्यते नाभासरूपत्वमर्थः ॥

पृष्ठे न रूप

यथाहुः देहे देहे देहप्रविष्टः संस्तदेहाकारतामगादिति श्रुतिरूपशाकृस्य दर्पणमुखादौ कृष्णस्य कथमस्यार्थत्वं कथं नेत्याह भवत्विति
न हि दर्पणमुखमसमसमेवेति न हि जीवोपि कथं सत्य इति तत्राह तथापीति तदेवेदं मुखमिति प्रत्यभिज्ञानुरोधाद्धि प्रतिविंबयोरभेदः सति
विंबात्मकत्वात्प्रतिविंबमसत्यं कथं स्यादित्यर्थः आभासस्तूपाधिगतत्वेन तत्त्वेन जीवः किंतु जीवधर्मः जीवस्त्वाभासविशिष्टश्चिदेव तन्
तो नामसत्य इति भावः तदुक्तं उपाधिरंतःकरणं तु मर्त्ये जीवत्वमाभासनमत्र तद्वत् तदन्विता चित्प्रतिविंबमेवमनन्विता तामिह विंबमाहुरिति आभा
सनमाभास इत्यर्थः ननु प्रतिविंबरूपो जीवो विंबमेव चेत्कथं तर्हि विंबः प्रतिविंबः स्वरूपं चेति भेदव्यपदेशात्मको व्यवहार इति शंकते क
थमिति एकत्वेपि भेदव्यवहारस्योपाध्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वान्न शंकेति हेतुमाह एकस्मिन्नेवेति भेदो भेदमनस्तु दासायैवकारः नन्वे

भवतु वा प्रतिविंबस्तथापि नासत्यः प्रत्यभिज्ञानेन विंबप्रतिविंबयोरभेदग्रहात् कथं तर्हि भेदव्यवहारः एकस्मिन्नेव स्वरूपे सर्वक
ख ल्पनारहिते मुखचंद्रादौ विंबप्रतिविंबरूपमिति त्रिविधव्यवहारस्योपाध्यनुप्रविष्टत्वारोपानंतरं दर्शनात् तस्मान्न त्वमस्या
दिवाक्ये वाधायां सामानाधिकरण्यमिति कल्पना वेदवाह्यानन्याय्या अतो लक्षणया परिपूर्णसच्चिदानंदप्रत्यगात्मा
ववोधनमनुपपन्नमिति ग्रंथोच्यते ॥०॥

कस्मिन्निम पूर्वं तस्यानेकप्रपंचात्मकत्वात्तत्राह सर्वेति अज्ञानवशादनेकरूपत्वेपि स्वरूपं वस्तुतः कल्पनारहितमित्यभिन्नमेवतदित्यर्थः
जीवस्यानाभासत्वे सिद्धमर्थमुपसंहरति तस्मादिति यद्वाभवतु सत्यो जीवस्त ॥ थापि सामानाधिकरण्ये वाधायां किं न स्यादित्याशंकामु
पसंहारव्याजेन परिहरति तस्मादिति वाधविरोध्येव सत्यमिति कथं तस्य वाध इत्यर्थः ननु किमितीयं कल्पना वेदवाह्या वैदिकैरेवैक। सत्यस्य इ
देशिभिः स्वीकारादिति नेत्याह नन्याय्येति एवमेकदेशिनं सिद्धांतिमुद्रया पराकृत्य लक्षणानिरासपक्षमुपसंहरति अत इति पूर्वोक्त
लक्षणानुपपत्तिहेतुसूचनार्थो ऽतः शब्दः अखंडार्थपरत्वे हि पदयोर्लक्षणां विना निर्णीयेत्यतमाचार्यैः पूर्वपक्षं निषेधति ग्रंथोच्यते
ति महावाक्ये निष्प्रपंचे लक्षणाभावः किं मुख्यार्थानुपपत्त्यभावादखंडेर्थे तात्पर्याभावाद्वा अयं निषेधः इति

विरुद्धयोरिति॰ संसार्यसंसारिणोरभेदस्य प्रत्यक्षादिविरोधाद्योग्यतया वेदेन प्रमाणयितुमशक्यत्वात् मुख्यार्थस्यानुपपन्नत्वात्
मूलकत्वं लक्षणायाः स्यादेवेत्यर्थः द्वितीयं निराचष्टे नद्वीति॰ अखंडैकात्म्यतात्पर्यग्राहकषड्विधलिंगसत्त्वात् तस्य चातिप्रसिद्धत्वात्
तात्पर्याभावात्र लक्षणाभाव इत्यर्थः ननु पूर्वापरविरोधे पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति न्यायेन ब्रह्मात्मनोरैक्यसिद्धये च सर्वभेदग्राहिमानं बा
धस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् संसार्यसंसारिभेदग्राहिमानं बाधित्वैव तयोरैक्यं वेदो बोधयतु ततः कथं मुख्यार्थानुपपत्तिरिति तत्राह अना
त्येति॰ परिशुद्धब्रह्मात्मैकरसाखण्डार्थसिद्धये यत्सर्वमानांतरस्य बाधनं तदनन्यगतिकतया यद्यपि कथमपि प्रमाणांतरावाधेन

विरुद्धयोरभेदो नैव हि वेदेन प्रमीयते अनन्यगतिकत्वेन मानांतरस्य बाधनं २९ यद्वोक्तं मुख्यार्थानुपपत्त्यभावात्र
लक्षणेति तन्न विरुद्धस्वभावयोः जीवपरमात्मनोरभेदस्य प्रमाणबाधितत्वात् न हि विरुद्धयोरभेदः क्वचित्प्र
माणेन दृष्टः न च मानांतरस्य वेदेन बाधितत्वान्नानुपपत्तिः न हि बाध्यं किंचिदेव बाध्यते किंतु स्वविषयसिद्ध्यन्यथानुप
पत्त्या इदं तु हंसं तेरणा पितदुपपत्तेः मुख्यार्थेनुपपत्तिरेव अन्यथा सर्वत्र लक्षणोच्छेदप्रसंगः लोकेपि तिरश्चिनसामा
न्यपपव लक्षणा तथा च तादृशवाक्यविरोधेन विरोधिमानांतरस्य बाधितत्वादनुपपत्त्यभावात्र लक्षणा स्यात् न च ल

क्ष्यार्थसिद्धिर्भवति तत्रतद्व्यायो नोचितः तथा च मानांतरमनपवाध्य तदनुरोधेन तन्मुख्यार्थानुपपत्तिमालोच्य वेदो लक्षणया प्रत्यक्ब्रह्मणो
रैक्यमवबोधयतीति सिद्धान्ते लक्षणेत्यर्थः पूर्वपक्षमनूद्य दूषयन् श्लोकं व्याचष्टे यद्वोक्तमित्यादिना ननु विरुद्धयोरप्यभेदो रूप्यशुक्तिका
दौ दृष्ट इति तत्राह प्रमाणेनेति॰ इदंत्विति॰ तत्त्वमस्यादिवाक्ये तु हंसं तेरणालक्षणा हृत्येत्यर्थः तदुपपत्तेः प्रत्यक्ब्रह्मणोरैक्यपरत्वोपपत्ते
स्तत्त्वमस्यादिभिर्न प्रमाणांतरबाध इति शेषः प्रमाणांतराबाधफलमाह मुख्यार्थ इति॰ ततो लक्षणासिद्धेति भावः प्रमाणांतरविरो॰

अङ्गरा १

वाक्ये लक्षणामपि कारी कल्पयति नैकल्पनं च तत्त्वसाक्षात्कारोत्तरं प्राग्वा नाद्यः वैयर्थ्यात् अन्योन्याश्रयापत्तेश्च साक्षात्कारोत्तरं कल्पना।
कल्पनोत्तरं च साक्षात्कार इति· लक्षणापायोग्यतासंपादकत्वेन वाक्यार्थप्रतीतौ कारणत्वात् द्वितीयश्चेत्तर्हि वाच्यसंसर्गः स्वसंपादकसा
द्व स्वत इति· अयमर्थः अविद्योपाधिकं चैतन्यं तत्पदवाच्यं अंतःकरणोपाधिकं च त्वंपदवाच्यं ताभ्यां लक्ष्यस्य प्रत्यग्ब्रह्मैक्यस्य तत्त्वसाक्षा
त्कारात् प्रागवस्थायामविद्याया विरोध्यभावेन सत्त्वात् तत्कल्पितः संबंधोऽपि वर्त्तत इति तदुपाधिके कथं न लक्षणेति· ननु कल्पित
संबंधमूललक्षणाया अपि कल्पितत्वाद्वस्तुत्वेन स्यात् तथा च तन्मूलवाक्यार्थसाक्षात्कारोऽपि कल्पितः स्यादिति शंकते कल्पितेति·

स्वतोऽसंगस्याप्यविद्यांतःकरणाद्युपाधिसंसर्गस्याविद्ययाध्यारोपितस्याद्विबांधपरिकल्पित
सवितृतमःसंसर्गवदुपपत्तेः कल्पितसंबंधेन लक्षणा पारमार्थिकी न स्यादिति चेत्
नो चेद्वाच्यं अद्वैतविरोधे नैवद्वैतासत्त्वेऽप्यद्वैतवादिनां सिद्धांताविरोधस्यातिस्पष्टत्वात्
न च लक्ष्यपदार्थे मूकताप्रसंगः पदार्थप्रतिपादकविज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादिनैव तत्पदार्थ
प्रतिपादनात् न च लक्षणाभावाज्ज्ञानावस्थानवत्ताज्ञानत्वादिसामान्यवैशिष्ट्येनिर्द्धर्मकलक्ष्य

वेदान्तसा

तदेतज्ज्ञानिष्टमित्युपहासव्याजेनाह नो चेदिति· ननु पदाल्लक्ष्यस्योपस्थितिरस्ति न वा नास्ति चेत्तर्हि मूकतेति यदुक्तं तदनूद्य दूषयति नचे
ति· सत्यादिपदादेव लक्ष्यस्योपस्थितेरिति हेतुमाह पदार्थेति· ननु सत्यादिपदं ब्रह्मात्मन्यभिधया प्रवर्त्तते लक्षणया वेति विकल्पोभय
थापि दूषितं न च लक्षणया सत्यादिशब्दानां ब्रह्मणि प्रवृत्त्यनंगीकारान्नयेतद्दोषस्य परिहरणीयत्वमाह न चेति· ननु सत्यादिप
दमभिधया ब्रह्मणि प्रवर्त्तत इति पक्षो न युज्यते तत्त्वमस्यादिपदेष्वपि तथा प्रसक्तेरिति चेन्न भोक्तृत्वकर्तृत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टत्वंपदस्य शु।
क्तिग्रहात् त्वंपदश्रवणानादरात् सैवोपस्थितेः एवं तत्पदेऽपि बोद्धव्यं नन्वेवं सत्यनन्तानन्दत्वादिमति सत्यादिशब्दप्रवृत्तेर्न तेषां लक्ष्ये पुनर्ब्रह्मणि

विद्वन्मनोरंजिनी ५८ ॥

जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्था
इति नैयायिकाः २

तत्र हेतुमाह नानेति· अयमर्थः ज्ञानशब्दस्य हि न तावत् ज्ञानव्यक्तौ संगतिग्रहः आनंत्यव्यभिचारदोषात् ज्ञानत्वसामान्यवतीषु व्यक्तिषु चेत्तत्। अंतःकरणादिषु २
सि· किं त्रितयपदार्थवादिमतमेतत् जातिमात्रपदार्थवादिनो वा उभयथापि ब्रह्मणो वाच्यत्वापत्तेः तथाहि सामान्यं हि नानाव्यक्तिष्वनुगतता
मु· स्वेवानुगतव्यवहारहेतुः स्वीक्रियते तत्र ज्ञानत्वसामान्यं ब्रह्मणो नभिन्नं नानासु भिन्नेषु उपाधिषु ज्ञानत्वव्यक्तित्वेन स्वीकृतेषु संवद्धानुगत।
६ याव्यक्तिव्यक्तेः तयेति व्यक्तिष्वेतत्संतदन्यस्य तद्भिन्नस्य सामान्यस्यानभ्युपगमान्निः प्रयोजनत्वात् ततश्चोभयमतेपि ज्ञानत्वस्थानीयं
शुद्धं ब्रह्मैव वाच्यमिति· एवं सत्यादिपदेष्वपि जातेर्निः प्रयोजनत्वमुपपादयति अनुगतेति· अनेकोपाधिषु संवद्धया व्यक्त्योपाधिष्वनु
गतव्यवहारोपपत्तौ दृष्टांतमाह प्रतिविंवेष्विति· यथा दर्शनेषु जलपात्रेषु दशचंद्रप्रतिविंवाः प्रतीयंते तत्रायमयं चंद्रोयं चंद्र इत्यस्य

नानोपाधीनंतःकरणादिरूपसंकरणानित्यंसकर
णादिषु संवद्धात्मज्ञानरूपव्यक्त्यस्त
सत्वरितज्ञानत्वरूपसामान्यानंगीकारात्स्मृ।
नानोपाधिसंवद्धव्यक्त्यतिरिक्तसामान्यानभ्युपगमात् अनुगतव्यवहारस्यानुगतव्य
क्तैवोपपत्तेः प्रतिविंवेषु विंववत् त्वमर्थस्त्वक्तविषयासात्या
हि पदेन वक्तुं शक्य एव ॥१०॥
प्रतिविंवेषु चंद्रे चंद्रत्वेन जातेः चंद्रस्यैव व्यक्तित्वेन जातिव्यंजकानेकव्यक्तेरभावात

नुगतव्यवहारः स च न चंद्रत्वजातिकृतः तत्र व्यंजकाभावेन चंद्रत्वजात्यनभ्युपगमात् उपाधीनां चाननुगतत्वात् सर्वोपाधिष्वनुग
तायाः चंद्रव्यक्तेस्तयैव तत्रानुगतव्यवहारः क्रियते तद्वदतः कारणेष्वेषु भिव्यक्तायाश्चैतन्यात्मकब्रह्मव्यक्तेस्तयैव तत्रानुगतव्यवहा
रः संपाद्यत इति व्यर्थो ज्ञानत्वजातिस्वीकार इति एतेन सत्यत्वादिजातिः परास्ता ननु सत्यादिपदैः तदर्थोपस्थितावपि त्वंपदलक्ष्योपस्थि ६
तिः कुत इति न च सत्यादिपदादेव तदुपस्थितिः ब्रह्मपदसामानाधिकरण्यादिति तत्राह त्वमर्थेष्विति· त्वंशब्दस्य लक्ष्यो योर्थ इत्यर्थः आदि २
पदं प्रज्ञानादिशब्दमाह उक्तविषया इति· ज्ञानानि अनेकानि सचित्कानि चिसायान्येन सत्यादिपदवाच्यानि साभासान्तानेषु व्यक्तिस्थानी
येषु संवद्धा चैतन्यव्यक्तिस्तद्वच्छेदकत्वेन घटत्वादिवद्वाच्या तथा च सत्यादिपदाच्चैतन्यस्येत्यमुपस्थितिसंभवात् दंशोपि न मूकत्वेनार्थः ॥१०

साक्षंशेपि १

ननुएवंसम्यक्तानसासाध्यादिपदैरनेकव्यक्तिस्थानीयसविल्कोपाधिसामान्यस्थानीयब्रह्मचैतन्यस्योपस्थितौकथंतत्त्वंपदलक्ष्ययोरखंडत्वसिद्धि
रितिचेन्न नदेतन्नैयायिकचोद्यंपशुनायजेतेत्यत्रपशुनायजेतेत्यत्रपशुपदात्त्रितयोपस्थितेरविशेषेपियोगपत्त्यायागसाधनत्वंयथापशुव्य
क्तेरेवनजातेः तथाप्रकृतेपीतिनकिंचिदनुपपन्नंमीमांसकस्यचैतच्चोद्यमेवनसंभवति जातिमात्रस्यैवपदार्थत्वात् तथाचव्यक्तिस्थानीयसा
भासोपाधिसंवंधिब्रह्मचैतन्यस्यैवसामान्यस्थानीयसमस्तादिसाध्यादिपदैरुपस्थितेस्तत्त्वमस्यादिवाक्यंतत्प्रदायकथंनाखंडार्थेपर्यवसितमि
ति ननुतथापिसमस्तादिसाध्यादिपदानांतत्त्वमादिपदलक्ष्येशुद्धेमुख्ययाभिधयावृत्त्याप्रवृत्तिर्नियुक्तायतोवाचो निवर्तन्तइत्यादिश्रुतिविरो
धात् संप्रदायविरोधाच्च यथाहुः तत्त्वपदार्थविषयोनयपवयोज्यः समस्तादिवस्तुनिननतत्रविशेषकल्पः समस्तादिशब्दविषयाः शबला
स्तदर्थेभागेमुख्यात्लक्षणिकवृत्तिरपीदृक् तुल्येति मेवं तथाहि नतावत् श्रुतिविरोधः सोह्यभिधावृत्तिर्निषेधंतोशुद्धेविघातकार्यात्रप्र
क्तेनिषेधति उक्तारीतेतदुपरक्तेपीति अप्रधेनानिष्टापत्तिः मुक्तावस्थायांशुद्धेब्रह्मणिपदप्रवृत्तेरनभ्युपगमात् उपाध्युपरक्तेपी
तिचेन्नतदभावदोषात् कथंतर्हिशुद्धचिन्मात्रलक्ष्यस्वरूपोपस्थितिरितिचेत्तन्न उपाधेस्तटस्थतयाभिधेयकोटावप्रवेशेनशुद्धस्यत
त्तित् मूवात्मैकरसस्यतत्त्वमसीतिपदद्वयलक्ष्यस्यसमस्तादिपदैरुपस्थितिसंभवात् यथाधेनुपदेगोत्वतटस्थतयावाच्यकोटावप्रवि
ष्टमितिधेनुशब्दात्गोव्यक्तिविशेषएवोपतिष्ठतेनगोत्वमिति तद्वदितिनश्रुतिविरोधः यच्चसंप्रदायविरोधइतिसमस्तैरपिसंप्रदायविद्भिः
श्रुतिविरोधपरिहारायैववेदांतपदेषुलक्षणास्वीकृतास्माविरोधप्रसङ्गकप्रकारेणापिचेत्परिहर्तुंशक्येतकिमितिलक्षणाश्रयणंमुख्य
संभवतिलक्षणायाअन्याय्यत्वात् नचैवंतेषामतत्त्वापत्तिः उपायस्योपायांतरादूषकत्वात् तेषामपिश्रुतिविरोधपरिहारस्यैवप्रयोजनत्वा
त् सचयथान्याययोपपद्येततथात्तथायुक्तिः कल्पयितव्येतितेषामभिप्रायादितिसर्वमनवद्यं ॥ ० ॥ रामायनमः

तद्गुणान्याय एवञ्चयाः ६ यो

श्रुति ७

गो दोपहितव्यक्ति पूरक्रमपि ५

सि॰ मु॰ ६१

यद्वाचाज्ञानमेकं तदुपरक्तं चैतन्यं साक्षीति तदाज्ञानमुपाधिं निरस्य शुद्धमेव चैतन्यं त्वंपदलक्ष्यं साक्षीति पदादुक्तन्यायेनोपतिष्ठत इति बोद्धव्यं इमं च सर्वमभिप्रायं प्रकटयितुमाचार्यो नानोपाधीत्यादिवाक्ये सामान्यस्य व्यक्त्युपेतत्वादुपाधिपदस्थाने व्यक्तिपदे दातव्येपि यत्तदुपेक्षोपाधिपदं प्रयुङ्क्ते ततो विमृश उपाधेरन्यत्र वाच्यकोटावप्रवेशवदिहापि शुद्धमेव सम्यादिपदवाच्यकोटौ प्रविविशति नाज्ञानादीति नास्य दीयश्चाचार्य्य उपालंभमर्हतीति ननु कः साक्षी न तावत्परः तस्यासंगत्वेन साक्षित्वानुपपत्तेः नहि विनासाक्ष्यसंबंधं लोके कश्चित्साक्षी प्रसिद्धः नापि जीवः तस्य भोक्तृत्वेन साक्षित्वानुपपत्तेः उदासीनस्यैव साक्षित्वात् न चाभ्यामन्यः कश्चित्संभवति अप्रसिद्धत्वादिति तत्राह नचेति॰ साक्ष्यभावः किं प्रमाणाभावान्निःप्रयोजनत्वाद्वा नाद्यः इत्याह सर्वप्रमाणेति॰ प्रमाणव्यवहाराभावः साक्ष्यभावे स्यात्कथं अनधिगतार्थाधिगंतृ हि प्रमाणं तच्चाधिगम्यप्रमाणविषयत्वेन संमतस्यानधिगतत्वं कुतः सिद्धं किं प्रमाणादुत भ्रमादुत स्वतः व्यक्तिपदं २

न च साक्षिणि विप्रतिपत्तिः सर्वप्रमाणव्यवहारोच्छेदप्रसंगात् अज्ञातस्याप्रमाविषयस्य साक्षिव्यतिरेकेण सिद्ध्यभावात् प्रमाणसिद्धत्वे ऽज्ञानस्य निवृत्तिः स्यात् तथात्वे वा प्रमाणवैयर्थ्यात् प्रमाणकृतातिशयाभावात् भ्रमसिद्धस्य प्रमाणविषयत्वविरोधात् तथा च प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वमेवाज्ञातत्वेन साक्षिणा साधितमेव प्रमेयं प्रमाणं विषयीकरोतीति युक्तम् ॥०॥

अन्यतो वाऽऽद्यं निरस्यति अज्ञानस्येति अप्रमाविषयस्येति हेतुगर्भविशेषणं प्रमाविषयत्वायोग्यस्येत्यर्थः एतदेव स्पष्टयति प्रमाणेति॰ प्रमाणस्य विषयानिवर्त्तकत्वादित्यर्थः तथा स्विति॰ वादिनं प्रतिबाधकमाह तथात्वेवेति॰ वैयर्थ्यमुपपादयति प्रमाणेति॰ अतिशयो ऽज्ञाननिवृत्तिः सा चेन्न प्रमाणात् किं तेनेत्यर्थः विषयावभास एव प्रमाणफलमिति चेन्न तस्य ज्ञानलक्षणावरणे विषयावभासायोगादिति अज्ञातत्वं न प्रमाणविषय इत्यर्थः भ्रमादज्ञातत्वसिद्धिं पराचष्टे भ्रमसिद्धस्येति॰ अज्ञातत्वसिद्धेर्भ्रमत्वे विषयाज्ञातत्वबाधादेव बाध्यं तथा च तादृशि प्रमाणं कथं प्रवर्त्ततां विषयासिद्धत्वादित्यर्थः नापि स्वतः जडत्वात्तत्वे चानात्मत्वात् अस्मन्मतेस्तु स एव तर्हि साक्षीति सिद्धः साक्षीत्याह तथा चेति॰ एतेन निःप्रयोजनत्वं प्रत्याख्यातं साधितं बोधितं ततः प्रमाणान्यथानुपपत्त्या सिद्धः साक्षी न विप्रतिपत्तिमर्हतीत्युपसं ६१

जडत्वं २

अत इति॰ अत्रार्थे अप्रमाणवाक्यमुदाहरति तथा चेति॰ अत्र प्रमाणस्य सामर्थ्यप्रसाधकत्वमुक्तं तथा मिथ्याज्ञानं संशयज्ञानं च न प्रमाणात् मिथ्या
तिविरोधात् तदात्मकत्वे तज्जनकत्वात् न स्वप्रकाशतात्विभ्रमात्रस्यैव भानस्य विचार्यमाणत्वात् तस्मात्सामर्थ्येनैव तयोः सिद्धिरित्यर्थः ऊर्ध्व
त्वेव प्रमाणमेवेति वार्त्तिकपाठः तदसंभावनासामर्थ्याः संभावनापदयोस्तत्त्वमसीति वाक्यनिष्ठयोः एकार्थत्वांगीकारेणापरिहरति
एकार्थत्वेपीति॰ यद्यपि पदयोरेकार्थत्वमेव तथापि पदद्वयं स्वीकर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः ननु ऐक्यज्ञानमेवापेक्षितं भेदस्कृद ज्ञाननिष्ठ

अतो नात्र विप्रतिपत्तिः तथा च सर्वेश्वरः प्रमाणमप्रमा
णं वा प्रमाभासस्तथैव च ऊर्ध्वत्वेव प्रमाणमत्र न तदसंभाव
नाकृतः न च पदयोरेकार्थत्वानेकार्थत्वविकल्पः एकार्थ
त्वेपि वाक्यप्रमाणजन्यस्यैव ज्ञानस्य भेदभ्रमनिवर्त्तकत्वात

नयेन तद्वेदके नैव पदेन जनितं किं पदांतरेणेति तत्राह वाक्येति॰ प्रमाणज्ञानं द्विभेदभ्रमं निवर्त्तयति न विषयतो मिथ्याज्ञानं तत्त्वज्ञानं
एकस्य पदस्य पदांतरनिरपेक्षस्याप्रमाणत्वाभावात् २ नैकस्मात् पदात्पदमात्रस्य प्रमाहेतुत्वाभावात् ततो भेदभ्रमनिरासि ज्ञानजननाय वाक्यत्वसंपत्तये पदांतरमपेक्ष
णीयमेवेत्यर्थः न चैकार्थत्वे पर्यायशब्दवत् वाक्यत्वानुपपत्तिः प्रवृत्तिनिमित्त सर्वज्ञत्वादिवत्तत्पदा
र्थैरिति न पर्यायतायत्या वाक्यत्वक्षतिरिति ॥८॥ ॐ

भेदात् भोक्तृत्वादिकं हित्वैव पदे प्रवृत्तिनि
मित्तं

लक्ष्योपस्थितेः २

ननुपदद्वयप्रयोगोनवाच्योपस्थितयेतस्यैतिः प्रयोजनत्वात् किंतुलक्ष्योपस्थितयेसाचैकपदात् सिद्धाकिंपदांतरेणपदस्यानुभावक
सि· त्वात् विषयाबाधात्प्रामाण्योपपत्तेरित्यभिसंधिंनिरस्यति नचेति· नहिविनायोषनिवासवाचिपदप्रयोगंगंगापदंतीरंलक्षयति मु
मु· ख्यार्थेनुपपत्त्यभावात् तथाच तत्पदस्यत्वंपदस्यवावश्यानेविशिष्टमेवतदुपतिष्ठेत् नाखंडैकरसमितिव्यर्थाविदंतेडुक्तिःस्यात् एकपदेनोक्तिः २
६२ तस्माल्लक्षणयाखंडार्थलाभायपदांतरप्रयोगइतिनैवयर्थ्यमितिहेतुमाह तेनेति· यदुक्तंपदमप्यनुभावकमितितन्निरस्यति प

नचैकपदवैयर्थ्यंतेनविनाविरोधाभावेनलक्षणयाऽ
खंडवाक्यार्थस्यप्रतिपादयितुमशक्यत्वात् पदमात्र
स्याप्रमाणत्वाच्चनचप्रधानवाक्येलक्षणानुपपत्तिः
इतरानुपसर्जनार्थप्रतिपादकत्वमेवहिप्रधानत्वंना
मतच्चलक्षणयामुख्ययावेत्यन्यदेतत् नचन्यायवि
रोधः यत्रप्रतिपाद्यस्यार्थस्यशाब्दशक्तिगोचरत्वंतत्रा
न्यायावतारात्

६२

दमात्रस्येति· पदमप्यधिकाभावात् स्मारकान्नविशिष्यतइतिन्यायादित्यर्थः यदुक्तंप्रधानवाक्यंनलक्षणामर्हतीतितदनूद्यदूषयति
नचेति· इतरेति· तथाचसत्यामपिलक्षणायांनोक्तप्रधानत्वक्षतिरितिभावः न्यायविरोधपरिहारेहेतुमाह यत्रेति· तस्माल्लक्षणया
तत्त्वमस्यादिमहावाक्यंप्रत्यक्ब्रह्मणोरैक्यमखंडैकरसंबोधयतीतिनयतोवाचोनिवर्तंतइतिवाक्येनविरोधइतिभावः ॥१०॥

प्रत्यग्रादि २

इत्यमद्वितीयब्रह्मात्मैक्ये वेदान्तानां समन्वयं निरूप्य तत्र प्रमाणविरोधं परिहर्तुं शंकामुत्थापयति नन्विति। शंकायाः स्फुटतयोत्थानार्थं तत्त्वमस्यादिवाक्ये हे
यमुपादेयं च तावदाह कर्तृत्वेत्यादिना कर्तृत्वादिविशिष्टं सुखदुःखाद्यवस्थावत् चैतन्यं त्वंपदवाच्यं जगत्कर्तृत्वादिविशिष्टं विपक्षाद्युपादानं तत्पदवाच्यं। हि
ख्यं तत्राद्यार्थेनाधिकारिणा परिदृष्टं महावाक्यश्रुतेः सत्त्वसंसार्थसंसारिणः प्रमाणविरोधात् मुख्यार्थानुपपत्त्या त्वंपदार्थविरुद्धं कर्तृत्वात् तत्पदार्थे च विरुद्धं
जगत्कर्तृत्वादिरूपं तत्कालेभ्यो विरोधिरूपेभ्यो निःकृष्टस्वच्छचित्स्वरूपात्मकं शुद्धमद्वितीयैकरसं जीवब्रह्मणोरैक्यं बोधयतीति प्रतिपादितमित्यर्थः। बो
बोध्यत इत्यत्र महावाक्येनेति शेषः। भवत्वेवं प्रतिपादनं तथापि कथं तत्र विरोधाशंकेति तत्राह तथा चेति। ननु कथं भेदो न निराकृतः जीवब्रह्मभे।

ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वाद्यनेकसंसारधर्मेभ्यो निःकृष्टस्य प्रत्यगात्मनोऽवस्थात्रयानुगतस्य शु
द्धस्य चिदंशस्य परमात्मना जगत्कर्तृत्वादिभ्यो निःकृष्टेनाकाशादिष्वनुस्यूतेन शुद्धेन परिपूर्णसंविदा
रा नंदस्वभावेनाभेदो लक्षणया बोध्यत इति प्रतिपादितम् तथा च सर्वो भेदो न निराकृतः स्यादनात्मभेद
स्य तदवस्थत्वात् न चात्मपरमात्मनोर्भेदग्राहकप्रमाणवदनात्मभेदग्राहकस्यापि प्रत्यक्षादेरप्रामा
ण्यमेवेति सांप्रतं दृष्टान्तासिद्धेः ॥१०॥

तत्रे २

दृष्टो कथमुक्तया निराकृतत्वात् इति तत्राह अनात्मेति। भेदपदमनात्मभेदपरमित्यर्थः। यद्यप्यवस्थात्रयानुगतस्याकाशादिष्वनुस्यूतेनेति विशेषण
मद्वितीयविजातीयभेदोऽपि निराकृत एव व्यभिचारिणां सूत्रधारादिवत् कल्पितत्वात् मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः कार्यस्याकाशादेर्मिथ्यात्वात् तथा।
तियोगिकभेदस्यापि मिथ्यात्वात्तथापि विशेषणतात्पर्यमविदुषः शंकोत्थानमेवेत्यभिप्रायः। ननु विमतमनात्मभेदग्राहकत्वात् आत्मभेदग्राहक =
ह वदिति तत्राह न चेति। प्रसाधयत्येव हेतुदोषं हेतुत्वेनाह दृष्टान्तेति। अप्रमाणं नाम प्रमाणत्वाभिमतानाभावाधिकरणं प्रमाणं दृष्टं मेदं उभयथापि यद्यादिकं दुःख
सपक्ष एव निश्चितसाध्यवत्त्वात् अभेदग्राहकं च प्रमाणं तत्त्वमस्यादिवाक्यं विपक्षः ताभ्यां व्यावृत्तेरित्यर्थः। दृष्टान्ताभासानां हेत्वाभासेष्वन्तर्भावादिति

ग्राहकमप्रमाणं भेद ३

विप्रोध्ययोर्जीवपरमात्मनोर्भेदस्य बाध २

नरुकथंदृष्टांताभावः नाहमीश्वरइतिजीवपरमात्मभेदग्राहकस्यप्रमत्वस्यैवविद्यमानत्वादित्याशंक्याह नहीति किमिदंप्रमत्वंभेदमात्रगोचरत्वमुतात्मवि
शेषितत्वंवानाद्यः आत्मभेदग्राहकत्वासिद्धेः दृष्टांताभावस्यतदवस्थत्वादथद्वितीयः तत्रात्मशब्देनस्वप्रकाशसंविल्लक्षणात्मकंस्वरूपंगृह्यतेउतकर्तृत्वादिविशिष्टं
वाआद्यंनिराचष्टे नयोरिति द्वितीयंदूषयति विशिष्टेति सविशेषणोहीतिन्यायादित्यर्थः विशेष्यबाधमुपपादयति विशेष्येति तथाचदृष्टांतासि
(द्धेरेवेतिभावः किंचप्रदर्शनविभ्रमित्यनात्मप्रतियोगिकभेदग्राहकंप्रमत्वं तच्चनाप्रमाणविपरीतार्थगोचरप्रमाणाभावात् ततोबाधितमप्रमाणत्वानुमा
नमितिदेवेतरमाह नचेति आत्मानात्मानोमिथोभिन्नोविरुद्धधर्माक्रांतत्वात् दवकवितवदित्याद्यनुमानसंग्रहायादिपदंप्रमत्वादेर्भेदगोचरत्वे
युक्तिबाधमाशंक्यपराचष्टेनचेत्यादिना अयमर्थः प्रमत्वंकिंभेदमात्रंगृह्णात्युतधर्मिप्रतियोगिभेदान् गृह्णातिनाद्यः धर्मिप्रतियोगिप्रतीतिमंतरेणाभे
दस्यप्रमेतुमशक्यत्वात् द्वितीयेपिक्रमेणग्रहणंकिंवायुगपत यदापिक्रमतस्तदापिभेदंगृहीत्वाप्रमत्वात्पूर्वधर्मिप्रतियोगिनौगृह्णातिवेपरीत्येनवाप्रथमेपि
नहिआत्मपरमात्मनोर्भेदग्राहकंमानमस्तितयोः स्वयंप्रकाशत्वेनमानाविषयत्वात् विशिष्टविषयस्यमानस्यविशेषणाभेदगोचरत्वेनान्यथा
सिद्धस्यात्मपरमात्मभेदासाधकत्वात् विशेष्याभेदग्राहकेणतत्वमस्यादिवाक्यप्रमाणेनबाधितत्वाच्च नचानात्मभेदग्राहकस्यप्रमत्वा
देर्बाधकमस्तिनचानात्मस्वरूपगोचरत्वेपिप्रमत्वादेर्नभेदगोचरत्वंधर्मिप्रतियोगिभेदानांग्रहेक्रमयोगपद्यादिविकल्पग्रासावकाशाप्यात्मा
युगपत्तदापिदंडीदेवदत्तइतिवत् (अप्रानवस्थाप्रागृत्तेयावितिगमत्वाद्यनेकदोषग्रासादितिवाच्यम् ४) विशेषणविशेष्यतयागृह्णात्युतांगुलित्रयवत्प
रस्परासंस्पृष्टतयेतिविकल्पसंग्रहायादिपदंधर्मिप्रतियोगिभेदान् प्रमत्वंगृह्णातीतिद्वितीयपक्षोपिनोपपद्यते तृथादि नत्रक्रमपक्षेभेदग्रहपुरः
सरोधर्मिप्रतियोगिग्रहइतिपक्षोनयुक्तः भेदज्ञानेप्रतियोग्यादिज्ञानस्यकारणत्वेनोक्तक्रमग्रहणायोगात् अथद्वितीयः तदायौदंविचारणीयंकिस्व
रूपेणधर्म्यादिग्रहणंभेदनिरूपकमुतघटत्वादिनाउतधर्मित्वेनप्रतियोगित्वेनवानाद्यः क्षीरनीरयोस्तादात्म्यापन्नयोः स्वरूपेणाभासमानयोरपित
दीयभेदाग्रहात् नापिद्वितीयः घटत्वादिनाप्रतियोग्यादिग्रहस्यभेदापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयात् अतएवनतृतीयः भेदज्ञानाधीनंप्रतियोग्यादिज्ञानंध
र्मिभिन्नस्यभेदनिरूपकस्यप्रतियोगित्वात् एवंधर्मिज्ञानस्यापिभेदज्ञानपूर्वकत्वमूहनीयंतज्ज्ञानाधीनंचभेदज्ञानंप्रसिद्धमितिकथंनान्योन्याश्रयः
किंचभेदः किंभिन्नेधर्मिणिप्रवर्ततेउताभिन्ने नतावद्भिन्ने तत्रभेदग्राहकस्यभ्रमत्वप्रसंगात् अभिन्नंनामभेदानधिकरणंतत्रचेद्भेदंगृह्णीयात्तर्ह्य

भेदाधिकरणे २ भेदानधिकरणे १ प्रमाणस्याध्यस्तत्वप्रसंगात् २

सि
मृ
८१

भेदंगृहीत्वाध
र्मिप्रतियोगि
नौगृह्णातीति
क्रमग्रहणायो
गात् २

वैपरीत्येनवा
गृह्णातिधर्मि
प्रतियोगिनौ
गृहीत्वाभेदं
गृह्णाति
नाद्यः विशेषणे
त्यादिग्रन्थ
रूपः २

भिन्नधर्मिणि भेदः भिन्ने भेरस्याधिकरणे भेदस्तत्र षष्ठ्यंतत्त्वे स्वपदेन प्रथमा तेन चैकत्र एवत्र दोविधीयतेदोवा इति २

स्वयमेव भेदस्य धर्मित्वं तथ्य च केवलस्य यमेव वर्त्ततेवाभेदांतरेणाभिन्ने धर्मिणि भेदः वर्त्तते २ अभिन्ने धर्मिणि भेदः अप्रा कस्य तु भेदान्तर २

षष्ठ्यंतस्वेष्टनिरूपणार्थं २

भेदांतरेणाभिन्ने भेदः १

स्वयमेकमेव कर्त्तृकर्मविरोधात् १

वंकयुंनभ्रमः स्यात् यद्यायः तर्हि किं स्वेनैव भेदेन भिन्ने धर्मिणि स्वपं भेदो वर्त्तते उत भेदांतरेणाभिन्ने नाद्यः आत्माश्रयात् स्वभिन्ने स्वस्य हेतेः द्वितीयश्चे
भेदांतरेणापि २ न सोप्यभिन्ने धर्मिणि उत भिन्ने इति विकल्पे प्रथमे भेदस्य कल्पितत्वं द्वितीये स्वभिन्ने चेदात्माश्रयः यद्भेदनिरूपणार्थं स्वयमागतस्तेन भिन्ने चेत् तदाश्र
नोन्याश्रयः अथैतद्दोषपरिहाराय द्वितीयभेदस्याभिन्ने धर्मिणि स्थित्यर्थं तृतीयभेदस्वीकारश्चेत् तदा चक्रकद्वयमनवस्थानेन तस्यापेक्षणात् अ
यत्र त्रापि पूर्वदोषनिहृत्यै चतुर्थभेदं स्वीक्रियते चेत् न चानवस्याप्रयुक्तं तराभावादनवस्थाप्याप्पीयते इति चेत् तर्हि तेभेदाः किं क्रमेण धर्मिणि
१ वर्त्तते उत युगपत् क्रमेण चेत् तर्हि धर्मिणोनादित्वप्रसंगः उत्तरोत्तरभेदेन पूर्वपूर्वभेदस्यैव धर्म्येन प्रागलोपप्रसंगाद्युगपच्चेत् तर्हि भिन्ने भेदस्थि
तिरिति पक्षक्षतिः अथैतद्दोषपरिहाराय एकविशिष्टप्रपञ्चस्थितिराश्रीयते इति चेत् विनिगमः पतद्भेदविशिष्टपतद्भेदस्थितिरित्यत्र नियामकाभावात् किंचैवमपि भेदाः स्वीक्रियेरन् यदि भेदपरंपरावगाहिनी काचित्संविदुदयमासादयेत्तत्र चसास्तीति प्रमाणाभावात् नानंतभेदस्वी

पूर्वपूर्वभेदका धर्मिणि भिन्नत्वावच्छेदकत्वान्यथासिद्धिः ३

अतिरिक्तभेदागोचरत्वेपि स्वरूपभेदगोचरत्वस्य दुरपन्हवत्वात् न च स्वरूपं भिन्नमिति प्रतीत्यनु
पपत्तिः राहोः शिरः आत्मनश्चैतन्यमितिवदुपपत्तेः न च भेदस्वरूपशब्दयोः पर्यायत्वापत्तिः

धर्मिप्रतियोगिनोः १

कारः अथैतत्सर्वदोषपरिहाराय धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदं च युगपदेव प्रमत्तमवलंबत इत्युच्यते तर्हि नतावत्परस्परासंस्पृष्टतया भेदग्रहः तत्प्रतीते
वैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् ननु विशेषणविशेष्यभावेन तर्हि प्रमत्तं भेदं इत्यात् तर्हि भेदावगाहिन्येव प्रतीतिः विशेषणप्रतीतिरुतान्याका
चित् नाद्यः कार्यकारणत्वयुक्तेरेकत्वायोगात् नहि द्वितीयः विशेषणत्वेन तानस्य भेदज्ञानार्थी नत्वा स्वरूपेणाभासमानस्य भेदज्ञानाजनकत्वा =
स्यावेदितत्वादित्यादिदूषणजातसंग्रहायादिपदमिति न च वाच्यमिति प्रतिज्ञायां हेतुमाह अतिरिक्तेति ननु स्वरूपमपि भेदो युक्तिवाधि
तः भिन्नं नाम भेदाधिकरणं न चाभेदे आधाराधेयभावः इष्यते स्वरूपं भिन्नमिति प्रतीतिश्च सर्वजनसिद्धा ततः कथं स्वरूपं भेद इति तत्राह न चेति न
नु स्वरूपभेदशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तं भिन्नमस्ति न वा न चेत् स्वरूपं भेद इति सहप्रयोगो न स्यात् पर्यायाणां तद्दर्शनादिति पक्षं दूषयति न चेत्या

सहप्रयोगादर्शनात् २

भेदं तरेपि २

चेत् षष्ठ्यंत भेद निरूपणार्थं मानो भेदः आ गतः सत् षष्ठ्यं तेनैव तेन भिन्ने धर्मिणि भेदः कथं नोन्याश्रयः २

यद्यत्र शब्दं न लब्धाशब्दं न भवतीति विवेकात्सापेक्षत्वं भेदे एवं प्रशब्दं इति स्वरूपस्य निरपेक्षत्वात् ५

यथा हस्तादिव्यवहारस्य द्रव्यं तः पातित्वं तथा स्वरूपस्य सर्वात्म कत्वमसां तः पाति भेदव्यवहारे सापेक्षत्वं स्वव्यवहारे निरपेक्षत्वं ७

सि॰ मु॰ ६४

स्वरूपेसापेक्षे दे स्वप्रातेप

स्वव्यवहारे॰ ...तिरिक्तभवः ॥०॥

स्वरूपपदं निरपेक्षत्वं निमित्तमादाय प्रवर्त्तते स्वरूपे भेदशब्दस्तु प्रतियोग्यादिसापेक्षत्वमिति न पर्यायतेति हेतुमाह स्वव्यवहार इति॰ स्वभेदशब्दः
स्वरूपशब्दश्च तत्प्रयुक्तो व्यवहारः स्वव्यवहारस्तस्मिन्नित्यर्थः नन्वस्वरूपभेदशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन प्रयुक्तः स्वरूपभेदयोरैक्ये तन्मात्रवाचकप
दयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्याप्रयुक्तत्वादित्यत आह नचेति तत्र हेतुः एकस्मिन्निति॰ एकस्मिन् देवदत्ते पितृपुत्रशब्दप्रयुक्तव्यवहाराय प्रवर्त्तमा
नानां पितृत्वादिशब्दानां पुत्राद्यपेक्षत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्यापेक्षाया दर्शनादित्यर्थः नन्वस्वरूपस्य निरपेक्षत्वेपि भेदशब्दस्य तत्र प्रवृत्त्याविततसापेक्ष
त्वमावश्यकं तथा च प्रामाप्रामविवेकात्सापेक्षपदपदार्थो भेदशब्दवाच्योस्तु न स्वरूपं तस्य निरपेक्षत्वादित्यत आह नचेति॰ तस्यापीति॰
सापेक्षस्यापीत्यर्थः यथा द्रव्यं वस्तुतः स्वरूपेण निरपेक्षमपि हस्तवितस्त्यादिशब्देन व्यवह्रियमाणमितरसापेक्षं तद्देव भवति ननु हस्तादिश
वाच्यं द्रव्याद् अतिरिच्यते तथा प्रकृतेपीत्यर्थः नन्वस्वरूपात्किंचिद्भिन्नमस्ति न वा नाद्यः तस्य निःस्वरूपत्वप्रसक्तेस्तुच्छत्वापत्तेः अथ स्वरूपा।
स्वव्यवहारेरतासापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां विशेषात् न चाभेदे तदनुपपत्तिः एकस्मिन्नपि देवदत्ते पितृत्वादिव्यवहारार्थं पुत्राद्यपेक्षाद
र्शनात् न च प्रामाप्रामविवेकेन सापेक्षत्वमेव भेदे स्वितिवाच्यम् तस्यापि स्वरूपानतिरेकात् न च स्वरूपाद्यस्य भेदस्तस्य निःस्वरूपता
पत्तिरन्यथा स्वरूपमेवावृत्तमिति वाच्यं घटात् घटस्य भेदस्य घटत्वादर्शनात् न च घटाद्धेकस्मात् घटान्तरे वैधर्म्यमस्त्येवेति वाच्यमस्य
तस्यापि तस्योक्तदोषेणाभेदत्वानंगीकारात् न च वैधर्म्यसत्त्वेच स्वरूपभेद इति वाच्यं अनात्मस्वरूपाणामपि वैधर्म्यव्याप्तत्वात्
द्भिन्नं नास्ति तर्हि स्वरूपमेकरसमेवेति ननु यद्यपि स्वरूपप्रतियोगिकोन भेदः तथापि स्वरूपमेवेतरभिन्नं किं न स्यात् तथा च अतः स्वरूपमेवाएवं
रूमिति चेन्न स्वरूपभेदस्य प्रतियोगिनो निःस्वरूपत्वभेदस्यापि तत्त्वापत्तेः स्वरूपत्वे स्वस्मादेव भेदापत्तिरिति सिद्धान्तिमतमाशंक्य निराचष्टे नचे।
त्यादिना॰ स्वरूपाद्भिन्नमस्त्येव न च तस्या स्वरूपत्वापत्तिः घटभिन्नस्य घटान्तरस्याघटत्वादर्शनादित्यर्थान्तरन्यासेन हेतुमाह घटादिति॰ ननु
घटात् घटस्य भेदेप्यघटत्वादर्शने किं भेदान्तरं प्रयोजकं किं वा घटस्वरूपभेदेपि प्रतियोगितावच्छेदकभेद इत्याद्यमनूद्य दूषयति नचेत्यादिना।
उक्तदोषेणेति धर्मिप्रतियोगिभेदानांगीकारस्योक्तदोषेणेत्यर्थः द्वितीयमनूद्य दूषयति नचेति॰ अनात्मस्वरूपाणां वैधर्म्यव्याप्तत्वेन न तत्स्वरूपभे

दैरेवप्रतियोगितावच्छेदकभिन्न नेदव्यवहारमतिनीतिः स्वरूप

तथापि ... अनात्मस्वरूपाणामपि॰ ...

६ ६४ २

ननु किं स्वरूपमेव भेदः उतमोपि नाद्यः इतरस्यापि भेदत्वे दोषाभावात् तथाहि भिन्नेयमित्यादिभेदो वर्त्तते इमे च स्वीक्रियते न चान्योन्याश्रयादिदोषः
स्वरूपभेदभिन्नेयमित्यादिप्रतिभेदस्थितेः स्वरूपभेदस्य चेतरानपेक्षत्वात् न केवलं स्वरूपमेव भेदः किं तु सर्वेप्यन्योन्याभावादयोपि यथायोग्यं भेदा
इति कस्यचित्कल्पनामुत्थापयति यत्त्वित्यादिना घटादौ भेदत्रयं विविच्य दर्शयति स्वरूपमिति वैधर्म्यमसाधारणो धर्मो घटत्वादिः सामा
न्यादावपि द्रव्यादित्रयं तावन्न सामान्यसमवायवृत्तिद्रव्यमात्रवृत्तित्वात् न सामान्यं सामान्ये समवाये वा वर्त्तते तयोः निःसामान्यत्वात् समवा
यस्य सामान्यवृत्तित्वेपि द्विष्ठत्वाद्वैधर्म्यत्वात् तस्मात्स्वरूपभेदोऽन्योन्याभाववद्वा वैधर्म्यभेदो सामान्यादावित्यर्थः अभावे न भावाश्रय इति नन
न वैधर्म्येनापि तत्रान्योन्याभावः अभावे अभावानंगीकारात् तस्मात्तत्र स्वरूपमेव भेद इत्यर्थः तदेतत् दूषयति तन्नेति पदार्थमात्रानुगतत्वे
यतः केश्चिदुक्तं पदार्थयर्थं त्रितयमेव भेदः यथा घटादौ स्वरूपं अन्योन्याभावो वैधर्म्यं च सामान्यादौ तु द्वयमेव वैधर्म्याभावात् अभावे
स्वरूपमेव इतरासंभवादिति तन्न स्वरूपभेदस्यावश्यकत्वात् इतरयोश्च व्यभिचारात् भेदव्यवहारप्रयोजकत्वेनांगीकारवैयर्थ्या
८ त् एकाकारव्यवहारस्यैकरूपविषयसाध्यत्वनियमात् न च स्वरूपभेदपक्षे स्वस्मादपि स्वस्य भेदः स्यादिति वाच्यम् ॥ ७॥
नावश्यकत्वादिति हेतुमाह स्वरूपभेदस्येति ननु भेदव्यवहारोपपादकत्वं वैधर्म्यादीनां तुल्यं तत्कथं स्वरूपभेदस्यावश्यकत्वं इति तत्राह
इतरयोश्चेति अन्योन्याभाववैधर्म्ययोरंगीकारवैयर्थ्यात् अप्रयोजकत्वेन तिरस्करणीयाः इत्यभावे तथा च तद्रूपेणांगीकारो व्यर्थ इत्यर्थः तत्र हे
तुः व्यभिचारादिति सर्वत्राननुगतत्वादित्यर्थः ननु व्यभिचारेपि व्यवहारप्रयोजकं किं न स्यादिति तत्राह एकाकारेति यथा घटो यं घटो
यमिति व्यवहारे नुगते घटत्वं सामान्यमेव प्रयोजकं न व्यक्तिरननुगतत्वात् अन्यथा जातेरसिद्धिप्रसंगात् तथा चानुगतव्यवहारे प्रयोजकमनुग
तमेवेति नियतं एवं स्वरूपभेदस्य भेदव्यवहारविषयस्यानुगतस्य संभवेऽननुगतमन्यद्वैधर्म्यादि न तद्व्यवहारप्रयोजकं न युक्तमित्यर्थः ननु स्वरू
पभेदस्य न भेदव्यवहारहेतुता स्वरूपस्य भेदत्वे तत्र व्यवहारादर्शनात् अन्यथा स्वस्मादपि स्वस्य भेदः स्यादिति निरस्याह न चेति स्व
रूपमितरसापेक्षं भेदव्यवहारहेतुरिति प्रागेव निवेदितं ॥ ॥

सि॰
मु॰
८५

यत्तु स्वस्मादपि स्वस्य भेदापत्तिरिति तत्राह स्वस्येति॰ भेदस्य च धर्मिप्रतियोगिघटितत्वनियमादित्यर्थः नतु स्वरूपभेदयोरभेदे किं स्वरूपं भेदे
प्रविशति स्वरूपे वा भेद इति नाद्यः भेद इत्येव व्यवहारः स्यान्न स्वरूपमिति॰ न द्वितीयः भेदाकारप्रतीतेरभावप्रसक्तेः तत्राह नचेति॰ स
त्वमितरापरिशेष इति तर्हि किं परिशिष्यते स्वरूपमेवेत्याह भेदस्येति॰ कथं तर्हि भेदव्यवहार इति चेन्न धर्म्यादिसापेक्षस्य स्वरूपस्ये
व तदाकारव्यवहारहेतुत्वादित्यस्य सकृदावेदितत्वात् इममेवार्थं प्रकटयितुं परकीयं चोद्यमुत्थाप्य निरस्यति नचेति॰ ननु जन्यत्व
मेव जन्यस्य मायिकत्वसमर्पकमित्यत्र प्रपंचस्य मायिकत्वेन मिथ्यात्वे शास्त्रिरूपिते तत्र च प्रत्यक्षादिकं न प्रवर्त्तते सादिमात्रं सिद्धत्वा
त् कल्पितप्रतियोगिकभेदस्यापि कल्पितत्वेन प्रत्यक्षाद्यविषयत्वाच्च ततः कथं प्रत्यक्षादिबलेन नानात्मभेदो ब्रह्मात्मैक्यशंका

स्वस्य प्रतियोगिकोटिनिवेशेनास्य धर्मिणो विरहात् धर्मिकोटिनिवेशे वा प्रतियोगिनोऽभावात् न च भेदस्वरूपयोः परस्परांतर्भा
वे नान्यतरापरिशेषापत्तिः भेदस्य स्वरूपानतिरेकाच्च स्वरूपभेदः किं भिन्ने भेदव्यवहारप्रयोजकोऽभिन्ने वेति विकल्पावकाशः
उपस्थितवस्तुमात्रे धर्मिप्रतियोगित्वानापेक्षानपेक्षाभ्यां भेदाभेदव्यवहारयोर्जायमानत्वात् नन्वज्ञानकार्यत्वे प्रपंचस्य स्वर्वमु
अज्ञानकार्यत्वस्ये
व१सूत्र
कं तत्कथं प्रत्यक्षाद्यनुरोधेन भेदशंकेति चेत् न॰ तस्यैवासिद्धेः ब्रह्मकार्यत्वस्य बहुशः श्रवणात् ॥१०॥ ॥१०॥
अज्ञानकार्यत्वमेव १
त इति सिद्धांती शंकते नन्विति॰ अज्ञानकार्यत्वेऽजत्तत्वस्यान्मिथ्यात्वं तदेव प्रपंचस्यासिद्धं ब्रह्मकार्यत्वश्रवणात् ब्रह्मणश्च सत्यत्वे ८५
न तत्कार्यप्रपंचस्यापि सत्यत्वाविघातात् तथा च सत्यप्रतियोगिकभेदस्यापि सत्यत्वात् प्रत्यक्षादिविषयत्वं युज्यत इति प्रपंचभेदस्या ३२
त्मनि प्राप्तप्रवेश्यभिप्रायेण शूर्वपक्षी सिद्धांतिमतं दूषयति ननु स्यैवेत्यादिना ननु श्रुतिः प्रपंचस्य ब्रह्मकार्यत्वं प्रतिपादयत्यपि न तत्परा
न तस्य कार्यकारणं च वियते तेदं तद्ब्रह्मापूर्वमनपरमित्यादिविरोधादिति तत्राह बहुश इति॰ गतिसामान्यन्यायेनाभ्यासस्य तात्पर्यग्रा
हकत्वाच्च तस्य च प्रकृते सद्भावात्साध्यपवश्रुतेस्तात्पर्यग्रहणेन उदाहृतविरोधिवाक्यस्य स्वप्रदेशे दृहयाभावप्रतिपादकतयाप्युपपत्तेरिति

सदेवेत्यादिवाक्ये १
स्थूलत्वे २ ल.. २

असिसामान्यादिति शारीरकसूत्रे
अन्यासस्यापि तात्पर्यग्राहकत्वं निरू
पितं २

विषयोऽविषयश्चेत्येवं पूर्वपक्षसंशयो तदुभयोः संबंधे चैतेषां चाधिकरणं सिद्धांतितं त्रयतो वेदान्तवाक्यो विषयः तद्व्यतिरिक्त
वाक्योऽविषयः किं ब्रह्म न लक्षयति उत लक्षयतीति संदेहे न लक्षयतीति पूर्वपक्षे लक्षयत्युत्तरमिति ५

वत्कृशः श्रवणमुदाहरति सदेवेति · इदं परिदृश्यमानं जगदग्रे सृष्टेः प्राक् स्थूलरूपपरित्यागेन सदित्येवासीत् हे सौम्य प्रियदर्शने त्यर्थः ए
वमिति · यथा एकस्मादग्नेः क्षुद्रा अग्न्यवयवाः विस्फुलिंगा विविधं नानारूपं व्युच्चरंति उद्गच्छंति एवमेतस्माद्विज्ञानमयस्य प्राक्प्रत्यगात्मरू
पत्वस्माद्दात्मनः सर्वे देवाः प्राणादयोऽधिष्ठातारोऽग्न्यादयः लोकाः कर्मफलानि आत्मानः उपाधिसंपर्कजनितप्रवृत्तमानविशेषात्मानः इत्यर्थः
ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं न केवलं श्रुतिसिद्धं किंतु युक्तितोऽपीत्याह जन्माद्यस्येति · अस्य जगतः प्रत्यक्षाद्युपस्थापितस्य जन्मस्थितिभ
गं यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेर्भवति तद्ब्रह्मेति सूत्रार्थः अत्रेयमधिकरणरचना यतो वा इमानीत्यादिवाक्यं किं न ब्रह्म लक्षयत्युत लक्षयति
लक्षयतीति एकस्याभयहेतुत्वसंभवासंभवाभ्यां संदेहे श्रुतेरनुमानानुगुण्यादेकस्योभयहेतुतायां दृष्टांताभावेनाशक्यानुमानत्वात
एकेतरहेतुत्वस्य च लक्षणत्वे वस्तुपरिच्छेदात् लक्ष्यस्याब्रह्मत्वात् न लक्षयतीति प्राप्ते पुरुषमतिप्रभवत्वेनानुमानस्य संभावितदोषस्या
सदेव सौम्येदमग्र आसीत् यतो वा इमानि भूतानि जायंते तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूतः यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगाः
व्युच्चरंति एवमेतस्मादात्मनः सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्व एत आत्मनो व्युच्चरंतीत्यादिश्रुतिभ्यः जन्माद्यस्य यतः इतिन्यायाच्च न
न्वज्ञानकार्यत्वमपि वद्भूयश्रूयते मृत्युनैवेदमावृतमासीत् तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ॥१०॥
पौरुषेयत्वेनापास्तदोषागमानुग्राहकतर्कत्वादतींद्रियार्थे स्वतः प्रमाणत्वादागमिकोभयहेतुत्वे सत्त्वादिदृष्टांतेन संभावनामात्रहेतुत्वा
द्वस्तुतोऽपरिच्छेदात् लक्ष्यस्य ब्रह्मत्वसिद्धेर्जगन्निमित्तोपादानं सच्चिदानंदं ब्रह्मेति लक्षयतीति सिद्धांत इति ननु यथा प्रपंचस्य ब्रह्मकार्य
त्ववादिन्यः श्रुतयः संति तथाज्ञानकार्यत्ववादिन्योऽपीति शंकते नन्वज्ञानेति मृत्युनेति · साभासाज्ञानेन मृत्युः तद्धेदमिति · तदिति वि
नाव स्थं जगदुच्यते पेति प्रयोगे इदं शब्दः इदमिति व्याकृतावस्थं तदिदंशब्दयोः सामानाधिकरण्यात्परोक्षापरोक्षावस्थस्य जगत एक
त्वमवगम्यते तदिदं जगदव्याकृते साभासाज्ञानात्मकमेवासीदित्यर्थः इंद्रेति · इंद्रः परमेश्वरो मिथ्याभिमानैर्न तु परमार्थतः पुरुरूपो ब
हुरूप ईयते गम्यते इत्यर्थः ननु मृत्यु अव्याकृतादिशब्दाः नाज्ञानमात्रवाचकास्तेषामज्ञानात्मोपस्थापकत्वादित्याशंक्य साज्ञानमाया

ब्रह्मण उपादानत्वे निमित्तत्वे च ५

उपादाननिमित्तत्वे ब्रह्मणः उपादानत्वे निमित्तत्वस्य वा १

तदस्य लक्षणं २

२

सस्थूलरूपं २

श्रीसदानंदकृतवेदान्तसारवृत्ति ॥११॥

तत्रैव तु मार्गः

भि सू ९९ शारीरके २

मायांत्वित्यादिना॰ प्रकृतिरुपादानंतामित्यर्थः कारणकार्ययोः साम्यादित्यभिप्रायः नासदासीदिति॰ असद्भावः सद्भावः तदुभयम
पिनासीत् तमएवासीदिति॰ तमः शब्दश्चाचरणप्रधानात्तानवाचकइति एकाश्रयविषयमितियावत् पूर्वोक्तेर्थेश्रुतेरनुग्राहकंश्रुति
मप्याह मायामात्रमिति॰ उत्तरतंत्रेत्तृतीयेस्थितेअत्रेदंविषयवाक्यमामनंति सयत्रप्रस्वपितीत्युपक्रम्यनतत्ररथानरथयोगाइत्यादि अध्याये २
वाक्यंतत्र संशयः किंप्रबोधएवस्वप्नेपिपारमार्थिकार्थक्रियासमर्थासृष्टिरुतमायामयीप्रातीतिकसत्तामात्रोपेताइति किंतावत्प्राप्तं
पारमार्थिकीति अतः श्रुतिप्रामाण्यात् अथरथान्रथयोगान्पथः सृजतइतिश्रुतेः रथादीनांसृष्टिरत्रस्वप्नेप्रतीयते ततश्चश्रु
तिप्रामाण्यात् पारमार्थिक्येवसृष्टिरितिपूर्वपक्षेसिद्धांतयतिमायामात्रमित्यादिना तुशब्दः पूर्वपक्षंव्यावर्तयति नैतदस्तिस्वप्नेसृ
ष्टिः पारमार्थिकीतिकीदृक् तर्हिसृष्टिस्तत्राह मायामात्रमिति मायैवसृष्टिः नपरमार्थगंधोप्यस्तीत्यर्थः अतः कार्त्स्न्येनानभिव्य
मायांतुप्रकृतिंविद्यात् नासदासीन्नोसदासीत्तमआसीदित्यादिश्रुतिभ्यः मायामात्रंतुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति
न्यायात् च एवंतर्हिश्रुतीनांपरस्परंविरोधान्नोभयमपिकारणमस्तुकिंतर्हिजगत्कारणमितिचेन् यथायोग्यंपरमाण्वादिक॰ ॥५९॥
क्तस्वरूपत्वात् नहिकार्त्स्न्येनपारमार्थिकवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नइति अतएवस्वप्नसृष्टिश्रुतिर्नपारमार्थिकीसृष्टिमाह न
तत्ररथाइत्यादिनास्वप्नसृष्टिश्रुतिविषयाणांरथादीनांस्वप्नेनिषेधाच्चनसासृष्टिः पारमार्थिकीकिंत्वविद्योपादानैवेति अत्रतट
स्थः शंकते एवंतर्हीति॰ कथंतर्हिनिः कारणंकार्यस्यादितिशंकते किंतर्हीति॰ कारणांतरस्यसत्वात् ननिः कारणंकार्यमि
तिपरिहरति यथायोग्यमिति॰ स्वस्वसिद्धांतेयादृक्कारणंभवितुंयोग्यंपरमाण्वादितादृगस्त्येवइत्यर्थः तत्रत्रसरेणुस्तावदार
ब्धः महत्वेसतिद्रव्योपादानत्वात् कपालादिवदितित्रसरेणोः कार्यतासिद्धाएवंतदवयवेष्वप्यूह्यं तथाचविवादास्पदीभूतंकार्य
द्रव्यंत्रसरेण्ववयवान्स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणारब्धंकार्यद्रव्यत्वात्समतवदितियएवव्द्यणुकपरिमाणो[redacted]
[redacted]पेक्षयान्यूनपरिमाणोद्व्यणुकारंभकः सएवपरमाणुर्जगतोमूलकारणमितिवैशेषिकादयोमन्यंते एवंप्रधानादिवादेप्यूह्य

व्यणुकादेः २

सिद्धान्तप्रकाशः ॥ ११ ॥ ९९

एवं प्रपंचस्य परमाण्वादिजन्यत्वप्रकृतोपयोगमाह तस्मादिति· यस्मात्तस्योपादानस्य सम्मतात् पृथिवीकार्यस्य पृथ्वीत्ववत्तस्यं च परमाण्वादितत्तसद्रूपादा नप्रपंचोपि सत्य एव तस्मादनात्मप्रतियोगिकेभेदे प्रामाणिके सति कथं सर्वाद्वैतमित्यर्थः एवमनात्मभेदं पूर्वपक्षे पूर्वपक्षेउपपाद्य तन्निराकरणं प्रति जानीते मैवमिति· ननु किमिति प्रकृतस्याभिप्रायापरिज्ञाने श्रुत्यर्थाभितेनत्वया संसारधर्मेभ्यो निःकृष्टस्य तत्कर्तृत्वादिभ्यो निःकृष्टेनेत्यत्र संसारधर्मादीनां

तत्त्वपदयोः ४ पृथगवस्थितस्याभिधानादितितत्राह नहीति· कथं तर्हि तयोरभेदो बोध्यत इति जिज्ञासायामाह किं त्विति· जिज्ञासितं स्वरूपमुपपादयति प्रत्य गिति श्रुद्धान्तःकरणेनावधारयतीत्यन्वयः तत्र वाक्ये योग्यतां संपन्नपेपदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्येति मत्वा नत्त्वंपदार्थशुद्धिप्रकारमाह जागरित्यादिनेति निष्कृष्टस्य तत्तेनेनुविज्ञानं व्यावर्त्तयति प्रत्यगिति· सर्वान्तर इत्यर्थः एतेन विशेषणेन सात्विसाद्यान्वयव्यतिरेकौ सूचितौ अवस्थादीनां मध्यस्यत्वद्योतयितुमपि करणं विशिनष्टि कूटस्थ इति· अविकारिणीत्यर्थस्तेन वस्तुतो विकाराभावात् अज्ञानदशायां वा साकारत्वेत्यर्थः एतेनका

तस्मादनात्मभेदप्रत्यक्षादिसिद्धे जागरूके कथमद्वैतसिद्धिः तदयं संग्रहः आत्माभेदप्रमित्यापिनाद्वैतं तत्ते प्रसिद्ध्यति अनात्मभेदसंसिद्धेः प्रत्यक्षादेः प्रमाणतः ॥१॥

मैवं प्रकृतस्याभिप्रायापरिज्ञानात् त्वद्धितत्वमस्यादिश्रुत्या नात्मानं पृथक् स्थापयित्वा शुद्धाशयोरभेदो बोध्यत इति प्रकृतिस्याभिप्रायः किन्तु प्रत्यक् चैतन्ये कूटस्थे जागराद्यवस्थात्रयम कर्तृत्वाद्यनर्थजातं च व्यभिचारि सर्वतत्रैवानुगते साक्षिणि एषां ध्यस्त इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्व्यतिरेकेणतत्स्वरूपं नास्तीति निश्चित्य शुद्धेन प्रत्यगात्मना ब्रह्मणो भेदसिध्यर्थं ब्रह्मण्यपि जगत्कर्तृत्वं परोक्षत्वादिरकाशादिकं च जगज्जा

ड्यकारणान्वयव्यतिरेकौ सूचितौ दुःखित्वप्रेमास्पदत्वाख्यान्वयव्यतिरेकं सूचयितुं विशिनष्टि अनर्थजातमिति· व्यभिचारीति व्यभिचार्यनुगतत्वात्वान्वयव्यतिरेकसूचनाय विशेषणं सर्वपदं पूर्वोक्तमुपस्थापयति तत्रैव कूटस्थ इत्यर्थः तस्याधिष्ठानयोग्यतामाह अनुगत इति· स्वसत्ताप्रदेस्फूर्तिप्रदत्वमुपपादयितुं विशिनष्टि साक्षिणीति· एतच्च विशेषणद्वय अन्वयाद्युपपादनेप्युपयुज्यत एव उपलक्षणं चैतत्परप्रेमास्पदत्वस्यापि बोद्धव्य अध्यस्तत्वस्य फलमाह इतीति· इतिशब्दोद्देशो यतो ध्यस्तमतस्तदधिष्ठानमुक्तं चैतन्यं तद्भेदेन स्वातंत्र्येणेति यावत् तस्याध्यस्तस्य स्वरूपसत्ता नास्तीति निश्चित्यावधारयतीत्यन्वयः तदवधारणप्रयोजनमाह शुद्धेनेति· ब्रह्मण्यपीति अपिशब्दः प्रत्यक् चैतन्यपरामर्शार्थः पूर्वोक्त चतुर्विधान्वयव्यतिरेकसिद्धये विशिनष्टि अननुगतमित्यादिना ॥०॥

परशब्दोऽत्र विशेषार्थः तेन परा
कृत्स्नाहेत्यर्थः २

अधिष्ठानं शून्यमिति बौद्धमतं परिहरति सदिति· स्फूर्तिस्वरूपप्रदर्शनाय विशिनष्टि अधिष्ठानं चिदात्मनीति· अधिष्ठानभेदेनासत् तस्य प्रमाणागम्य
त्वमाह भ्रान्त्यैवेति· इत्थं भावे तृतीया तदात्मनैव प्रतिपन्नं अत एवाह असदिति· वस्तुतो सदित्यर्थः अवधारणक्रियायां साधनमाह इत्यन्व
येति· चतुर्विधान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकयोस्तर्कत्वेन संभावनामात्रहेतुत्वेपि अप्रमाणत्वादवधारणहेतुत्वं न संगच्छत
इत्याशंक्याह नेतीति· ननु निषेधः प्राप्तिपूर्वकस्तदभावे कथं स इति तत्राह स्पष्टीति· तर्हि प्रामाणिकत्वान्न निषेध इति चेत् न अविद्या
प्रत्युपस्थापितानुवादत्वात् किमर्थं तर्हि श्रुतिरनुवदतीति चेत्तत्राह अध्यारोपेति अवस्थानानात्वकर्तृत्वस्य प्रत्यगात्मनि ब्रह्मणि च जग
त्कर्तृत्वादेश्चाध्यस्तत्वनिश्चयस्य फलमाह ततइति· ततो गुरुमुपसर्पतीत्यन्वयः ततः कर्तृत्वादिप्रपंचस्य कल्पितत्वज्ञानानन्तरमित्यर्थः
ननु गुरूपसर्पणं निश्चयार्थं स चेदुक्तविधयाजातः किं तदुपसर्पणेन तत्राह संदिहान इति· संदेहहेतुमाह शुद्धयोरिति· ननु तत्त्वंप

अनुगतेनास्मिन्नखिलात्मन्यध्यारोपितमसत् भ्रान्त्यैव प्रतिपन्नमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामध्यारोपापवादन्यायमाश्रित्य प्रवृत्तं स्पष्टीवाक्यस
मनेन तत्प्रवृत्तं नेनेतिनेतीति वाक्येन चावधारयति ततः शुद्धयोस्तत्त्वंपदार्थयोः लक्ष्यांशयोर्निरस्तसमस्तानात्मसंबन्धयोर्भेदेऽभेदे वाप्र
माणमपश्यन् संदिहानः संसाररोगग्रस्तानुचरगर्भवासाद्यनेकोभासमुद्भूतदुःखव्रातानुभवासादितोद्वेगः ब्रह्मलोकप्रभवम
पि सर्वं विषमिव मन्यमानः ॥७॥ राम ॥७॥

दार्थयोर्भेद एव प्रमाणं दृश्यते नाहमीश्वर इत्यादि तत्राह लक्ष्यांशयोरिति· कोवा लक्ष्यांश इति तत्राह शुद्धेति· शुद्धत्वमुपपादयति निरस्ते
ति· प्रत्यक्षादेरनात्मविषयत्वादात्मभेदग्राहकत्वेनयुक्तमिति भावः ननूक्तयुक्त्यैव भेदकाऽनात्मसंबन्धस्यात्मन्यध्यस्तत्वनिश्चयेनाभावात्
भेद एवात्मब्रह्मणोर्भविष्यतीति तत्राह अभेदइति· युक्तेस्तर्कत्वेन स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वान्नाभेदप्रमापकत्वं तस्या इति ननु प्रमाणं दर्श
नमसिद्ध अधीतवेदस्यैवाधिकारादिति तत्राह संदिहान इति यद्यपि गृहीतपदपदार्थसंगतिनाश्रुतः शब्दोऽर्थप्रत्यायक एव तथापि
असंभावनाग्रस्तादिषयत्वात् तत्र शाब्दप्रत्ययः प्रतिष्ठां न लभत इति न तत्र प्रमाणत्वेन व्यवह्रियत इति भावः एतेन नित्यानित्यवस्तुविवे
कः स्यपिकारिविशेषणमर्थात्रिरूपितं इदानीं वैराग्यमधिकारिविशेषणं तदाह संसारेति· ननु तथापि गुरूपसदनमनुपपन्नं तदुपस

सि॰ मं॰ ८

ब्रह्मविचारपर्यन्तपर्यालोचनयात्र ... ति किंचित्संभवति तत्राह
प्राप्नोति ॥८॥

दनस्य संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् नत्वाचार्योऽद्वैतविद्यायाः निवृत्तेः संसारनिवर्तकज्ञानहेतुत्वं ३
इष्यते ... तात्पर्यकत्वेन प्रमाणभावादित्याशंक्याह तरतीति त
संसार ९

८८

परमंपवित्रंशिवंब्रह्मात्मैकंतत्पदपरोक्तत्तानेऽक्तः तथाच यस्येच्छामपवर्गेतेनाप्यइतिभावः श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठंगुरुंइतिश्रुतिमाश्रित्यगुरुंविशिनष्टि श्रुप
रोक्षेति उपसर्पतीत्यत्रशास्त्रोक्तविधिनाइतिशेषः गुरुकृत्यमाह तेनेति वाक्यप्रमाण्यमुपपादयति नित्यनिर्दोषेणेति यद्यप्यस्मन्मतेवेदस्यापि
कल्पितत्वान्ननित्यत्वं तथाप्यबुद्धिपूर्वकत्वात्प्रयत्नाजन्यत्वात् नित्यत्वोपचारः श्रात्मबुद्धेःअपिसाहाय्यंदर्शयति स्वयमेवेति साक्षात्कृतेत्य — हे
नेतरमानेहाप्यावरकमतानंसविलासंबाधित्वेतिचपदंज्ञेयंतत्फलमाह स्वानंदेति ततश्चसर्वभेदोक्केदात्सर्वाद्वैतमेवतत्त्वमस्यादिवाक्यादव
अवदर्शि — गम्यमित्यभिप्रायः सिद्धइति उपसंहरति यत्तुपूर्वपक्षेस्वरूपभेदः प्रत्यक्षादिगोचरइतितन्निराधात् नवेदांतप्रामाण्यमिति तद्दूषयितुम।
नुवदति यद्येति असहिषयत्वेनेति पराञ्चिखानीतिश्रुतेः प्रत्यक्षादेरनात्मविषयत्वमित्यर्थः स्वरूपस्यसद्रूपत्वेनात्मत्वान्नतदात्मनिभेदे — स्वरूपात्मनि २

तरतिशोकमात्मविदितिश्रुत्यासंसारदावानलप्रसूतसंतापशमनामृताब्धिमात्मविद्यामजानानः परमजिज्ञासुः स्वरूपापरोक्षदर्शि
नेपरमकारुणिकंगुरुमुपसर्पतितेनचशुद्धयोस्तत्त्वपदार्थयोरभेदेतत्त्वमस्यादिवाक्येननित्यनिर्दोषेणबोधितेस्वयमेवाद्वैतत
त्वेसाक्षात्कृतेसस्वानंदरसः श्रात्मारामोभवति अतःश्रुत्यभिप्रायापरिज्ञानविजृंभितमेतत् यदनात्मभेदेनाद्वैतक्षतिरितियच्चा
स्वरूपभेदःप्रत्यक्षादिगोचरइतितदतितुच्छंप्रत्यक्षादेरसहिषयत्वेनस्वरूपागोचरत्वात् स्वरूपस्यभेदत्वानुपपत्तेश्चउक्तंइतिचेत् श्रु
णुकिंशुद्धंसर्वधर्मविनिर्मुक्तंस्वरूपंभेदः किंवाविशिष्टं आद्येव्यवहारेणतत्त्वमपितस्यनास्तीतिवक्तव्यम् ॥०॥

प्रत्यक्षादिप्रवृत्तिनिर्मुक्तइतिभावः ननुसर्वप्रत्ययवेद्यंस्वरूपमितिभवतोमतंतत्कथंतस्यप्रत्यक्षाद्यविषयत्वमित्याशंक्याद्वैतंतरमाह स्वरूपा
स्येति स्वरूपस्यशुद्धत्वमुपाध्यसंस्पृष्टत्वंविशिष्टत्वमुपाधिसंबंधकत्वं आद्यइति शुद्धस्वरूपमेवभेदइतिपक्षेइत्यर्थः व्यवहारेति अयमर्थः
तावत् ब्रह्मणिनस्वाभाविकोधर्मोस्ति अविकारिस्वभावत्वात् औपाधिकस्तूपाधिअसंस्पृष्टेनसंभवति इतिशुद्धपदमहिम्नानिर्द्धर्मकत्वंवक्त।
व्यत्वेनप्राप्तं तथाचव्यवहारविषयत्वमपिनास्तीतिवक्तव्यं तथाहि व्यवहारोहि अभिवदनंवाअभिज्ञावानाद्यः धर्ममादायैवप्रवृत्ति — आभिवदनंप्राप्य प्रवृत्ति २
स्तदभावेकथंस्यात् स्वप्रकाशत्वादेवनद्वितीयः ततोव्यवहारानास्पदंस्वरूपंवक्तव्यमिति ॥ ९ ॥०॥

व्यवहारोहिद्विविधः नामव्यवहारो
रूपव्यवहारश्चेति २

भेदग्राहकत्वाभ्यत्वेन प्रत्यक्षादिव्यवहारविषयत्वे २

अध्यारोपापवादार्थकत्वात् १

सि मु ९८ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह तथा चेति नन्वस्थूलमित्यत्र नञः प्रसज्यार्थकत्वादभावरूपतां ब्रह्मणः स्यादिति नेत्याह सदात्मकमिति कल्पितस्य स्थू
लत्वादेरधिष्ठानभेदेनासत्त्वात् सदभावस्वभावत्वात् सदात्मकं ब्रह्मैवेत्यर्थः नामांतरेणेति भेदः प्रत्यक्षादिगोचर इति वदता भेदस्योक्तस्वरूपात्म
कब्रह्मानतिरेकात् ब्रह्मैव भेद इति संज्ञांतरेण प्रत्यक्षादिगम्यमित्युक्तं स्यात् तथा च नानिष्टापत्तिरिति भावः ननु कथमपि प्रपंचभेदः प्रा शुद्धस्य व्यवहार विषयत्वेनति
माणिकः स्यात् तावताप्यस्मदिष्टसिद्धिरित्याशंक्याह नचेति भेदस्तावदतिरिक्तस्यैवनस्वीक्रियते ब्रह्मात्मकत्वे तस्य स्वप्रकाशत्वात् प्र छापत्तिः २
त्यक्षादिविषय त्वनिषेधाच्च न भेदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेनापि प्रामाणिकता इत्यर्थः सर्वप्रत्ययवेद्यत्वमुपदितेपवनश्रुद्ध इति भावः विशिष्टा विशिष्टे १

नचकुषेस्यादिना २ भेदग्राहकत्वाभ्यत्वेन १ स्य

तथा च सर्वव्यवहाराणामास्पदं सर्वधर्मविनिर्मुक्तमस्थूलानण्वादिशास्त्रसिद्धं सदात्मकं ब्रह्मैव नामांतरेण प्रत्यक्षादिगोचर इत्युक्तं स्यात्
नच तदप्युपपद्यते न चक्षुषा गृह्यते नैव वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वेत्यादिश्रुतिविरोधप्रसंगात् द्वितीये विशेषणविशेष्य
योर्भेदे विशिष्टस्वरूपांतरं भेद इति वाच्यं तथा च तत्राप्यन्यस्तत्राप्यन्यस्तत्राप्यन्य इति सैव दुरुत्तराऽनवस्था अभेदे वा विशिष्टस्वरूपा
सिद्धिः नवा विशिष्टस्वरूपं प्रत्यक्षादिगोचरः तस्यापि शुद्धवस्तुस्वरूपवद्विधर्मिकत्वात् नहि रूपाद्विशिष्टरूपादयः संति नच वि
शिष्टं नाम किंचिदस्तीति विशेषणविशेष्यतत्संबंधातिरिक्तस्य तस्याननुभवात् ॥९॥ (स्वरूपमेव तर्हि भेदोस्तु तत्रोक्तदोषाप्रसं
गादित्याशंक्य द्वितीयमनुवदति द्वितीयेति विशिष्टस्वरूपं भेद इति पक्षेपीदं विवेचनीयं विशेषणविशेष्ययोर्भेदे सति विशिष्टस्वरूपांत
रं विशेषणादिभेदादन्यदिति वक्तव्यमुत विशेषणादिभेदाभाव एव विशिष्टस्वरूपं भेद इति वक्तव्य इति विकल्पाद्यमनुवदति विशेषणेति
आद्यपक्षमंगीकारयित्वा दूषयति तथा चेति विशेषणविशेष्यभेदो विशिष्टस्वरूपभेदोपपादकः किं विशिष्टभेद एव उत भेदांतरं आ
द्ये आत्माश्रयः द्वितीयेऽन्योन्याश्रयः अथ विशेषणविशेष्यभेदोपपादकस्तृतीय एव विशिष्टभेदः स्वीक्रियते तदा चक्रकं चतुर्थेऽनवा
स्था इत्यर्थः द्वितीयपक्षं दूषयति अभेदे वेति विशेषणविशेष्ययोरभेदे अन्यतरपरिशेषाद्विशिष्टस्वरूपासिद्धिरित्यर्थः विशिष्टस्वरूपा
त्मकत्वे भेदस्य प्रामाणिकत्वं न स्यादिति हेत्वंतरमाह नचेति किंच विशिष्टस्वरूपं किल भेदः तत्र विशिष्टं विशेषणादिभ्योऽन्यदुताऽनन्यत् आ

॥९॥ नचेति ९८ [illegible]

द्वितीयं द्विधा विकल्प्य दूषयति नेषां चेति । विशेषणविशेष्यसंबंधानां प्रत्येकं विशिष्टत्वे केवलदंडेऽपि विशिष्टव्यवहारः स्यात् नच सोऽस्ति केव-
विशिष्ट २ लस्य दंडे स्यात्तद्व्यवहाराजनकत्वात् एवं विशेष्यसंबंधयोरप्यूह्यं समुदायः किमेभ्योऽतिरिक्तरूप उतैव वा आद्ये दूषणं पूर्वमुक्तं द्वितीये प्रत्येकं तद्व्यवहा-
रापत्तिः तर्हि पूर्वोक्तदोषापत्त्या त्रये विशेषणविशेष्ययोः संबंध एव विशिष्ट इति नेत्याह नचेति । किं विशेषणादिव्यावृत्तः संबंधो विशिष्ट उत त-
दुपलक्षितः आद्यनिरासे हेतुमाह विशेषणेति । अपिशब्दो विशेषणादिदृष्टान्तार्थः द्वितीयं दूषयति विशेषणेति । तद्व्यवहारो विशि-
ष्टप्रयुक्तव्यवहार इत्यर्थः तर्हि देवदत्तगृहदृष्टप्रयुक्तो व्यवहारो गृहोपलक्षणो काके दृश्यते किं च स्वरूपं भेद इति वदन् प्रष्टव्यः किमस्वरूपप्रतियो-
गिकः उत स्वरूपप्रतियोगिकः नाद्यः निःस्वरूपस्य तुच्छत्वेन तत्प्रतियोगिकस्य भेदस्यापि तुच्छत्वापत्तेः द्वितीयं दूषयति नवेति । अयमर्थः
स्वरूपप्रतियोगिको भेदः किं प्रतियोगिन एव स्वरूपं उत धर्मिणः नाद्य इत्याह नाशेति नचहेतु । नत्येति भिदिर्विदारण इति स्मृतेरित्यर्थः एतदे-

नेषां च प्रत्येकसमुदायाभ्यां विशिष्टव्यवहाराजननात् न च संबंध एव विशिष्टं विशेषणविशेष्यतत्संबंधा इत्यत्र संबंधेऽपि तद्व्यवहारादर्शना- नाशरूप
त् विशेषणविशेष्ययोस्तद्व्यवहाराभावप्रसंगाच्च नच वस्तुस्वरूपं भेद इति शंकितुमपि शक्यं तस्य विदारणात्मनो वस्तुस्वरूपत्वात्
नाशात्तत्प्रतियोगिनोरभेदासंभवात् नहि घटविदारणं घटस्वरूपं वस्तुस्वरूपातिरिक्तस्य च भेदस्य तत्त्वे निःस्वरूपस्य निराश्रयस्यासिद्धि-
रेव तर्हि भिन्नमाश्रयमाश्रयो भवति अन्यथाध्वस्तोऽपि घटो जलाधारः स्यात् अभिन्नत्वाश्रये भेदो विरोधादेव न वर्तते ॥०॥

वक्ष्यति नहीति । नहि द्वितीयः स्वरूपत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तदनधिकरणस्य धर्मित्वेन निःस्वरूपत्वादाश्रयत्वानुपपत्तेः अथ स्वरूपभेदेन
स्वरूपत्वं प्रतियोगितावच्छेदकं किंतु वैधर्म्यं स्वरूपभेदस्य सर्वत्र वैधर्म्यव्याप्तत्वादिति चेत् न । वैधर्म्यं हि तद्वृत्तित्वे त[illegible]तरशाखार्थभेदज्ञानाधी- सन्निनद्वित
नज्ञानं प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानाधीनं च भेदज्ञानं तथा चान्योन्याश्रय इति अथैतद्दोषपरिहाराय वैधर्म्यापादकधर्मभेद एव कश्चित्स्वरूप- राह्नन्तित्वे
भेदादन्यः स्वीक्रियते तर्हि स किं भिन्ने आश्रये वर्तते उताभिन्ने इति । आद्यं दूषयति वास्त्विति । स्वरूपभेदादन्यस्मिन् धर्मभेदः तर्हि निःस्वरूपः स्या-
सं॰ त् भिन्नस्य द्विधाभूतस्य चाश्रयत्वानुपपत्तेर्निराश्रय एवं इति तेन निरूपणाय धर्म इतीत्यर्थः निराश्रयत्वमुपपादयति तद्धीत्यादिना द्वितीयं दूषय-
ति अभिन्नेत्विति । किं च घटप्रतियोगिको भेदो घटस्वरूपं धर्मो वा आद्ये घटप्रतियोगिकभेदस्य घटस्वरूपत्वे घटाद्विहतप्रसंगः घटधर्मत्वे पटोऽपि घट-
धर्मतामियात् ॥०॥ ०॥ रामायनमः

सि
मु॰
९४

किंचस्वरूपस्याभेदत्वे संशयाद्युक्तेरप्रसंगः इत्यादिदोषमभिप्रेत्याभेदद्दूषणमुपसंहरति तस्मादिति सर्वथेति॰ स्वरूपधर्माभेदपक्षेपीत्यर्थः किंच आ
विद्यकप्रपंचस्य साक्षिमात्रसिद्धस्य प्रमाणायोग्यत्वात् तत्प्रतियोगिकभेदस्य कल्पितत्वान्न पारमार्थिकाद्वैतहतिः नच प्रपंचस्य ब्रह्मकारणत्वं अ
विद्योपादानत्वप्रतिपादकवाक्यविरोधात् तर्हि ब्रह्मकारणत्वप्रतिपादकवाक्यविरोधात्तोभयमपि कारणमिति यदुक्तं तदनूद्य दूषयति यदुक्तमित्यादि
ना तन्नेति॰ नेतिप्रतिज्ञायां हेतुमाह ब्रह्मेति॰ अज्ञानमेव जगदुपादानमित्यर्थः ननूभयत्रकारणत्वप्रतिपादकवाक्यसद्भावे कथमयं नियमस्तत्राह
ब्रह्मणइति॰ अविकारित्वादित्यर्थः सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिवाक्यानां ब्रह्मकारणत्ववादिनां गतिमाह अधिष्ठानत्वेति॰ जगदुपादानमा
याश्रयत्वमात्रेणेत्यर्थः येनाकं व्याचष्टे दृश्यत्वादीति जगतोऽविद्यैव कारणमित्यन्वयः नन्वविद्यानामविद्याया अभावः स च न जगदुपादानं तत्का
र्यस्याभासत्वात्तत्राह अनिर्वचनीयेति॰ सदसद्विलक्षणेत्यर्थः जगदुपादानत्वसिद्धये विद्यां विशिनष्टि अनादीति ननु तथापि जगतः सत्त्वेन प्र

तस्मादलमनेनानात्मविचारेण सर्वथाप्यत्यन्तादेरात्मानात्मभेदगोचरत्वं नास्तीति सिद्धं यदुक्तं जगत्कारणत्वविषययोः श्रुत्योरज्ञानब्रह्म
गोचरयोः मिथोविरोध इति तन्न ब्रह्मज्ञानाज्जगज्जन्म ब्रह्मणोऽकारणत्वतः अधिष्ठानत्वमात्रेण कारणं ब्रह्म गीयते १८ दृश्यत्वाद्यनुमा
नसिद्धानिर्वचनीयस्य जगतोऽनाद्यनिर्वचनीयाविद्यैव कारणं न ब्रह्म तस्य कूटस्थस्य कार्यकारणविलक्षणत्वात् तदेतत् ब्रह्मापूर्वमन
परमनंतरमबाह्यं अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरिति श्रुतेः ॥०॥

तीतेः सद्विलक्षणाविद्याकथं तदुपादानं तत्राह अनिर्वचनीयस्येति॰ तत्र प्रमाणमाह दृश्यत्वादिति॰ विमतं सद्विविक्तं दृश्यत्वात्परिच्छिन्नत्वा
त्स्वप्नवदित्यर्थः अपरोक्षत्वाच्च नासत् ततः सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयं जगदित्यर्थः तथा च अनिर्वचनीयस्य जगतोऽनिर्वचनीयमज्ञा
नमेवोपादानं युक्तं कार्यकारणयोस्तुल्यरूपत्वादित्यर्थः एवकारव्यावर्त्यमाह नब्रह्मेति॰ ननु श्रुत्या पदवेत्कारणता बाध्यते कथमात्मा तद्वि
लक्षणः तत्राह तदेतदिति॰ तदेतदज्ञानादिविषयं जगत् ब्रह्मैव न जगतो रूपांतरमस्तीत्यर्थः अपूर्वमकार्यं न विद्यते अपरं कार्यं यस्य तदनप
रं अकारणमित्यर्थः न सामान्यं ब्रह्म इत्याह अनंतरमिति॰ तर्हि विशेष इति तत्राह अबाह्यमिति अव्याहृतानुगतमित्यर्थः तस्य परोक्षत्वं
निरस्यति अयमिति॰ अपरोक्षमित्यर्थः आत्मनः संसारित्वव्यावर्त्तनायाह ब्रह्मेति॰ आत्मानं विशिनष्टि सर्वानुभूरिति॰ सर्वात्माविदा
त्मत्वादनुभूरिति ॥०॥ ०॥

गवत्वादिति
पाठोवा १

९४

इति शब्दः पूर्वपरामर्शार्थः पूर्वोक्तं विज्ञानं कर्तव्यमिति ॥ वेदाज्ञानदुःखं च नेसंसारानर्थप्रसक्तिः तत्कारणो चात्मनः कूटस्थत्वेत्यर्थः कूटस्थत्वा
त्कारणत्वस्य च श्रुत्यानिषिद्धत्वात् कारणत्वश्रुतेः जगदुपादानाज्ञानाधिष्ठानत्वेनाप्युपपत्तेः नब्रह्मकारणं किं त्वज्ञानमेवेत्यर्थः ननूपचरि
तमपि कारणत्वं किमिति श्रुतिवक्ति निःप्रयोजनत्वात् तत्राह ब्रह्मेति॰ अन्यार्थत्वं स्पष्टयति एकमेवेत्यादिना तस्यारंभेनेन॰ ननु सर्वेषां वेदा
न्तानां ब्रह्मपरत्वं समन्वयार्थः तत्र वेदान्तैकदेशस्याज्ञानकारणपरत्वे कथं नापसिद्धान्तस्तत्राह नचेति॰ किमर्थं तर्हि श्रुत्योच्यत इति
तत्राह तस्येति॰ कारणत्वस्येत्यर्थः स्वप्रकाशानंदचिदात्मनो नानादुःखित्वप्रकाशत्वादिरूपेण प्रतिभासो भ्रमः तन्निमित्तत्वेनाज्ञानकारण
वाद इत्यर्थः तदुक्तं विषयकारणदोषात्तु भ्रमः संविदि स्यादपि तु भवति मोहात् केवलादेवमेव भगवति परमात्मन्यद्वितीये विविन्नाद्वयमति
विभ्रमस्तु भ्रांतिरज्ञानदृष्टेरिति किमिति मुख्योपादानकारणता श्रुतेः प्रत्याख्यानिमित्तमात्रपरताकल्प्यत इति तत्राह कार्येति॰ सदसतोः

विद्या

कथं तर्हि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं श्रुतौ प्रसिद्धं जगत्कारणाधिष्ठानत्वेन कारणत्वोपचारात् ब्रह्मकारणश्रुतेः अन्यार्थत्वाच्च एक
मेवाद्वितीयमिति श्रुतेरद्वितीयत्वं तावत् ब्रह्मणः सिद्धं तत्कथं संभाव्यतां इति कार्यकारणयोरभेदस्तावत् लोकप्रसिद्धः ब्र
ह्मापि जगत्कारणमिति कथमसंभावना स्यादित्यद्वितीयसंभावनाबुद्धिमात्रप्रयोजनत्वात् तस्याः नचाज्ञानमपि जगत्कारण
श्रुत्याविवक्षितं तस्य भ्रमनिमित्तमात्रत्वेनैवोक्तत्वात् कार्यकारणवादस्य वेदान्तैर्बहिर्भूतत्वात् विवर्तवादस्यैव वेदान्तवादत्वात्
किं जगतः कारणमिति पृष्टे प्रश्नः प्रतिभानिवृत्तिमात्रप्रयोजनतया अज्ञानं कारणमित्यभिहितत्वाच्च ॥०॥

त्वे

पा०२

कार्यत्वानिरूपणात् व्यापारवतः कारणं व्यापारस्याकार्यत्वे [illegible]सदाकार्यप्रसक्तेः कार्यत्वेनवस्थाप्रसक्तेः कार्यकारणभावस्य
कल्पितत्वेन प्रमाणायोग्यत्वात् तत्त्ववाद्वैतापत्तेः वेदान्तवादबहिर्भूतः कार्यकारणवाद इत्यर्थः यद्वा कार्यकारणवाद आरंभवादस्यपरि
णामवादस्य वा प्रसक्तेः तस्य चानिष्टत्वात् वेदान्तवादबहिर्भूतः स एवेत्यर्थः कस्तर्हि वेदान्तवाद इति तत्राह विवर्तवादेति॰ एकस्य तत्त्वा
दप्रच्युतस्य पूर्वविपरीतासत्यानेकरूपावभासो विवर्तः नन्वेतस्यां कल्पनायां मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिवाक्यप्रकृतिशब्दो विरुध्य
ते इत्याशंक्योपादानत्वबोधकवाक्यस्य गतिं प्रत्यनरमाह किं जगत इति॰ ॥ रामायनमः ॥

नन्वज्ञानं यदि निरूपणायथमवतरेत् भवतु तदुपादानं वा निमित्तमात्रं वा तदेव नास्ति कस्मात् प्रमाणाभावादिति शंकते नन्विदमिति· अनवस्थादीति· अनवस्था च तस्या आदौ च अनवस्थादयस्तेषां प्रसंगादित्यर्थः अनवस्थाम् आदिभूतान्योन्याश्रयचक्रकाख्यो दोषो अज्ञानान्तरजन्येषाम् अन्योन्याश्रयः तृतीयाज्ञानस्वीकारे चक्रकं चतुर्थे नवस्थेत्यर्थः यद्यप्यनन्ताज्ञानस्वीकारस्तदास्यात् यद्यनन्ताज्ञानपरंपरा वा गादिनी काचित् संवित्स्यान्न च सास्तीति प्रमाणाभावस्त्वादिपदेन गृह्यते ब्रह्माविद्याकारणमिति पक्षं दूषयति नद्वितीय इति· किमस्योपहितं ब्रह्माविद्याकारणमुत शुद्धं नाद्यः उपधानस्याविद्यातत्कार्यान्यतरस्याविद्यातः प्रागसत्वात् द्वितीयं दूषयति ब्रह्मण इति· कूटस्थत्वादित्यर्थः कारणमंगीकृत्यापि दूषयति अनिर्मोक्षेति· शुद्धब्रह्मणोऽज्ञानकारणत्वे तर्हि मुक्तस्यापि संसारः स्यात् संसारकारणाज्ञानस्य सामग्रीसत्वेन तदुत्पत्तेरवश्यक

नन्विदमज्ञानं कार्यमकार्यं वा आद्ये किमस्य कारणं अज्ञानं ब्रह्म वा नाद्यस्तेनैव तज्जनने आत्माश्रयात् अज्ञानान्तरानुसरणे त्वनवस्थादिप्रसंगाच्च न द्वितीयः ब्रह्मणोऽकारणत्वात् अनिर्मोक्षप्रसंगाच्च द्वितीये त्वनादिभावस्य निवृत्तिप्रसंगः ब्रह्मवत् न च कल्पितत्वाभ्यां विशेषः कल्पनासामग्र्यभावेन कल्पितत्वानुपपत्तेः न चानादिरयमध्यासः अध्यासत्वासिद्धेः विद्याबाध्यत्वा-

कल्पितत्वा

न्नासिद्धिरिति चेन्न अन्योन्याश्रयात् ॥७०॥

त्वादि 'मर्थः अनादीति· विमतमज्ञानं न निवर्तेत अनादित्वे सति भावत्वात् ब्रह्मवदित्यर्थः घटादावनैकान्तिकत्वपरिहारायानादिरिति विशेषणं प्रागभावव्यभिचारपरिहाराय विशेष्यं अत्र मिथ्यात्वमुपाधिमाशंक्य निराचष्टे नचेति· साधनव्यापकत्वादिति हेतुमाह कल्पनेति· सादृश्यपूर्वसंस्कारो दोषश्चेत्येतत्त्रयं कल्पनासामग्री तदज्ञानकल्पने नास्ति अज्ञानं यदि कल्पितं तर्हि आत्मन्येव तत्कल्पितमिति आत्माधिष्ठानं न चात्मा ज्ञानयोः सादृश्यमस्ति निरवयवत्वात् न चापूर्वसंस्कारो दोषो वास्ति नयोरज्ञानपूर्वकत्वेनाज्ञानात् प्रागसिद्धेरित्यर्थः ननु सादेरध्यासस्याभूत्वाभावित्वेकार्यत्वाद्भवतु तत्र सामग्र्यपेक्षा अध्यस्यमानमज्ञानमनादीति किं तत्र सामग्रीकल्पनीयेत्याशंक्याह नचेति· बाधे को त्र यमध्यासत्वं न चाज्ञाने बाधकमस्ति इति नाज्ञानमध्यस्तमित्यर्थः अज्ञाने बाधमाशंकते विद्येति· किं विद्यानिवर्त्यत्वं बाध्यत्वमुत कल्पितं सत विद्यानिवर्त्यत्वं वा आद्ये पूर्ववृत्तज्ञानस्योत्तरज्ञाननिवर्त्यस्य बाध्यतास्यादित्यभिप्रेत्याह नेति· द्वितीयं दूषयति अन्योन्येति· ॥७०॥

पत्रापा

कल्पितत्वे सिद्धे ज्ञानबाध्यत्वं ज्ञानबाध्यत्वे च कल्पितत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः नन्वपूर्वोक्तदोषाः किमज्ञानस्य स्वरूपमपलपन्ति उत वस्तुत्वं नाद्यः अहमज्ञ इति प्रतीतिसिद्धे ज्ञानस्वरूपे अयोगात् न द्वितीयः इष्टापत्तेरिति सिद्धान्तिमतमनूद्य दूषयति नचेत्यादिना अज्ञानस्य कल्पितत्वे सिद्धे दोषेऽपि न दोषः संपाद्यत इति स्यादेवेष्टापत्तिः न च कल्पितत्वं सिद्धमिति कथमिष्टापत्तिरिति न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह कल्पितत्वस्यैवेति नन्वेते एव दोषास्तस्याविद्यायाः कल्पितत्वं साधयिष्यन्तीति तत्राह धर्मिण एवेति सिद्धे धर्मिणि दोषैस्तत्र कल्पितत्वं साधनीयं न चाद्यापि धर्म्यज्ञानं सिद्धं अहमज्ञ इति प्रतीतेर्ज्ञानाभावविषयत्वादित्यर्थः असिद्धिः शाब्दार्थस्य प्रतियोगी सिद्धिज्ञानार्थो नञ् ज्ञानत्वेन सिद्धिपदार्थं विचारयितुं सिद्धान्ती प्रवर्तते नन्विति केयमिति सादिसिद्धत्वेनेति अयमर्थः अहमज्ञ इति तावत् प्रतीतिरुभयवादिसि

नचैते दोषा वस्तुनो वस्तुत्वापहारकाः कल्पितस्य चाज्ञानस्य किमेते कुर्युः स्वत एव तस्य वस्तुत्वाभावात् अत एवोक्तमलंकारो ह्ययमस्माकं यद्युक्तिप्रमाणाभ्यां दुर्घटत्वं सुघटत्वे कल्पितत्वं दुर्घटं भवेत इति वाच्यं कल्पितत्वस्य वाद्याद्यसिद्धत्वात् धर्मिण एवासिद्धेः नन्वियं सिद्धिरुत्पत्तिर्निर्वाणाद्यः अनादेस्तदभावस्येष्टत्वात् न द्वितीयः सादिसिद्धत्वेन तदभावात् ॥१०॥ ॐ

द्धा सा च न तावत् स्वप्रकाशमहिम्ना अज्ञानस्य जडत्वात् नापि प्रमाणात् लिंगाद्यप्रतिसंधानजन्यत्वेनानुमानादेरभावात् प्रत्यक्षादिति चेत् न किं बहिरिन्द्रियं उत मनः बहिरिन्द्रियाणामन्तरंगे प्रवृत्तेः नाद्यः मनश्चेत् न न ज्ञानमात्रं स्फुरति किंत्वहमवच्छिन्नं न जानामिति विशेषणं एषः शुद्धात्मा अहंकारविशिष्टो वाहंकारोपाधिको वा नाद्यः शुद्धस्य स्वप्रकाशत्वात् द्वितीये अहंकारात्मकस्य मनसोऽपि मनो वेद्यत्वमित्यतीन्द्रियत्वहानिः आत्माश्रयश्च तृतीये अहंकाराकारताप्रतीतिर्न स्यात् उपाधेस्तटस्थतया विषयकोटावप्रवेशात् यथापि न साकारवादत्वे साकारवादप्रसंगात् तृतीयो मनसो सर्वेऽपि ज्ञानप्रतिभासात्मनः सत्त्वप्रतीतिकरणतानुपपत्तेश्च तस्मात्प्रागेव ज्ञानात् साक्षिवेद्यमेवाज्ञानमिति धर्मिणो ज्ञानस्य सिद्धिरेवेति तदसिद्धेति ॥ राम

सिद्धि २७

सि॰ साक्षित्वेऽघटनमज्ञानस्य निरस्यति मैवमिति॰ साक्षी किं स्वसंबद्धं प्रकाशयति उताऽसंबद्धं आद्यं अपसिद्धांतप्रसंगेन दूषयति अज्ञानस्येति॰ तथा
वा संसर्गेन दृश्यते इति श्रुति विरोधप्रसंग इति द्वितीयं दूषयति संबंधं विनेति॰ प्रदीपादेः संबद्धस्यैव प्रकाशकत्वदर्शनादिति दृष्टांतसमुच्चयार्थः
मु॰ अकारः ननु संबंध एव वाऽज्ञानेन साक्षिणो मृग्यते किं वा वास्तवः नात्यः असमर्थविशेषणत्वात् न द्विकल्पितः सर्पः प्रदीपेन भास्यते न वाते
७१ न संबंधः प्रदीपस्य पारमार्थिकः अथ संबंधमात्रं तत्र मृग्यते द्विकल्पितः सोऽस्त्येवेति सिद्धांतिशंकामनूद्य दूषयति नचेति संबंधकल्पने
किं सादिरनादिर्वा सादिश्चेत् द्विकल्पकं किं संबंधतत् संबंधिभ्यामन्यत् उत तदेव नाद्यः संयोगे संबंधिनोऽन्यत्र संबंधोपादानत्वादर्श
नात् द्वितीयमनूद्य दूषयति संबंधेति॰ संबंध एव किं स्वात्मानं कल्पयति किं वा संबंधिना विति द्वितीयं पक्षं द्विधा विकल्प्य क्रमेण दूष
णमाह आत्माश्रयेति॰ संबंध एव चेत् स्वात्मानं कल्पयति तदात्माश्रयः संबंधिमध्ये पि किमज्ञानं कल्पयति साक्षी वा नाद्यः इत्याह अन्या

मैवं अज्ञानस्य साक्षिसिद्धत्वे साक्षिणोऽसंगत्वभंगप्रसंगात् संबंधं विना चाप्रकाशकत्वात् न च पारमार्थिकसंबंधाभावेपि।
कल्पितसंबंधोऽस्त्येवेति वाच्यं संबंधसंबंधिनामन्यतमस्य कल्पकत्वे आत्माश्रयअन्योन्याश्रयकूटस्थत्वहानिअसंगत्वहानिअनि
र्मोक्षप्रसंगानां यथायथं प्रसंगः ॥०॥
न्याश्रयेति॰ अज्ञानं लब्धसत्ताकं स्वसंबंधं जनयिष्यति जनिते च संबंधे लब्धसत्ताकं भविष्यती
त्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः साक्षिपक्षं प्रतिषेधयति कूटस्थत्वेति उपपन्नपयनुधर्मी विक्रोति द्विधर्मिणमिति न्यायात् कूटस्थत्वहानिरित्यर्थः
ह अथैतद्दोषपरिहाराय पापपुरत एव वाऽज्ञानं संबंधं करोति साक्षी तत्रा असंगत्वेति॰ अज्ञाने हि साक्षिणः संबद्धे न स्वरूपं लभेत अल
ब्धसत्ताकं च नोपाधिं जनयति तथा च येनोपहितः साक्षी स उपाधिः पारमार्थिक इति तत्संसर्गित्वेऽसंगत्वहानिरित्यर्थः अत्रैव दूषणांत
रमाह अनिर्मोक्षेति॰ तत्त्वसाक्षात्कारादज्ञाने नष्ट भवे च न श्रुति विरोधात्तन्यत् तथा च येनोपहितः साक्षी स उपाधिः परमार्थः त
स्योपाधेरुक्तविधया पारमार्थिकत्वादनिवृत्तेः तेनावस्थायामपि तादृगज्ञानसंबंधहेतोः सद्भावादनुच्छिन्नः संसारः स्यादित्यर्थः ७१
अथैतद्दोषपरिहाराय अज्ञानसंबंधाध्यासोऽनादिरिति तन्नानादिभावत्वादात्मवन्निवृत्तिर्न स्यात् ॥०॥ राम

ग्रहणे नसंबंधाध्यासो ननिवर्तते ऽनादिभावत्वात् आत्मवदित्य नुमाने ऽविद्यातंत्रत्वानधिकरणत्वमुपाधिं शंकते नन्विति तस्य साधनाव्यापकत्वमाह नेति
साधनाव्यापकत्वं पक्षे ऽध्यासे न प्याच तस्या विद्यातंत्रत्वे ननिवृत्तिः स्यादिति शंकितु राशयः साधनव्यापकत्वेनोपाधेः समाधत्ते नचवाच्यमिति प्रतिज्ञायां हेतु
नवं ३
माहृत स्येति तथाच पक्षे ऽविद्यातंत्रत्वानधिकरणत्वमस्तीति साधनव्यापकत्वा

नन्वनिवृत्तावनादिभावत्वं नप्रयोजकं किंत्वविद्यातंत्रत्वानधिकरणत्वं संबंधस्यानिवर्तने ऽविद्यातंत्रत्वादिति शंकित्वा परिहरति नचाविद्येति· उपाधेः नोपाधिरिति
साधनव्यापकत्वे पूर्वोक्तं हेतुमाह नस्येति· किमिदमज्ञानतंत्रत्वं किमज्ञानजन्यत्वं उताज्ञानभास्यत्वं अथाज्ञानाधीनस्थितिकत्वं नप्रथमद्वितीयावि। साध्यानुसारापः
त्याह अनादेरित्यादिना संबंधिज्ञानाधीनमिति· तथाच विशेषणीभूतसंबंधिनोपितत् ज्ञानहेतुत्वात् संबंधस्याज्ञानतंत्रत्वमित्यर्थः तृतीयं दूष।
यति नवेति· संबंधः किमलब्धसत्ताक एवस्थितिमात्रार्थं संबंधिनमपेक्षते उत लब्धसत्ताकः आद्यं दूषयति· लब्धेति· द्वितीयेपिसत्तालाभः
किंहेतोरुत हेतुनैरपेक्ष्येण आद्ये अनादित्वपक्षहानिः द्वितीयं दूषयति हेत्वनपेक्षत्वइति· आत्मनितथा दर्शनादित्यर्थः नन्वज्ञानेनाज्ञानस्य

नचाविद्याध्यासवत्तत्संबंधाध्यासस्याप्यनादित्वेनाविद्यादिहेतुजन्यत्वेपि नतंत्रतयातन्निवृत्तौ निवृत्तिः स्यादिति वाच्यं तस्यानादेरुत्प।
त्तौ निरपेक्षस्य सादर्यांधीनज्ञानस्याज्ञानानपेक्षतया तत्तंत्रत्वानुपपत्तेः नचसंबंधिज्ञानाधीनं संबंधज्ञानं लोके दृष्टमिति वाच्यं तस्य।
प्रत्यक्षादिसिद्धस्य तत्सापेक्षत्वे पीह संबंधिनोप्यज्ञानस्य सादिसंबंधसापेक्षस्फूर्तिकत्वेन वैपरीत्यात् नचसंबंधः स्वस्थित्यर्थं सं
बंधिनमपेक्षते इति वाच्यम् लब्धसत्तास्फूर्तिकस्यैव स्थित्यपेक्षणात् हेत्वनपेक्षत्वे इतरानपेक्षस्थितिकत्वाच्च नचाज्ञानस्य ग्रहप्रागभा
वरूपस्य ग्रहानुपलंभादुपलंभ इति वाच्यं नित्योपलंभरूपस्यात्मनो ऽनुपलंभानुपपत्तेः भावरूपजगदुपादानस्य चाज्ञानस्याभाव
रूपत्वानुपपत्तेः तथाचाज्ञानस्यैवाभावात् कथं तज्जरात्कारणत्वेनैवोपन्यस्यतेइति मैवं प्रसक्तस्याज्ञानपूर्वत्वादाक्षेपप्रतियोगि
धीः अवश्यंभाविनी पूर्वीविरोधः स्यादितोन्यथा ३५

गभावः सचज्ञानानुपलब्ध्याग्रहीत इति कथं तदसिद्धिरित्याशंक्याह दूषयति नवेति· ग्रहशब्देन किंवृत्तिर्विवक्षिता किंवा स्वरूपचैतन्यं नाद्यः
वृत्तेर्जडत्वेन मुख्यग्रहत्वानुपपत्तेः द्वितीयं दूषयति नित्योपलंभेति· नित्योपलंभात्मनो ऽनुपलब्धिरयुक्तेत्यर्थः अज्ञाननिराकरणमुपसंहर
इति तथाचेति तन्निराकरणस्यप्रकृतोपयोगमाह कथंतदिति· पतत्पूर्वपक्षनिषेधं प्रतिजानीते मैवमिति विरोधइति· इतः स्वरूपप्र।
हरा सिद्धात्पाभ्या मन्यथा स्वरूपविषयप्रमाणप्रसक्तविरोधः स्यात् अज्ञानस्य प्रमाणनिरसनीयत्वात्तत्प्रमाणप्रसक्तोविरुद्धः स्यादित्यर्थः

स्तोक्तं व्याख्यातुं भूमिकामाह कथमिति· अज्ञानांगीकर्त्तॄन्प्रतिपदिदं पूर्वपक्षी वदति अज्ञानसिद्धिः कथमिति सत्यं वदन् सिद्धांतिनाप्र।
सि हृव्यः इत्यर्थः प्रष्टव्यमाह किमयमित्यादिना स्वरूपबोधकमित्यर्थः आद्यमज्ञानस्वरूपविषयकपक्षमनूद्य दूषयति आद्य इति· अयमर्थः प्र
मु· सोऽद्विविधव्यवहारविशेषः व्यवहारश्च व्यवहर्त्तव्यज्ञानसाध्यः व्यवहर्त्तव्यं चाज्ञाज्ञानरूपमिति· तत्र ज्ञानमावश्यकं तथा चाज्ञानस्वरूपस्य स
७२ त्वांप्रतिसिद्धत्वात् अतो ऽज्ञानस्वरूपसिद्धये द्वेधा प्रश्न इति ननु नाज्ञानरूपसामान्यजिज्ञासया प्रश्नोऽयं येनायमुपालंभः स्यात् किं तु तत्
विशेषजिज्ञासयेति तत्राह नचेति· ऊतइतितत्राह उक्तेति· वैयर्थ्यादित्यर्थः अज्ञानस्वरूपसिद्धिरेव मत्पक्षे साचेत् सामान्यतएव सिद्धा किं
विशेषज्ञानेनेत्यर्थः यद्वा सामान्यप्रतीतिरेव विना विशेषमपर्यवस्यंती विशेषमर्पितेकथितवती तिष्ठ्यात्तज्जिज्ञासया प्रसरइत्यर्थः हि

कथमज्ञानसिद्धिरितिवदन्प्रष्टव्यः किमयमज्ञानस्वरूपविषयकः प्रश्नः किं वा तत्स्वरूपाक्षेपः किं वा तत्स्वरूपसाधकप्रमाण
प्रश्न एवायं आद्ये अज्ञाते स्वरूपे प्रश्नानुपपत्तेः प्रश्नात्पूर्वमज्ञानस्वरूपसिद्धेः अवश्यंभावात् तवैवाज्ञानस्वरूपं सिद्धमिति कोऽत्रा
प प्रश्नः नच सामान्यतो ज्ञानाद्विशेषजिज्ञासायुक्ता उक्तदोषान्नद्वितीयोऽक्षेपो युक्तः अभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानपूर्वकत्वनियमेनाज्ञान
स्वरूपसिद्धेः पूर्वमेव वृत्तित्वात् नच भ्रमोपस्थितस्याज्ञानस्याक्षेपो न्याय्यः यतः केनकुत्र भ्रम इति पृष्ठे परोक्तशास्त्राभासेनाज्ञानवि
षयकः इत्येवोत्तरम् ॥०॥

तीयमाक्षेपपक्षं दूषयति नचेति· अज्ञानादेः पोनामाज्ञानतिरस्करणं तदभावावबोधनमिति यावत्तदभा ७२
वस्य शाब्देन बोधनीयः शाब्दस्य ज्ञानपुरःसरः अभावज्ञानं च प्रतियोगिज्ञानाधीनं ज्ञानमिति· प्रतियोग्यज्ञानं सिद्धमिति न तदपलापमर्हतीत्य
र्थः ननु प्रमाणसिद्धमेव नापलापयोग्यं अज्ञानं पुनर्भ्रमोपस्थितमिति कथं तन्नापयोग्यमिति तत्राह नचेति· भ्रमस्य कारणं विषयार्थी लोप
न तावत्तदुभयं त्वं वा च्यमिति सिद्धांत्याह यत इति· शास्त्राभास एव भ्रमकारणं अज्ञानं च तस्य विषय इति पूर्वपक्षिणे सिद्धांती मनं ददाति
या परोक्तेति· शास्त्रस्याभासत्वोपपादनाय परोक्तेति विशेषणं ॥०॥

द्वितीये ऽन्योन्याश्रयः तृतीये चक्रकं चतुर्थे निवस्थास्या दित्याह २ पाठांतर

र्थाद्ये

ख३

सिद्धांतेवशर्ववपतिलोमतमित्यंदत्वानतद्दूषयति तथाचेति॰ अज्ञानभ्रमेउपादानंकिंअज्ञानंउतान्यत नाद्यः अज्ञानस्योपादानत्वात् तदज्ञानंकिं
निरूपणीयत्वेनप्रकृतंतदेवउतान्यत आद्येआत्माश्रयः द्वितीयप्रश्नेत्वाह भ्रमस्येति॰ अस्यानेकाज्ञानपरंपरेतिचेत्तत्राह इतेति अज्ञानांगीकारे
स्वमतस्याघातः एकेनैवाज्ञानेनसर्वाकारस्यान्याकारस्यचभ्रमसिद्धेरनेकाज्ञानस्वीकारेगौरवं किंचाज्ञानस्यजडत्वेनस्वतएवावृत्तेर्नैकस्वरूपत्वा
न्नावरणकृत्याभावादज्ञानविषयकाज्ञानस्वीकारेवैयर्थ्यं एवमपिअज्ञानानिस्वीक्रियेरन् यद्यज्ञानपरंपरावगाहिनीकाचित्संविदुदिता
स्यान्नचैवमस्तीतिदूषणाद्योतनायादिपदंद्वयोरुभयोः समोदोषः इतिन्यायमाश्रित्यपरसूर्ववपतिमतंतत्दूषयति नचैवमिति॰ परिहारासा
म्येहेतुमाह अज्ञानतयेति॰ परिहारसाम्यव्याजेनतृतीयंपक्षमुत्थापयति अस्तुतर्हीति॰ अज्ञानस्यसादित्वसिद्धंतंनिराकर्तुमाह प

तथाचभ्रमस्यस्वसमानविषयकाज्ञानोपपादकत्वादज्ञानविषयकापराज्ञानस्वीकारे नवस्थादुर्वारांतंतर्हिएकाज्ञानासदिद्युत
यादेवंप्रथमज्ञानस्यानेकाज्ञानस्वीकारेणमदोन्मत्तस्यस्वव्याघातगौरववैयर्थ्यादिदोषमपश्यतः स्वपक्षनिर्वाहोव्याहतएवेन
चैवंक्वचिदपिप्रत्मातेपयोः सत्वात्तुल्यः पर्यनुयोगइतिवाच्यम् अज्ञानतयासादित्वसिद्धाज्ञाननिहत्यर्थंप्रमाणप्रसंगस्यप्रमाण
दर्शनेनस्वरूपतिरस्कारस्यपरस्यचात्मस्तकर्तृत्वस्यकरत्वात् अस्तुतर्हिममापिसादित्वसिद्धेःज्ञानेप्रमाणप्रसंगःसमंजसः एवंतर्हिअज्ञानसा
दित्वेनः संबंधोपिवाच्यः अन्यथासादित्वेनःसाधकत्वानुपपत्तेः तथाचाज्ञाननत्संबंधयोरनादित्वमपिअन्यथापूर्वमुक्तस्येदानींसंसारो
पलंभःस्यात नचपूर्वमप्यज्ञानांतरमेवेतिवाच्यं अज्ञानपरंपरातएकस्यैवलघुत्वात ॥१०॥

वमिति॰ अज्ञानसादिसंबंधस्यानादित्वविपक्षबाधकेनदृढयति अन्यथेति॰ सादयज्ञानसंबंधस्यसादित्वेआदिकारणंकिंआत्मा अज्ञानंवाआद्ये।
मुक्तस्यापिसंसारोपलंभःस्यादित्यर्थः अज्ञानंचेत् तत्किंसंबंधिरूपमन्यद्वानान्यः स्वतेज्ञानानासंप्रतिपत्तेः संबद्धंचेत्संबंधस्यायाप्यसिद्धत्वात.
अज्ञानांतरपक्षमनूद्यदूषयति नचेति॰ तदप्यज्ञानंसंबद्धमसंबद्धंवाअंत्येस्वतेजाज्ञानप्रसक्तिः द्वितीयेः नवस्थानत्वियमनवस्थानदोषायअज्ञानपरं
परायाअनादित्वादितिचेत्तत्राह अज्ञानपरंपरातइति॰ अयमर्थः आत्मनिकिमिति अज्ञानपरंपरास्वीक्रियतेआवरणार्थमितिचेत् एकेनैवतद्
पपत्तेः अज्ञानसंबंधार्थमितिचेत् स्वेनैवस्वसंबंधोपपादनात्समवायवद्यथासमवायः स्वसंबंधप्रतीतिसिद्धस्वसंबंधंस्वयमेवोपपादयति नच

समवायांतरंसमवायत्त्वरयोः संबंधोपपादकंतथाज्ञानसादिसंबंधोपपादकमज्ञानमेवेति
लाघवादेकमेवाज्ञानंयुक्तंनतुपरंपरेति॰ ॥१०॥

सि॰ मु॰ ७३ अज्ञानस्यसत्वेहेतावयनेऽसत्वेः परोक्षप्रतीत्यविषयत्वापत्तेरनिर्वचनीयं तत् अभावत्वेप्रपंचोपादानत्वानस्यादित्यज्ञानंभावरूपं भावस्यैवोपादानत्वेनतत्कार्येस
त्वबुद्धिर्नस्यादिति॰ एकस्यानेकविचित्रकार्यजनकत्वानुपपत्तिरूपंरूपांतरमाह विचित्रेति॰ धर्मिभेदकल्पनातोधर्मभेदकल्पनावरमित्यभिप्रेत्याह
एकत्वमिति॰ अनादेरपितस्यनिवृत्त्यर्थंज्ञाननिवृत्तियोग्यत्वमपिवक्तव्यमित्यभिप्रेत्याह अन्त्येति॰ एवपूर्वप्रतिपादितप्रकारज्ञानेनतत्स्वरूपमुपपाद्याज्ञानसाध
कप्रमाणविषयकप्रश्नमुपपन्नंनिरस्यति तथाचेति॰ यद्येतादृशमज्ञानंसाक्षिणैवसिद्धंकिमत्रप्रमाणंकरिष्यति॰ सिद्धे साधनवैयर्थ्यादित्यर्थः ना
ज्ञानस्वरूपसिद्धयेप्रमाणंपृष्टं किंत्वज्ञानविषयाज्ञाननिवृत्तयेनचाज्ञानविषयाज्ञाननिवृत्तिः साक्षिणैवसिध्यति तस्यतत्साधकत्वादितिपरम
तं दूषयति॰ नचेति॰ तदभावादिति॰ अज्ञानविषयकाज्ञानाभावादित्यर्थः अज्ञानस्यजडत्वेनस्वस्यएवावृत्तेनैकरूपत्वादित्यर्थः ननुयथालोकदृष्टान्ते

तत्त्वयद्येनविनानुपपन्नंतत्सर्वंसंवंपि अनादित्वमनिर्वचनीयत्वंभावरूपत्वंविचित्रशक्तिकत्वमेकत्वमस्यद्वापत्तिंकिंविदपेक्षितंतस्योपपादकत्वे
नस्वीकल्प्यमितिवाच्यं तथात्वप्रमाणप्रश्नोऽनर्थकएवाज्ञानस्यसाक्षिणैवसिद्धत्वात् नचाज्ञानविषयाज्ञाननिवृत्त्यर्थंप्रमाणप्रश्नोऽप्र
कृतइतिवाच्यं तदभावात् अज्ञानस्यप्रमाणेनज्ञातुमशक्यत्वाच्चतेनतस्यविरोधात् तद्यथातमोदीपस्याथः तथाहि अज्ञानंज्ञातुमिच्छे
द्योमानेनात्यंतमूढधीः सतुनूनंतमःपश्येत् दीपेनोत्तमतेजसा तथाचाज्ञानंकथमितिप्रष्टेवात्माज्ञानमुपपादनीयमितिस्वानुभा
वसिद्धंकथंतानुपपत्तिरेव ॥१०॥

पिघटेप्रमाणस्यप्रवृत्तिवदज्ञानेपिप्रमाणंप्रवर्त्ततामितितत्राह अज्ञानस्येति॰ घटस्यप्रमाणानिवर्त्यत्वात् भवतुनामप्रमाणेनशक्यज्ञानत्वं अज्ञान
स्यप्रमाणेननिवर्त्यनिवर्त्तकलक्षणविरोधात्तत्रप्रमाणप्रश्नेपत्व अविद्यायायुक्तमित्याह तेनेति॰ उक्तविरोधंन्यायेनस्पष्टयति तदयमिति॰ ननु ७३
दीपतमसोरपिननिवर्त्यनिवर्त्तकत्वविरोधः मंदप्रदीपेवषमतियुगपदुभयोरुपलब्धेरितितत्राह उत्तमतेजसेति॰ अज्ञानस्यान्यथानुप
पत्तिसिद्धमज्ञानंनकथंतत्रामंदतीत्युपसंहरति तथाचेति॰ ननुतदेवस्वीकर्त्तव्यंयत्रस्वप्रयोजनविरोधि अज्ञानंचानर्थहेतुत्वात्मुक्तिलक्ष
णप्रयोजनविरोध्येवेतिकथंतत्स्वीकर्त्तव्यम् ॥११॥ रामायनमः

नन्वेवं तद्वाक्यजन्यज्ञानान्निवृत्तिः श्रुतवेदांतानामपि पूर्ववत्संसारानुवृत्तिदर्शनादिति शंकते कुतस्तर्हीति· अज्ञानस्वीकारेऽपि न मुक्त्यनुपपत्तिः
वाक्योत्पत्त्यात् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारादज्ञानबाधायां मुक्त्युपपत्तेरिति· कुतो मुक्तिरिति निर्देशं तु प्रसंगमत्वोत्तरमाह नन्वेति बाधशब्दार्थं निरूपयि
तुं जिज्ञासामुत्थापयति ननु कोऽयमिति· तत्र नैयायिकाभिमतं बाधस्वरूपमाह नेत्येति· इदं रजतमिति· पूर्वप्रत्ययः पुरोवर्त्तिविषयको रज
तत्वप्रकारकः तस्य प्रत्ययमेदं त्वेन व्यधिकरणेदं त्वाधिकरणेन धिकरणः प्रकारो यस्य स तत्प्रकारकस्तस्य भावस्तत्त्वं तद्विषयको निश्चयोऽनि
णायरिदमित्यइति स एव बाधइत्यर्थः ततश्च पूर्वज्ञानस्य भ्रमत्वनिश्चयो बाध इति भावः नेदं तदपसिद्धांतेन दूषयति· नेत्यादिना· अन्यथाख्या
तिवादिमते हि पुरोवर्त्ति निःशुक्तिकाशकलेन रजतं किंतु सादृश्याद्युद्बुद्धसंस्कारोपनीतरजततात्मना पुरोवर्त्ति भातीति भवति पूर्वज्ञानं भ्रमः विषयस्य
तथासत्वात् ततश्च तत्वेन [illegible] निश्चयो बाध इति तेषामेव युज्यते नास्माकं अस्मन्मते पुरोवर्त्तिनि मिथ्यारजतस्योत्पन्नत्वेनेदं त्वेन प्रकारस्य व्य
कुतस्तर्हि मे मुक्तिः कर्तृत्वाद्यशेषानर्थव्रातप्रभवबीजस्यात्माज्ञानस्य स्वानुभवसिद्धत्वात् तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यापरोक्षब्रह्मात्मसा
क्षात्कारेणात्माज्ञानबाधादेवेति शृणु ननु कोऽयं बाधः तत्र पूर्वप्रत्ययस्य व्यधिकरणप्रकारकत्वनिश्चय इत्यन्ये तन्न अन्यथाख्यात्यनं
गीकारात् अज्ञानस्याबाधापत्तेश्च सविलासाज्ञाननिवृत्तिरिति मदीयाः केचित्तदप्यापातरमणीयं प्रत्येकसमुदायाभ्यामव्याप्तेः ॥०॥
धिकरणत्वाभावात् ततोऽपसिद्धांत इति भावः किंच पूर्वप्रत्यये व्यधिकरणप्रकारकत्वनिश्चयोऽपि समानविषययोर्ज्ञानं बाधते न वा नाद्यः
भिन्नविषयत्वात् अज्ञानं हि शुक्तिविषयं बाधश्च ज्ञानस्य व्यधिकरणप्रकारकत्वविषयः नच भिन्नविषययोर्ज्ञानाज्ञानयोः निवर्त्यनिवर्त्त
कभावोऽतिप्रसंगात् द्वितीयस्तु वैयर्थ्यादयुक्त इत्याह अज्ञानस्येति· तथाच ज्ञानं विफलं संसारमूलाज्ञानस्यानिवृत्तेरिति भावः विवर
णाकारमतं दूषयितुमुत्थापयति सविलासेति· प्रत्येकेति किं विलासनिवृत्तिर्बाधः उताज्ञाननिवृत्तिर्बाधः उतोभयनिवृत्तिः तत्र प्रथमद्वितीयो
अव्याप्तेः अत एव न तृतीयः नहि प्रत्येकनिवृत्तिरुभयनिवृत्तिः प्रतियोगिभेदेनाभावभेदादित्यर्थः ननु कार्याकारेण परिणताज्ञाननिवृत्तिः प
व बाधः नचैवमव्याप्तिः सर्वत्रैवानुगमादिति चेत् सत्यं ॥०॥

सि॰ मु॰ ७४

तथापि निवृत्तौ प्रतियोगिकार्यकारणपरिणतमज्ञानं किं विशेषणमुपलक्षणं वा नाद्यः तादृगज्ञानस्यापि बाध्यत्वापत्तेरुपलक्षणं चेन्न अभावेऽपि
बाधकधर्मस्योपलक्षणकृतस्याभावात् निवृत्तिमात्रं बाधः स्यादिति॰ तत्र विकल्प इति किं चेति पदार्थान्तरमिति॰ न सत् नासत् न च सदसदात्मकं न
चानिर्वचनीयं किंतु पंचमप्रकार इत्यर्थः तद्व्यवहारात् बाधाव्यवहारादित्यर्थः तथात्वापत्तेर्बाध्यत्वापत्तेरित्यर्थः ननु पूर्वज्ञाननिवृत्तिंप्रतिनोत्तर
ज्ञानत्वेन कारणता किंतु क्षणिकविशेषगुणत्वेन तथा च तत्र नातिव्याप्तिरित्याशंक्याह ज्ञानमात्रेति॰ पदार्थान्तरं निवर्त्तते न वा आद्यं दूषयति ततध्वं
सेति॰ द्वितीयं दूषयति तदनिवृत्ताविति॰ ननु कथमद्वैतक्षतिः सतो द्वितीयस्याभावात् इति चेत् न पदार्थान्तरस्यानिर्वचनीयवैलक्षण्यात् सत्त्वा
वैलक्षण्याच्च आत्मवत्सद्रूपत्वोपपत्तेः ततः पदार्थान्तरस्थितौ कथं नाद्वैतक्षतिरिति तस्येति॰ आत्मरूपस्येत्यर्थः ननु नात्मस्वरूपमात्रं निवृत्तिः
किंचैकेयं निवृत्तिः ध्वंसमात्रं वा ज्ञानसाध्यः स एव वा पदार्थान्तरमेव वा आत्मस्वरूपं वा नाद्यः मुद्गराघाताज्जन्यघटादिध्वंसे तद्व्यवहारात्
न द्वितीयः उत्तरज्ञानसाध्यपूर्वज्ञानध्वंसे तथात्वापत्तेः ज्ञानमात्रध्वंसेति व्याप्तेश्च न तृतीयः ततध्वंसाव्यापनात् तदनिवृत्तावद्वैतक्षतेः नात
न चतुर्थः तस्य नित्यसिद्धत्वेन ज्ञानवैयर्थ्यापत्तेः तस्माद्बाधस्यैव निर्वक्तुमशक्यत्वात् कथमज्ञानतत्कार्यबाधान्मोक्ष इति अत्र ब्रूमः
साक्षात्कृतेनत्वधिष्ठाने समनन्तरनिश्चितिः अध्यस्यमानं नास्तीति बाध इत्युच्यते बुधैः ॥४॥ स्फुटेऽधिष्ठाने विपरीतमध्यस्य प्रवर्त्तमानस्या
निवर्त्तमानस्य वा यदधिष्ठानविषयकं बाधकज्ञानं परोक्षमपरोक्षं वोत्पन्नं तदनन्तरमिदमिह कालत्रयेऽपि नास्तीति यो यो निश्चयः स एव
बाध इति सर्वजनानुभवसिद्धं न चान्यथाख्यातिवादे व्यस्यार्थात् पर्यवसानमस्तीति वाच्यं तत्राध्यस्यमानस्यान्यत्र सत्त्वाभ्युपगमात्
किंतु तदुपलक्षितमिति चेत् न गृहे काकजन्योत्पत्त्यादिवदत्र वृत्तिजन्यात्मपरिच्छायकस्यात्मनिष्ठस्य धर्मस्याभावात् वृत्तेरुपलक्षणत्वानुपप
त्तेः प्रकृतोपयोगमुपपादयन् बाधनिराकरणमुपसंहरति तस्मादिति प्रतिपन्नोपाधावध्यस्यमाने कालत्रयेऽपि नास्तीति योऽधिष्ठाननिश्चयोऽनन्तरं
बाधः स एव बाध इति परिहरति अत्र ब्रूम इत्यादिना उक्तमर्थं संवादयति उच्यते बुधैरिति॰ श्लोकं व्याचष्टे स्फुटेऽधिष्ठान इति॰ परोक्षमपरोक्षमधि
ष्ठानज्ञानमपरोक्षे तदपरोक्षमिति विभागमाश्रित्याह परोक्षमपरोक्षं वेति ननु बाधविषयो बाध्यमनिर्वचनीयमिति भवतो मते तदिदं बाधविषयत्वं
निरुक्तमन्यथाख्यातिवादिमते सत्यपि कान्ताकरादौ विद्यमानस्य तेन गतंयतः तदपि कालत्रयेऽपुरोवर्त्तिनि शुक्तिकाशकले नास्तीति भवति निश्चय ७४

अन्यथाख्यातौ भ्रमविषयो रजतादिरन्यत्र सन् अस्मिन्मते तु यत्रैवाधिष्ठाने अध्यस्तो रजतादिस्तत्रैव तदा सन्नानात्सन् न स्यात्तत्त्रयोणीति भवति अधिष्ठानान्यार्थके
न त्रिकालं तत्सदेवेति विशेष इति उक्तमर्थं दृष्टांतिके योजयति एवमिति अध्यस्तस्य त्रैकालिकाभावनिश्चयस्य बाधत्वे संप्रदायविदामनिर्वचनीयत्व
लक्षणमुपपन्नं भवतीत्याह अत एवेति अनिर्वचनीयलक्षणासंभवमाशंक्य परिहरति नचेति अध्यस्तस्य मानस्य बाधोत्तरकाले असत्त्ववत् ततः पूर्व
मपि असत्त्वमेवेति नासंभवि लक्षणमित्यभिप्रेत्याह अनिर्वचनीयेति इममेवार्थं स्पष्टयति नहीति कदाचित्सत्त्वमात्रेणानिर्वचनीयत्वमतिव्याप्तेरित्यर्थः
यद्यपि अस्मन्मते घटादिरप्यनिर्वचनीय एव तथापि परस्य तत्र विप्रतिपत्तेरतिव्याप्तिः स्यादेवेति द्योतयितुं पराभिमतेत्यादि विशेषणं घटादिव्यावृत्तये विशेषणं
शंकित्वा दूषयति नचेति आविद्यकत्वे सति कादाचित्कमनिर्वचनीयमिति लक्षणं न युक्तमित्यर्थः शुक्तिरजतस्याविद्यकत्वं किं कारणमात्रप्रभवत्वं उत ज्ञान

एवं ब्रह्मात्मसाक्षात्कारे जाते अज्ञानं तत्कार्यं च सर्वं यावत् किंचित्तत्राप्यसत्तत्सर्वं तत्र कालत्रयेपि नास्तीति यो निश्चयः स्वानुभवसिद्धः स एव तस्य त
त्रैबाध इत्युच्यते अत एव प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं अनिर्वचनीयत्वमिति संप्रदायविदां लक्षणमपि समंजसं नचोत्तरकालीननिषेध
प्रतियोगित्वेपि वर्तमानातीतकालयोः सत्त्वात् त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमनिर्वचनीयत्वमिति वाच्यं अनिर्वचनीयापरिज्ञानात् न
हि कादाचित्कत्वमात्रेणानिर्वचनीयत्वं भवति पराभिमतसत्यस्यापि घटादेस्तथात्वात् न चाविद्यकत्वेन विशेषः कारणस्य नामांतरक
णापत्तेः न च ज्ञानबाध्यत्वेन विशेषः तस्यापि मतेनानित्वप्रमित्यनुपपत्तेः ॥८॥०॥

बाध्यत्वं नाद्य इत्याह कारणस्येति अविद्याशब्देन कारणमुच्यते तथाच तज्जन्यं कादाचित्कमनिर्वचनीयमित्युक्तं भवति तथाच अतिव्याप्तिरित्यर्थः द्विती
यमनूद्य दूषयति नचेति तथाच घटादौ पूर्वपदेनातिव्याप्तिरिति भावः तस्यापीति तस्यापि विशेषस्यासंभवः कथं ज्ञानबाध्यत्वं नाम ज्ञाननिवर्त्य
त्वेन चेत्तत्र तः संभवति आत्मन्यतिप्रसंगात् अत एवाह सत इति ततो ज्ञानबाध्यत्वान्यथानुपपत्त्या वर्तमानातीतकालयोरप्यध्यस्तस्वरूपतोप्यसदे
वेत्यधिष्ठाने त्रैकालिकाभावप्रतियोगित्वमनिर्वचनीयत्वमित्यनवद्यं लक्षणमिति भावः ननु बाधात्मनिश्चयः किमात्मैव उत भिन्नः आद्ये संसारदशायां
द्वितीये बाध्यो बाध आत्मवत्सन् बाबाध्यश्चेत्तर्हि स्वस्य बाधः स्वयमेव बाधातं वा प्रथमे आत्माश्रयो द्वितीये अन्योन्याश्रयादिः संक्षेपतदाह नेति
रिति ॥०॥ राम राम ॥ ०॥

सि

मु॰

७५

परमतं दूषयति नचेति॰ हेतुमाह ब्रह्मेति॰ ब्रह्मण्यध्यस्यमानं सर्वं कालत्रयेनास्तीति निश्चयस्य ॥ स्तिरूपद्वयं पकं बाधात्मकं प्रपंचाध्यस्यमानत्वेन तत्र अध्य
स्यमानत्वेन रूपेण स्वविषयत्वं बाधत्वेन विषयित्वं इति तिनास्मा अयमर्थः तथा च नाद्वैतहानिरिति भावः ननु बाध्यमानः प्रपंचो ब्रह्मातिरिक्तोस्ति न वा अस्ति
चेत् आत्मवदनिवर्त्यः स्यात् नास्ति चेन्नद्वितदभावो द्वेषेण ज्ञानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तदभावस्य स्वतः सिद्धत्वात् नच सदसद्विलक्षणं प्रकारांतर ।
मस्ति परस्परविरोधेन प्रकारांतरस्थितिरिति स्यापादिति तत्राह नचेति॰ अनिर्वचनीयत्वेनेति॰ नन्वावदिदं जगत् सत्त्वेनेति नेत्यादिश्रुत्या तावत्
बाधात् नाप्यसत् अपरोक्षत्वात् तस्मात् ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्या ब्रह्मातिरिक्तं सदसद्विलक्षणं अनिर्वचनीयं उक्तन्यायस्य च प्रमाणाविरोधेनाभा
सत्वात् एतत्व सतोपि जनिर्नैवेत्यादौ प्रसक्तत्वाच्चोद्यं परिहृतमित्यर्थः नन्वविविक्तव्यवहारप्रसंजकं स्मरणाद्गृहीतभेदं ग्रहणमेव भ्रमत्वेनाभ्युपगम्य द्वि
यत्वेन च तद्विषयोऽनिर्वचनीयः पूर्ववर्तिनः सत्वात् तथा नेदं रजतमिति बाधप्रत्ययोपि व्यवहारमात्रं बाधत्वेन भ्रमविषयस्य कालत्रयाभावं बोधय

नच सकलकार्यकारणबाधरूपस्य नास्तीति प्रत्ययस्य बाधांतरं स्मरणमन्यथा द्वैतहानिरिति बाच्यं ब्रह्मातिरिक्तसर्व
बाधरूपस्यतस्य स्वांतर्भावेनैव तथात्वात् नच ब्रह्मातिरिक्तमस्ति नास्ति वेति विकल्पावकाशः अनिर्वचनी
यत्वेन परिहृतत्वात् अख्यात्यात्मख्यातिसख्यातिवादेषु भ्रमबाधव्यवस्थानुपपत्तेरन्यथाख्यातिवादिनेः ।
वदर्शितत्वात् ॥ रामायनमः ॥०॥

अख्यातिवादिनोपि अन्यथाख्याति वादिनोपि ... ति तत्कथमनिर्वचनीयवाद इति अख्यातिवादिनो नैरजतमध्यस्तमित्याहुः किंतु संप्रयोगमंतरेणापरोक्षत्वात् संविदात्मकत्वेनांतरस्य रज
तस्य वदिहेवप्रतीतिर्भ्रमः नेदं रजतमिति बाधोपि न रजतासत्वमावेदयति किंतु नेदंतापरपर्यायं वदिहेत्वप्रतिषेधयति यथा मिथ्या भयनिषेधोपपत्
यापर्ममात्रनिषेधे लाघवादित्येवं सौगतैरेव प्रसक्तं ख्यातिवादिनोपि नानिर्वचनीयरजतमित्याहुः किंतु निस्तत्वमसदेव रजतं ज्ञानादेवासत्व ७५
काशात् समर्थात् रजतं भासते अत एव बाधोपि रजतासत्वमेव बाधयति नेदं रजतमिति ततो ब्रह्मव्यतिरिक्तं जगदनिर्वचनीयमित्येतदेवानि
र्वचनीयमित्याशंक्याह अख्यात्यात्मेति॰ अख्यातौ तावत् ग्रहणमेव स्मरणाद गृहीतभेदं बाध्याभेदव्यवहारप्रसंजकत्वात् भ्रमइति व्यवस्था
पयति तदसत् ग्रहणस्मरणे भासेते ॥ ० ॥ रामायनमः ॥ ॥ राम

अख्यातिवादिनो मीमांसकाः ... अयं मपि रजतं रजतं व्यवहारस्यैव बाधो भवतीत्याहुः २ आत्मख्यातिवादिनो बौद्धाः आंतरं र
जतं बहिर्भासते तत्र बहिष्ट्वस्यैव बाधइत्याहुः २ असत्ख्यातिवादिनो माध्यमिका अत्यंतासद्रजतमित्याहुः ३

नवानवेतर्हि नस्त्रः तन्मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाद्भासने स्वरूपाभावनियमात् भासेते चेत्कथं तर्हि तयोर्भेदाग्रहः भेदस्य स्वरूपत्वात् अतएव नाभेदव्यव
हारश्रमजनकत्वं ततः कथं भ्रमव्यवस्थापनं तथा बाधव्यवस्थापनमप्यनुपपन्नं यत्र यत्कैषणास्य वा वस्तात्स्ववनो इति तत्रेनेदमिति ज्ञानस्य बाधकत्वं न स्यात्
तस्मादख्यातौ भ्रमादिव्यवस्थापनानुपपत्तिरिति आत्मख्यातावपि किं ज्ञानाकारत्वाद्बाह्ये अध्यस्यते ज्ञानात्मनि रजते वा वह्निस्तनाद्यः विज्ञानवादिमते
बाह्यस्यालीकत्वात् असत्वेनापि ज्ञानत्वानुपपत्तेः तथात्वे वा इदं रजतमसदिति प्रतीतिः स्यात् ननु सदिदं ज्ञानत्वाभावादसदेवेति चेत् न तथात्वे रज
तार्थिनः प्रवृत्तिर्न स्यात् अथ रजतेन वह्निस्तु समारोप्यते तर्हि तस्याप्यसत्वात्तद्विषयज्ञानस्यापरोक्षत्वानस्यात् असतख्यातौ पतत्स्वरजतस्य ज्ञानाकार
त्वे प्रमाणाभावाच्च नचवेनेदं रजतमिति बाधस्य पवलाघवानुगृहीतो रजतस्य बाह्यत्वनिषेधं नाथीखंतरत्वमावेदयतीति साप्रतं इदं त्वद्विस्त्रिवि
तत्वं तच्च त्रिविधं तर्हि संनिहितमेव रजतं स्यात्तस्य प्रतिपत्त्रात्मकसन्निहितत्वमतंकृतस्येन च संप्रयोगसमन्तरेणापरोक्षत्वात्तस्य ज्ञानात्मकत्वं दोषव
शात् देशांतरवर्त्तिनएव रजतस्येंद्रियसन्निकर्षानुपपत्तेः संप्रयोगसमंतरेणेति विशेषणासिद्धेः एतेनेदं रजतमिति बाधाबाह्यमिदं त्वं निषेधति नराज
ने इत्यस्ते ग्रंथगौरवभयादनात्मविचारत्वाच्च तस्माद्बाधकप्रत्ययोत्तरं अध्यस्तस्य त्रैकालिकासत्वनिश्चयो बाधइति सिद्धं तथाच सुरेश्व
रः तत्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः अविद्यासहकार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥०॥
तमिति तत्र बाधो नोभयमपि निषेधति किं तत्र योस्तादात्म्यं तस्मिं अनिषिद्धे इदं त्वं पुरोवर्त्तिनिष्ठात्यति रजतं रजतत्वं वा देशांतरे रजते वेति तन्म
ते भ्रमबाधव्यवस्थापनमनुचितमेव यत्तु असत्ख्यातावसदेवासत् प्रकाशनसमर्थं ज्ञानं भासयतीति तदप्यसत् असतो अपरोक्षप्रतीत्यदर्शना
त् सामर्थ्यस्य च कुत्र सामर्थ्यमिति विषयसापेक्षत्वेन विषयस्यासतश्च कार्यत्वाप्यविकल्पासहत्वादसतेवासत्ख्यातिः यदपि बाधो रजतास
त्वमेवावेदयतीति तदप्यन्यथाख्यातिवादिमते पूर्वमेवात्मख्यातिनिराकरणप्रसंगेएव परिहृतं ततो न ख्यात्यंतरे युक्तमित्यर्थः ननु अन्यथाख्याति
वादिना दर्शितं चेत् किं तवेति तत्राह नेहेति अन्यत एव ख्यात्यंतरनिराकरणस्य सिद्धत्वात् नेत्रिराकरणं पुनरयुक्तं साक्षादात्मविचाराभावादि
त्यर्थः सर्वदोषापेतं बाधनिरूपणमुपसंहरति तस्मादिति उक्तमर्थं सुरेश्वराचार्यवचनेन द्रढयति तथाचेति अत्रनासीदिति त्रैकालिका
सत्वमेव जगतो अधिष्ठानसाक्षात्कारानंतरं प्रतीयतइतिनन प्रतीतिरेव बाधो नाविद्यानिवृत्तिरित्यर्थः ॥०॥

अन्यथा ख्याते

नैयायिकाः सत्यमेव रजतं देशांतरे भासते इत्याहुः ४

सि॰ इममेवार्थं दृढयितुं शंकामुत्थापयति अथ कथमिति॰ विद्याविषयतानसाक्षात्कारः प्रसंगमतोऽन्तरं शंकते विरोधेति॰ नहि विरोधमेव निर्वचनेन ब्रूहीत्याह कस्त
मु॰ र्हीति॰ किं शब्दसूचितान् विकल्पानाह किमेकेत्यादिना ननु पूर्वभावित्वमेककालावस्थानेन प्रयोजकं घटप्रागभावस्य पूर्वभाविनोऽपि घटेन सहानवस्था
७६ नात् इति तत्राह विद्योत्तरमिति॰ घटस्य प्रागभावनिवृत्तिरूपत्वान्नैककालत्वेन योर्युक्तं अविद्यानिवृत्तेः विद्याजन्यत्वेन तदुत्तरकालीनत्वाद्विद्याविद्ययोरे
ककालत्वमनपहरणीयमेवेत्यर्थः ननु किमिति विद्याऽविद्यां निवर्त्तयिष्यति प्रमेयावभासकत्वेन तस्या अन्यथासिद्धेरिति तत्राह अन्यथेति॰ प्रमेयस्य
स्वप्रकाशत्वाद्विद्याः विद्यावेन्न निवर्त्तयेत व्यर्था स्यादित्यर्थः वक्तव्यत्वाद्विरोधसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ज्ञानस्य वक्तव्यत्वे प्रकृतोपयोगमाह यत्कर्तृत्वमिति॰

अथ कथं विद्याया अविद्याबाधकत्वं विरोधादिति चेत् कस्तर्हि तयोर्विरोधः किमेककालानवस्थितत्वं उतैकदेशानवस्थितत्वं आहोस्विद् घात्यघातक
त्वं अथवा भावाभावात्मकत्वं नाद्यः पूर्वभाविन्याविद्यायाः सहविद्यायाः एककालावस्थितत्वात् विद्योत्तरमविद्याविनिवृत्तेः अन्यथा विद्यावै
यर्थ्यात् न द्वितीयः व्यधिकरणयोर्विद्याविद्ययोर्विरोधाभावेनैकाधिकरणत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् तृतीये वध्यस्य घातो वाच्यः यत्कर्तृत्वं घात
कत्वं ध्वंसो घातस्तत्कर्तृत्वं घातकत्वमिति चेत् स तर्हि वध्याद्भिन्नः स्वतंत्रः पदार्थः कश्चित् उत तद्धर्मः नाद्यो मैव वा आद्ये वध्यस्य ध्वंसो न स्यात्
हिमवद्विंध्ययोरिव परस्परमसंबंधात् द्वितीये धर्मपवधर्मिणोर्दीर्घापुष्टमानयति अन्यथा निराश्रयो धर्म एव न स्यात् तृतीये तु विद्याविद्योऽन्या
दिकैवेति कुतो विरोधः न चतुर्थः विद्याविद्ययोरुभयोरपि भावरूपत्वात् अविद्यायाः प्रागभावरूपत्वस्य निरस्तत्वात् अन्यथा पककालत्वे वि
स्यानेनस्यात् तस्माद्विद्याविद्ययोर्विरोधस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् कथं विद्याया अविद्याबाधकत्वम् ॥१०॥

घातस्वरूपं निरूपयति ध्वंसइति॰ स्वतंत्रइति॰ न तावत् ध्वंसो वध्यजन्यः भिन्नत्वात् न च भिन्नेऽपि घटे निमित्तं दंडादि जनकं यथा एवं भिन्नमपि ध्वंसं प्रति
योगितया वध्यं जनयेदिति वाच्यं कल्पितप्रतियोगिनो ध्वंसस्य कल्पितत्वेन मुक्तेरपि कल्पितत्वप्रसंगात् अकल्पितत्वे हेत्वापत्तेश्च नापि तस्याऽवि ७६
द्याज्ञानाधीनज्ञानत्वं अविद्यानिवृत्त्यवस्थायां प्रमातृबाधभावेन तद्विषयकजन्यज्ञानासिद्धेः ततः सर्वात्मनाऽविद्ययाऽसंबंधात् ध्वंसः स्वतंत्र एवेत्यर्थः
भिन्नोऽपि न स्वतंत्रस्तद्धर्मत्वादित्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह उत तद्धर्मइति॰ पूर्वोक्तं स्वतंत्रशब्दार्थमाश्रित्याद्ये दूषयति आद्यइत्यादिना निरस्तत्वादिति।
भावरूपजगदुपादानस्यान्यत्रेतिशेषः ॥१०॥ रामाय नमः ॥१०॥

किंच विद्याविद्ययोर्विरोधाविशेषाद्धि द्वैधवाध्या किं न स्यान्नियमे प्रमाणाभावादित्याह विपरीतं वेति । पूर्वपक्षानुवादेन सिद्धांतमुपक्रमते अत्रोच्य
न इति । को विरोध इति प्रश्ने विरोधं निरूपयितुं विरोधकार्यमाह उपमर्द्येति । विपरीतं वेति दोषं परिहर्तुं प्रमाणमाह स्वभावेति । विद्यायां
कर्तृत्वं विरोधित्वेनेति पूर्वेणान्वयः स्वभावे दृष्टांतमाह प्रकाशतमसोरिवेति । श्लोकं व्याचष्टे यद्यपीत्यादिना पूर्वोक्तविरोधदोषाणामपरिहा
र्यत्वमाह विरोधांतरमिति । तथापीति । उपमर्द्योपमर्दकयोर्भावस्तेन लक्ष्यते ऽनुमीयते यो विरोधः स उपमर्द्योपमर्दकभावलक्षणः । का
र्येण कारणस्यानुमानादित्यर्थः । अविद्योपमर्द्यैवेत्यत्र स्वभावपदसूचितं हेतुं विवृणोति । अविद्योपमर्दकत्वेऽस्येति । सत्यां विद्यायां नाविद्या
पा॰ १ यथैवं शुक्तिरिति विद्यायां शुक्त्यविद्या उपमर्द्यैनैवात्र रजतमासीदिति । शुक्तिविद्याया अभावे सति शुक्त्यावरणमन्यथा रजतात्मना च प्रति
विपरीतं वा किं न स्यादिति अत्रोच्यते उपमर्द्यस्वभावत्वमविद्याया विरोधित्वात् कर्तृत्वं तु विद्यायाः प्रकाशतमसोरिव ॥ यद्यपि ।
विरोधांतरमिह निर्वक्तुमशक्यं तथाप्युपमर्द्योपमर्दकभावलक्षणो यं विरोधः शक्यते एव निर्वक्तुं अविद्योपमर्दकत्वस्य वि
द्यास्वभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकप्रसिद्धत्वात् न च विरोधित्वाविशेषे विद्योपमर्दकत्वमेवाविद्यायाः किं न स्यादिति वाच्यं
तथा च सति विद्योत्पत्तिरेव न स्यात् उपमर्दिकाया अविद्यायाः पूर्वं व्यवस्थितत्वात् प्रतिनियतस्वभावस्य पर्यनुयोक्तुमशक्यत्वाच्च
यथा प्रकाशतमसोः न च तत्र वैपरीत्यं शंक्यते दृष्टविरोधात् न च वध्यघातकपक्षोक्तदोषप्रसक्तिः अपमर्दस्य कालत्रयेपि नास्ती।
भासो ऽदृश्यत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामविद्यैवोपमर्द्यस्वभावेति लोकप्रसिद्धा कल्प्यत इत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकसिद्धस्वभावमप्युपमर्द्योपमर्दकत्वं विपक्ष
वाधकेनापि द्रढयितुं पूर्वपक्षे वैपरीत्यप्रसक्तिरूपमनुपपत्तिमाचष्टे न चेत्यादिना विमता विद्योपमर्द्या अविद्यात्वात् शुक्त्यविद्यावदित्यनुमानं विपक्ष
वाधकसहितमर्थात्सूचितं संप्रति तन्त्रेव देवं तत्र माह प्रतिनियतेति । ननूपमर्द्यत्वविद्यातो ऽभिन्नत्वस्वतंत्रत्वादिदोषप्रसक्तिरत्रापि प्राप्तेत्याशंक्य
तो स्यापीत्याह नचेति । ब्रह्मणि कालत्रयेपि सविलासाविद्या नास्तीति निश्चयस्योपमर्दत्वात् न स्य च विषयावाधेन प्रमारूपत्वात् ननु अविद्या
चेन्न निवर्त्तते तर्हि ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारो विफलः स्यात् तत्राह ॥१०॥

सि॰ विद्योदयमिति॰ ब्रह्मसाक्षात्कारस्य वाधात्मकोपमर्दएव फलं अधिष्ठानभेदेनाविद्यादेरसत्वेन तन्निवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् कस्तर्हि वाधस्य ज्ञा
मु॰ नात्मनो विषयः निर्विषयज्ञानायोगादिति चेन्न अविद्यादेस्त्रैकालिकनिषेधएव ननु सोपि किमभावो॰ सन् सन्वाप्राद्येतस्यैतद्योगिनो
७७ अज्ञानादेः सत्वापत्तिः संश्चेत्तर्हि आत्मनोभिन्नश्चेत् आत्मैव प्राप्यः द्वैतापत्तिः अस्य अधिष्ठानसाक्षात्कारएव सइति वाधविद्ययोर्नज
न्यजनकतेति मैवं साक्षात्कारोपाधिकात्मस्वरूपस्यैव त्रैकालिकाभावत्वात् शुद्धेनवोपाधिनासविलासाविद्याकालत्रयेपि आत्म
निनास्तीत्यात्मस्वरूपविषयज्ञानेजन्यन इति कोदोषः नचायंपक्षः केनापि संप्रदायविद्भिर्नस्वीकृत इति वाच्यं वार्त्तिककृतास्यमेतद्दर्शि
तत्वात् विवरणाचार्यैरपि ननु प्रतिपन्नोपाधौ रजतोदरभावं वाधो वोधयतीति प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वं नामेति
वदद्भिरयमपिपक्षोदर्शितएव कथमन्यथा निवाधो वोधयतीति वदेयुः कथं वा तत्वदीपनाचार्या अभावपदं त्रैकालिकाभावपरतयाव्याकु

विद्योदयं ज्ञापमानत्वात् नन्वविद्योपमर्दकस्वभावत्वं चेद्विद्याया स्तर्हि विरुद्धोविद्यास्यतनंतरं अविद्यायाः सकार्यायाः स
मूलकाषंकषितत्वात् तद्देवविदेहकैवल्यप्राप्तेर्देहपातस्तात्कालिकः स्यात् तथाचोक्तिश्चः संप्रदायः स्यात् ॥१०॥

ध्रुः तस्मात्तेरपि पक्षोयं स्वीकृतएवेति नासांप्रदायिकमेतदिति॰ नन्वविद्योपमर्दकत्वे विद्याया न युक्तं जीवन्मुक्त्यभावप्रसंगात् इति
शंकते नन्वित्यादिना समूलइति॰ नन्वविद्यायाअनादित्वात् मूलानुपपत्तिः नचाधिष्ठानमेव मूलं तस्य सत्यैकरूपस्य कल्पितत्वानु
पपत्तेः तत्ववाधूम्प्यात्मतापत्तेरिति चेत् मैवं अहमित्यध्यासोविद्या तस्याः कार्यकर्तृत्वादि तस्याः मूलं मूलाज्ञानं यथाहुः तम
तमेवं लक्षणमध्यासं पंडिता अविद्येति मन्यंते इति मास्तु तर्हि जीवन्मुक्तिस्तत्राह तथाचेति॰ श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति विशेषणेनात ७७
त्रसाक्षात्कारस्यैवाचार्यत्वात् तस्यचसद्यएवमुक्तत्वात् कउपदिशेत् तदभावे कथं ब्रह्मविद्यासंप्रदायः प्रवर्त्ततामिति वेदांतानाम
वोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यप्रसज्येतेत्यर्थः ननु तत्वज्ञानोत्तरमेव देहपातः इत्ययुक्तं देहकारणस्य प्रारब्धकर्मशेषस्यसत्वात् नचत
दपितत्वज्ञाननिवर्त्यं अविरोधात् तदुपजीव्यत्वाच्चेति तत्राह ॥१०॥

निस्माशानलाइष्टेः २

नचेति॰ यद्यपिप्रारब्धकर्माविरोधित्वज्ञानंतथापिप्रारब्धंकर्मनतावन्निरुपादानंभावकार्यत्वाद्घटवत्‌ सोपादानंचेत्किमात्मोपादानं।
अविद्योपादानंवानाद्यः आत्मनोऽकारणत्वेनतदुपादानत्वानुपपत्तेः द्वितीयेत्वत्र दिशा॰ विद्यानिवृत्त्यानिवृत्तिरवाप्यमनूद्य दूषयति प्रा
रब्धस्यापीति॰ द्वितीयमनूद्य दूषयति नचेत्यादिना उत्तरकालएवेति॰ प्रारब्धकर्मशेषनिवृत्त्युत्तरकाले इत्यर्थः अज्ञानेन निवर्तनेनेति॰ प्रा
रब्धकर्मशेषभोगानुगुणावरणशक्तिं ज्ञानमपनयति नतु तद्विक्षेपशक्तिं निवर्तयति तथाचाज्ञानस्यधर्मिणोनिवर्तकाभावान्ननिव
र्तनेत्यर्थः ज्ञानव्यतिरिक्तमज्ञानस्यनिवर्तकमाशंक्यपरिहरति नचेति॰ तस्यानिवृत्तेरित्यर्थः ननुननिवर्तकाभावोजीवस्यैववाविद्यानिव।
नचप्रारब्धकर्मसामर्थ्याद्देहपातोनास्तीतिवाच्यं प्रारब्धस्याप्यविद्याकार्यत्वात्तदभावेस्यानुमशक्यत्वात्तंत्वभावेपटस्येव नच
प्रारब्धकर्मफलभोगनिर्वाहकतयाकियत्कालमविद्याप्यनुवर्ततएवेतिवाच्यं विद्याया अविद्योपमर्दकत्वस्वभावत्वादतिप्रसं
गात् नचोत्तरकालएवतथास्वभावएकस्यस्वभावद्वयानभ्युपगमात् नचावरणशक्तिप्रधानमज्ञानंनिवृत्तमेवविक्षेपश
क्तिप्रधानंत्वनुवर्ततेप्रारब्धनिर्वाहायेतिवाच्यं अज्ञानद्वयाभावात् नचैकमेवशक्तिद्वयविशिष्टमेकस्ययुगपत्स्थितिनिवृ
त्त्योर्विरुद्धत्वात् नचशक्तिनिवृत्तिमात्रमेवविवक्षितंशक्तिशक्तिमतोरभेदात् भेदेवाऽज्ञानंननिवर्ततेतनचप्रारब्धनिमित्तन्निवृत्ति
रितिवाच्यं तस्याप्रमाणत्वात् नचतदनंतरंज्ञानमेवाप्रतिबद्धंतन्निवर्तकमितिवाच्यं प्रारब्धनाशेदेहपातानंतरंज्ञानस्यैवाभावात्
र्तकत्वात् तर्हि जीवन्मुक्तिविरोधइतिचेन्नप्रारब्धशेषेणप्रतिबंधत्वात् अप्रतिबद्धस्यैवकारणस्यकार्यजनकत्वात् कर्मशेषनिवृत्तौप्र
तिबंधाभावादप्रतिबद्धंतत्त्वज्ञानंमुपमर्दिष्यतीत्याशंक्यपरिहरति नचतदनंतरमिति॰ नचवाच्यमित्यन्वयं हेतुमाह प्रारब्धेति॰ ननुप्रार
ब्धकर्मनाशोसतिपश्चाद्देहोनपततितन्नाशस्यदेहनाशहेतुत्वात् ततश्चप्रारब्धनाशोत्तरमवस्थायामप्रतिबंधासंभवाद्देहोदयस्थितिमपदव
स्थस्यसत्वात्तदाज्ञानेनजायतामित्याशंक्यनाशंविशिनष्टि देहपातानंतरमिति॰ प्रारब्धकर्मशेषोहिदेहएवनतत्कारणीभूतः कश्चिदन्योस्ति
शेषशब्दवाच्यः कर्मणोदेहादिफलरूपेणपरिणतस्यरूपांतराभावात् तथाचशेषनाशपदवदेहपातइतितदनंतरंकारणाभावात् ज्ञा

प्रारब्धकर्मेति इत्यनंतरंस्मृ।

नसान ४

ननुनिवर्तका नावोसिद्धः ज्ञानस्यैव तिषा २

हुर्वज्ञानस्यचप्रारब्धेनप्रतिब

न्धत्वात् ॥१०॥

नमेवनास्तीतिकिमज्ञानंनिवर्त्येतइत्यर्थः ॥१०॥

९२

ननुयद्यपिमूलाज्ञानंनिवृत्तंतथापितत्संस्कारोनुवर्त्ततेनेनचज्ञानक्रिययोरेवसंस्कारः नाशमात्रप्रयुक्तत्वात संस्कारस्यतत्रमात्रापरोक्षात्मनः सं
सि॰ स्कारत्वतणादोषवशात देहाद्यनात्माकारावभासइतिस्यादेवजीवन्मुक्तिरितिपक्षंदूषयति नवेति॰ ज्ञानक्रिययोरेवसंस्कारइतिनियम
मु माश्रित्यसंस्कारशब्दस्यार्थान्तरमाह लेशेति॰ लेशाविद्याविद्यावस्थाविशेषइत्यर्थः तत्रदूषणहेतुमाह तस्यापीति अयमर्थः संस्का
७८ रोनतावदनादिः संस्कारत्वाभावप्रसंगात सादित्वेत तदुपादानमात्माऽविद्यावानाद्योनिर्विकारत्वात अविद्याचेन्नहितस्याः नाशे
सोपिकथंस्यात उपादानाभावात भावकार्यस्यसोपादानत्वनियमात इमिनत्वविद्यैवलेशशब्दवाच्यासंस्कारशब्दार्थः इतितत्राह
अविद्येति॰ अवस्थावस्थाविद्यातोभेदाभेदाभ्यांअनिरूपणात शक्तिपक्षोक्तदोषप्रसंगाच्चायुक्तत्वमितिभावः ननुतस्यतावदेवविरे
सवत्त्वावत्तिरिवप्रजहातियदाकामान सर्वान्पार्थमनोगतान इत्यादिशास्त्रशतप्रामाण्यात ज्ञानिनोविदेहकैवल्यप्राप्तौविलंबप्रतीतेः

नवाविद्यासंस्कारोलेशाविद्यादिशब्दाभिधेयोनुवर्त्ततएवेतिवाच्यंतस्याप्यविद्याकार्यत्वादविद्यामात्रेत्वेवसंस्कारशब्दप्रयोगादे
यथ्यात जीवन्मुक्तिप्रतिपादकस्फूर्तिस्मृतिप्रामाण्याद्धिदुषोदेहस्थितिः कल्प्यतइतिचेत नशास्त्रस्यजीवन्मुक्तिप्रतिपादने
प्रयोजनाभावात मुमुक्षूणांश्रवणादौप्रवृत्तिः प्रयोजनमितिचेत अस्तुतर्हिश्रवणादिविधेरर्थवादस्तत्शास्त्रम् ॥१०॥ जीवन्मुक्तिप्रतिपादिकशास्त्रस्य।

शरीरस्थितिः कल्प्यतइतिजीवन्मुक्तिवादीशंकते ॥ जीवन्मुक्तीतिदेहस्थितिमन्तरेण विनाकर्मानुपपन्नाकर्मस्थितिमपिकल्पयतीति
भावः उभेहैवैषएतेनतरतिभिद्यतेहृदयग्रंथिः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीतिश्रुतिस्मृतिविरोधात्कल्पनमनुपपन्नमितिपरिहरति॰ नेति॰
ननुतर्हिविरोधइतिचेत नजीवन्मुक्तिशास्त्रस्याध्ययनविधिविरोधेनस्वार्थापरत्वादित्याह शास्त्रस्येति॰ यद्यपिजीवन्मुक्तिप्रतिपादनं ७८
नसाक्षात्प्रयोजनंतथापिस्वरूपात्मसाक्षात्कारहेतुविचारादौप्रवृत्तिजनकतयापरंपरयाप्रयोजनमितियुज्यतएवस्वार्थपरतेतिजीव
न्मुक्तिवादीशंकते मुमुक्षूणामिति॰ तर्हिजीवन्मुक्तिशास्त्रंकिंविचारादौसाक्षादेवमुमुक्षून्प्रवर्त्तयति उततद्विधायकवाक्यशेषतया
नाद्यः विचारविधायकपदाभावात द्वितीयमंगीकरोति॰ अस्तुतर्हीति॰ तथाचनस्वार्थेप्रामाण्यमित्यर्थः ॥१०॥

जीवन्मुक्ति प्रास्त्रेण १ मू

तथा

ननु प्रमाणविरोधेन तत्संवादे वानार्थवादानां प्रामाण्यं न चात्र तदस्ति ततो देवताधिकरणन्यायेन स्वार्थेपि प्रामाण्यं किं न स्यादित्याशंक्याह तथेति।
लौकिकं प्रमाणमन्वयव्यतिरेकौ मतिश्रुति साक्षात्कारो सविलासाविद्योपमर्दः तदभावे नैवंरूपो वैदिकप्रमाणं भिद्यते हृदयग्रंथिरि
त्यादिना तो विरोधान्न देवताधिकरणन्यायावतार इति ननु यथा मुक्तेषु कर्मणः प्रारब्धवेगस्य [illegible]त्यादेवतयो नान्यथा एवं प्रारब्धकर्म।
णाभोगलक्षणकार्यतयादेवतयो नाम्येथ तिसाधितेव शास्त्रकारैः प्रारब्धस्थितिरिति शंकामुन्मूलयति नचेति। परिहारः स
ष्टार्थः ननु सूनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेरिति सूत्रकारैः नत्वारब्धकार्ये सामिभुक्तफलेत्यादिग्रंथेन भाष्यकारैः नत्वारब्धविपा
कसंपादितजात्यायुर्वि[illegible]तेत्यादिना वाचस्पतिमिश्रैः ननु कर्मणामपि निहतत्वात् कथं हि तद्दर्शनेनैष दोषस्मादिना विवरणवा।
तथा च लौकिकवैदिकप्रमाणविरोधात्मनेन कथं विदुषो देहस्थितिः कल्प्यते न च मुक्तेषु दृष्टांतेन प्रारब्धस्थितिः साधितेति वा।
च्यं दृष्टांतवैषम्यात् तत्र कर्मोपादानस्येषां नाशात् न च जीवन्मुक्तो सार्वलौकिकी प्रसिद्धिरस्तीति वाच्यं प्रमाणवि।
रहेण प्रसिद्धेरंधपरंपरारूपत्वात् न चाप्रामाणिकस्य शास्त्रकारैरुपपादनमनर्थकमिति वाच्यं शिष्यस्याविहृतया गुराववि
श्वासपरिहारप्रयोजनत्वेन तस्यार्थवत्वात् तस्माद्विद्याया अविद्योपमर्दकत्वस्य स्वाभाव्यात् विदुषः सद्योमुक्तावुपदेष्टुरेवाभावा
त्कुतो विद्योत्पत्तिः न चाचार्यनिरपेक्षैव विद्येति सांप्रतं आचार्यवान् पुरुषो वेद नैषा तर्केण मतिरापनेया प्राप्य वरान्निबोधत आ
र्यैः प्रारब्धफलशेषैकहेतुत्वात् देहसंस्थितेः रागादिप्रत्ययोद्भूतिरिषुचक्रादिवेगवदित्यादिभिर्वार्तिककारैर्जीवन्मुक्त्युपपादनं अ
प्रमाणिकत्वादनर्थकमापतेदतो युक्तमिति शंकापराचष्टे नचाप्रामाणिकस्येति। एवं सर्वदोषापनेतृत्वेनोपपादितां सद्योमुक्तिमुपसं
हरन् पूर्वपक्षफलमाह तस्मादित्यादिना ननु विद्योत्पत्तौ किमाचार्यैः करिष्यति स्वयमेव तर्कादिना विद्यासंपादनसंभवादित्या
शंक्याह नचेत्यादिना आपनेया प्रापणीयेत्यर्थः वरानुत्कृष्टानाचार्यानित्यर्थः स्पष्टार्थौ श्रुतयः सद्योमुक्तिरेव साधुः पक्षः तर्हि
विद्यासंप्रदायाभावाद्विद्यानुपपत्तिप्रसंगं परिहरति नैष दोष इति स्वाज्ञानकल्पितस्य गुरोरुपदेष्टुः सत्वात्

ननुकल्पितस्य मिथ्याभूतस्य कथमुपदेष्टृत्वं तत्त्वेवार्थक्रियाकारित्वात मिथ्यात्वानुपपत्तेरित्याशंक्य श्लोकेन प्रत्याह कल्पितोपीति॰ उपदेष्टा सम्मा
सि॰ दिशादित्यन्वयः उपदेष्टाऽऽचार्यः नत्वाचार्यो नास्तीत्युक्तं न त्वाह कल्पितोपीति॰ सत्यवदित्यपेरर्थः ननुकल्पितत्वे उपदेष्टृत्वं नयुक्तं निस्तत्त्वा
मु॰ ३ दित्यत आह यथाशास्त्रमिति॰ निस्तत्त्वं यदि स्यात्तत्र श्रृंगीकारात् यदि मिथ्यात्वं शास्त्रवद्धेदवत् यथाकल्पितोपि वेदः स्वार्थं बोधयति एवमा
७९ चार्योपीत्यर्थः कल्पितत्वस्य तत्त्वसाक्षात्कारात् प्रागज्ञानात् तदुत्तरं च गुरोरनपेक्षणान्न दोष इति भावः ननु एकमेव जीवस्तेनैतद्विद्या कल्पिता
इति भवतो मतं तत्र किं शिष्यज्ञानेन न गुरुः कल्पितो गुर्वज्ञानेन न शिष्यस्य विनिर्गमः शिष्यस्य श्रवणादौ प्रवृत्तिर्न भवेदिति नेत्याह नचेत्यादिना श्लो
केन व्याचष्टे यद्यपीत्यादि॰ इत्यादिना व्याख्या न स्पष्टं ननु शास्त्रं न कल्पितं तस्यापौरुषेयत्वादिति मीमांसकास्तान् प्रति उदाहरणान्तरमाह प्रतिबिंबवच्चे

कल्पितोप्युपदेष्टा स्याद्यथाशास्त्रं समादिशेत् नचाविनिर्गमो दोषो विद्यावत्त्वेन निर्णयात् ४। यद्यपि विद्वांस्तदानीमेव मुक्तत्वात्स्या
मार्थिकः कश्चिदुपदेष्टा नास्ति तथापि कल्पितेन गुरुणा विद्योत्पत्तिसंभवात् नानुपपत्तिः काचित् नच कल्पितस्य कथं सत्यज्ञानज
नकत्वमिति वाच्यं शास्त्रवदुपपत्तेः प्रतिबिंबवच्च न च गुरुशिष्ययोर्मध्ये कतरः कल्पितस्तस्याविनिर्गमो दोष इति वाच्यं अविदुषः कल्पक
त्वात् गुरोश्च विदुषः कल्पनाबीजाभावेन तत्त्वानुपपत्तेः तस्मात्कृत्स्नाचार्यप्रसादप्रसादितत्त्वमस्यादिवाक्यान्यसाक्षात्कारेण मो
हाविर्भावप्रतिबंधज्ञानतत्कार्यतिरस्कारसमनंतरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावाद्वितीयानंदोऽस्मीति मन्यते ततः कृतकृत्यो भवति ॥०
ज्ञा

ति विमतं बिंबपूर्वकं प्रतिबिंबत्वात् संमतवत् अत्र कल्पितमपि प्रतिबिंबं बिंबमतीतिहेतुरिति यथा स्वीक्रियते तथा प्रकृतेपीत्यर्थः ननु तत्र
प्रतिबिंबज्ञानमेव हेतुर्न प्रतिबिंब इति वाच्यं ज्ञानमात्रस्याहेतुत्वात् प्रतिबिंबावच्छिन्नस्य तत्त्वप्रतिबिंबस्यापि तद्धेतुत्वाद्विद्यानादिति श्रुतात्मा ७९
नाकल्पितत्वात् भेदस्य च निर्वक्तुमशक्यत्वात् प्रमत्तादेस्तत्त्वगोचरत्वानुपपत्तेश्च विद्यायाश्चाविद्योपमर्दस्वभावत्वाद्विद्यायाश्चाचार्योपदिष्ट
तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यो ऽन्वयादिनाऽऽपादितत्त्वंपदार्थस्यापि कारिणो लक्षणयोत्पत्तिसंभवात् उत्पन्नया च विद्यया संवित्सुखात्मकब्रह्मा
त्मैक्यावरकाज्ञानोपमर्दो निरवद्यसंवित्सुखात्माऽहमस्मीति स्वरूपेणावस्थितः कृतकृत्यो ऽधिकारी संपद्यत इत्युपसंहरति तस्मादित्या

उक्तेर्थे ग्रंथाद्यवाक्यानिविष्टपदानि निवेशयति अतइति॰ पूर्वोक्तयुक्तीनां श्रुतिमूलत्वयाभासत्वं प्राकट्यं श्रुतीरुदाहरति विज्ञानमित्यादिना अ
नेकशाखासु विद्यमानाः श्रुतीरुदाहरति आत्मनः आनंदात्मकवाक्यानां स्वार्थतात्पर्यलिंगमभ्यासं दर्शितः नकेवलं श्रुतिप्रामाण्यमात्रेणा
नंदरूपत्वं किंतु युक्त्यापि मैत्रेयीब्राह्मणे श्रुत्यादिनमानंदमयत्वमात्मनश्चतिहेत्वंतमाह नवा अरे इत्यादिना श्रुत्यर्थोतिस्पष्ट एव ननु सुखादेरा
त्मात्मनः आनंदरूपत्वस्येति वदतात्मनि ब्रह्मण्यानंदत्वं धर्मः प्रतीयते न पुनः स्वरूपं विज्ञानादिशब्दान्न ब्रह्मणि प्रयुज्यते नाते विधर्मी अर्थाद्युक्तास्तत्र मे
विद्यामारभते नन्विति॰ मैत्रेयीब्राह्मणे नैवेति आत्मनिष्ठानं भवंतीत्यर्थः आनंदादयो धर्मा आत्मनि संतीति पक्षे हेत्वाविकल्प्यमाह आद्यइति॰ अ
यतः सुषुप्तमात्मानमानंदं साक्षाद्धि तिष्ठेत्येति विज्ञानमानंदं ब्रह्म को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यद्येष आकाश आनंदो न स्यात् एषा ह्येवानं
दयमीमांसा भवतीत्यारभ्य पश्चायं पुरुषेयआमावादित्ये स एकएवेत्यंते भृगुर्वैवारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेत्या
रभ्यानंदो ब्रह्मेति व्यजानादित्यंते यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीत्यादि श्रुतिशतेभ्यः नवा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति
आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवतीत्यारभ्य नवा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यंतेन
श्रुत्यादेनाद्य आत्मनः आनंदस्वरूपत्वस्य नत्वानंदादयो धर्मा आत्मनि संतीति नवा आद्योयेने किं सत्या असत्यावानाद्यः हेतायेतः नचेतरः
धर्मिणः नानंदत्वापत्तेः नहि रजतत्वं यत्रारोप्यते तद्रजतं नचानानंदत्वमानंदभिन्नत्वं तदपि नास्तीति वाच्यं तथाप्यानंदरूपत्वासिद्धेः
सत्या आरोपिताश्चेत्यर्थः सत्यत्वं कालत्रयेप्यबाध्यत्वमिति पक्षं हेतायत्त्या ((नद्वितीयः आनंदत्वानाप्त्ये आनंदव्यवहारादर्शनात ॥०
दूषयति नाद्यइत्यादिना कल्पितपक्षं दूषयति नचेतरइति॰ किंस्वरूपेणानंदत्वं कल्पितं उत आत्मन्येव तत्कल्पितमिति आद्यं दूषयति य
र्मिणाइति॰ किमप्यानंदरूपं न भवेदित्यर्थः द्वितीयमर्थांतरन्यासेन दूषयति नहीति॰ ननु किमिदमापाद्यमानमनानंदत्वमानंदभिन्नत्वं
वा आनंदत्वानधिकरणत्वं वा आद्ये वेदांतिनं प्रति आपाद्याप्रसिद्धिरित्याशंक्याह नचेति॰ आनंदभिन्नत्वेनापाद्यमित्यभिप्रेत्याह तथापी
ति॰ आनंदरूपत्वाः सिद्धिमुपपादयितुं प्रसंगात आत्मन्यसत्यपक्षमपि दूषयति नद्वितीयइति॰ व्यवहारोऽभिवदनरूपः आनंदपदस्याने
दत्वविशिष्टएव गृहीतसंगतित्वात्तदनधिकरणे घटादावानंदपदप्रयोगलक्षणव्यवहारादर्शनवदात्मन्यपि तथा स्यादित्यर्थः ॥०॥

तत्राह

प
ननु स्थितेषु आनंदेषु वैषयिकेषु आनंदपदशक्तिग्रहे आनंदस्य व्यभिचारदोषात् परिहारायानंदत्वं क्रोडीकृतेषु प्रवर्तितानामानंदशब्दः अयं तु।
सि ब्रह्मानंदेनोपस्थितः सर्वप्रमाणातीतत्वेनालौकिकत्वात् ततः आनंदत्वानधिगमाद् ब्रह्मानंदे लौकिकव्यवहाराभावप्रसंजनेनातिष्ठयो वैभू
मु. मातत्स्वत्वमिति वैदिकस्वरादि शब्दप्रयोगादानंदव्यवहारः परीक्षकाणां युज्यते स्वर्गस्वत्वादिव्यवहारवत् इति शंकां दूषयति नचेति·
१० तर्हि ब्रह्मानंदे वेदादानंदव्यवहारे वक्तव्ये प्रष्टव्यः किं पदार्थतया वेदो अलौकिकानंदं प्रतिपादयति उत वाक्यार्थतया नाद्य इत्याह लौकिकेति·
ननु प्रमाणातीतत्वात् तातीतत्वाभ्यां विशेषउक्तः अन्यथेति यथा नीलपीताद्यवांतरभेदेपि पटव्यक्तीनां पटत्वेनोपस्थितानां पटशब्दवाच्यत्वमे
वमवांतरभेदेपि सर्वानंदव्यक्तीनां सामान्यानंदत्वेन क्रोडीकृतानां युज्यते एव आनंदशब्दवाच्यत्वं नच लौकिकशब्दप्रसंगतिर् हीनानवै
दिकानंदशब्द इति वाच्यं लौकिकवैदिकशब्दयोरभेदात् स्वराद्युपाधिकत्वात् भेदव्यपदेशस्तथा चानंदत्वानाश्रये आत्मन्यानंदव्यवहा

नचसर्वव्यवहारातीतो लौकिकपदवाच्यमानंदः लौकिकवैदिकपदार्थयोरेकत्वात् अन्यथा लोकवेदाधिकरणविरोधः
नच वाक्यार्थ एव वाच्यमानंदः तेनाप्यानंदत्वाप्रतिपादनात् अविरुद्ध एव तात्पर्यात् ॥१०॥

रोनेव युज्यत इत्यर्थः प्रमाणलक्षणोक्तं प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् आकृत्यधिकरणे पोदह्यातत्पा लोकवेदयोः पद
पदार्थान्यत्वानन्यत्वे विचार्येते तत्र लोकवेदयोः तावत्पदान्यत्वं स्वरादिधर्मभेदात् पदान्यत्वात् तदर्थोपि भिद्यते इति प्राप्ते सिद्धांतः अर्थैः
कत्वपदपदार्थयोरेकत्वं कुत इति चेत् अविभागात् प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानात् य एव ह्रीवर्णा लौकिके पदे प्रतीयंते त एव वैदिकेपि पदे प्रत्यभि
ज्ञायंते वर्णात्मकं च पदं ततो न लौकिकपदाद्वैदिकं पदं भिद्यते यत्तु धर्मभेदात् भेद इति अधर्मभेदे हेतोरेव धर्मभेदस्य भेदे हेतुत्वात् नच सैवधर्
व मीभेदे हेतुः एव युक्तं नैवैकल्पिक स्वरादे र्व्यभिचारात् पंक्तमतिक्रियाकारकसंसर्गात्मक प्रयोगचोदना अप्युपपद्यंते अन्यथा वैदिकप
दार्थज्ञानोपायाभावात् संबंधस्य वाशास्त्र हेतुत्वात् नासामभावः प्रसज्येत इति अथानंदस्वरूपं वाक्यार्थतया वेदः प्रतिपादयति इत्य
त्रानेतदपि दूषयति नचेति· पूर्वपक्षे वाक्यार्थस्य सर्वज्ञालौकिकत्वात् न लोकवेदाधिकरणविरोध इति भावः ब्रह्मानंदस्यकाम्यमान।

व्यवहारातीतो लौकिकत्वमिति वेदान्तसार ॥१०॥ १०

नचेति॰ आनंदत्वाधिकरणत्वानधिकरणत्वाभ्यामात्मनि द्वैतापत्त्यादिदोषप्रसक्तौ तत्परिहारत्वेनैकदेशीसंक्षेपशारीरकाचार्यमतमुत्थापयति
अत्रैके त्विति॰ तदुक्तं ब्रह्मेतरराशिरविलना स्व वपुःषि तेषां बुद्धौ स्फुरंत्यपरु रूप निवृत्तिभावादिति॰ आत्मानंद इतिकोर्थः इत्यपेक्षायामनानंदव्या
वृत्तिमात्रं तेनानानंदव्यावृत्त्युपाधिनात्मन्यानंदशब्दः प्रवर्त्तते नानंदत्वधर्मपुरस्कारेणेति तेनोक्तविकल्पावकाश इति नन्वधर्मवत्त्वाद्व्यावृत्तिरपि सा
त्यसतीवेति पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यमिति तत्राह नचेति॰ एवमानंदत्वधर्मप्रयुक्तं दूषणं प्रतिक्षिप्य नत्वं न्यायेन ज्ञानत्वादिधर्मप्रयुक्तमपि दूषण
ज्ञातं प्रतिक्षिपति एतेनेति॰ अज्ञानव्यावृत्तिरेव ज्ञानशब्दात् प्रतीयते न तद्रूप एवात्मनि ज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिनत्वज्ञानत्वविशिष्टे आत्मनीत्यर्थः व्या
वृत्तिः किमात्मन्यानंदादिशब्दप्रवृत्तावुपाधिः उतवाच्या आद्यं निरस्यति नचेति॰ आत्मव्यतिरिक्तत्वाभावेनोपाधित्वायोगात् द्वितीयं दूषयति

नचसर्वथाप्यलौकिकेसुखेकस्यापिकामनासंभवति स्वर्गादेरपिलौकिकसुखसजातीयत्वात् अत्रकेचित अनानंदव्यावृत्तिमात्रमा
नंदत्वं ननु प्रसिद्धआनंद एवात्मा धर्मधर्मिभावानभ्युपगमात नचव्यावृत्त्यापि द्वैतापत्तिः तस्या आश्रयानतिरेकात एतेन ज्ञान
त्वादयो व्याख्याताः तत्र व्यावृत्तेरपदार्थत्वात् आरोपादेवादायनेस्त्र व्यावर्त्तकधर्मस्यावश्यंवक्तव्यत्वात् अन्यथाव्यावृत्त्यसिद्धेः न
च स्वरूपेणैव व्यावृत्तिः आत्मनः व्यावृत्तत्वादन्यथाअव्रह्मत्वापत्तेः अन्ये त्वानंदत्वादयो धर्मा यत्र कल्पितास्त एव आनंदादिपदा
र्थाः लोकेपि प्रसिद्धाः तत्राप्यानंदत्वादीनां कल्पितत्वात् नचैतावता आनंदस्य काचित्क्षतिः इति स्तिधर्मस्यानुपादेयत्वात्तदाश्रयस्यके

व्यावृत्तेरिति॰ अन्योन्याश्रयप्रसंगादपोह्वादोनयुक्त इत्यर्थः विवरणाचार्यमतमुत्थापयति॰ अन्येत्विति॰ लोकेपीत्यपिशब्दो लौ
किकात्मानंदसंग्रहार्थः ननु वैषयिकं सुखं लोके आनंदः नचतत्रानंदत्वं कल्पितमबाधादित्याशंक्याह तत्रापीति॰ धर्मधर्मिभावस्य भेदा
भेदाभ्यामयुक्तत्वादित्यर्थः नन्वात्मा कल्पितः कल्पितधर्माधारत्वात् मिथ्यारजतवदिति तथाच पुरुषार्थतया नोपादेयः स्यादिति
तत्राह नचैतावतेति॰ कल्पितरजताधारशुक्तिकाशकलेव्यभिचारादितिभावः ततश्चाविमतआत्मा आनंदरूप आनंदत्वाधिकरणत्वा
त लौकिकानंदवदित्यर्थः एवंचानंदत्वधर्मपुरस्कारेणानंदशब्दः आत्मनि प्रवर्त्तते तस्य च कल्पितत्वान्न द्वैतापत्तिरित्युक्तं भवतीतदनन

व्यावृत्तेर्व्यावर्त्तकधर्माधीनत्वेन व्यावर्त्तकधर्मस्य च व्यावृत्त्यधीनत्वात्

सि· मु· ८१

तदपीति· अत्रायमाशयः आनंदत्वमानंदशब्दप्रवृत्तावुपलक्षणं उत विशेषणं नाद्यः शक्त्यानंत्यप्रसंगात् व्यक्तिविशेषाप्रतीतिप्रसंगाच्च द्वि-
तीयेपि विशिष्टमतिरिक्तमनतिरिक्तं वा आद्यं दूषयति विशिष्टस्यैवेति तथा चाखंडवाक्यार्थासिद्धिरिति भावः द्वितीयं दूषयति कल्पि-
तेति· इममेवार्थं स्पष्टयति नहीति· अत्र विपक्षे बाधकमाह अन्यथेति अत्रायमाशयः कल्पितधर्माश्रयस्य न वस्तुतस्तत्स्वरूपत्वे
अन्यथा धर्मस्य कल्पितत्वमेव न स्यादिति किं चात्मा कल्पितः कल्पितधर्माश्रयत्वात् मिथ्यारजतवत् न च शुक्तौ व्यभिचारः शुक्ति-
स्वरूपाप्रयुक्तत्वात् तदाधारत्वस्य अन्यथा रजतादेरनिवृत्तिप्रसंगात् प्रतातायाश्च शुक्तेर्विशिष्टत्वेन शुद्धशुक्तिस्वरूपत्वाभावात्

द्या

तदप्यापातरमणीयमिव प्रतिभाति विशिष्टस्यैवानंदपदार्थत्वात् व्यक्तिमात्रे तदनुपपत्तेः कल्पितानंदत्वाश्रयस्यानानंदत्वप्र-
संगान्निवृत्तेश्च न द्वितीयाधर्मीयश्च न स्वाभाविकस्तदंतर्भावितः पदार्थः सम्भवति अन्यथा शुक्त्यादेरपि रजतपदार्थत्वापत्तेः अत्रो-
च्यते उपाधिसंसृष्टो यात्मा वानंदत्वतदाश्रयः विशिष्टशक्यपदे तु व्यक्तिर्वा शक्तिगोचरः यद्यपि लोके आनंदत्वविशिष्टपदा-
नंदपदार्थस्तथाप्यात्मैवानंदपदार्थो मुख्यः एकस्यैव तत्तदुपाध्यनुप्रविष्टस्यानुगतव्यावृत्तिबुद्धिजनकतया जातिव्यक्त्युभयरू-
पत्वोपपत्तेः यथैकस्मिन्नेव स्वरूपे सर्वकल्पनाधिष्ठाने मुखचंद्रादौ बिंबप्रतिबिंबस्वरूपमिति द्विविधव्यवहारस्योपाध्यनुप्रविष्टत्वा-

तेनान व्यभिचार इति एवमेकदेशिनो पराकृत्य स्वपक्षसिद्धांतयति अत्रोच्यते इति विशिष्टस्यानंदत्वधर्मविशिष्टस्यानंदस्यानंदशब्दशक्यत्व-
पक्षे आत्मैवोभयथाप्यानंदशब्दार्थः विशिष्टं हि विशेषणाद्यात्मकमेव तथा च विशेषणमानंदत्वं सामान्यं तदाश्रयाच्च व्यक्तिरुभय-
मात्मैव यतः कथं उपाधिषु मनोवृत्तिविशेषेषु प्रतिबिंबित आत्मानंद एव च्छिन्नो व्यक्तिरूपतां प्रतिपद्यते तासूपाधिभिन्नास्वात्मानंदव्य-
क्तिषु बिंबवदनुगतबुद्ध्युत्पादकत्वात् सामान्यानंदत्वरूपतां भजते इति सर्वात्मना स एव मुख्य आत्मानंदशब्दार्थः एवं व्यक्तिरेवानुगतबुद्धि-
हेतुत्वात् सामान्यशब्दाभिधेया विशेषाकारबुद्धिहेतुत्वात् व्यक्तिशब्दितेति तदुक्तं तत्रभवत्कारैः न हि जातिर्नाम व्यक्तेरर्थांतरभूतं किमपि
तत्त्वमस्त्यपि तु वस्त्वेव हि एकं व्यावृत्तमनुगततया वृत्तमिति आत्मन एवोभयरूपत्वं लोकाप्रसिद्धमित्यभिप्रेत्य पक्षांतरमाह व्यक्तिर्वेति·

८१

यथा विशेषणे ऽलेकेनैव विशिष्टैक्यमापाद्यते त
था विशेष्यानेकत्वेन विशिष्टस्यानेकत्वमपि क्रियते नापाद्यते

व्यक्तिर्वेति पक्षमुपपादयति अथवेति नन्वनुव्यक्तिपक्षे सर्वासु व्यक्तिषु शक्तिग्रहः क्वचिदेव वा नाद्यः आनंत्येन सर्वासामनुपस्थितेः न द्वितीयः यासु व्यक्तिषु शब्दस्य वाच्यवाचकसंबंधो गृहीतस्ततोऽन्यत्र प्रवर्त्तमानः शब्दः स्ववाच्यं व्यभिचरेत् ततो न व्यक्तिः शक्येति चोद्यं परिहरति नैवेति यत्रोभयोः समो दोष इति न्यायेनैव हेतुमाह विशिष्टेति आनंत्यादिदोषोपपादनाय विशिष्टस्यानेकत्वमाह विशेषणाभेदेपीति न च विशेषणैक्येन विशिष्टस्यैक्यं संपाद्यत इति युक्तं अशक्यत्वात् नापि तत्साम्यं असत्वात् तस्माद्विशिष्टवाच्यतापक्षेप्यानंत्यादिदो

व्या षो तथैवेत्यर्थः कथं तर्ह्यननुगतव्यवहारो वाच्यव्यक्तेरन्यथानुपपत्त्या प्रतीतिरित्यानंत्यादिपरिहारस्त्वेतितत्राह तस्मादिति ननु कथ

मशक्येन लक्ष्येत यतो गोपदात् गोत्वविशिष्टव्यक्तिः प्रतीयत इति तत्राह तत्रापीति प्रतीतेरन्यथासिद्धिः शक्तिग्रहादिति संस्का

अथवा व्यक्तिरेव सर्वत्र पदशक्तिगोचरोस्तु न च व्यक्तीनामानंत्यात् शक्तिसंबंधव्यभिचारदोषप्रसंगः विशिष्टशक्यपक्षेपि त त्यत्वात् विशेषणाभेदेपि विशेष्यभेदेन प्रतिविशेष्यं विशिष्टभेदात् तस्मादशक्येनापि शक्यतावच्छेदकेनानुगतशक्य व्यवहारः शक्यव्याहृतिव्यवहारयोर्जनयितुं शक्यत्वात् तत्रापि शक्तिकल्पने मानाभावात् कारणस्वरूपवह्निभूतकारणता वच्छेदकवत् तस्मादानंदस्वरूपत्वेप्यात्मनो न काचिदनुपपत्तिः आनंदरूपमात्मानं सच्चिदद्वयतत्वकं अपूर्वादिप्रमाणै कप्राप्याहं तद्दृढः स्थितः ४४ ॥ रामाय नमः ॥

रवणात्तदुपस्थितेरित्यर्थः नन्वेवं तथाप्यानंदादिपदादुक्तसंस्कारसचिवादानंदत्वविशिष्टात्मप्रतीतेर्न शुद्धस्य लक्षणया पदादुपस्थि तिरिति शंकां पराकुर्वन्नुपसंहरति तस्मादिति आनंदत्वमप्यात्मैव व्यक्त्यतिरिक्तसामान्यानभ्युपगमादुपाधेस्तटस्थतया शुद्धस्यैव प्र तीतेरित्यायाचेदितत्वान्न दोष इति भावः एवमात्मनः आनंदादिरूपत्वं श्रुतियुक्तिभ्यां निर्णीतवाक्यान्याहृतमात्वात् कारात आव रकाज्ञानेऽपसृते स्वात्मा रामः आचार्यः स्वसहृतहृत्पतामभिनयति आनंदरूपमिति प्राप्यसाक्षात्कृत्य सदादितत्वकत्वे प्रमाण माह अपूर्वादीति तद्दृढस्तदात्मक इत्यर्थः ततः शब्दलक्ष्य शरीर इति वा ॥०॥ ❀

ननु सद्रूपस्याद्वयात्मकत्वमनुपपन्नं प्रमाणविरोधात् तत्राह योऽहमिति· अद्वयस्य सद्रूपत्वेनाधिष्ठानत्वात् तदन्यत्वस्याज्ञानकल्पितत्वात् तस्यती
तेभ्रमत्वात् अद्वयात्मकत्वं प्रमाणाविरुद्धमिति भावः ननु ब्रह्मसत्वाधिष्ठानमित्यनुपपन्नं नास्ति ब्रह्मेत्येव प्रतीतेरित्याशंक्यास्ति ब्रह्मेति वेद
देत्यादिश्रुति जन्यात्मबोधविरोधान्नेति परिहरति नास्तीति· ननु तथापि सद्द्वयादि प्रपंचो वा ह्यप्रपंचवन्नमिथ्येति शंकित्वा दृष्टांतात् सिध्या
परिहरति पूर्णेति· तदज्ञानमप्रबाधितत्वात् ब्रह्मवत्सत्यमिति तन्मूलकं जगदपि न मिथ्येति तत्राह बोधइति· बोधे ब्रह्मात्मैक्यसाक्षा
त्कारे समुत्पन्ने सत्यज्ञानं जगन्नदीपे सति तमइवेत्यर्थः तथा च ज्ञानबाध्यमज्ञानं मिथ्येति भावः ननु ज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधः ततः स्वस्व
रूपाधिष्ठानावरकाज्ञानस्य तत्त्वबोधान्निवृत्तावपि संसारनिवृत्तिः कथमित्याशंक्योपादाननिवृत्त्योपादेयस्यापि निवृत्तिरिति त्वमा

योऽहमद्वयवस्तुवस्तद्रूपेऽदृढनिश्चयः प्राप्य चानंदमात्मानं सोऽहमद्वयविग्रहः ४५ नास्ति ब्रह्म सदानंदमिति मे दुर्मतिः स्थिता क्व
गतास्मान जानामि यदाहं तद्वपुः स्थितः ४६ पूर्णानंदाद्वये तत्त्वे मेवादि जगदाकृतिः बोधे बोधकृते वासीद्बोधः क्व गतोऽधुना ४७
संसाररोगसंग्रस्तो दुःखराशिरिवापरः आत्मबोधसमुन्मेषादानंदाब्धिरहो स्थितः ४८ योऽहमल्पेऽपि विषये रागवानति
विह्वलः आनंदात्मनि संप्राप्ते मे रागः क्व गतोऽधुना ४९ यस्य मे जगतां कर्तुः कार्यैरपहृतात्मनः आविर्भूतपरानंद आ
त्मा प्राप्तः श्रुतेर्बलात् ५० परमेष्ठी शिवो विष्णुर्विनासि त्वां मम इदानीं त्वामहं प्राप्तो न त्यजामि कदाचन ५१ त्वां विना
निःस्वरूपोऽहं मा विना त्वं कथं स्थितः दिष्ट्येदानीं मया लब्धो योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ५२

शेषपदनाशार्थेव्यभिप्रेत्याह संसारेति· आनंदाब्धिरिति· विशेषणफलमाह योऽहमिति· रागमूलाविद्याहतेः निरतिशयसुखे सर्वेषां सुखाना
मंतर्भावात् तस्मिन् सर्वसुखस्यापि प्राप्तत्वात् रागाभावात् प्रवृत्तिनिवृत्तिरित्यर्थः नन्वज्ञानस्यानंदात्मावरकत्वमनुपपन्नं तस्य भ्रमे सत्यप्यज्ञाने सु
खस्य भानाद् अन्यथा सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शो न स्यादित्याशंक्य कार्याकारेण परिणतमज्ञानं सुखावभासप्रतिबंधकं न स्वरूपेणेत्याह
यस्येति· ननु आत्मा तावदपरोक्षः तदभिन्नं च ब्रह्माप्यपरोक्षं आत्मा च भाति तथा च सति ब्रह्मसाक्षात्कारकथं संसारइत्याशंक्यात्मज्ञा
ने किमहं कर्तेत्येव ज्ञानं अथवा शुद्धस्वरूपसाक्षात्कारं नाद्यः तस्यानात्मज्ञानत्वात् न द्वितीयः विचारसाध्य कतदसिद्धेरित्याह परमेष्ठीसी

श्रीबोधसिंधुबंधुस्तोत्रारभ संविन्मेति ।।०।।
श्री. सिं. प्र. ८२

ति· ननुब्रह्मणोऽद्वितीयसद्भावात् संविन्नेति· ब्रह्मणः सद्रूपत्वात् तद्धि ब्रह्मसत्यम्।
संगात तत्स्यागेन पुरुषेण इत्यर्थः ब्रह्मणोपि प्रपंचक भेदे ज्ञाते ब्रह्मसंगात तम्।
८२

नमस्कार्यत्वेवंधनिवृत्त्युपकारकत्वेदेत्वमाह देहइति· ननुबद्धमुक्तयोः कोविशेषः इत्याशंक्याह विशुद्धइति बद्धस्यहिमालिन्यतालोकेप्र
सिद्धानयात्मनस्तादीनताचमुक्तेतुनहेयमीयंलोकोदेवमिद्धमिति विशुद्धोमलरहितोद्वितीयाभावात् पूर्णोहिभोगकालाद्यपिशर्णानमइति
त्रिविधपरिच्छेदशून्यइत्यर्थः एतेदेवनिरतिशयमहत्त्वंस्पष्टयति ब्रह्मस्वरूपेणेति· ननुसाक्षात्कारसाधनीनश्रवणशुद्धिहेतूनावेदानुवचना
दीनांकार्थलिंगेनानुष्ठितत्वमाह तत्वमहीति· ज्ञानशाद्युः समूहवचनेनेनसंपूर्णोवेदइत्यर्थः उपलक्षणमेतत् अष्टाचत्वारिंशत्संस्का
रनित्यानित्यवस्तुविवेकाद्यंतरंगसाधनमपिसंपन्नमित्यर्थः वेदांतवाक्यविचारजन्यसाक्षात्कारादेवमुक्तिर्नकर्मसहितादितिसंन्यासस्या
प्यंगत्वसूचनायाह इदानीमिति· ततश्चवेदांतश्रवः विचारजन्यसाक्षात्कारइत्यर्थः नन्वानंदरूपत्वमात्मनोनयुज्यनेतद्रूपेणाप्रती

॥०॥ देहाभिमाननिगडैर्विहीनोबोधात्मतत्त्वैः विरतेदर्शनादेवत्रुटितंबंधनंतणात् ५३ विशुद्धोस्मिविमुक्तोस्मिपूर्णोस्मिपूर्णतमाकृतिः
ब्रह्मस्वरूपेणतमात्मानंसंतुब्रह्मांडकोटयः ५४ तत्वमादिवचोजालमाहत्तममसत्क्रतः इदानींतन्मयोदेवपूर्णानंदोव्यवा
स्थितः ५५ ननुपरिपूर्णानंदस्वभावश्चेदात्माकथंसंसारावस्थायांनस्फुरति नत्वपरमप्रेमास्पदतयात्मनःस्फूर्त्तिरेवानंदस्व
रूपस्यस्फूर्त्तिरितिवाच्यं तादृगभिमानाभावात् नहिमोक्षावस्थायांयादृगानंदस्वरूपत्वमात्मनः श्रूयतेएतस्यैवानंदस्यान्या
निभूतानिमात्रामुपजीवंतीत्यादिश्रुतेः तादृगानंदात्माभिमानः कस्यचिदप्यस्ति आनंदंब्रह्मणोरूपंतच्चमोक्षेप्रतिष्ठितमिति

यमानत्वात्सुखादिवदितिशंकते नन्विति· यद्यपिब्रह्मयानंदरूपेणैवतस्यात्तानविषयत्वादित्यत्रप्रागेवानंदांशस्याज्ञानावृतत्वमस्फु
रणकारणमुक्तंतथापितदेवावरकाज्ञानादिविषयकविचारेणातिनिरंतरंदृढीकर्तुंसूत्रेणनिरवनतन्यायेनावार्थः प्रवर्त्ततइतिनदोषः
मानभूवंकिंतुभूयासमेवेतितावदिच्छाविषयत्वेनात्माप्रतीयतेनतदेववस्तुवत्स्फुरणंतदतिरिक्तसुखाभावादितिततोऽप्रतीयमानत्व
मसिद्धमित्यनूद्यदूषयति नचेति· किंवस्ततोनिरतिशयानंदरूपआत्मापरमप्रेमास्पदत्वेनभासतइत्युच्यतेउतनिरतिशयानंदोहमस्मी
त्यभिमन्यतेवाआद्यमंगीकृत्यद्वितीयंदूषयति तादृगिति· ननुसुखमहस्वाप्समितिपरामर्शादभिमन्यतएवसुखरूपतामिति तत्राह
नहीति· ननुसुखंसुखमेयज्ञासतेतदपिनिरतिशयमेवनहितिस्मआत्मसुखेविकश्चिदतिशयोस्तितत्राह आनंदमिति· आनंदोहमित्यभि

मविवत्तद्रूप्र

मानदृष्टान्तविरोधेनसुखप्रसिकालेऽभावात् अस्मत्तनमिसिद्धस्वप्रत्यक्षसुखं ॥०॥

सि॰ मु॰ ८३

नन्वानंदात्मनोऽप्रतीतिरनानंदात्मकत्वादिति न किंतु प्रतिबद्धत्वादिति शंकते संसारेति॰ नोन्योतऽति॰ अतः परमात्मनः अनेन जीवेनात्मने तिसामानाधिकरण्यात् जीवब्रह्मणोरेकत्वमित्यर्थः नन्वनेन जीवेनवाविर्भूते ब्रह्मणि किं तु चिन्मात्रेनिर्विभागेऽतिप्रयोग वावेदि नमिति तत्राह नवेति ततश्चानंदरूपत्वप्रतिबंधः किं वास्तवो वाऽज्ञाननिबंधनमात्रेण प्रतिभासनात् कल्पितो वायमनूद्य दूषयति॰ यदीति॰ द्वितीयमाशंक्यपराचष्टे नचेत्यादिनाऽऽत्मन्यनवधानमात्रेप्रतिबंधऽति संबंधः अनवधानमुपपादयति केवलमित्यादिना ईश्वरं आत्मानमिति सामानाधिकरण्यादैक्यमीतितं तत्त्वमलभमानस्येत्यर्थः पेक्यदर्शनयोग्यतामाह अतिसन्निहितेति॰ साक्षाद

संसारावस्थायां प्रतिबंधसत्वात् भासमानमप्यानंदरूपत्वं नाभिमन्यत ऽतिचेत् कस्तर्हि प्रतिबंधः अज्ञानं तत्कार्यं वाऽऽद्येजी।
वस्यपरस्य वातोऽमः तस्य सर्वत्तस्य निरवद्यस्य तदभावात् नाद्यः तस्यपरेणाभेदात् नान्योतोस्ति द्रष्टाऽत्यादि अनेन जीवेनात्मनात।
त्वमसि अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः नवकल्पनामात्रेणैव जीवस्याप्यज्ञानं नवस्तुतोऽस्तीति वाच्यं परस्मिन्नपि प्रसंगात् नचवि
मात्रेनिष्टमज्ञाने तत्सर्वात्मनाप्रतिबध्नात्येवेति वाच्यं यदि संसारावस्थायामप्रतिबद्धः आनंदो नास्येव कस्यप्राप्यात् र्हि बंधनिवृ
त्रिः स्यात् नहि संसारिप्राप्यासंसारनिवृत्तिसंभवतिः न चाप्रतिबद्धः एवात्मानंदः संसारावस्थायामप्यस्त्येव केवलमज्ञाना।
समुद्भूतहेतोः यातिशय्यादिविषयवि विविषयस्य तत् दर्शनाद्विलालसामानस्य तद्दर्शनवेलायामप्यंतभावनासमन्या
पितविषयवदिशाकृष्ट हृदयस्य परमप्रियतमं जगदीश्वरं सर्वांग आतेप्रोततयाति सन्निहितं मप्यात्मानमीति तत्त्वमल तम २
भमानस्य स्वग्रीवास्थग्रैवेयकाद्यनवधानवदनवधानमात्रमात्मनि प्रतिबंधो नवस्तुतः प्रतिबंधोस्तीति वाच्यम् ॥१०॥

परोक्षात् ब्रह्मेति श्रुतेरित्यर्थः परमेति॰ यो वै भूमा तत्सुखमिति ब्रह्मणः सुखश्रवणादित्यर्थः आनंदात्मनो जगत्कारणत्वादीश्वर ८३
त्वमाह ईश्वरमिति॰ आनंदाद्ध्येवेति श्रुतेरित्यर्थः उपादानत्वमाह अतऽति उक्तविषयाएव विषेतेन विषयस्तदधीनस्येत्यर्थः नतु
विषमयोरेव यादिनासास्पतेपवं विवेकेन विषयत्यागो प्रस्नतेऽस्याशंक्य विवेकएव नास्तीत्याह तद्दर्शनेति॰ ननु तथापि वैषयिकसुख
स्य क्षणिकत्वादेव ततो विरक्ताभवितव्यमिति नेत्याह तद्दर्शनेति॰ तथा च विषयदर्शनेनैव सर्वस्यापुषोऽयामत्वात् आत्मनो नवधानंपु

अनाद्यविमावः तेनसहाद्वैते प्रामनिद्धः सादिसहृपादिदर्शनेनैवस्वप्रतिबंधप्रतिभावः

द्वैतेति २

तद्दर्शनरूपस्येत्यादिग्रंथेदस्योक्तत्वादित्यंतोग्रंथः स्पष्टार्थः उक्तत्वात्तस्येतोलिङ्दृष्टा इत्यादावित्यर्थः ततोजीवस्यसर्वज्ञस्यग्णाभिन्नस्यभ्रमबीजाज्ञानाभा
वात् तत्कर्तृत्वेहेतदर्शनंनयुज्यतेत्यर्थः ननुयथाविंवप्रतिविंवयोस्तदेवेदंमुखमितिप्रत्यभिज्ञयैकत्वेपिश्यामत्वेप्रतिविंवएव श्वेदात्तत्वंविंवएव।
उपाधेः प्रतिविंवपक्षपातित्वनियमात् तद्वदज्ञानोपाधिकदृष्टेतदर्शनंजीवस्यैवनपरस्येतिशंकापराह नचाभेदेपीति दृष्टांतेविंवप्रतिविंवभाव।
स्यनियामकत्वेपिप्रकृतेतद्व्यवस्थापकस्याप्रयोजकत्वात् नत्रसंभवतीतिवैषम्येनोत्तरमाह वैषम्यादिति वैषम्यंस्पष्टयति नत्रहीत्यादिना इदृशं
दृष्टांतिकेहेतदर्शनेसति तत्प्रस्तुपस्थापितस्याज्ञानतत्कार्यस्यप्रतिविंबोपाधितयातदनुप्रवेशेनतदुपरागेनप्रतिविंबादिकल्पनात्तस्यांवस
हेत तदर्शनरूपस्यप्रतिवंधस्याप्रतिसामर्थ्यात् तथाहि कोसौहेतद्द्रष्टाकिंपरमात्माकिंवाजीवः किंवापरः कश्चित्राद्यः तस्यसर्वज्ञस्य।
भ्रमबीजाज्ञानाभावेनहेतदर्शनानुपपत्तेः यस्याज्ञानंभ्रमस्तस्यभ्रांतः सम्यकचवेतिसूत्रतिन्यायात् अज्ञानमिथ्याज्ञानसम्यक्ज्ञानानांसमा
नाधिकरणत्वनियमेनाविद्यावतएवतत्संभवात् अस्तुतर्हिजीवस्याविद्यावतोहेतद्रष्टृत्वंनतस्यपरेणाभेदस्योक्तत्वात् नचाभेदेपि।
विंवप्रतिविंवव्यवस्थयासर्वज्ञत्वहेतद्रष्टृत्वयोरुपपत्तिरितिवाच्यंवैषम्यात् तत्रहिपूर्वसिद्धउपाधौविंवप्रतिविंवभावानंतरंप्रतीय।
मानयोर्मलिनत्वस्वच्छत्वयोर्व्यवस्थयोपपत्तिर्युक्ताइदंतुहेतदृष्टस्थापितहेतस्योपाधितयातदनुप्रवेशेनविंवप्रतिविंवभावकल्पना
यांततःपूर्वंद्रष्टृव्यवस्थापकानुपपत्तेः नचानादिसिद्धाज्ञानप्रतिविंवस्याप्यनादितयाततःपूर्वमिति पर्यनुयोगानुपपत्तिरितिवाच्यं
अनादिसिद्धाज्ञानद्वैतेपि अनादिसिद्धस्यैववक्तव्यत्वात् नचासौवक्तुंशक्यः नचसास्त्येवतथातस्यसर्वज्ञस्यस्वाविद्यायाविरहेणात
त द्रष्टृत्वानुपपत्तेः नचसर्वज्ञस्याप्यन्याविद्याद्रष्टृत्वेनाविरोधः स्वाभिन्नाविद्याद्रष्टृत्वेनपरमात्मनोभ्रांतत्वप्रसंगात् ॥१०॥
यांप्रतिविंवात्माजीवोद्रष्टेत्यस्योन्याश्रयादयंप्रकारोनोपपद्यतइत्यर्थः ननुउपाधिप्रतिविंवयोरनादित्वात्तदुत्तरकालंद्रष्टृत्वव्यवस्थेत्यनुपप
त्तिमितिनेत्याह नचेति तथाचनान्योन्याश्रयइतिभावः भवत्वेवंद्रष्टाजीवः सादिरनादिर्वासादिश्चेत्तत्राह अनादिसिद्धेति तथाचजीवोद्र
ष्टानस्यादित्यर्थः ननुजीवादन्यः परएवानादिसिद्धोद्रष्टास्तुतत्राह नचेति अनादिसिद्धोद्रष्टावक्तुंनशक्यतइत्यर्थः ननुकथंद्रष्टृभावःसा
क्षिणएवसत्वादितिनेत्याह नचेति साक्षीकिंपरोवाजीवोवाआद्यंदूषयति तस्येति साक्षीकिंस्वाविद्यादिप्रपश्यति जीवाविद्यादिवानाद्यं
इत्याह सर्वज्ञस्येति द्वितीयंदूषयति नचेति तर्हिजीवब्रह्मणोर्भेदः किंवास्तवः उतावास्तवः नाद्यइत्याह स्वभिन्नेति स्वभिन्नस्ययाविद्यातद्

नहि ब्रह्मणो भ्रांतत्वपरिहारायवास्तवो जीवपरमात्मनोर्भेदोस्त्वित्याह नान्योतोस्तीति ननुपरमात्मैवद्वैतद्रष्टास्तु नचसर्वज्ञत्वविरोधः सर्व
सि॰ ज्ञत्वं हि नाविद्यानिवर्तकप्रमाणजन्यज्ञानाश्रयत्वं किंतु स्वरूपचैतन्येन स्वाध्यस्तसर्वजगदवभासकत्वं नच स्वरूपचैतन्यमविद्याविरोधि।
मु॰ तस्य तत्साधकत्वात् तथाच परमात्मैवद्वैतद्रष्टेति नेत्याह नचेत्यादिना अविद्याया अपीति। अपिशब्दोऽविद्याकार्यसंग्रहार्थः निरंजनशब्दे
८५ नाविद्याकार्यस्य निषिद्धत्वात् इति अविद्यादिनिषेधवाक्यस्यान्यविषयत्वेनाविद्यादिनिषेधकत्वमित्याशंक्याविद्याशब्दस्याविद्या
मात्रशक्तस्य वास्तवाविद्यापरत्वे लक्षणापत्तेर्मैवमित्याह नचेत्यादिना किंच वस्तुभूताविद्याप्रसिद्धा नवा आद्ये द्वैतापत्तिर्निषेधानुपपत्ति
श्च प्रत्यक्षवत् द्वितीयेऽप्रसिद्धत्वादेव निषेधानुपपत्तिरित्याह वस्तुभूतेति। जीवोनादिरितिपदं प्रत्याह जीवस्य चेति। विपक्षे भावत्वे सत्यना

नान्योतोस्तिद्रष्टेति शास्त्रविरोधाच्च नचसर्वज्ञत्वंनामस्वरूपचैतन्येनस्वाध्यस्तसकलभासकत्वं तच्चाविद्यावत्त्वेपि नविरुध्यते।
इतिवाच्यं निरवद्यं निरंजनमिति श्रुत्याऽविद्याया अपि तत्र निषिद्धत्वात् नचवस्तुभूताविद्यायाः निषेधः नतुकल्पिताया अपीति
वाच्यं साधारणनिषेधात् वस्तुभूताविद्याऽप्रसिद्धेश्च जीवस्य चाविद्योत्तरभावितयानादित्वानुपपत्तेः अन्यथाविद्यानिवृत्त्या
पि जीवभावो न निवर्तेत ननु तृतीयः जीवपरमात्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यैव जडत्वेन द्रष्टृत्वानुपपत्तेः नचोभयानुगतचित्सामान्य
स्यैव द्रष्टृत्वमिति वाच्यं तथाच सत्यविद्याया अपि तत्रैव वक्तव्यतया जीवस्य निरविद्यस्याभ्रान्तस्य परमात्मवत् नित्यमुक्तत्वस ॥१०॥

दित्वात् जीवभावस्य सांसारिकत्वस्यानिवृत्त्यापत्त्यानिर्मोक्षः स्यादिति बाधकमाह अन्यथेति। अथापरः कश्चित् द्रष्टेतिपदं प्रत्याह ८५
ननु तृतीय इत्यादिना सर्वज्ञत्वाद्यापत्तिरित्यंतो निगदव्याख्यातो ग्रंथः किंच जीवपरमात्मनोरनुगतं चैतन्यं द्रष्टेतिपक्षे अन्योन्याश्रयदूष
णं तत्राह उपाधीति। तृतीयप्रकारे चैतन्यस्य द्रष्टृत्वे तद्द्रष्टुरुपाधिशक्तिर्ज्ञानानादिसिद्धिस्तत् सिद्धौ च तत्त्रिरूपस्य विवक्षितविवा
द्यब्रह्मजीवप्रकारद्वयापेक्षितत्त तृतीयप्रकारसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादयं पक्षो न साधीयानित्यर्थः ननु प्रसक्तस्य ज्ञानपूर्वकत्वादित्यत्रा
विद्याप्रद्रष्टेवाविद्याद्रष्टेत्यर्थाद्युक्तं तथा देव भावानन द्रष्टेति तथाचाद्वैतद्रष्टुरुक्तत्वात्प्रसंगः पुनर्नयुज्यते इति पदं दूषयति ॥१०॥

नचेति॰ ननु कोऽहं तद् ब्रूहीति प्रश्नोऽविद्याद्रष्टृत्वस्वरूपाज्ञानेनोपपद्यते प्रश्नविषयाज्ञाने तद्विषयकशब्दप्रयोगायोगादित्यत आह नचेति॰ अज्ञा
तपदार्थः पृष्टव्यः तं चैतद्विपरीतवाक्येन द्रढयति अन्यथेति॰ संसर्गज्ञानं न वाक्यप्रयोगहेतुः डित्थडवित्थादिशब्दप्रयोगव्यभिचारात पदज्ञानस्यैव शु
कवद्वाक्यादिषु कारणत्वेन क्लृप्तस्यैतत्रापि तस्यैव वाक्योच्चारणहेतुत्वोपपत्तेः संसर्गप्रतीतेः कारणत्वे प्रमाणाभावादिति नचवाच्यमित्यप्र
तितायां हेतुमाह लोभशब्दवदिति॰ नन्वबाधितस्य लोकप्रसिद्धस्य वाक्योच्चारणहेतुत्वस्य संसर्गप्रतीतौ कथमपह्नवः क्रियत इत्यत
आह संसर्गज्ञानस्य चेति॰ ननु वेदप्रामाण्यं न संसर्गज्ञानमन्तरेण शुकवालादिवाक्यपि तन्नास्तीति तत्र कथं तस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वेति मैवं
नवाविद्यानंशी कोरतद्विषयकप्रश्नादेषानुपपत्यात्तैवेच प्रष्टुरात्मस्वर्वान्याविद्याद्रष्टृत्वेऽपि तमिति वाच्यं तस्यैव ममाविद्याद्रष्टुः स्वरूप
स्येदानींत्वयानत्वनिर्णयार्थं वक्तव्यत्वात नचपत्तं स्वात्मस्वरूपमपि न जानासि अयमहमिदं पृच्छामीति तस्य तव प्रश्नपूर्वकशा
स्त्रादिति वाच्यं प्रश्नविषयाज्ञानेन तस्य प्रश्नोपपत्तेः अन्यथा पृष्टव्यार्थज्ञानाज्ञानविकल्पेन प्रश्नाभावेनापृष्टः कस्यचित
ब्रूयान्नचान्यायेन पृच्छतः जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् इति न्यायेन स्वयं वक्तुमशक्यतया सर्वशास्त्रमारण्यरु
दितं स्यात नच प्रश्नविषयापरिज्ञाने कथं तद्विषयकशब्दरचनानर्हि संसर्गमज्ञात्वा शब्दरचनानामेतिप्रसिद्धिरिति वाच्यं लो
भशब्दवत सार्थकस्यापि शब्दस्य तत्स्वरूपज्ञानादेव शब्दरचनोपपत्तेः सर्वत्र शब्दस्वरूपज्ञानस्यैव शब्दरचनाहेतुत्वात संसर्गज्ञा
नस्य च शब्दरचनाहेतुत्वेन प्रसिद्धाभावात्तस्य प्रमाणशब्दप्रामाण्यप्रयोजकतयान्यथासिद्धेः नचदेहादीनां बुद्धिपर्यन्तानामहंप्रत्य
यालम्बनीभूतानामितरानात्मव्याहृतत्वतया प्रतीयमानानां मध्ये अन्यतमं तत्समुदायो वा न च स्वरूपमिति वाच्यम् ॥१०॥
नैयायिकमतेनास्य परिहारस्योक्तत्वात तन्मते वेश्वरज्ञानस्य वेदे शुकादिवाक्ये च प्रामाण्यप्रयोजकस्य सत्त्वात अस्माकं पुनर्डित्थडवित्थादिशब्दप्रामा
ण्यवदभावेन व्यभिचारा लोकप्रसिद्धेरपरंपरावदनादरणीयत्वादिति तस्मादज्ञानेऽपि प्रश्नसंभवादविद्याद्रष्टुर्मम स्वरूपं तत्त्वनिर्णयार्थं त्व
या वाच्यमिति स्थितं तत्र शिष्यहृदि वर्तमानं द्रष्टृस्वरूपनिर्णयार्थं शरीरादीनां द्रष्टृस्वरूपत्वमाशंक्य परिहरति नचदेहादीनामिति आदिशब्देने
न्द्रियं मनश्च संगृह्यते तेषां द्रष्टृस्वरूपत्वे हेतुमाह अहंप्रत्ययेति॰ अहंप्रत्ययेत्यादिविशेषणफलमाह इतरेति अन्यतमेमिति शरीरमेव वा
मन एव वा बुद्धिरेव वा इत्यर्थः एतेषां समुदायो वा द्रष्टृस्वरूपमिति पक्षान्तरमाह समुदायो वेति शरीरेन्द्रियाद्यपेतया निस्थूलत्वात्प्रथमत्वे
म२

वेदान्तसं॰ [illegible] ॥१०॥

तत्रशरीरंनामनिरपेक्षत्वगिंद्रियाधारः निरपेक्षपदंअंगुल्याद्यवयवानांप्रत्येकंशरीरत्वनिरासायतेषामितरावयवसापेक्षाणामेवत्वगाधारत्वा

सि० त अहंमनुष्यइति प्रतीतेरहंत्वमनुष्यत्वयोरेकमपिकरणंप्रतीयते मनुष्यत्वंचदेह एवेति सर्वसंमतं तथाच सएवात्मा नचममेदंशरी देहएव२

मु० रमिति भेदस्फुरणतयाप्रतीतेः खड्गादिवदनात्मत्वमितिवाच्यं ममात्मेति वत्तत्प्रतीतेरुपचारात् ततः शरीरमेवात्मेतिस्थूलदर्शिनो

८५ वौद्धविशेषाः प्रतिपन्नाः केचनपुनरिंद्रियाण्यात्मेत्याहुः इंद्रियाणांज्ञानान्वयव्यतिरेकात् ज्ञानकारणत्वेउपादानसाम्यादितत्वा ३

त्तदेवोचितमहंकारणेवपिरस्त्वाहंप्रत्ययालंबनत्वादिंद्रियाण्येवद्रष्टृणीति अपरेपुनः सर्वेंद्रियोपरमेपिमनसोनुवृत्तेरहंमनसः ६३

तिप्रतीतेः मनएवात्मेतिवदंतिविज्ञानव्यतिरिक्तस्यमनसोभावात् क्षणिकविज्ञानमेवात्मेति विज्ञानवादिनः प्रतिपेदिरेइतिवु

द्धिपर्यंतानामिमुपलक्षणाययथायथान्तरमव्यभिचारित्वेनयत्संभवति तदपिस्वरूपत्वेनग्राह्यमिति एवंगुरूणास्वरूपेशिष्योपदिष्टे

तेषामप्यज्ञानकार्याणांमद्भोगोपकरणतयाममप्रत्ययविषयाणांकुत्रचाप्रदीतरभोगसाधनवत्मदुपसर्जनतयाप्र
तीयमानानांप्रत्येकसमुदाययोःकार्यकारणविलक्षणाहंवृत्त्युदयस्वभाव ॥१०॥

मा १

नचवाच्यमिति तेननिषिद्धेसएवनिषिद्धातत्रहेतुमाह तेषामिति तेषांशरीरादीनांप्रत्येकसमुदाययोरात्मवस्तुस्वरूपत्वानुपपत्तेरि
त्यन्वयः अनुपपत्तौचतुर्विधान्वयव्यतिरेकौहेतुत्वेनाह अज्ञानकार्याणामित्यादिना अनेनकार्यकारणान्वयव्यतिरेकौदर्शितौ नच
ज्ञानमेवकारणंनात्मेतिवाच्यं अज्ञानाधिष्ठानत्वेनात्मनःकारणत्वस्यासकृदुक्तत्वात् अहंप्रत्ययालंबनत्वमन्यथयति ममेति
तेनभेदप्रतीयमानेअभेदप्रतीतिरुपचरितेतिभावः नचविपरीतंशंकनीयंममात्मेतिवदितिवैषम्यात् आत्मशब्दसन्निधानात्स्वंव ८५
एवमस्यः उपचारमर्हतिनचाहंतथास्यहंप्रत्ययस्यदेहादावात्माध्यासेनाप्युपपत्तेः कस्तर्हि ममेतिषष्ठ्यासंबंधः प्रतिपाद्यतेइत्याशंक्या
ह मद्भोगेति तत्रदृष्टांतः कुत्रेति अनात्मत्वेहेत्वंतरमाह मदुपसर्जनतयेति एषांमध्येप्रत्येकंवासमुदायोवास्वरूपत्वेनसंगच्छते
इत्यर्थः आत्मस्वरूपंविशिनष्टि कार्येत्यादिनाकारणमज्ञानंतेनविवर्तितंआत्मन्यध्यस्तंवदताप्रपंचस्यशरीरादेर्दुःखात्मकत्वंसूचि

तेनदुःखित्वप्रेमास्पदत्वलक्षणान्वयव्यतिरेकौ ध्वनितौ ॥ अनुपादेयत्वमविक्रियत्वादेहादिविवादं प्रत्ययस्यात्मनि योगात्त्वं प्रत्याह ममेति । नि
रतिशयसुखस्वरूपत्वेनान्यानुपसर्जनत्वमाह परमेति । सादित्वमाह स्वातिरिक्तेति । अनेन सादिसाद्यान्वयव्यतिरेकौ प्रदर्शितौ
अज्ञानादावव्याप्तेः सर्वत्रानुगतत्वेनाव्यभिचारित्वमाह सर्वदेति । एतेन देहादीनामर्थात् व्यभिचारित्वमुक्तं तेन चतुर्थोऽप्यन्वयव्य
तिरेको दर्शित इत्यर्थः । तस्यापीति । प्रत्यक्चैतन्यस्यापीत्यर्थः । अशेषविशेषेणेति । इत्थंभावे तृतीया तत्र गुरुः शंकां शिष्यः प्रत्याचष्टे
सामान्ये नचेति । विशेषशून्यतदनात्मके इत्यर्थः । तद्विज्ञानादेवस्वरूपत्वयावाच्यमिति शिष्य आह तस्येति ननु संदिग्धं जिज्ञास्यं देहा

ममप्रत्ययाविषयपरमप्रियतमस्वातिरिक्तसर्वावभासकसर्वदाव्यभिचार्यात्मवस्तुस्वरूपत्वानुपपत्तेः नच देहादिबुद्धिपर्यं
तेभ्योऽयत्वरूपत्वयापरिशेषितं तदेव तत्वस्वरूपं इति गृहाणेति वाच्यं तस्याप्यज्ञातत्वात् नचाज्ञानं परिसज्यत हि षय
स्वरूपमात्रं प्रत्यक् तत्वं ग्राह्यमिति वाच्यं तस्यापि जीवेश्वरतद्भिन्नत्वादिरूपेणानिर्णीतमशक्यतया संदेहाक्रांतत्वात् नच
किं नाम निर्णयेन वस्तुस्वरूपं तु निर्णीतमेवेति वाच्यं अशेषविशेषेणानवबुभुत्सितं प्रतिपत्तस्यानुत्तरत्वात् नच सामान्यविशे
प्रश्ने षं बुभुत्सैवानुपपन्नेति वाच्यं तस्यैव सामान्यविशेषशून्यस्यैव वक्तव्यत्वापत्तेः नचाज्ञानव्यतिरिक्ततया निश्चिते स्वरूपे संदे
ह एव नोपपद्यते इति वाच्यं अज्ञानस्यापाद्यनिवृत्तत्वात् स्थित एवाज्ञाने विवेकदृष्टस्य तद्व्यतिरिक्तस्वरूपनिर्णयेऽपि तेनैवा

दिग्धत्वानां तेभ्याविभिन्नतयापरिशेषान्निश्चिते वस्तुनि संदेहानुपपत्तेर्जिज्ञासायोगात् किंरूपप्रश्नेनेति तत्राह नचेति ननु निष्टत्
नं त्वामाज्ञानं निश्चिते वस्तुनि संदेहादर्शनात् कथं जिज्ञासेति तत्राह स्थित एवेति विवेकज्ञानस्यान्वयादिजन्यतयापरोक्षसंशयादि
निवर्तकत्वं न युज्यत इत्यर्थः । ननु विविक्ततया निश्चितेऽप्यज्ञाने न प्रयुक्तः संशयोऽस्ति इत्यत्र आह ज्ञानादि सत्वे निश्चय एव नास्ति तस्मि

सि॰ नेवेति॰ अथ्यस्तात्स्पत्वमधिष्ठानस्यविवेकः नचमत्स्यथ्यसेतदस्यंतंज्ञानं प्रकोअथ्यस्तस्याधिष्ठानताद्यात्म्यापन्नद्वेदेनस्वरूपाभावात् अथयदिविवेक
मु॰ निश्चयः स्वीक्रियतेतदाज्ञानादीत्याह ततोयदीति॰ संदेहाभावेप्रसाक्तिज्ञासाभावादेवनसंगच्छतइत्याह तथावेति॰ नचवाच्यमितिव्यवहितेना
न्वयः नचज्ञानादिकेत्वदुक्तयुक्त्यापरास्ते मुहंमोक्षान्वयिविकाराइतिचेतत्स्यमवधिध्यते नच्चनैदेतद्रष्टृत्वनिष्टप्रसंगादितिशंकते एतावतापी
८८ ति॰ द्वैतदर्शनप्रसंगस्याअनिष्टत्वंस्यादितिपति नन्विति ननुमोक्षस्यज्ञानसाध्यत्वान्नित्यत्वमसिद्धमितिनत्राह विमुक्तश्चेति पूर्वमपिविमुक्तएवअज्ञा
३५ नवशाद्विमुक्तत्वभ्रमेतत्साक्षात्काराद्ज्ञानेपमर्दितेविमुच्यतइत्युपचर्यतेनतुजन्यतेमोक्षस्यपूर्वसिद्धत्वादित्यर्थः मोक्षस्याजन्यत्वेननित्यत्वेफलि
तमाह तथाचेति इदानीमिति॰ मोक्षकालेसत्यपीत्यर्थः द्वैतदर्शनमोक्षयोरेककालत्वं लौकिकानुभवबलात्कल्पतेऽतश्रुतिबलात् आद्यं॥
नवाथ्यस्तात्ज्ञानस्वरूपेस्थितेनदधिष्ठानस्यात्मनोविवेकोऽशक्यएवअधिष्ठानभेदेनाथ्यस्तस्यपृथकस्वरूपाभावात् ततोयदिविवेकस्तदधिष्ठा
नस्वरूपमात्मतत्त्वंनिश्चितेतदातत्राथ्यस्तमज्ञानंतत्कार्यंचाततोभेदेनतत्रनास्तीत्यवधार्यैवनिश्चिनुयात् तथाचतत्राज्ञानविरहात् संदेहानु
पपत्त्याप्रश्नानुपपत्तिरेवेतिवाच्यं एतावतापिद्वैतद्रष्टृत्वस्यादनात् नहिमुहस्यकूटस्थस्यद्वैतद्रष्टृत्वमुपपद्यतेमोक्षकालेपितद्दर्शनप्रसं
गात् ननुमोक्षस्यनित्यत्वेनसर्वदासत्वात् सर्वादिकालोमोक्षकालएवविमुक्तश्चविमुच्यतइतिश्रुतेः अन्यथामोक्षस्यकादाचित्कत्वे
नानित्यत्वप्रसंगः तथाचमोक्षकालेद्वैतदर्शनप्रसंगोनानिष्टः इदानींतद्दर्शनादितिचेत् न॰ सार्वलौकिकानुभवविरोधात् नहिद्वै
तदर्शनकालेकश्चिन्मोक्षमनुभवति नहिसर्वलोकविरुद्धमर्थंश्रुतिरपिप्रतिपादयति अन्यथाशिलाप्लवनादिवाक्यानामपि
स्वार्थेप्रमाणप्रसंगः ततोनसर्वकालोमोक्षकालः सर्वलोकानुभवविरोधादिति द्वैतनहियेसर्वेअनुभवितारस्तएवद्वैतद्रष्टारस्तानेव
निषेधति नेति॰ नकेवलमनुभवाभावः किंतुविपरीतानुभवोबाधकोस्तीत्याह सार्वलौकिकेति॰ नेतिनिषेधमुपपादयति नहीति॰ हितो ८८
पंदूषयति नहीति॰ द्वैतदर्शनमोक्षयोरेककालत्वनिराकरणमुपसंहरति ततः इति ततः शब्दार्थमाह सर्वेति॰ तथाद्रष्टृत्वमपिननिरूपितमिति
तद्दक्तव्यमितिशिष्यस्याभिप्रायः द्वैतानुभवितारोमुक्तिंनानुभवंतिइत्युक्तमाश्रित्यगुरुरुत्तरमाह द्वैतनहीति॰ अनुभवदर्शनयोः पर्यायत्वात्
द्वैतानुभवितारएवतद्द्रष्टारइतिन्यायेनैवनिर्णीतमितिसत्वाद्धि सिद्धेर्थेप्रश्नस्तत्रचममनिरूपणप्रयासोहेयइत्यर्थः ननुद्वैतानुभवितारएव

द्वैतद्रष्टारइतिस्थितेपिमोक्षस्यकादाचित्कत्वेनानित्यत्वप्रसंगेकिंसमाधानंभवति
इतिशंकते ॥१०॥

८२
भिन्नितास्तथाचस्वाधीननिश्चयेद्वैतद्रष्टरिकः प्रश्नः १ मोऽत्र

२

किमेहेति· समाधत्ते इदमिति· एतदेव स्पष्टयति· एतेषामिति आविर्भावोभिव्यक्तिरनुभव इति यावत् तथाच नित्य एव मोक्षः परं तु प्रतिबंधवशा न्नानुभूयते यथा अंधकारप्रतिबंधात् अपवरकदेशावस्थितो घटादिरिति ननु हेतद्दर्शनेन मोक्षाविर्भाव प्रतिबंधकतस्मिन् मम त्वपि मम मोक्षाविर्भावा दर्शनादिति शंकते अस्तु तर्हीति· हेताद्रूपत्वमसिद्धमिति वक्तुं पृच्छति तर्हि त्वं किमिति· किं शब्दसूचितं हेतद्रूपभ्योभिन्नत्व पक्षं विनियोगी कुरु ते कः संशय इति· भिन्नत्वमुपपादयति नहीति· हि शब्दसूचितां स्वावद्धः स्वव्यवस्थानुपपत्तिं तत्र प्रमाणयति तेषामिति· इष्टभेदे प्रमाणमु पन्यस्य तो हेतानुभवितृत्वमात्मनि त्वया व्यवस्थापितं तथाच हेताद्दृष्टत्वमात्मनि वदतो मिथ्याभाषित्वमिति शिष्यमुपालभते अद्वेष इति· न नु परत्वामोहार्थकथायामयथार्थमपि वक्तव्यं तत्राह नहीति· इदं शब्दार्थमाह परमस्येति· तर्हि त्वं किमित्यत्र किं शब्दसूचितं इष्टभेदपक्षं प्र किमत इदमतो भवति· एतेषां यत् हेतद्दर्शनं तदेव सच्चिदानंदपरिपूर्णात्मस्वरूपमोक्षाविर्भावप्रतिबंधकमिति इद्वाण अस्तु तर्हि तेषां प्रतिबं धः मम हेताद्दृष्टं कुतो मोक्षो नाविर्भवतीति चेत् तर्हि त्वं किं तेभ्योभिन्नः यत्र हेताद्दृष्टत्वं भवेत् कः संशयः नहि तानात्मत्वेनानुभवामि ते षां स्वाद्धः स्वादृष्टेनाममलेपाभावात् अद्वेष आश्चर्यं तानेकविधान् देवतिर्यग्मनुष्यादिभेदभिन्नान् हे तेन पश्यामि इति वदतस्ते वचः कथं श्रद्दधीयं स्यात् नहि मुमुक्षोः संन्यासिनः तत्त्वबुभुत्सोरिदमुचितं परमसत्याभिधानमिति· ननु नतोऽभिन्न एवाहं तथाच ममासत्याभिधान मापादयतस्त्वेव वासत्याभिधानमायातीति चेत् तर्हि को हं त्वयात्मत्वेन दृष्टः किं स द्वितीयोऽद्वितीयो वा यद्याद्यस्तर्हि अप्रमपदपरो दोषः यस्य विद्यमाने तव वाचार्य मां ब्रह्मरूपेण पर्यवसितं हेतत्वाज्ज्ञानभिन्नं सद्वितीयं कल्पयसि एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचनेति शास्त्रवि रुद्धत्वात् भेदपक्षमुन्मापयति ननु त्वत इति· अभिन्न इति पदच्छेदः त्वत इति पदेन व्यवस्थानुपपत्तेरौपाधिकं भेदमादायापि प्रतिबिंबभेदानामिव चलनादिव्यवस्थावदुपपत्तेः नस्वाभाविकात्मभेदप्रमापकत्वमिति सूचितं तथाचोपालंभाद्धीन भवामीति एतत्तान्तरस्वीकारफलमाह तथा वेति· एतदंगीकृत्य गुरुराह तर्हीति· यदि हेतद्द्रष्टा त्वत्तो वस्तुतो नातिरिच्यते किं तत्त्वदात्मैव तथा सति मामात्मत्वेन पश्यन् कीदृशं पश्य सीत्यर्थः किं शब्दार्थमाह किमिति· आद्यमुपालंभेन निराकरोति यद्याद्य इत्यादिना आत्मनः सद्वयत्वदर्शने श्रुतिविरोधमप्याह एकमे वेति द्वितीयमंगीकर्तुमनुवदति· अस्तु तर्हीति· उक्तदोषस्यासत्यभाषणादेरनवकाश इत्यर्थः एतत्तर्हि पूर्णात्मदर्शनेन वक्तुं तो हत्त्वमिति सा

शिवे रागादि तिर्येव ॥८॥

देषम अस्मत्तर्हि हितमेषां प्रत

पषूवन्

॥९॥

पं पूर्णवृ:

दैतनदृष्टीति॰ शिष्यश्चाद त्वद्वचनादिति॰ पूर्वोक्तात् युक्तिरूपाद्वचनादित्यर्थः वचनस्य युक्तिप्रतिपादकत्वेनोपजीव्यप्रमाणापेक्षायां तदाह उदाहृत।
दैतनदृष्टीति॰ शिष्यश्चाद त्वद्वचनादिति॰ ... पूर्वोक्तात् ... चैतदद्वैतात्मसाक्षात्कारो ज्ञातस्तर्हि ज्ञातव्यांतरस्याभावादतः परं प्रश्नो न
शास्त्रादिति॰ उदाहृतं शास्त्रमेकमेवाद्वितीयमित्यादिशास्त्राद्युक्तस्य पक्षतात् ... नानात्ववस्तुनोऽभावान्न वित्तेयांतरमस्ती
युज्यतइत्याह एवं तर्हीति॰ ज्ञातव्यांतराभावमादिपति अस्तीति॰ श्रुत्यात्मवेदनेन सर्वस्य विदितत्वोक्तेः ... ज्ञातवस्तुनोऽभावान्न वित्तेयांतरमस्ती
तिपरिहरति॰ नेति॰ आत्मनइत्यादिनादर्शनेनामविचारप्रयोजकं ज्ञानं तत्प्रयोजकोयोविचारः सोऽत्रश्रुतिः शब्दार्थः तथाश्रुत्यामत्यामननेनवे
तिपरिहरति॰ ... नन्नु किं श्रुतस्रुकमित्यवग्राह्यं उतयोग्यनायः शिलास्रवनस्यापिस्त्री
स्यत्वंयद्विशेषरूपमपरोक्षसाक्षात्कारलक्षणं ज्ञानं तदत्रविज्ञानं नेनेत्यर्थः ननुकिं श्रुतस्रुकमित्यवग्राह्यं उतयोग्यनायः शिलास्रवनस्यापिस्त्री
दैतनर्हि कुतोमामद्वितीयमात्मवेनज्ञातवानसि त्वद्वचनादुदाहृतशास्त्रादितिचेत् एवंतर्हि प्रबुद्धोसिनातः परं द्रष्टव्यमस्तिनत्वात्मनिविदितेत
नः परमविदितं वस्त्वस्तियत्साष्टव्यं स्यात् अस्यनात्मेतिचेत् न॰ आत्मनोवाअरेदर्शनेन श्रुत्यामत्याविज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति श्रुत्यात्मद
र्शनेनेतरस्य सर्वस्य दृष्टंभवतीत्युक्तत्वात् नन्विदमनुपपन्नं यदात्मदर्शनेनेतरत्सर्वं दृष्टंभवतीतिकुतइतिचेत् तथाहि किमितरत्सर्वमात्मनो
भिन्नं अभिन्नंवानाद्यः अन्यदर्शनेनान्यस्य दृष्टमशक्यत्वात् नहिचैत्रदृष्टेमैत्रोदृष्टोभवतीतिशक्यंवक्तुं अन्यथानयोरभेदापत्तेः नद्वितीयः आ
त्मानात्मनोः विरोधात् परमार्थसत्यात्माभिन्नस्यनेतिनेतीत्यादिनानिषेद्धुमशक्यतयाबाधानुपपत्तेश्च अन्यथात्मनोपिबाधितत्वयाशू
न्यमेवावशिष्येततस्मादात्मदर्शनेनसर्वमेवदृष्टंभवतीत्यनुपपन्नं नैषदोषः आत्मसत्तैवद्वैतस्य सत्तानान्यायतस्ततः आत्मस्वरूपेज।
गत्सर्वेदृष्टेदृष्टं स्युतेस्युतं ५९ आत्मसत्तातिरिक्तायाद्वैतसत्ताया अभावात् आत्मनिदृष्टेसर्वद्वैतंदृष्टंभवति यथारज्जुस्वरूपेदृष्टेतत्रा
ध्यस्तानां सर्पदंडादीनां स्वरूपंदृष्टंभवतीति॰ तद्वदात्मनिदृष्टेसर्वंदृष्टंभवतीतिनानुपपन्नं ॥६०॥ कर्त्रन्त्यत्वापत्तेः योग्यंचेत् नत्वयोग्य
तामाक्षिपति नन्विति प्रपंचस्यात्मभेदपक्षं दूषयति नाद्यइत्यादिना आत्मानात्मनोरभेदपक्षं दूषयति नद्वितीयइति॰ प्रत्यक्त्वपराक्त्वेनात्माना
त्मनोः स्वभावविरोधादित्यर्थः किंचात्मानात्मनोरभेदे आत्मन्यनात्माप्रविशति अनात्मन्यात्मावाआद्ये दूषयति॰ परमार्थेतिद्वितीयं दूषयति
अन्यथेति॰ अधिष्ठानस्वरूपमेवाध्यस्तस्वरूपं अधिष्ठानपार्थक्येनाध्यस्तरूपानिरूपणात् इतिचरदविचारादावनेकशोनिरूपितं तथाच
जगदधिष्ठानात्मस्वरूपेविदितेजगत्स्वरूपं विदितमिति युक्तात्मजगतोपिब्रह्मात्मैक्यविज्ञानाद्विदितत्वसंभावितंयोग्यतयाश्रुतेः प्रमापयते

अत एवेति विधिशास्त्रमुदाहरति तद्यथेति । यतो ब्रह्मज्ञानादि जगत प्रसक्त्याद्युपस्थापितं तत्तत्सर्वमात्मा एकमेवासीत् कार्यजातं नैवासीदित्यर्थः आ
त्मभेदेयत्रिमितं न तत्प्रतिषेधति अद्वितीयमिति यत्र यस्या निर्विशेषावस्थाया अथात इति । अथातः सत्यस्वरूपनिरूपणानंतरं यस्मात् यत्सत्यस्य सत्यं तेन द
वनिरूपणीयमवशिष्यते । तत्तस्मादादेशो ब्रह्मण इति आदेशो निर्देशः स्वरूपप्रतिपादनमिति यावत् तत्र प्रवृत्तिनिमित्ताभावादिदं तदिति निर्वे
क्तुमशक्यत्वेऽपि प्रपंचापवादेनावधिभूतमधिष्ठानं ब्रह्मस्वरूपमिति निर्दिशति नेतीति । वीप्साव्याप्त्यर्थीयद्यत्प्राप्नोति तत्तन्निषिध्यत इत्यर्थः द्वियस्मात्रिति
अत एव विधिनिषेधशास्त्रयोरपि नानुपपत्तिः तद्यथा इदं सर्वं यदयमात्मा सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म एतदात्म्यमिदं सर्वं ब्रह्म
वा इदमग्र आसीत् अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् नारायण एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यमित्यादि विधिशास्त्रं तथा निषे
ना ३ धशास्त्रमपि नेह नानास्ति किंचन अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति अतोन्यदार्त्तं ननु तत्र हि तोयमस्ति नैवेह किंचना
ग्र आसीत् नासदासीत् नो सदासीदित्यादि भवति द्विलोके रज्ज्वां स्रगाद्यध्यासिनं प्रत्युपदेश इदं सर्वं रज्जुरिति नेदं स्रगादिरस्तीति तथा उ
विधेये वर्षा भयोरप्युपदेशयोर्मिथ्यैकतरः श्रेयानिति चेत् यद्युभयोरेकार्थत्वमेव तथापीये रस्ति कश्चिदतिशयस्तत्र हि परिदृश्यमानानां या
सतामसामात्मैव वस्तुकेन तदन्यत्र ज्ञास्येवात्मैव परिपूर्ण इति ज्ञानमात्रादेवाविर्भवति निषेधापि स्थानतयाकथं तनु उभयप्रवृत्तिः विधिने
व पुरुषार्थस्य पर्यवसितत्वादिति चेत् न अधिकारिभेदेनोभयोरुपयोगात् कश्चिद्धि संसारदुःखेनात्यंतमुपद्रुतश्चेतसा तन्निवृत्तिमेवा
प्रथमतः कामयते तं प्रत्यादौ निषेधवाक्यमेवोपयुक्तं विधिवाक्यं तु पश्चात् तथा सर्पमारोप्याभिप्रायाकंपमानं प्रति नायं सर्प इति निषेधपवादो न
तु विधिः यस्त्वेनमुद्विग्नः किमस्य जगतः तत्त्वमित्येवं जिज्ञासते तं प्रति इदं सर्वं यदयमात्मेत्येवाद्वैताम्नायो निषेधस्तु पश्चात् यथा सर्पमध्य
स्यतस्तनीकारत्तानाविर्भयः एकु नि किमिदं पुरो वर्त्तीति तं प्रति रज्जुरित्येवोद्वैताम्नायो न तु निषेधस्तस्मादवस्थाभेदेनोभयोरुपयोगात्तत्क
स्यापि वैयर्थ्यमतो विधिनिषेधाभ्यां परिपूर्णसच्चिदानंदं प्रत्यगात्मेति सिद्धं ननु तथापि को सौ हे नद्रष्टेत्यद्यापि न निश्चितं इति चेत्
नेतीत्येतस्मादपरं निर्देशनं नास्ति तस्मादयमेवादेशो युज्यत इत्यर्थः इतराः श्रुतयः स्पष्टार्थाः भवति दीप्त्यारभ्य प्रत्यगात्मेति सिद्धमित्यतो ग्रंथः
स्पष्टार्थः ननु यद्यपि हे नद्रष्टारो वस्तुतो मत्तो नातिरिच्यत इति पदैर्हि तात्मसाक्षात्कारस्य सिद्धत्वादात्मव्यतिरिक्तानात्मस्वरूपाभावात्सर्वस्याविदि
तत्वात् अप्येवं नावशिष्यत इत्युक्तं तथापि हे नद्रष्टा न निर्णीत इति शंकते ननु तथापीति । इदानीं गुरुस्त्वं चेत् हे नद्रष्टृभ्यो नभिद्यसे तर्हि भवानेव
हे नद्रष्टेति प्रसंगेन इत्याह यत्त्वमिति । आत्मस्वरूपमजानन्नएकुतिकोहमिति । किं संसारिस्वभाव उत नहि तत्वत इति ॥०॥ ८

सि. प्र.

८८

यद्यपिदेहादेरात्मत्वंपराकुर्वताकर्तृत्वादिप्रपंचस्यमिथ्यात्वमावेदयताचब्रह्मरूपतात्मनोनिर्णीतैवतथापिपदार्थशोधनेनार्थादैक्यमात्मब्रह्म
णोःसिद्धमितिरहस्यतुशाद्गुरुतपवतहूक्तव्यमितितदर्थमारंभोयुज्यतेइतिशोधितपदार्थापाधिकारिणोप्रपन्नायरूपापावशाद्गुरुराह ब्रह्मैवेति। हेत
द्दृष्टेममब्रह्मणश्चाभेदेब्रह्मणिकोटस्थ्यभंगंशंकतेएवंतर्हीति। यद्यपिविकारज्ञानमविद्यकमिति बहुशोनिर्णीतंतथापिप्रकारांतरेण
पितन्निर्णीतुमुपक्रमइतिभावः। ब्रह्मणोहेतद्दृष्टेरभेदेविकारित्वंवदन्प्रष्टव्यः। हेतद्दृष्टेरिपदार्थद्वयंवर्त्ततेहेतुतततद्दृष्टिःस्वरूपंचतदभेदेस्वरूपा
भेदेनपरिणामित्वंप्रयुक्तं किंहेतेनतत दृष्टिवेतितत्सर्वथाप्ययुक्तमितिवक्तुंविकल्पयति कोयमिति। निषिद्धत्वात् नेतिनेतीत्यादिवाक्ये।
रितिशेषः। ननुभूतलेघटोनास्तीतिनिषिद्धोपिघटोयथास्तिकारस्तथाहैतेननिषिद्धमपिकस्यविद्धिकारः। किंनस्यादित्यतआह नहीति। घ
टस्यनसर्वथानिषेधः प्रपंचस्यत्वधिष्ठानादन्यत्रनास्त्येवाधिष्ठानेचनिषिद्धः तथ्यसत्वात्परिणामइतिप्रत्येवोचितंदृष्टांतमाह यथेति। नारस्ट
ब्रह्मैव। एवंतर्हिब्रह्मणोविकारित्वापत्तिरितिचेत् कोयंविकारःहेतेनतत् दृष्टिर्वानाद्यः। हेतस्यसर्वस्यब्रह्मातिरिक्तस्यनिषिद्धत्वात् न
द्वितीयद्ग्रास्तितत्कस्यचित्परिणामः यथानरशृंगनतोस्यवैलक्षण्यंदृष्टिरेवेतिचेत् नहिग्राम्याग्राम्यविवेकेनदृष्टिरेवपरिणामोस्त्वितिदति।
रिक्तदृष्याभावात् ओमितिचेन्नदृष्टेःफलरूपायाआत्मस्वरूपानतिभावेनतत्परिणामत्वानुपपत्तेः नहिस्वयंस्वस्यपरिणामः कात्स्न्यै
कदेशविकल्पेनपरिणामपक्षानुपपत्तेश्चनतुविवर्त्तपक्षेप्ययंदोषः समानइतिचेत् न। विवर्त्तस्वरूपापरिज्ञानात् नत्वधिष्ठानस्व
रूपातिरिक्तंविवर्त्तोनामकिंचिद्वस्त्वस्तियदाश्रित्यकात्स्न्यैकदेशविकल्पावतारःस्यात् किंत्वधिष्ठानमेवदोषवशात्विलक्षणा।
न कारेणाभासमानंविवर्त्तइत्युच्यते सएवविलक्षणाकारःकल्पितिचेहस्तुतोकस्यापि ॥०॥ ननुप्रपंचस्यवैलक्षण्यंशंकतेनन्विति। अ
स्याहैतस्येत्यर्थः दृष्टिरूपोत्प्रत्ययःततोस्याहैलक्षण्यापादिकारत्वहेतुनयुज्यतेइत्यर्थः। विलक्षणस्यभावोवैलक्षण्यंविलक्षणताप्रयोजकोथ।
सौदृष्टिरित्यर्थः तर्हिप्रपंचस्यविकारत्वेहेतत्वेनप्रयोजकोकिंतुदृष्टिसर्वंपित्व तथाचसविशेषणोहीतिन्यायेनदृष्टेराग्रामायोहैतस्यविकारत्वमप्रा
माण्यमेतिसैवतर्हिविकारोस्तुइतिदृष्टिपक्षमपिनिराकर्त्तुंगुरुरंगीकारयति तर्हीति। किंचज्ञानज्ञेययोर्भेदस्यप्राक्निरस्तत्वात्परिशेषाद्दृष्टि
रेवविकारइतिदेवत्वरमाह तदतिरिक्तेति अंगीकारितमर्थंशिष्योंगीकरोति ओमिति। दृष्टिशब्देनकिंहन्निरुच्यते उतविषयाभिव्यक्तफलाभिधवे
तन्यंनाद्यः तस्याःस्वतोजडत्वेनप्रकाशकत्वानुपपत्तेरदृष्टित्वादित्याह नेति नद्वितीयइत्याह दृष्टेरिति। तत्परिणामत्वमात्मपरिणामत्वंत्वनुपप
त्तिंस्फुटयति। नहीति। किंचात्मापरिणमतेचेत् तर्हिसामस्त्येनसर्वात्मनाउतैकदेशेननाद्यः आत्माभावप्रसंगात् नद्वितीयः निरवयवत्वादिति

८८

ननु कर्म नोपादानं प्रपंचस्य किंत्वविद्या सा चेत्ततो ज्ञानान्निवृत्ताज्ञानमूलः संसारोपि निवर्त्स्यत इत्याशंकायां सिद्धदृष्टांतेन परिहरति नचेत्यादिना पूर्वपा।

नचाविद्यानिवृत्त्या तदुपादेयस्यापि सर्वस्य निवृत्तिरावश्यकीति वाच्यं वैशेषिकाणामुपादाने निवृत्तेपि तत्कार्यावस्थानवदनिवृत्ति
शंकाया दुरपन्हवत्वात् नच तन्नाशे न तन्नाश एवेति नियमः तंतूनामवयवान्तराद्वाणोप्यनुपपन्नभावस्यानुमातुमशक्यत्वात् तस्माद
ज्ञाने निवृत्तेपि संसारो न निवर्त्स्यते प्रमाणाभावादित्यर्थः प्रयासः सैवं कर्ममूलमनर्थानां तत्र ज्ञानेन न बाध्यते क्षीयंते चास्य क
र्माणि तथा च श्रुतिशासने ज्ञाने जातेपि कर्ममूलकः संसारोनुवर्त्स्यत इति यदुक्तं तत्र अविद्यावत्कर्मणोपि ज्ञानेन बाधितत्वात्
अविद्यावत् तत्कार्यस्यापि विद्याया विरोधत्वाविशेषात् नोदृक् संभवति रज्जुसाक्षात्कारेण तदविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यसर्पाद्यनुवर्त्त
न इति नच यतोऽज्ञानस्यैव निवर्त्तकमित्यवधारणे शास्त्रकारणमेवमसमंजसमिति वाच्यं अज्ञानकार्यस्याज्ञानानतिरेकात्तदभावो
तत्सत्वानुपलंभात् नचात्र प्रमाणाभावः भिद्यते हृदयग्रंथिः छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति
श्रुतेः नचैतद्वाक्यं शुभकर्मनिवृत्तिपरमेवेति वाच्यं कर्मशब्दस्य शुभाशुभसाधारणत्वात् विद्यासामर्थ्यस्य चोभयत्र तुल्यत्वात्
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं शास्त्रदेशिकपूर्वकं बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति वह्निवत् इत्यत्र बुद्धिपूर्वकृतपापस्यापि ब्रह्मज्ञाने।
न दाहस्मरणात् यथैधांसि समिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा इत्यत्र सर्वशब्देनाशेषपु
ण्यपापे गृहीत्वा तस्य सर्वस्य ज्ञानाग्निना दाहस्य भगवतोक्तत्वाच्च किंच यस्य दर्शनमात्रादन्येषामपि पापक्षयो जायते का कथा
तस्य ब्रह्मीभूतस्य पापक्षये तदाह भगवान् वशिष्ठः यस्यानुभवपर्यंतं तत्वे बुद्धिः प्रवर्त्तते तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यंते सर्वपातकैः

तर्थाविशेषं भाष्यकारैरवगीयते न भूमारसंचितमशुभसागरेशिन्नवलीनं परोब्र
सविस्तरं प्रपंचितं ॥१०॥

तथाचकर्मणांपापविनाशे हेतुत्वमपि वक्ष्यति वेदः स्मृति इत्युपवितंतनेति
इति परिहरति मैवमित्यादिना स्पष्टार्थो ग्रंथः ॥१०॥

तमुपसंहरति तस्मादिति तत्वज्ञानस्याज्ञानवत्कर्मभिरपि विरोधस्याविशेषाद्धर्माधर्मरूपं कर्मापि तेन निवर्त्त्यत इति श्रुतिस्मृतियुक्तिसिद्धत्वात्

नत्वज्ञाने सति संसारो निवर्त्तत एवेत्यत्र विरुद्धदनुभवमपि प्रमाणयति अत्यंते चेति॰ कारणादिकोशादनात्मराशेर्विविच्य केवलब्रह्मात्मानुभ
वो मम संवृत्तः संसारस्त्वामसंनिहत्त इत्यर्थः तथापि जीवनाभासोप्यनुवर्त्तत इत्याह पश्यामीति॰ न च तावता मुक्तेः किंचिद्धेकल्पमित्याह
तिष्ठामीति॰ ननु संसारदर्शनब्रह्मदर्शनयोर्विरुद्धत्वात्कथमेककालावस्थानमिति तत्राह दग्धरसनामिवेति॰ अद्वैतदर्शनेन द्वैतप्र
पंचो बाध्यत एवेत्यर्थः विपरीतशंकां प्रत्याह अद्वैतमयीति॰ अद्वैतानुभवस्य न कदाचिदपि पारोक्ष्यं यथा परिपक्वाहिनिर्मोको ऽदृश्य

अत्यंते च ब्रह्मात्मज्ञाने विदुषः फलेन सह विद्योद्धारः स्मर्यते विद्याविग्रहमग्रेणापि हितं प्रत्यंच मुखेत्यणामुनक्रुष्णोत्तमपूरुषं मुनिपि
यामुजादिषीका मिव कोशात्कोपिकारणात्रूप विहृतात् पश्यामिनिः संशयं नासीत् स्तिभविष्यति कुनुगतः संसारदुःखोदधिः पश्या
मि विश्वमिवसर्वमिदं द्वितीयं तिष्ठामि निष्कलविदेकवपुष्यनंतेत्वात्मानमद्वयमविंमसत्वविकरूपपश्यामिदग्धरशनामिवैष प्रपंचं च
अद्वैतमय्यनुभवामि कस्याविल्वतुल्यशरीरमद्विनिर्ल्वयनीववीत्यपवंचजीवनमिव प्रतिभासनं चतिः श्रेयसापिगमनं च ममप्र
सिद्ध्यास्त्र्यमद्य ममभाति कथं द्वितीयं निलेनिरस्तनिखिलेशिवचित्प्रकाशेस्यास्मरतिकिं मिमाः श्रुतयोनपूर्वदर्शनद्वितीयमभ
वत् तिमिरप्रसूते एवंशास्त्राचार्यप्रसादादपरोक्षीकृतजीवब्रह्मात्मतत्वस्य गुरुभक्त्याभिनयोपिस्मर्यते अतोपीयं विद्याजायत एव
तथाहि त्वत्पादपंकजसमाश्रयणं विनामे सत्रय्यसन्निवपरः पुरुषः पुरासीत् त्वत्पादपद्मयुगलाश्रयणादिदानीं नासीन्न चास्तिन
भविष्यति भेदबुद्धिः यस्मान्न रूपापरवशो मम दुःस्थितिकिं त्वसंसाररोगमपनेतुमसि प्रवृत्तः त्वत्पादपंकजरजः शिरसा दधानः त्वामा
श्रीरपतनादहमप्युपासे नन्वविद्ययाश्वविद्योदयमर्दे पि कथं संसारस्येहलोकपरलोकसंचारलक्षणस्य नानाविधयोनिप्राप्तिप
रिहाराभ्यामनेकविधदुःखसंकुलस्य निवृत्तिः स्यात् तद्धेतोः कामकर्मादेस्तदवस्थत्वात् ॥

स तेएवं संसारं बाध्यमपि सत्त्वतिभासत इत्यर्थः स्वभावपरित्यागापत्तेर्न विपरीताशंकेति भावः एवं च जीवन्मुक्तिरपि मम प्रसिद्धेत्याह एवं चेति॰
नत्वज्ञानावस्थायां शरीरं बाध्यमिति किं वक्तव्यं तत्वज्ञानात् प्राक् अपि द्वैतप्रपंचप्रतिभासो ये मम माभूत् तत्राप्याश्चर्यमेवेदानीं ममवर्त्तत इ
त्याह आश्चर्यमिति॰ ननु किमत्राश्चर्यं योनवोधः पूर्वं वाधकोनाभूत् इदानीं च तेन बाधित इति तत्राह किमिमाइति॰ एवमित्याद्युपासेइत्यंतो

ग्रंथार्थः; नजुज्ञानादज्ञाननिवृत्तावपि संसारः कथं निवर्त्तते नस्पृक मिजस्य ज्ञानस्य विद्यमानत्वा
दिति शंकते नास्तीति ॥ ०॥

कर्म

ननु ज्ञानात् मुक्तिरितिकोर्थः । किं ज्ञानमेव मुक्तिसाधनं उत ज्ञानमपि नाद्यः विद्यां चाविद्यां चेत्यादि समुच्चयप्रतिपादकवाक्यविरोधात् नद्वितीयः कर्म
सि णैव हि संसिद्धिमास्थिता इत्यादि विरोधात् इत्याशंक्यनेत्याह नचेति । समुच्चयपक्षमत्र पराकरोति नचवाच्यमित्यत्र हेतुमाह नह्येतदिति ।
पु॰ तत्व ब्रह्मपदत्वं अहमस्मीति पश्यन्नसाक्षात्कुर्वन् एतस्मादेव दर्शनात् ऋषिर्नामतो वामदेवः प्रतिपेदे ह किल ज्ञानफलं सर्वभावापत्तिप्रतिपाद
५२ कान् मंत्रान् ददर्शेत्यर्थः । यथा भुंजानस्य तृप्तीत्येके भुक्तिस्त्याम एककार्यतां न प्रतीयते तथा पश्यन्नेव प्रतिपेदे इत्यत्रापि दर्शनसर्वभावा
पत्त्योर्मध्ये कार्यान्तराप्रतीतेर्विवक्षितार्थशास्त्रप्रत्यर्पितं दर्शनं नास्तीत्यर्थः । यदा ब्रह्म वेद तदैव ब्रह्म भवतीति ब्रह्मभवनवेदनयोरेककालत्वप्र
तीतेः कालविलंबोपि नास्तीत्यर्थः । कर्मैव मुक्तिसाधनमिति पराचष्टे तमेवेति । नचस्मृतिविरोधः संसिद्धिशब्देन तत्वज्ञानस्यैवोक्तत्वात्
कषायेकर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तत इत्याद्यागमात् कर्मणां तत्वज्ञानसाधनीभूतांतःकरणशुद्धिहेतुत्वप्रतीतेः एतेन समुच्चयप्रतिपाद

नच ज्ञातमपि ज्ञानं साधनांतरापेक्षतया फलदानाय विलंबत इति वाच्यं तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं
पर्वं सूर्यश्चेति ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति तरति शोकमात्मविदित्यादि श्रुतिभ्यः आत्मज्ञानतत्फलयोः समानकालत्वा
निर्देशात् मध्ये साधनांतरकालविलंबयोरभावप्रतिपत्तेः तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेत्यादि
इहचेदवेदीदथ सत्यमस्ति साधनांतरप्रतिषेधश्रवणाच्च तस्मात्संन्यासात्मज्ञानमेवास्मत्तत्वसाधनं यत्नतः संपादनीयं तदभावयतो महती
विनष्टिः श्रूयते नचेदिहावेदीन्महती विनष्टिरित्यत्र ॥०॥

कवाक्यविरोधोपि परास्तः तत्रैव वाक्यशेषेण व्याख्यास्यमानत्वे कत्वमेवाविद्याशब्दवाच्यानां कर्मणां प्रतीयत इति ज्ञानमेव मुक्तिफलमि
तिस्थितं यद्येवं तदावश्यं संसारभीरुणा तन्निवृत्तिसाधनं श्रवणादि साधनैः संपादनीयमित्युपसंहारव्याजेनाह तस्मादिति । त्यागएव ५२
हि सर्वेषां मुक्तिसाधनमुत्तममिति शास्त्रमाश्रित्याह ससंन्यासेति । यत्नतः संपाद्यत्वे हेतुमाह तदभावइति इहेति पदं पूर्वार्हे स्थितमत्रापि
योजयित्वा श्रुतिं पठति इहेति । इह संसारमंडले ब्रह्मात्मत्वेन न चेदविदितं वेतो वयं ततो इदमवेदि साक्षात्कारोहितः स्यादस्तु त
र्हि ततः को दोष इति तत्राह महती विनष्टिरिति । जन्ममरणादिलक्षणानंतपरिणामा विनष्टिः स्यात्तस्मादवश्यमात्मसाक्षात्कारः सं
पादनीय एवेत्यर्थः ॥०॥ ॥ रामायनमः ॥०॥

तथा चेति । श्रुतिरात्मनोऽद्वैतदर्शनमूलत्वमेवाह तत्त्वतः निरोधः प्रलयो वैदिककर्मानुष्ठाता साधकः निःकलं निरवयवं निर्विकल्पं विशेषानात्मकं प्रज्ञानम
विद्यादितद्रहितः तत्कृत्स्नं तद्ब्रह्माहमिति साक्षात्कृत्स्नब्रह्मणः स्वयं ध्रुवमविचालि कूटस्थपरमात्मको भवति अनन्तं अन्तो नाशस्तद्रहितं तद्धेतुव
र्जितं स्वयं अकार्यदृष्टान्तवर्जितं अनुपमं स्वतन्त्रस्वरहितं येन सजातीयभेदः परास्तः कारणत्वं प्रतिषेधति अनादिमिति इति स्वरूपमात्मत्वेन सा
क्षात्कृत्स्नमुच्यते अविद्यातत्कार्यरहितो भवतीत्यर्थः भवत्वेवमात्मतत्त्वं किं न तत्स्तत्राह तस्मादिति यस्मादिदं वास्तवं ह्यन्तं तस्मात्सत्यं ज्ञानमनन्तं तद्ब्र
ह्मेति मंत्रवर्णसिद्धं सत्यादि स्वरूपमात्मानं स्वमभिन्नं विनिश्चित्य साक्षात्कृत्य विमुच्यत इति तत्त्वज्ञानफलं स्वस्वरूपप्राप्तिरित्यर्थः नन्वेतादृशात्म
ज्ञानं यदि भवेत् तदा घटादिज्ञानवदुपलभ्येत साधनाभावान्न जायत इति चेन्न तत्साधनस्य प्रमाणस्य श्रुतेः सत्वात्ततो न जायत एवैतादृशं ज्ञा

तथा च श्रुतिः न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरंज
नं तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते ध्रुवं निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितं अप्रमेयमनादिं च यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः
इत्येवमादिका श्रुतिरात्मनोऽद्वैतदर्शनमूलत्वमाह तस्मात्सत्यं ज्ञानमनन्तं च पूर्णानंदविग्रहं मंत्रवर्णिकमात्मानं विनिश्चि मा ३
त्य विमुच्यते न चेतादृशमात्मज्ञानं न जायत एवेति सांप्रतं साधनचतुष्टयसंपन्नस्य विविदिषोर्मननं निदिध्यासनाभ्यामु
पकृतश्रवणानुष्ठानसमनंतरमेव तदुत्पत्तिदर्शनात् अन्यथा तादृशात्मप्रति
पादकागमाप्रामाण्यप्रसंगः ॥१०॥

तमिति निमेत्याह न चेति न च सांप्रतमिति प्रतिज्ञायां हेतुं वदन् अनुपलंभविरोधं प्रत्याह तदुत्पत्तिरिति उत्पद्यमानस्य ज्ञानस्य यस्य प्रतिपे
दे यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत इत्यादिश्रुतिभ्यो दर्शनान्नानुपलंभविरोध इत्यर्थः यत्तु सत्यपि साधने ज्ञानं न जायत इति तदप्ययुक्तमित्याह साधनेति
वेदानुवचनादिना उत्पन्नविविदिषोर्नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयेनाथशब्दसूचितेन संपन्नस्याधिकारिणो गुरूपदिष्टमहावाक्यवि अथातो ब्रह्म
चारानंतरं ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् कथं तर्हि सिसाधयिषुरूपश्रुतिः श्रुतवेदान्तानामिति तत्राह मननेति असंभावनाविपरीतभावनानिवर्तकमनना जिज्ञासेति
द्युपकृताद्वाक्यविचाराच्छ्रुतितात्पर्यग्राहकानुकूलव्यापारादनुष्ठितादप्रतिबद्धं ज्ञा सूत्रात् २
नं जायत एवेत्यर्थः ॥१०॥ ३ ॥

ननु न श्रुतिः प्रपंचस्यात्मतत्त्वपरास्ति समन्वयाधिकरणविरोधात्तत्राह श्रुतिस्त्विति श्रुतिरात्मातिरिक्तस्य सर्वस्यातत्त्वमभिमन्यत इत्यन्वयः अती
सि रूपाद्यदिति सदेवेत्यादि सोयमित्यात्मा मात्राः मात्राभ्योऽन्योमात्रः अप्रमेयमिति यावत् अथवा मात्रा एकदेशोऽवयवस्तद्रहितः तेन स्वगतभेदनिषेधसि
मु० द्धिः तुर्यपदवत्तुर्थशब्दार्थः अव्यवहार्यः [illegible]र्यः अभिवदनादिव्यापारविषय इत्यर्थः तस्य पुरुषार्थत्वमाह प्रपंचेति प्रपंचाभावरूप
९९ त्वेनैतदेवोपपद्यते यदि प्रपंचोऽसद्रूपो भवेत् असदभावस्य भावरूपत्वात्तेन विजातीयभेदनिराकृतिः तस्य सुखरूपतामाह शिव इति सजातीयभेद
निषेधयति अद्वैत इति तेन श्रुतितात्पर्यविषयतः प्रपंचस्य त्रैकालिकाभावबोधपरतेत्यर्थः न चैवं प्रपंचस्य प्रामाणिकत्वे आभासापत्तिः तस्याप्यभावप्रति
योगित्वोपपत्तेः अन्यथा नसुरापि वेदिमाद्वैतस्याप्यनस्यापि प्रामाणिकत्वं किं न स्यात् अभिमन्यत इति वदता समन्वयविरोधोऽपि निरस्तः अन्यथावि
वक्तितात्मसिद्धिरेव न स्यादित्यात्मसिद्ध्यर्थमेव प्रपंचातत्त्वानुमानमिति न कोपि विरोधगन्ध इति ननु किमिति तत्त्वमेवावेदयति उक्तात्मस्वरूपस्य
श्रुतिस्तु सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन स एष नेति नेतीति अथात आदेशोऽमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहा
र्यः प्रपंचोपशमः शिवोऽद्वैत इत्येवं प्रकारिका सजातीयविजातीयस्वगतभेदप्रतिभासशून्यमात्मानं बोधयति आत्मातिरिक्तस्य सर्वस्यात
त्त्वमभिमन्यते तदतिरिक्तस्य कथंचिदपि सत्त्वेऽद्वैतस्य व्याघातप्रसंगात् तस्माज्जगतस्तत्त्वं श्रुत्यनुमतमेव तदुक्तं गौडैः तत्त्वानि
र्वचनीया च वास्तवी चेत्यसौ द्विधा तेन मायात्रिभिर्वेधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः वसिष्ठोऽपीममेवार्थमाश्चर्यवदाह अदोनुविद्येय
त्वसंब्रह्मतद्विस्मृतेनराणां यदस्तुमविद्याख्यातत्वरः परिवल्गति तथाप्यदोनुविद्येयमैत्र्येवहास्तत्त्वमिरदय अविद्यमाना याविद्यात
याविश्वविलीकृते तस्माद्द्वैतदर्शनयोस्तु तत्त्वात् स्वतःसिद्धशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावपरिपूर्णानंदात्मनोद्वैतद्वयत्वमुपपन्नतरम् ॥१०॥
प्रपंचमिथ्यात्वेनापि सिद्ध्युपपत्तेरित्याह तदतिरिक्तस्येति कथंचिदपि मिथ्यात्वेन वास्तवत्वेन वेत्यर्थः कथं तर्हि विवर्त्तवादादि स्वीकार इत्या
शंकापरिहरन्नुपसंहरति तस्मादिति एवकारो भिन्नक्रमस्तत्त्वपदेन संबध्यते तेन श्रौतं तत्त्वमेव विवर्त्तादिवादस्य युक्त्यादिमूलत्वात्तदपि वि ९९
बाद वर्त्तायपिकारिभेदेन न विरुध्यत इत्यर्थः उक्तमर्थं दृढं समन्वयस्पष्टयति तदुक्तमिति वास्तवी परिणामरूपा तस्य वेदांतवादस्य प्रथमसोपानत्वा
त् एवं प्रपंचस्यातत्त्वे श्रुतिमुपपाद्य स्मृतिमपि तत्संवादयति वसिष्ठोऽपीति तत्रासत्यमित्युपजीव्येतयस्मात् द्वैतं तदर्शनं च तत्त्वादसत
तस्मादात्मनोऽद्वैतदृढयत्वमुपपन्नतरमित्युपसंहरति तस्मादिति द्वैतस्य विवर्त्तत्वेप्युपपन्न इदानीं प्रपंचस्यातत्त्वे उपपन्नतरमित्यर्थः अद्व
द्वयमेवात्मतत्त्वमित्यत्र श्रुतिप्रमाणयति ॥ ॥

लौकिकांशास्त्रासंस्कृतमतयः शास्त्रसंस्कृतमतयः परीक्षकाः पैकमत्याभावमुपपादयति सर्वशून्यवादिनेत्यादिना· नहिरुद्धस्य च स्वत्वविरुद्धस्येति
त्येसार्वदिकंसत्वंच नित्येकादाचित्कमिति विभागइत्यर्थः· द्वैविध्यसत्वविरुद्धसांख्यादिमतमित्याह नहिरुद्धेति· नहिरुद्धत्वमेवाह सर्वदासर्वसत्व
स्येति· सत्कार्यवादस्वीकारात ननावत्प्राक्सत्ववर्तमानकालेसत्वादेवनासत्वंध्वंसस्यचतिरोधानमात्ररूपत्वात् तस्मात्मध्यवस्थायांमत्वात्सर्वदास
र्वसत्वमिति· सांख्यमतंतथापातंजलादीनांसंग्रहायादिपदं तुच्छत्वासंप्रतिपत्तेः फलमाह तथाचेति· तत्रतत्रेतिशून्येतथासर्वदासत्वकदाचित्क
सत्वपक्षादौ तदभावादिति· एकैकांगीकारस्याप्यभावादित्यर्थः· तुच्छेपिपरीक्षकांगीकाराभावोऽसिद्धः ममपरीक्षकस्यतत्रांगीकारसत्वादिति
नेत्यरः परीक्षकाणांसर्वेषामेकमत्याभावात सर्वशून्यवादिनाऽशेषप्रमाणप्रमेयापलापिनाप्रामाणिकेनाशेषस्यतुच्छत्वस्वीकारात नहिरुद्धस्येति
त्यानित्यविभागेनसार्वदिककादाचित्कत्वस्यापिचरणकणभुगादिभिः स्वीकारात् नहिरुद्धस्यचसर्वदासर्वसत्वस्यसांख्यादिभिरभ्युपगमात् त
स्मात्परीक्षकाणामपिसर्वेषांपरस्परविप्रतिपत्तेरात्मातिरिक्तस्यसर्वस्यतुच्छत्वमसंप्रतिपन्नमेवतथाचलौकिकपरीक्षकविरुद्धंजगतस्तुच्छत्व
कस्यमंगीकारपथमारोहतिनचपरीक्षकाणांमतमपिप्रत्येकंपरस्परविरुद्धतयादेयमेवेतिवाच्यंतावतायेकैकांगीकारस्यतत्रतत्राव्याहत
त्वात तुच्छत्वेतदभावात् नचात्रापिममांगीकारोस्त्येवेतिवाच्यं तवाप्रामाणिकत्वात तुच्छत्वग्राहकप्रमाणाभावात् नचपरीक्षकाणामपिप
रस्परविरुद्धानांमध्येकस्यमतंसमीचीनंकस्यासमीचीनमितिविनिगमकाभावादेकमपिनग्राह्यमितिवाच्यं नित्यनिर्दुष्टवेदमूलकत्वाभावाभा
वाभ्यांविशेषात् यस्यहिमतंवेदमूलंतन्नग्राह्यंयस्यतुतन्नास्तितन्नाग्राह्यंयथापाकेशनांमतं इतनहि ग्रन्ततोपिगत्वाश्रुत्यैवविश्वासस्येत श्रुतिसि
द्धमेवमतमदुष्टंग्राह्यमिति तदितरदग्राह्यमेवाप्रामाणिकत्वात श्रुतिविरुद्धत्वाच्च ॥०॥
नेत्याह नचात्रापीति· परीक्षकसमत्यापरिहारोद्देतुमाह तचेति· प्रमाणेनपरीक्ष्यव्यवहरतिपरीक्षकः नचतुच्छेप्रमाणमस्तितस्मात्तुच्छत्वेतेषी
निहेतुमाह तुच्छत्वेति· ननुवस्तुनोद्वैरूप्यासंभवात् नसर्वेपक्षाः प्रामाणिकाएवतथासतिपरस्परं विरोधात् कोवापरीक्षकः किंमतंवोपादेयं
किंवाहेयमिति नियामकाभावादेकस्याप्यनुपादानमितिनेत्याह नचेति· परीक्षकेत्वपक्षस्योपादेयत्वेविनिगमकंपांकतेनियेति· स्वचाकां
विहायेति यस्यहीति साज्ज्येवेसिद्धान्ताभिमतदृष्टान्तमाह यथेति तुच्छवेयाह हंततहीति तत्वप्रमाणिकत्वमसिद्धंप्रत्यक्षादिप्रमाणमूल
त्वादितरपक्षस्येत्याशंकायदेवंतरमाह श्रुतिविरुद्धेति· तथाचप्रत्यक्षादिश्रुतिविरोधे
प्रमाभासीभवतीत्यर्थः ॥०॥

सि
मु.
५०

किंचेत्यादिनाअनभ्युपगमादित्यंतेनवेदप्रामाण्यानंगीकारेपाखंडत्वापत्तिमुद्धरति नचेति· वस्तुनस्तुपाखंडत्वमात्मातिरिक्तमन्यंतासदेवेतितदप्या
दनेमेवाद्वैतवादिनंप्रतिनयुज्यतइति ननुवेदस्याप्रामाण्यानंगीकारेपितत्प्रामाण्यमंगीक्रियतेनवाआद्येद्वैतापत्तिः द्वितीयेब्रह्मात्मैक्यासिद्धिःप्रा
माण्याभावादित्यतआह नचेति· किमेतच्चोद्यंद्वैतदर्शिनंप्रतिउताद्वैतदर्शिनंप्रति आद्येकिंनःछिन्नं द्वितीयेप्रमाणप्रमेयभावस्यैवासिद्धिः य
त्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूदितिश्रुतेः किंचप्रमाणंकिमर्थंमृग्यतेप्रतीतयेचेत् नस्वप्रकाशेनतेनापितत्सिद्धेः अज्ञाननिवृत्तयेचेत् तथाप्यद्वैतस्य
सिद्धत्वेनतदज्ञानपेक्षणात् नतस्याप्रामाणिकत्वप्रसंगइत्यर्थः द्वैतदर्शिनंप्रतितस्यदोषत्वादित्युक्तंतदाशयंशंकते ननुद्वैतदर्शित्वमिति· य
मेपदंदूषयति नाद्यइति· धर्मः सन्नसन्नवानात्म अनात्मनोवव्यापृतस्यधर्मत्वादर्शनात् संश्लेषे द्वैतापत्तिरित्यतआह द्वैतापत्तेरिति· द्वितीयेद

किंचब्रह्मातिरिक्तंशास्त्रसत्त्वमस्तीतियेमन्यंतेतान्प्रतिभवतुशास्त्राप्रामाण्यप्रसंगोदोषः तस्यप्रमाणैकसभावत्वात् येतुमन्यंते
सर्वंद्वैतमेवास्तिद्वैतवार्त्तानभिज्ञास्तान्प्रतिकथमयंदोषःस्यात् तैः शास्त्रस्यवातत्प्रामाण्यस्यवाब्रह्मातिरिक्तस्यानभ्युपगमात्
अन्यथातान्प्रत्यपिद्वैतत्ताःस्यात् नचवेदप्रामाण्यानभ्युपगमेपाखंडत्वप्रसंगः वेदाप्रामाण्यस्याप्यनभ्युपगमात् नचवेदप्रामा
ण्यानभ्युपगमेद्वैतस्याप्रामाणिकत्वप्रसंगोदोषः द्वैतदर्शिनंप्रतिप्रमाणाधीनसिद्धिकेआत्मनितत्स्यादोषत्वात् ननुद्वैतदर्शित्वंकि
मात्मनोधर्मः स्वभावोवानाद्यः द्वैतापत्तेर्नेतरः द्वैतज्ञातस्यसर्वस्यस्वतःसिद्धिप्रसंगादितिचेत् नश्रुतिदृष्टात्मस्वरूपानुरोधे
नद्वैतज्ञातस्यसर्वस्यतुच्छत्वात् नहितुच्छस्यस्वतःसिद्धिःसंभवतितस्यनिरस्तसमस्तसामर्थ्यस्यस्वतः परतोवासिद्धुमशक्यत्वात्
नत्वात्मभिन्नस्यजगतः तद्दर्शनस्यचतुच्छत्वंलोकिकानामभिमतंपरीक्षकाणांवानाद्यः तेषामवाधितत्वबुद्धेस्तत्राख्यातृत्वात्
तुच्छत्वस्यातिदूरनिरस्तत्वात् ॥०॥

ज्ञानेद्वैतविशेषणमेववाच्यं उपलक्षणत्वेदर्शित्वमेवात्मस्वभावःस्यात् तच्चस्वदर्शित्वेनाप्युपपन्नेद्वैतपदंव्यर्थंस्यात् तथाचद्वैतविशिष्टदर्शि
त्वस्यस्वभावत्वेस्वप्रकाशत्वेद्वैतस्यापिस्यादितिदूषयति नेतरइत्यादिनाद्वैतस्यात्मस्वभावत्वेस्वतःसिद्धिःस्यादित्युक्तंतदनुपपन्नंकिमात्मस्वरू ५०
पमितिकृत्वास्वप्रकाशत्वमापाद्यतेकिंवास्वातंत्र्येणआद्येइष्टापत्तिरात्मनः स्वप्रकाशत्वस्यसिद्धत्वात् द्वितीयेनहृत्वंचानवत्त्वेनेतिश्रुत्यात्मा
भिन्नस्यतुच्छत्वबोधनात् शास्त्रप्रतिपादकवाक्यसिद्धपूर्णात्मस्वरूपानुपपत्त्याचद्वैतस्यतुच्छत्वात् स्वतः परतोवासिद्ध्यनर्हत्वात् इतिनेतिप्रति
ताद्यद्वैतमाह श्रुतीत्यादिना· श्रुतिसिद्धात्मरूपानुरोधनतस्यतुच्छत्वमुक्तंतदुपपादयितुंशंकते नन्विति· ॥०॥

मातिशयहेतोर्विद्यावृत्त्यारूढं चैतन्यमुच्यते उतमुहं नाद्य: विशिष्टस्य मिथ्यात्वात् पारमार्थिकत्वविशेषणहेतोरपि पारमार्थिकत्वप्रसंग: तथा चानवस्था
दवस्थानवहुनिफलितं चैतन्यं स्वस्वरूपं हि निर्विभासयिष्यति स्वप्रकाशत्वादिति वाच्यं प्रतीयमानत्वशाहेन प्रतीतिकर्मत्वस्य उच्यमानत्वात् अभेदे च तदसं
भवात् अयमुद्दिष्टं चैतन्यं सातिशयार्थ: तर्हि समाप्तीस्वसंगिनमर्थं भासयति उतासंगिनमपि नाद्य: तस्यासंगित्वादित्याह तस्येति द्वितीयं दूषयति सा
तिशय इति प्रदीपादौ स्वसंबद्धार्थावभासकत्वदर्शनादिति सूचयितुं चकार: किं चेत्यादिग्रन्थो व्याख्यातार्थ: आत्मनि हेतद्दृष्ट्यभावप्रमाणयति न
याचेतिप्रकृति: पूर्वमेव व्याख्याता तत्रैव प्रमाणान्तरेण वाक्यान्तरमुदाहरति वालान्वितेति वाल्पपदं व्याख्यातं कृतिन: उक्तमाधिकारिण इति यावत् सवि
लासाज्ञानस्यैकालिकासत्वपदेन तत्वमस्यादिवाक्यवैयर्थ्यं शङ्कते नन्विति तत्वमस्यादिशास्त्रं किं प्रत्यक्त्वस्यात्मैक्यं भासयति उत तदज्ञानादिनिव
र्तयति नाद्य: तस्य स्वप्रकाशत्वात् न द्वितीयो ऽसंतो नासतो निवृत्त्वात् तथा च शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थ: द्वितीयपक्षमाश्रित्य परिहरति न
वेतर: भ्रान्तिसिद्धपदार्थस्यासत्वनियमात् अन्यथा भ्रान्तित्वानुपपत्ते: तथा चात्मनो हेतद्दृष्टि: कदाचिदपि नास्त्येव तथा च श्रुति: यद्वै तन्न प
श्यति पश्यन्वै तन्न पश्यतीत्यादि आत्मनो ऽविलुप्तदृष्टिस्वभावस्य हेतद्दृष्टिं वारयति वालान्वितिविवर्जीयं ब्रह्मण: सकलं जगत् अविवर्नि
तमानंदमाश्रिता: कृतिन: सदेति स्मृतिरप्यात्मनो हेतद्दर्शनाभावमनुमन्येत नन्वात्मनो हेतद्दर्शनाभावे नित्यमुक्तस्य संसारिण: शास्त्र
साध्यप्रयोजनत्वमनुपपन्नं तथा शास्त्रानर्थक्यप्रसंग इति चेन्न नित्यमुक्तस्यैवासंसारिण: अनन्तसंसारानिवर्तकत्वेन शास्त्रप्रामाण्योपपत्ते:
अन्यतोऽसतो निवृत्तेर्तयातत्र शास्त्रव्यापारो ऽनर्थकप्रवेति चेत् तस्य तस्यापि तुल्यत्वात् नहि सन्निवर्तयति शास्त्रमिति क्वचिदृष्टं अनिर्वचनी
यं निवर्तयितुं शास्त्रमिति चेत् तत्राप्यदर्शनस्य तुल्यत्वात् नह्यनिर्वचनीयनिवर्तनं उभयसंप्रतिपन्नं स्थलमस्ति तस्माद्धि मुक्तस्य विमुच्या
तेनिहृत्तेर्वनिवर्तितेरस्मादिशास्त्रादसंतासंसारानिवर्तकत्वेनैव शास्त्रप्रामाण्यमिति स्वबोधपरिपीडितेजगद्विभ्रमं नुदतीत्यादि कृजामति: वा
सुदेवनिरस्तं यन्नैतयोर्दृष्टिको ऽवकृत्लयथा पुनरिति स्मृतिरपि जगदात्मकस्य विभ्रमस्य नित्यबोधस्वभावस्यात्मन: स्वरूपपर्यालोचनम्
इत्यादिनासीद्विभविष्यतीत्याकारबाधोत्पादकत्वमेव संसारानिवर्तकत्वं न तु निवृत्ति:ध्वंसस्य पूर्वनिराकृतत्वात् तदपि संसारानिवर्तकत्वं प्र
त्यक्त्वस्य कैकाकारापरोक्षवृत्त्युत्पादनद्वारेति भाव: अभिप्रायमविद्वाना शङ्कते असतो नासत इति असतो निवर्तते इति चेत् ननु किं सन्निवर्तनं उच्यते
उतानिर्वचनीयं नोभयथापीति सद्धेतुकमाह तस्येत्यस्याऽपीत्यादिना स्थलमस्तीत्यत: सुगमार्थो ग्रन्थ: ननु जगतो ऽसत्तासत्वतन्निवर्तकं च शास्त्रस्य
तत्किं तेन तु प्रमितमिति वाच्यं प्रकुर्वन् शास्त्रस्य सार्थकत्वेन प्रामाण्यमुपसंहरति तस्मादिति अनेनार्थांतरप्रकारानिवर्तकं सतो प्रशास्त्रकेवा
कामुदाहरति नित्यबोधेति बोधपरिपीडितेबोधमाहात्म्यात्तदाभासादित्यर्थ: इदमेवार्थं स्पष्टयति जगदात्मकस्येति किं शास्त्रस्यानर्थकताप्रामाण्या
पादनं हेतवादिनं प्रति वा अद्वैतवादिनं प्रति वा आद्ये तेषामुपालंभोऽपि वेत्यात्मैकवादिनं प्रति तदापादनस्यायोगात् द्वितीये ब्रह्मातिरिक्तं नाकिंचनायिस

॥१०॥

ननेवमिति॰ रज्जोरेवमयाप्रतिपन्नान्सर्पभ्रमेवं प्रसादनेसतिरष्टांतेप्रामाणिकानुभवानुरोधेनाधिष्ठानं रज्जुस्तद्विषयिणीप्रतीतिरिति प्रतीतिद्वयमेववर्न
सि॰ तेनसर्पोनापिसर्पविषयानुभवोभ्रांतप्रतीतेरनादरणीयत्वात् दार्ष्टांतिके तुस्वप्रकाशेचिदात्मन्यधिष्ठानेनतद्विषयिणी द्वितीयाप्रतीतिरपिनास्तित
सु॰ थासतिअधिष्ठानमेवस्वरूपमपरित्यज्यरूपांतरेणाभासमानंविवर्त्त इतिपक्षोगतः रूपांतरस्याभावात् भानकर्तृत्वस्याप्यभावादितिशिष्याशयः प्रसिद्धे
८९ तेनगुरुः तंनिरङ्कुशतीत्यर्थः परिहरतिनतस्यवालेति॰ मध्यमोपिकार्थ्येववालशब्दार्थः सोपानारोहणन्यायेनाद्वैतचैतन्येबुद्धिप्रवेशार्थंप्रपंचमारो
प्यतिषेधंतीश्रुतिर्विवर्त्तपर्यवसितेत्युच्यते नवस्तुतोन्याकारप्रतीतिसद्भावप्रतिपादनपरासमन्वयविरोधात् तथैवप्रतीत्यात्मवत् प्रामाणिक
तयाद्वैतापत्तेस्ततः कथमपसिद्धांतइत्यर्थः द्वैतापत्तेःपरिहारंशंकते मिथ्यैवेति॰ सतोद्वितीयस्याभावात् नद्वैतापत्तिरिति असत्त्वेति॰ असत्वे
मिथ्यात्वं उक्तं गगनकमलादावतिव्याप्तिस्तन्निवारणाय कदाचित्प्रतीयमानत्वमिति कदाचित्कप्रतीतिविषयत्वमितियावत् प्रतीतिरज्ञापरो।
नन्वेवंसति अधिष्ठानं तत्प्रतीतिश्चेति द्वयमेवदृष्टांतेप्रतिरिक्तप्रतीतिभ्रमेतद्वयोरसत्वस्यप्रसादनात् दार्ष्टांतिकेतु अधिष्ठानं तत्प्र
तीतिश्चद्वयमप्यात्मैवस्वयंप्रकाशेप्रतीत्यंतरानभ्युपगमात् तथाचतदतिरिक्तस्यविवर्त्तस्यदर्शयितुमशक्यत्वयोगान्तविवर्त्तवादे
ननतोतिस्फुटएवस्वसिद्धांतपरित्यागइतिचेत् नतस्यवालव्युत्पत्तिमात्रप्रयोजनत्वयाउपनिषत्तात्पर्याविषयत्वात् अन्यथावि।
परीतदृष्टेरेवद्वैतापत्तेः मिथ्यैवसादृष्टिरितिचेत् किमिदंमिथ्यात्वं त्रैकालिकासत्त्वं असत्वाविशेषेपिकदाचित्प्रतीयमानत्वं
वानाद्यः शशापत्तेर्नद्वितीयः तत्प्रतीत्यैवाद्वैतक्षतेः तादवस्थ्यात् साप्येवतत्प्रतीतिरितिचेत् न॰ तस्यासंगत्वात् असंगोह्ययं।
यं "पुरुषइतिश्रुतेः सादिनः कादाचित्कत्वानुपपत्तेश्च किंचात्मनोद्वैतदृष्टिः प्रमाणसिद्धाभ्रांतिसिद्धावानाद्यः अद्वैतागमविरोधा १८
द्वावविवदिता असत्वेन्समसहितलक्षणत्वंकदाचित्कप्रतीतिविषयत्वंहन्तिव्याप्यत्वेनात्मन्यप्यस्तीति तदर्थं विशिनष्टि असत्वाविशेषेपीति॰ क
दाचिदिति॰ स्वरूपकीर्तनंव्यावर्त्याभावात्सहैतुलक्षणेपसत्यपरोक्षप्रतीतिविषयत्वमित्येतावतैवचरितार्थत्वात् इतित्रैकालिकासत्त्वप्रतीतिर्मिथ्या ८९
त्वमित्याद्यंपक्षमिष्टापत्त्यादूषयति नाद्यइत्यादिना द्वितीयंमिथ्यात्वलक्षणंदूषयति नद्वितीयइति तत्रहेतुः तत्प्रतीत्येति॰ अयंभावः स्वाकारप्रती
तेर्मिथ्यात्वनिर्वचनात् प्रतीतिविषयकं प्रतीत्यंतरमवश्यंवाच्यंप्रतीतिकमित्वघटितत्वात् लक्षणस्य तथाचतदपिप्रतीत्यंतरंकिंमिथ्याउतपा
रमार्थिकंउतनतृतीयं नाद्यः अनवस्थापत्तेः नांत्यः तद्वदेवाद्यप्रतीतेरपितत्त्वापत्तेर्नापिमध्यमः द्वैतापत्तेरित्यर्थः आद्यप्रतीतेर्मिथ्यात्वनिर्वाहा
यतद्विषयकंप्रतीत्यंतरंस्वीक्रियतेनवानवस्थाप्रतीत्यंतरस्यसाक्षिरूपत्वात् तस्याश्चस्वप्रकाशत्वात् नापिद्वैतापत्तिरात्मत्वादेवेति शंकतेसादे

यद्वा असत्ख्यातिवादी शंकते अधिष्ठानेति· असत्ख्यातेरूपपादनमेवैतत भंगपंतरेण विवर्त्तवादव्याजेनेत्यर्थः तदेतद्दूषयति· नेति· प्रतिज्ञायां हे
तुमाह· ख्यातेरिति· परेषां मते ज्ञानं नाप्यस्ति अस्माकं तु तदप्यप्यस्तमिति नसर्वात्मना साम्यं तदभावे च न परसिद्धांतापत्तिरित्यर्थः निरस्तत्वादिति न।
विज्ञानात्मत्वादित्येतेत्यर्थः ननु ख्यातिर्नामात्मचैतन्यं तस्याध्यस्तत्वे शून्यताप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्य शंकते किमिदमिति· नस्वरूपेणारजतवत् ख्या
तिरध्यस्तेति ब्रूमः किंत्वाकारांतरेणाभासमानत्वादित्याह वस्तुतइति· आकारांतरस्वरूपं यद्यात्मैव तर्हि तत्तद्रूपेणैव प्रतीतिः किं न स्यादिति शंकते
नथैवेति· हेतस्वरूपमात्मेत्येवं प्रतीतिः किमु स्वज्ञात्मापरोक्षज्ञानस्य उतान्यस्य आद्ये इष्टापत्तिरित्याह अवितमिति· नवेति· अन्यथाकारप्रतीति
द्वितीयं दूषयति

अधिष्ठानेतस्यबाधात् अन्यत्रापतीतेः भंगपंतरेणासत्ख्यातिरुपपादनमेवैतदिति चेत् न· ख्यातेरप्यध्यस्तत्वात् असत्ख्यातिवादिना वचा
वीकेणा तथानभ्युपगमात् सर्वशून्यवादिनस्तु पूर्वं निरस्तत्वात् किमिदं ख्यातेरध्यस्तत्वमिति चेत् वस्तुतो निः प्रकारिकायाः सप्रकारक
त्वेन भानमेवेति गृहाण तस्यैव प्रकारस्य स्वरूपं वाच्यमिति चेत् वस्तुतो निर्विकल्पकख्यातिस्वरूपमेवतथैव तर्हि प्रतीयतामिति चेत् उचित
मेव तर्हि ज्ञस्य न तु भ्रांतस्य तस्य भ्रांतत्वादेव किं ते नापि कं प्रतीतं इति चेत् न किमपि कथमसौ भ्रांत इति चेत् अन्यप्रतीतेरन्यविषयत्वा।
भिमानादेव यथा लोके रज्जुं प्रत्येति सर्पमभिमन्यते अयं सर्प इति कोसावभिमान इति चेत् परमार्थस्थितविषयस्य भासमानस्याध्यस्तत्वा।
निश्चयः यदि वस्तुतो रज्जुप्रत्यय एव कथं तर्हि सर्पो ज्ञो वितथास प्रत्ययः परिस्फुरतीति चेत् परमार्थस्थितविषयस्य आकारसाम्यात् दोष
वशाच्चेति वदामः अनयवबाधातरं मन्यते रज्जोरेव सर्पतयाप्रथा प्रतिपन्नेति तत किं सर्पज्ञानप्रतिपन्न एव कः संशयः एवं तर्हि अनुभवविरोध। ८ नव
इति चेत् न· भ्रांतानुभवविरोधेप्यविरोधात् तस्य किं प्रतीतं किं न प्रतीतं इति विवेकविरहात् अभ्रांतस्य तदनुभवाभावेनानुविरोधाभावा

काले स्वरूपप्रतीतेर्विरोधाद्योग इति भावः ननु भ्रांतिज्ञानविषयोधिष्ठानादधिकः कश्चिदस्ति न वा न चेत् कथं भ्रांतत्वं अस्ति चेत् तत्स्वरूपस्य वक्तव्य।
त्वापतेः इत्यभिप्रेत्य शंकते तस्येति· द्वितीयमंगीकृत्य परिहरति न किमपीति· रज्जुविषयप्रत्ययस्य सर्पाकारत्वप्रकृति यदि इति· सादृश्यादिति
हेतुमाह आकारेति· तर्ह्यात्मन्यन्याकारप्रतीतिर्न स्यात् निरवयवत्वेनानात्मसादृश्याभावादिति तत्राह दोषेति· अज्ञानवशादित्यर्थः अत
एवेत्यारभ्य विरोधाभावादित्यंतो ग्रंथः स्पष्टार्थः तिरादव्याख्यातः ॥ १ ॥

उक्तप्रकारेणात्मज्ञानात्कृतकृत्यतां संपद्यत इति ग्रंथमुपसंहरति तस्मादिति । इति शब्दो ग्रंथसमाप्तौ एवं ग्रंथस्यावांतरप्रयोजनमाह स्फुटप्रकाशेति ।
सि॰ तादृक् सिंहदंष्ट्रा स्पष्टीकृता ययेत्यर्थः । एतेन वादीभकुंभनिर्भेदनार्थिभिरियमभ्यसनीयेति भावः । शेषमतिरोहितार्थं नानादीक्षितसंज्ञेन वि
मु॰ दुषेयं विनिर्मिता सिद्धांतमौक्तिकश्रेणीदीपिकात्मप्रकाशिका १ विदितसकलवेद्येन प्रकाशं तिलोके ग्रथितमपि महद्भिः किं पुनर्मा
५४

नि २

तस्माद्यथोक्तब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन कृतकृत्यो भवतीति नात्र विवदितव्यमिति प्रका
शानंदयतिना कृतात्मविशुद्धये सिद्धांतमुक्तावल्येषा रचिता ग्रंथवर्जिता स्फुटैतानंदसंदो
ह्यासत्यज्ञानादिलक्षणा नारायणाश्रमासक्ताश्रयासायद्दूषिता स्फुटप्रकाशरचितासद्धेतति
मिणयद्दां वादीभकुंभनिर्भेदसिंहदंष्ट्रा परीक्षकानाम् वेदांतसारसर्वस्वमज्ञेयमधुनातनैः अशेष
णमयोक्तं ततपुरुषोत्तमयत्नतः स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वापि दत्तावनिर्यज्ञानां च कृतं सहस्र
मखिला देवाश्च संपूजिताः संसाराच्च समुद्धृताः स्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योप्यसौ यस्य ब्रह्मविचा
रणे क्षणमपि स्थैर्यं मनः प्राप्नुयात् इति श्रीज्ञानानंदशिष्यप्रकाशानंदविरचिता सिद्धां
तमुक्तावली समाप्ता ॥ ० ॥ रामाय नमः ॥ ॥ ०

श्र २ इ

हृशेन इति विफलं सर्वेस्मिन्वाग्येयेहं प्रवृत्तः स्वमतिविमलतायै तं तनुमर्हंतीति संतः २ यदज्ञानादिदं भाति यज्ज्ञानाच्च प्रलीयते ब्रह्मस्यांतद ५४
हं नित्यं नित्यसंविन्मात्रबोधाद्वयं ३ अधिकाश्चपविश्वेशमियं सिद्धांतदीपिका निर्मिताग्जनतोशाश्वत सदानंदप्रदायिनी ४ इति श्रीमत्परम
हंसपरिव्राजकाचार्यश्रीप्रकाशानंदपूज्यपादशिष्यश्रीनानादीक्षितविरचिता वेदांतसिद्धांतमुक्तावलीटीका समाप्ता ॥ ० ॥ राम